

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Άυλο Τεύχος
Τι αιώνα κάνει έξω;

Μόλις κυκλοφόρησε

Αλέξης Ηρακλείδης

ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟ ΛΙΚΗ ΜΕΣΟ ΓΕΙΟΣ

50+1
όψεις των
ελληνο-
τουρκικών
διενέξεων

ΘΕΜΕΛΙΟ

Σε όλα τα ηλεκτρονικά βιβλιοπωλεία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

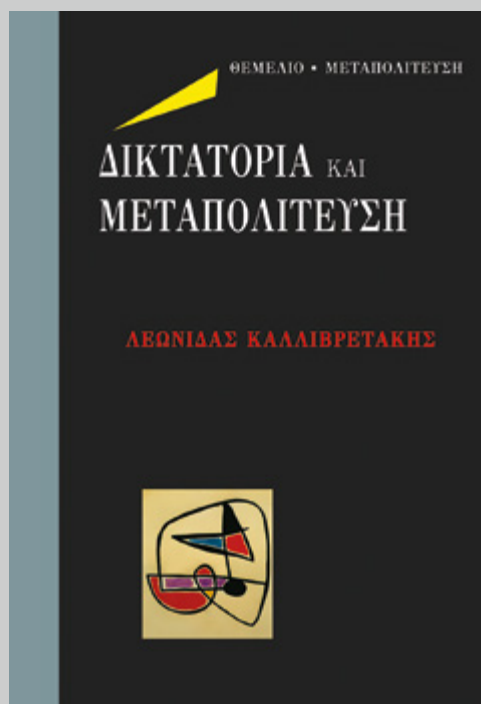
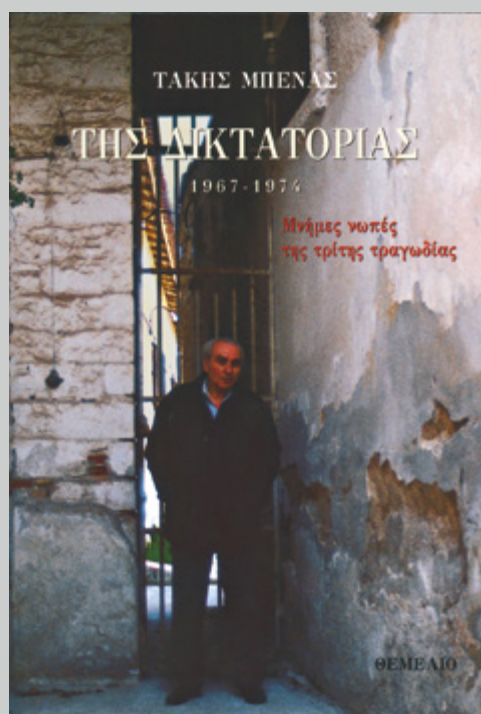
Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

21η Απριλίου 1967

53 ΧΡΟΝΙΑ από την κατάλυση της Δημοκρατίας.

Τέσσερα βιβλία
των εκδόσεων ΘΕΜΕΛΙΟ για εκείνη την εποχή.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Τα Σύγχρονα Θέματα είναι πάντοτε ανοιχτά σε συνεργασίες. Οδηγίες για την υποβολή άρθρων θα βρείτε στην ιστοσελίδα μας www.synchronathemata.gr.

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: 6€

Από τα γραφεία του περιοδικού Βαλαωρίτου 12, Αθήνα

Στην περίπτωση που ορισμένες εικόνες υπάγονται σε πνευματικά δικαιώματα παρακαλούμε επικοινωνήστε με το περιοδικό.

Εξώφυλλο: A Dog's Life, Τσάρλι Τσάπλιν, 1918

Οι εκδότες και η Συντακτική Επιτροπή των *Σύγχρονων Θεμάτων* ευχαριστούν θερμά το ίδρυμα **FONDATION SANTE** για τη χορηγία του, κατά το 2020.

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

Ιδιοκτήτης: ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Μη κερδοσκοπική εκδοτική εταιρεία

Έδρα: Εσπέρου 32, Παλαιό Φάληρο 175 61

Γραφείο Αθηνών: Βαλαωρίτου 12,

Αθήνα 106 71, τηλ./fax: 210.36.28.501, <http://www.synchronathemata.gr>

ΑΦΜ: 090013089 ISSN: 1105-431X Κωδικός ΕΛΤΑ: 1037

ΙΔΡΥΤΗΣ

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΧΡΥΣΟΛΟΥΡΗΣ

ΕΚΔΟΤΕΣ

ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΑΝΑΝΙΑΔΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΑΝΑΝΙΑΔΗΣ, ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΗΣ, ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ, ΛΙΝΑ ΒΕΝΤΟΥΡΑ, ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΛΙΑ, ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ, ΒΙΚΥ ΙΑΚΩΒΟΥ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΕΣΣΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ, ΛΟΥΣΗ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΒΕΛΑΣ, ΜΑΚΗΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ, ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΛΩΛΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΛΑΜΗΣ, ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΜΗΤΣΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ΠΑΝΝΗΣ ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ, ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΜΠΙΤΣΩΡΗΣ, ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΚΗΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ, ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΣΑΜΕΛΑ, ΕΙΡΗΝΗ ΣΚΑΛΙΟΡΑ, ΠΑΝΝΗΣ ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ, ΣΑΒΒΑΣ ΤΣΙΛΕΝΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΑΝΑΝΙΑΔΗΣ, ΒΙΚΥ ΙΑΚΩΒΟΥ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΕΣΣΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΛΑΜΗΣ, ΠΑΝΝΗΣ ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ, ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ, ΣΑΒΒΑΣ ΤΣΙΛΕΝΗΣ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΒΟΥΒΟΥΛΑ ΣΚΟΥΡΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΟΥΛΑΚΟΣ

ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΘΑΝΟΥ

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

Πόπη Αλεξίου, e-mail: alexiouppopy@gmail.com

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Κωστόπουλος Γιώργος, Ακομινάτου 67-69, τηλ.: 210.8813241

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

Βασ. & Ζαχ. Μπετσώρη Ο.Ε., Στ. Γονατά 13Α, τηλ.: 210.5743783

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

ΑΘΗΝΑ: Βαλαωρίτου 12, 106 71 Αθήνα, τηλ.: 210.3628501

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: «Κέντρο του βιβλίου», Λασσάνη 3, τηλ.: 2310.237463

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Εσωτερικού:

Ετήσια (4 τεύχη): 40€

Φοιτητική: 30€

Οργανισμών-Τραπεζών-Βιβλιοθηκών: 80€

Εξωτερικού:

Κύπρος: 45€

Ευρώπη: 50€

Υπόλοιπος κόσμος: 55€

Βιβλιοθηκών-Οργανισμών: 90€

ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΤΑΓΕΣ-ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ

Γιώργος Γουλάκος, *Σύγχρονα Θέματα*,

Βαλαωρίτου 12, 106 71 Αθήνα

τηλ.: 210.3628.501

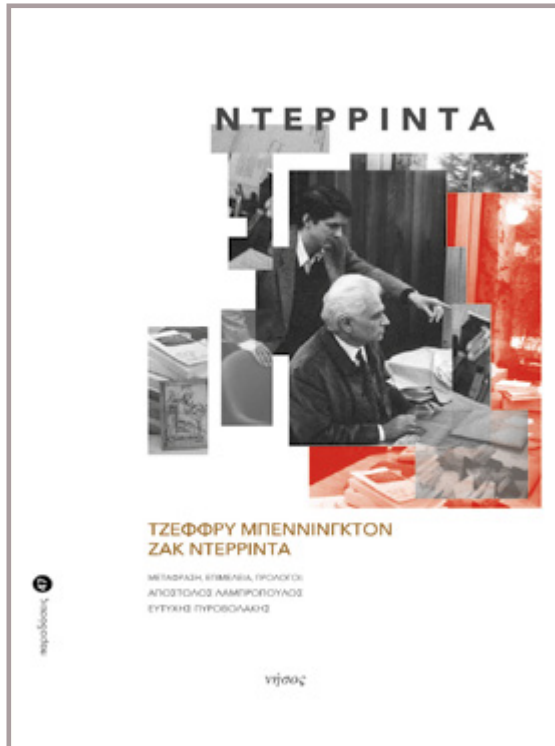
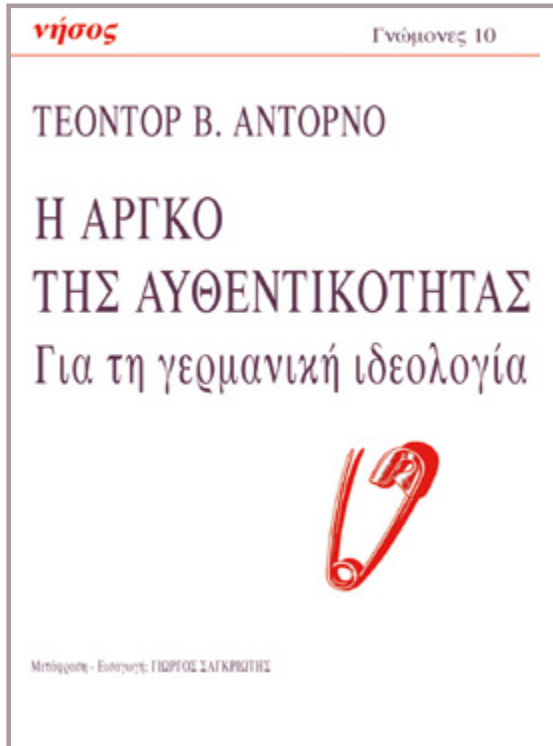
e-mail: synchronathemata@yahoo.gr

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, Alpha Bank, Αρ. Λογ. 834002002000035

IBAN: GR34 0140 8340 8340 0200 2000 035

ΕΚΔΟΣΕΙΣ νήσος

Άυλο Τεύχος: Το παρόν τεύχος των *Σύγχρονων Θεμάτων* δεν θα μπορούσε να διατεθεί στην κλασική έντυπη του μορφή για όσο διάστημα τα βιβλιοπωλεία παραμένουν κλειστά. Ανταποκρινόμενοι στις έκτακτες συνθήκες, αποφασίσαμε, αντί να αναστείλουμε την έκδοση του τεύχους επ' αόριστον, να το εκδώσουμε κατ' εξαίρεσιν ηλεκτρονικά και μόνον. Ως προσφορά δε στους δοκιμαζόμενους αναγνώστες και αναγνώστριες, το αναρτάμε στον ιστότοπο του περιοδικού με την πρόσβαση ελεύθερη.

Έρρωσθε, διαβάζετε και ευδαιμονείτε!

ΣΟ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ελληνοτουρκικές σχέσεις: Απραξία ή Χάγη;	7
ΑΛΕΞΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ, Υδρογονάνθρακες και Κυπριακό	11
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΜΠΙΤΣΩΡΗΣ, Ο Agamben και ο κορωνοϊός: Κατάσταση εξαίρεσης και βιοπολιτική	13
JEAN-LUC NANCY, Ιογενής εξαίρεση (μετάφραση: Βαγγέλης Μπιτσώρης)	18
DAVID RUNCIMAN, Ο κορωνοϊός δεν έχει αναστείλει την πολιτική, έχει αποκαλύψει τη φύση της εξουσίας (μετάφραση: Βασίλης Ντζούνης)	18
ΑΚΗΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, Η νέα γεωγραφία του προσφυγικού: Βία και πολλαπλασιασμός των συνόρων στο Αιγαίο	21
ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Οι πρόσφυγες εκτός των συνόρων του κράτους.	25
Το κράτος εντός των συνόρων του δικαίου;	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Περί Brexit	30
ΝΙΚΟΣ ΕΡΗΝΑΚΗΣ, Οι ιδιωτικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί ως συλλογικοί διανοούμενοι	32

ΑΡΘΡΑ-ΜΕΛΕΤΕΣ

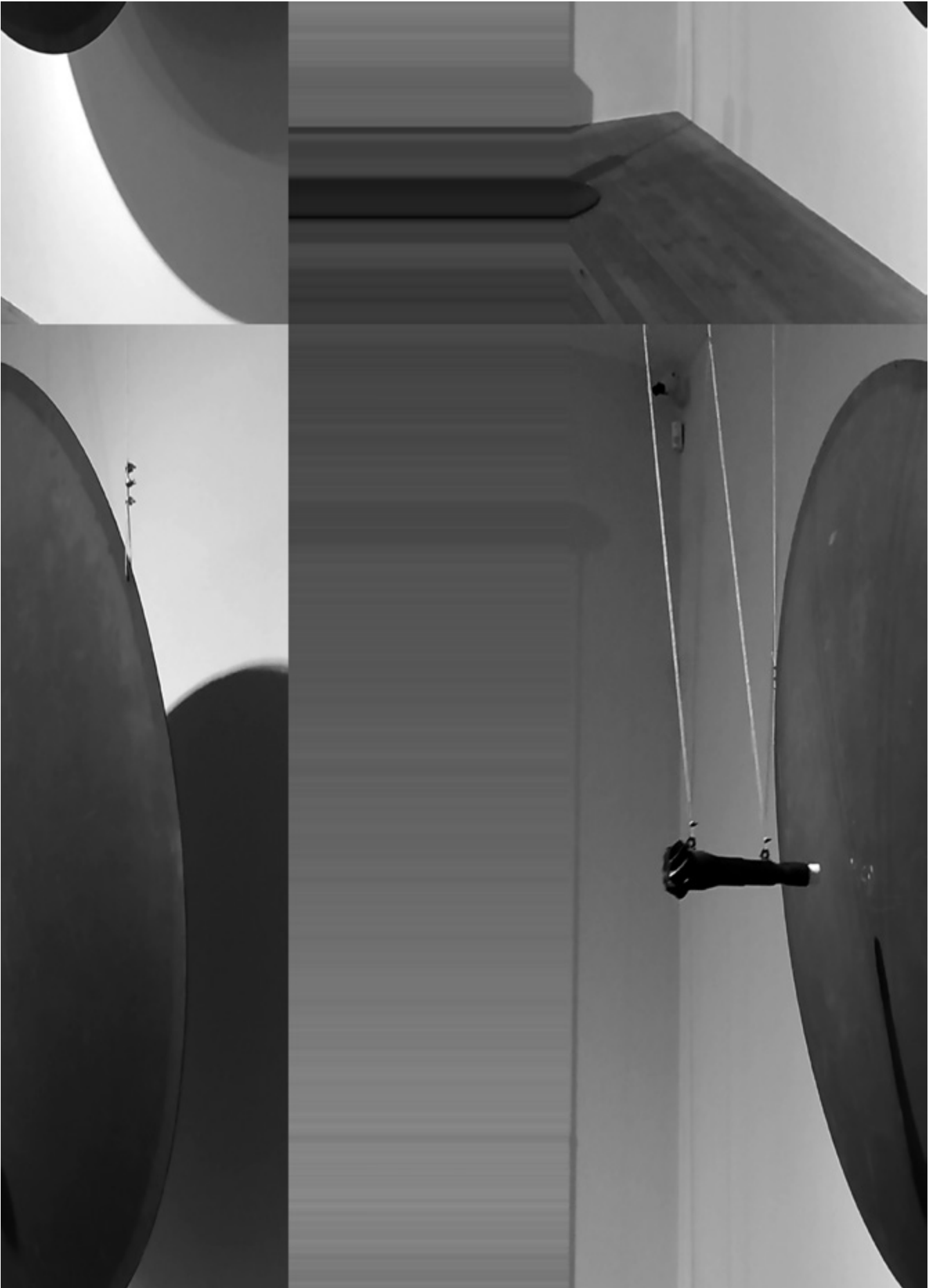
<i>Η συμμετοχή της Ελλάδας στην 4η Βιομηχανική Επανάσταση</i>	
ΛΟΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Η πορεία προς την 4η Βιομηχανική Επανάσταση ως «παράθυρο ευκαιρίας» για την Ελλάδα	36
ΚΩΣΤΗΣ ΒΑΪΤΣΟΣ, Στρατηγικά χαρακτηριστικά της 4ης γνωσιολογικής και παραγωγικής επανάστασης, ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και αναπτυξιακές προκλήσεις για την Ελλάδα	41
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΟΡΜΟΒΙΤΗΣ, «Ποιος γίνεται Έλληνας πολίτης»: Διαπιστώσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά των υποψηφίων για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας	46
ΟΡΕΣΤΗΣ ΔΙΔΥΜΙΩΤΗΣ, Δημοκρατική Παιδεία: Σημειώσεις πάνω σε ένα εγχείρημα	56
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΥΛΩΝΑΣ, Αναπαραστάσεις της ελληνικής κρίσης στα ευρωπαϊκά ΜΜΕ:	66
Μια κριτική προσέγγιση του γερμανικού και δανέζικου Τύπου	
ΑΘΗΝΑ ΜΙΧΑΛΑΚΕΑ, Το γυναικείο αν-υποκείμενο στη <i>Διαλεκτική του Διαφωτισμού</i>	78
<i>Εικαστικά</i>	
ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ, Για τη διάσωση παιδιών από τον ναζιστικό διωγμό:	88
Σκέψεις με αφορμή το ντοκιμαντέρ της Άρτεμης Αλκαλάη,	
<i>Μιράντα Αλκαλάη - Ζακίνος Λεβής: Αφηγήσεις πολέμου</i>	
ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, Η διαχρονική συγχρονία στο έργο του Αλέκου Λεβίδη	93
ΕΛΕΝΑ ΧΑΜΑΛΙΔΗ, Κάλας & Τάκης: Τέχνη, επιστήμη και τεχνολογία, μια σχέση αμφίθυμη	97

ΦΑΚΕΛΟΣ. 1997-2019: ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

(Επιμέλεια: Έφη Αβδελά)

ΑΝΝΑ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ / ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΝΔΡΟΥΣΟΥ / ΝΕΛΛΗ ΑΣΚΟΥΝΗ, Είκοσι δύο χρόνια ΠΕΜ	107
--	-----

ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ, Μια μακρόπνοη εκπαιδευτική και κοινωνική παρέμβαση	111
ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Πώς η «πρόσθεση» αντικατέστησε την «αφαίρεση» και ο «πολλαπλασιασμός» τη «διαίρεση»	115
ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΜΟΥΣΤΑΦΑ, Το αποτύπωμα του ΠΕΜ στη μειονότητα	118
<i>Η υπέρβαση των διαχωρισμών</i>	
MARIA ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, «Τα ΚΕΣΠΕΜ χώρος για να συνυπάρξουμε ουσιαστικά, όχι να πορευόμαστε παράλληλα»	121
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΦΑΚΟΥΔΗΣ, Ένα στοίχημα ζωής	122
ΧΑΡΑ ΚΑΡΑΒΙΑ, Ο κοινωνικός ρόλος των ΚΕΣΠΕΜ	122
ΣΕΒΑΛ ΟΣΜΑΝ ΟΓΛΟΥ, Κερδίζοντας την εμπιστοσύνη της κοινωνίας	123
<i>Η ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών</i>	
ΧΑΡΑ ΔΑΦΕΡΜΟΥ, Μαθαίνοντας τη χρήση της γλώσσας	124
ΡΑΦΙΕ ΚΑΝΤΟΥΧΑΡ, «Πέτυχα στόχους που έμοιαζαν να μην είναι για μένα»	125
ΝΕΔΙΜΕ ΚΑΝΤΟΥΧΑΡ, «Το ΠΕΜ μ' έκανε να πιστέψω ότι μπορώ να τα καταφέρω»	125
ΦΕΪΜΕ ΡΑΪΦ, «Δύσκολη η ελληνική γλώσσα, με τόσα “ι” και τόσα “ε”»	125
ΛΕΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Στο μάθημα της ελληνικής γλώσσας	126
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΙΡΑΜΠΙΔΗΣ, «Το σχολείο απέκτησε για τα παιδιά και για μένα ουσιαστικό νόημα»	126
ΒΙΚΗ ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, Η εποπτεία των εκπαιδευτικών	127
ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, Από την έρευνα στη διοίκηση του ΠΕΜ	127
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΝΔΡΟΥΣΟΥ, Παιδαγωγικές προκλήσεις του ΠΕΜ: Επιτυχίες και όρια της εκπαιδευτικής και κοινωνικής παρέμβασης	130
<i>Ερευνώντας και παρεμβαίνοντας στην εκπαίδευση</i>	
MARIA ΣΩΓΡΑΦΑΚΗ, Μάθημα ελληνικών και χειραφέτηση των γυναικών	133
ΝΕΝΑ ΟΡΦΑΝΙΔΟΥ, Οι γυναίκες στα απομακρυσμένα χωριά	134
ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΝΗ, Χτίζοντας γέφυρες...	134
ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, Ιστορία για όλους / Ανεπιθύμητη ιστορία	135
ΝΕΛΛΗ ΑΣΚΟΥΝΗ, Εκπαιδευτικές και κοινωνικές αλλαγές στη μειονότητα της Θράκης	138
ΚΛΑΣΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	
EDGAR ALLAN POE, «The Masque of the Red Death»	141
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
ΜΙΧΑΛΗΣ Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ, Γρίφος βάθιστος. Για το βιβλίο: Paul Celan, <i>Καμπή πνοής</i>	145
ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Η κοινωνιολογική συγκρότηση των εννοιών. Για το βιβλίο: Μύρων Αχείμαστος, <i>Εισαγωγή στις «Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου» του Ντυρκέμ</i>	148
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ, Η επανάσταση των τοτέμ. Για το βιβλίο: Μύρων Αχείμαστος, <i>Εισαγωγή στις «Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου» του Ντυρκέμ</i>	152
ΛΟΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Τοπία της κρίσης στη Νότια Ευρώπη. Για το βιβλίο: Κωστής Χατζημιχάλης, <i>Τοπία της Κρίσης στη Νότια Ευρώπη: Στα μονοπάτια της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης</i>	155
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Για το βιβλίο: Ρεζινάλντ Μπλανσέ, <i>Πολιτικές του ψυχαναλυτή: Χρονογραφήματα της κρίσης (2011-2017) και άλλες μελέτες εφαρμοσμένης ψυχανάλυσης</i>	159
ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΕΛΙΟΣ, Για το δίτομο έργο: <i>Philosophy and Crisis: Responding to Challenges to Ways of Life in the Contemporary World</i> , G. Maggini, V. Solomou-Papanikolaou, H. Karabatzaki, C.V. Koskeridis (επ.), σειρά: <i>Cultural Heritage and Contemporary Change-Western Philosophical Studies</i>	161
ΒΙΚΥ ΙΑΚΩΒΟΥ, Για το βιβλίο: Τζέφφρυ Μπέννινγκτον, Ζακ Ντερριντά, <i>Ντερριντά</i>	164
ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗΣ, Χαρτογραφώντας το φαινόμενο ΣΥΡΙΖΑ. Για το βιβλίο: Γιάννης Μπαλαμπανίδης (επ.), <i>ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα εν κινήσει. Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση</i>	168
ΘΩΜΑΣ ΨΗΜΜΑΣ, Προοπτικές και αδιέξοδα της σχετικιστικής θεώρησης του δικαίου. Για τα βιβλία: Hans Kelsen, <i>Τι είναι Δικαιοσύνη</i> ; / John Dewey, <i>Φιλελευθερισμός και κοινωνική δράση</i>	170
ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ: ΜΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ	
Επιμέλεια παρουσίασης: ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΛΙΑ	177

ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ: ΑΠΡΑΞΙΑ Η ΧΑΓΗ;¹

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

1. Πρόσφατες εξελίξεις έχουν αναδείξει τις Ελληνοτουρκικές σχέσεις ως το κυριότερο θέμα του δημόσιου διαλόγου, καθώς προκαλούν έντονες ανησυχίες τόσο στους θεσμικούς χειριστές της εξωτερικής μας πολιτικής όσο και στο ευρύ κοινό. Μόνο η πρωτοφανής υπαρξιακή απειλή του κορωνοϊού, που έχει ανατρέψει ξαφνικά όλα τα δεδομένα της ζωής μας, φαίνεται να επισκιάζει στιγμιαία, χωρίς να μειώνει, τις εύλογες ανησυχίες που τροφοδοτεί η σταδιακή επιδείνωση των σχέσεών μας με τους ανατολικούς γείτονές μας. Το ζοφερό κλίμα που επικρατεί σήμερα δείχνει ότι η ταυτόχρονη βίωση δύο δεινών – που στην παρούσα συγκυρία είναι αφ' ενός η πανδημία και αφ' ετέρου ο κίνδυνος που εγκυμονούν οι σχέσεις μας με την Τουρκία – όχι μόνο δεν μετριάξει, αλλά και τείνει να βαρύνει πολλαπλασιαστικά τις επιπτώσεις καθενός απ' αυτά.

2. Είναι σαφές ότι οι σχέσεις μας με την Τουρκία, πάντοτε δύσκολες και προβληματικές, βρίσκονται σε μια φάση κρίσιμη, η διαχείριση της οποίας καθιστά τώρα αναγκαία την λήψη αποφάσεων ιστορικής σημασίας, οι οποίες θα σηματοδέψουν το μέλλον μας σε βάθος χρόνου.

3. Καταλυτικό ρόλο για να φθάσουμε στην κρίσιμη αυτή φάση έπαιξαν κατά πρώτον οι εξελίξεις των τελευταίων μηνών στην Ανατολική Μεσόγειο – με αποκορύφωση το μνημόνιο/συμφωνία Τουρκίας - Λιβύης για οριοθέτηση ΑΟΖ μεταξύ των δύο χωρών, που παραβιάζει κατάφωρα το διεθνές δίκαιο και τον κοινό νου² και, στην συνέχεια, η εργασία για μεταναστών και προσφύγων εκ μέρους της Τουρκίας, με σκοπό την

άσκηση πίεσης τόσο έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και, ειδικότερα, έναντι της χώρας μας, προς προώθηση Τουρκικών αιτημάτων και απαιτήσεων. Αποκορύφωμα της εργαλειοποίησης του μεταναστευτικού/προσφυγικού αποτελεί φυσικά η –συνεχιζόμενη καθώς γράφονται οι γραμμές αυτές– βίαιη χρησιμοποίηση μεταναστών και προσφύγων ως όπλων, ως «πολιορκητικών κριών», στον Έβρο προκειμένου να διασπασθούν και να καταλυθούν τα Ελληνικά σύνορα.

4. Η γενικευμένη ανησυχία και σύγχυση, πολύ περισσότερο η οργή και η αγανάκτηση που διακατέχουν και φαίνονται να οδηγούν την σκέψη πολλών σχολιαστών, όσο δικαιολογημένα κι αν είναι τα συναισθήματα αυτά (ιδίως υπό το φως των γεγονότων στον Έβρο), πάντως αποτελούν εμπόδιο στην διαχείριση των συμφερόντων μας. Οι περιστάσεις απαιτούν στρατηγική ψυχραιμία και ορθολογική αντιμετώπιση. Όπως σε κάθε διάλογο, έτσι και στον διάλογο για τις Ελληνοτουρκικές σχέσεις, οι διαφωνίες περί του πρακτέου είναι όχι μόνον αναπόφευκτες, αλλά συχνά και εποικοδομητικές³ δεν πρέπει όμως να λησμονούμε ότι και οι θεσμικά αρμόδιοι χειριστές της κρίσης, δηλαδή η κυβέρνηση, και οι εκτός κυβερνήσεως μετέχοντες στον δημόσιο διάλογο ανήκουμε όλοι στην ίδια «ομάδα» και έχουμε τα ίδια συμφέροντα. Επιβάλλεται επίσης να μη λησμονούμε ότι η φύση των θεμάτων που αντιμετωπίζουμε είναι τέτοια, που μερικές διαστάσεις τους είναι σίωφρον να μη συζητούνται δημόσια – μια πραγματικότητα που πρέπει να εξισορροπείται ανά πάσα στιγμή με την ειλικρίνεια και την τόλμη που αποτελούν τα βασικά συστατικά ενός χρήσιμου διαλόγου.

5. Η μέχρι τώρα εξέλιξη του διαλόγου φέρνει πάλι στην επιφάνεια μια πάγια αντιπαλότητα μεταξύ δύο σχολών σκέψης σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης των θεμάτων της εξωτερικής μας πολιτικής, περιλαμβανομένων και των λεγόμενων εθνικών μας θεμάτων. Από την μια, είναι η σχολή σκέψης που, για διάφορους λόγους, αποφεύγει την προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων, στην προκειμένη περίπτωση των προβλημάτων μας με

την Τουρκία, και επιλέγει να αναμένουμε ευνοϊκότερες για εμάς συνθήκες, με το σκεπτικό ότι ο χρόνος θα λειτουργήσει υπέρ των συμφερόντων μας. Κι από την άλλη, είναι η σχολή που πιστεύει ότι η παραμέληση των προβλημάτων με την Τουρκία έχει αποδειχθεί πάντοτε επιβλαβής, ο χρόνος επιδεινώνει τα προβλήματα, και άρα πρέπει να επιδιώξουμε την επίλυσή τους με διάλογο, διαπραγμάτευση και απώτερα με προσφυγή σε διεθνή δικαιοδοτικά όργανα, και δη στο Διεθνές Δικαστήριο. Συντομογραφικά, η πρώτη θα μπορούσε να ονομασθεί σχολή της απραξίας, ενώ η δεύτερη ονομάζεται τελευταία, όλο και περισσότερο, απλώς «Χάγη», δηλαδή με το όνομα της Ολλανδικής πόλης όπου ευρίσκεται η έδρα του Διεθνούς Δικαστηρίου (η οποία πόλη, ειρήσθω εν παρόδω, δεν είναι, όπως εσφαλμένα αναφέρεται συχνά, πρωτεύουσα της χώρας της, δηλαδή των Κάτω Χωρών, αλλά έδρα της κυβέρνησης – πρωτεύουσας, και έδρα του αρχηγού του κράτους, είναι το Άμστερνταμ). Φαίνεται λοιπόν ότι η «Χάγη» κερδίζει έδαφος μεταξύ των ειδικών που εκφράζονται δημόσια, όμως και η σχολή της απραξίας έχει ισχυρούς και αφοσιωμένους υποστηρικτές. Εξ άλλου, πολλοί υποστηρικτές της προσφυγής στην Χάγη θέτουν τέτοιους όρους και προϋποθέσεις για μια τέτοια κίνηση (προσφυγή μόνο για την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας και της ΑΟΖ) που η εμμονή στην ικανοποίησή τους θα υπέσκαπτε, και θα καθιστούσε στην πράξη αδύνατη, την προσφυγή.

6. Αφού πρώτα καταγράψω την υποστήριξή μου στην σχολή που επιδιώκει την επίλυση των διαφορών μας με διάλογο και προσφυγή στο Διεθνές Δικαστήριο, θα ήθελα να υποβάλω μερικές παρατηρήσεις με σκοπό, αφ' ενός, την προώθηση μιας ψυχραιμής και ορθολογικής αντιμετώπισης των προβλημάτων μας, και, αφ' ετέρου, μια προειδέαση για το τί μπορούμε να αναμένουμε ρεαλιστικά από το Διεθνές Δικαστήριο.

7. Η ψυχραιμία και ορθολογική διαχείριση των εθνικών μας συμφερόντων προϋποθέτει μια σωστή απεικόνιση της πραγματικότητας. Η πραγματικότητα αποτελεί

Ο Δημήτρης Μοσχόπουλος είναι πρέσβυς ε.τ.

1. Το παρόν είναι ελαφρά επικαιροποιημένη έκδοση άρθρου που πρόκειται να δημοσιευτεί στον συλλογικό τόμο *Mare Nostrum. Μεταπολίσεις ισχύος στον Γεωπολιτικό Χάρτη της Μεσογείου*, υπό την επιμέλεια του Σωτήρη Ντάλη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2020.

το κύριο συστατικό της αλήθειας, κατά συνέπεια και η απεικόνισή της οφείλει να είναι κατά το δυνατό «καθαρή», δηλαδή πρέπει να είναι ψυχρά απαλλαγμένη από συναισθηματισμούς, αυταπάτες και συνθηματολογίες. Στο προκείμενο, ορθά καταγγέλλουμε τις Τουρκικές παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου, αλλά μη ξεχνάμε ότι ο αποκλειστικά καταγγελτικός λόγος, και δη υπό το κράτος οργής και αγανάκτησης, και η δαιμονοποίηση της άλλης πλευράς οδηγούν συνήθως σε σπασμωδικές και αλυσιτελείς ενέργειες. Θα συνέβαλλε στην νηφαλιότητα που απαιτούν οι περιστάσεις και στην επακόλουθη βελτίωση της επιχειρηματολογίας μας να αναλογιστούμε ότι ναι μεν όλες οι χώρες διακηρύσσουν την προσήλωσή τους στο διεθνές δίκαιο, αλλά στην πραγματικότητα καμμία δεν διστάζει να προβεί σε ενέργειες εκτός της διεθνούς νομιμότητας, όταν θεωρεί ότι λόγιοι εθνικοί συμφέροντες το επιβάλλουν.

8. Ακόμη και η χώρα μας δεν αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα αυτόν: δεν αποτελεί αποκάλυψη εθνικού μυστικού η υπόμνηση ότι ο καθορισμός εθνικού εναέριου χώρου 10 ν.μ., ενώ τα χωρικά μας ύδατα εκτείνονται στα 6 ν.μ., αποτελεί μια τέτοια περίπτωση, δεδομένου ότι το διεθνές δίκαιο (Σύμβαση Πολιτικής Αεροπορίας, του 1944, άρθρα 1 και 2, Σύμβαση των Ην. Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας, του 1982, άρθρο 2.2) καθορίζει ρητά και λιτά ότι ο εναέριος χώρος κάθε κράτους καλύπτει την ξηρά και τα χωρικά του ύδατα.

9. Συναφές θέμα είναι και ο τρόπος που η χώρα μας διαχειρίζεται μια διοικητική αρμοδιότητα που της έχει αναθέσει η διεθνής κοινότητα βάσει του διεθνούς δικαίου, αυτή της ρύθμισης της κυκλοφορίας πολιτικών αεροσκαφών σε μια ευρεία περιοχή που περιλαμβάνει ολόκληρο τον Ελληνικό εναέριο χώρο, αλλά και διεθνή εναέριο χώρο, κυρίως στο Αιγαίο, τρόπος που δεν αποτελεί ακριβώς πιστή εφαρμογή του διεθνούς δικαίου. Πράγματι, η χώρα μας χρησιμοποιεί το λεγόμενο Flight Information Region (Περιοχή Πληροφοριών Πτήσεων, το περίφημο FIR) σαν να ήταν εξ ολοκλήρου εθνικός εναέριος χώρος, και ζητεί από τα Τουρκικά στρατιωτικά αεροσκάφη που εισέρχονται στον διεθνή εναέριο χώρο του Αιγαίου να συμμορφώνονται προς τους κανόνες πτήσεων πολιτικών αεροσκαφών και να υποβάλλουν σχέδια πτήσεων. Η μνημονευόμενη παραπάνω Σύμβαση Πολιτικής Αεροπορίας,

η οποία αποτελεί την βάση των κανόνων εναέριας κυκλοφορίας, ρητά δηλώνει ότι «[η] Σύμβαση αυτή εφαρμόζεται μόνο για τα πολιτικά αεροσκάφη και όχι για τα κρατικά αεροσκάφη» (άρθρο 3.1) και ορίζει ως κρατικά αεροσκάφη αυτά «που χρησιμοποιούνται σε στρατιωτικές, τελωνειακές και αστυνομικές υπηρεσίες» (άρθρο 3.2).

10. Σημειωτέον ότι καμμία τρίτη χώρα δεν αναγνωρίζει ως νόμιμες τις θέσεις της χώρας μας στις δύο αυτές περιπτώσεις που αφορούν στον εναέριο χώρο του Αιγαίου. Είναι ενδεικτικό της στάσης των ΗΠΑ εν προκειμένω ότι η περίφημη απόφαση της Γερουσίας σχετικά με την Ανατολική Μεσόγειο, που υιοθετήθηκε τον παρελθόντα Ιούλιο και, μεταξύ άλλων, ζητεί από το Στέιτ Ντηπάρτμεντ να καταγράψει τις περιπτώσεις παραβίασης του εθνικού εναέριου χώρου της Ελλάδας, διατυπώνει το αίτημα με μεγάλη προσοχή και άκρα σαφήνεια, κάνοντας λόγο όχι γενικά και αόριστα για παραβιάσεις, αλλά για «περιστατικά που κρίνονται από τον Υπουργό Εξωτερικών ότι αποτελούν παραβιάσεις του εναέριου χώρου της επικράτειας της Ελλάδας από γείτονές της» («a report listing incidents since January 1, 2017, determined by the Secretary of State to be violations of the airspace of the sovereign territory of Greece by its neighbors» <https://www.congress.gov/bills/116th-congress/senate-bill/1102/text>). Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ο Αμερικανικός κατάλογος παραβιάσεων θα είναι πολύ μικρότερος από τους καταλόγους που δημοσιεύονται στα Ελληνικά ΜΜΕ, αφού αυτός θα εξαιρεί τις παραβιάσεις/παραβάσεις των πτήσεων Τουρκικών στρατιωτικών αεροσκαφών στον χώρο μεταξύ 6 και 10 ν.μ. καθώς και αυτών στον διεθνή εναέριο χώρο του Αιγαίου, χωρίς σχέδια πτήσης.

11. Επίσης, οι αιτιάσεις της Τουρκίας ότι η επαναστρατιωτικοποίηση ορισμένων νησιών μας στο Αιγαίο παραβιάζει διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας μας δεν στερούνται βάσεως: μπορούν μεν και πρέπει να αντικρουσθούν, αλλά δεν μπορούν να παρακαμφθούν ασυζητητά. Ως προς την ουσία του θέματος, η επαναστρατιωτικοποίηση των νησιών μας είναι ρεαλιστικά και ηθικά δικαιολογημένη και μάλιστα επιβεβλημένη, καθώς η άμυνα της χώρας μας εναντίον μιας προφανούς απειλής υπαρκτού χαρακτήρα δεν μπορεί παρά να έχει προτεραιότητα έναντι της σχολαστικής προσκόλλησης στο γράμμα του διε-

θνούς δικαίου (εδώ έχει εφαρμογή ή αρχή *summum jus summa iniuria*): πολλών μάλλον που εξ ορισμού (δηλαδή ως άμυνα) δεν έχει επιθετικό χαρακτήρα έναντι ουδενός. Επί πλέον, έγκριτοι διεθνολόγοι και νομικοί υποστηρίζουν ότι η αποστρατιωτικοποίηση των νησιών, καθεστώς από τη φύση του προσωρινό, δεν έχει πλέον ισχύ, λόγω της παρέλευσης δεκάδων ετών από τη θέσπισή της.

12. Οι επισημάνσεις αυτές δεν στοχεύουν φυσικά να εξιλεώσουν την Τουρκία για τις εκ μέρους της παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου, ούτε βέβαια να συγκρίνουν τα αντίστοιχα μητρώα των δύο χωρών: αποσκοπούν απλώς να αναδείξουν την *de facto* σχετικότητα της αρχής της προσήλωσης στο διεθνές δίκαιο, μιας αρχής που προβάλλεται ως ακρογωνιαίος λίθος της εξωτερικής μας πολιτικής, και έτσι να συμβάλουν στην απελευθέρωση των εκ μέρους μας χειρισμών από αυταπάτες και να επιτρέψουν στον ορθό και ψύχραιμο λόγο να πρυτανεύσει στις προσπάθειες επίλυσης των προβλημάτων μας με τους γείτονες. Η πεποίθηση –για τον γράφοντα: η ψευδαίσθηση– ότι τα προβλήματά μας με την Τουρκία συνιστούν μια κλασική σύγκρουση μεταξύ δικαίου και αδικού οδηγεί ασφαλώς σε οργή και αγανάκτηση, ένα συναίσθημα που έχει χρησιμότητα μόνο σε ένα σενάριο πολεμικής αντιπαράθεσης, δηλαδή σε ένα σενάριο καταστροφής. Αν όμως κρίνουμε ότι αντικειμενικά έχουμε να κάνουμε με σύγκρουση συμφερόντων, πράγμα που για τον γράφοντα αποτελεί αναγνώριση της αντικειμενικής πραγματικότητας, θα είναι ευκολότερο να αποδεχθούμε αυτό που για τον γράφοντα είναι η μόνη δυνατή προσέγγιση: ειρηνική επίλυση των διαφορών μας με διάλογο και ετοιμότητα να προσφύγουμε στην διεθνή δικαιοσύνη.

13. Ακολουθούν μερικές επισημάνσεις για το τί σημαίνει και τί συνεπάγεται η επιλογή επίλυσης των προβλημάτων μας με την Τουρκία με διάλογο και προσφυγή στο Διεθνές Δικαστήριο:

14. Σε έναν διάλογο, η ατζέντα συμφωνείται από όλα τα συμμετέχοντα μέρη. Είναι ανεδαφικό να πιστεύουμε ότι ο διάλογος με την Τουρκία εν όψει της προσφυγής στην διεθνή δικαιοσύνη θα περιορισθεί στα θέματα που θέλουμε εμείς και δεν θα συμπεριλάβει τα θέματα που θέτει η Τουρκία. Όπως κι εμείς, έτσι και η Τουρκία θα δεχθεί να πάει στην Χάγη μόνον αν κρίνει ότι κάτι θετικό γι' αυ-

τήν θα προκύψει από την προσφυγή. Τα θέματα που εγείρει η Τουρκία θα πρέπει να αναμένουμε ότι θα «τα βρούμε μπροστά μας» τόσο στις διαπραγματεύσεις για την σύνταξη του συνυποσχετικού, δηλαδή της απαιτούμενης εν προκειμένω ειδικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών με την οποία θα πάμε στο Δικαστήριο, όσο και, ρεαλιστικά, στο Δικαστήριο το ίδιο. Αν η μία πλευρά δεχθεί να αφαιρέσει ορισμένα από τα αιτήματά της στο συνυποσχετικό, είναι λογικό να αναμένεται ότι αυτό θα το κάνει μόνο υπό τον όρο ότι και η άλλη πλευρά, κατ' αμοιβαιότητα, θα αποσύρει δικά της *desiderata*. Υπενθυμίζεται ότι το συνυποσχετικό έχει χαρακτήρα διεθνούς συμφωνίας και θα πρέπει να κυρωθεί από τα εθνικά Κοινοβούλια των δύο χωρών πριν να κατατεθεί στο Δικαστήριο. Επομένως το περιεχόμενό του θα λάβει ευρεία δημοσιότητα.

15. Τα προβλήματα που συνιστούν μια διαφορά μεταξύ δύο πλευρών είναι όλα αυτά που εγείρει η κάθε πλευρά. Δηλώσεις όπως ότι εμείς αναγνωρίζουμε μόνο μια διαφορά με την Τουρκία, την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας και της ΑΟΖ, και όλα τα άλλα είναι μονομερείς και αβάσιμες διεκδικήσεις εκ μέρους της Τουρκίας βρίσκουν ευήκοον ους εντός των συνόρων μας. Όμως ένα διεθνές ακροατήριο –και φυσικά τέτοιο θα κληθεί να κρίνει την διαφορά μας– θα έχει δυσκολία να παρακολουθήσει τέτοιον συλλογισμό.

16. Η δικαστική διευθέτηση από την φύση της εμπεριέχει έναν βαθμό αβεβαιότητας ως προς την έκβασή της. Λογικά θα πρέπει να αναμένουμε μian απόφαση που θα στηρίζεται φυσικά στο γράμμα, αλλά και στο πνεύμα, του νόμου, δηλαδή του διεθνούς δικαίου, και θα προσπαθεί να ικανοποιήσει κατά το δυνατό αιτήματα/διεκδικήσεις και των δύο αντιδίκων.

17. Ακόμη και μια λύση που θα ικανοποιεί και τις δύο πλευρές θα περιλαμβάνει αναπόφευκτα στοιχεία αρνητικά για την κάθε πλευρά. Αυτό σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι κάθε πλευρά θα κερδίσει μερικά σημεία και θα χάσει άλλα.

18. Με όρους της θεωρίας παιγνίων, η κατάσταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, όσο χρονίζει η επίλυσή τους, μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιβλαβής και για τις δύο πλευρές (*lose-lose*). Διαγράφονται τρεις επιλογές: (α) διαιώνιση της παρούσας κατάστασης· (β) βίαιη προσπάθεια

μετατροπής των σχέσεων σε κατάσταση μηδενικού αθροίσματος (*zero-sum*), όπου η μία πλευρά κερδίζει αυτό που θα χάσει η άλλη· (γ) προσπάθεια ειρηνικής μετατροπής των σχέσεων σε κατάσταση αμοιβαίως επωφελή και αποδεδειγμένη (*win-win*). Η πρώτη επιλογή είναι αυτή της απραξίας, η δεύτερη μπορεί να οδηγήσει σε πολεμική σύγκρουση, η τρίτη παραμένει στην επιδίωξη ειρηνικής επίλυσης με διάλογο και προσφυγή σε διεθνή δικαιοδοτικά όργανα. Το πρόβλημα με την καλύτερη από τις τρεις επιλογές, την τρίτη, είναι ότι στο δικαστήριο κατά κανόνα ο ένας αντίδικος κερδίζει και ο άλλος χάνει. Ένας πρόσφορος τρόπος να ξεπεραστεί το πρόβλημα αυτό είναι να ανατεθούν στο δικαστήριο προς εκδίκαση περισσότερα επίδικα, ώστε να καταστεί δυνατό κάθε πλευρά να κερδίσει μερικά (ελπίζοντας ότι αυτά θα είναι τα πιο σημαντικά γι' αυτήν) και να χάσει (ή να «χάσει») τα λιγότερο σημαντικά γι' αυτήν, π.χ., τις αρχικές μαξιμαλιστικές της θέσεις. Με άλλα λόγια, μια σειρά *win-lose* και *lose-win* θα μπορεί να δώσει, αθροιστικά, μια *win-win* κατάληξη. Ενώπιον μιας τέτοιας προοπτικής, τα συμπεράσματα ως προς το πρακτικό είναι προφανή.

19. Θα πρέπει λοιπόν να θεωρείται δεδομένο ότι στο δικαστήριο δεν θα ικανοποιηθούν όλες οι θέσεις μας. Πριν όμως αρχίσουμε να συζητούμε, και να διαχαζόμαστε πάλι, για το αν και τί είμαστε διατεθειμένοι να χάσουμε, θα πρέπει να μη ξεχνάμε ότι μερικά από τα δικαιώματα που θεωρούμε ότι έχουμε, στην πραγματικότητα –δηλαδή στην νομική πραγματικότητα που ορίζει το διεθνές δίκαιο– δεν τα έχουμε. Και κάτι που δεν έχουμε δεν μπορούμε να πούμε ότι το χάνουμε. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για την Τουρκία. Μη ξεχνάμε ότι οι χάρτες που κυκλοφορούν από την πλευρά μας και απεικονίζουν την Ελληνική ΑΟΖ στην Ανατολική Μεσόγειο, όπως και αντίστοιχοι Τουρκοί χάρτες, περιλαμβανομένου και του αλλόκοτου κατασκευάσματος που συνοδεύει το μνημόνιο με την Λιβύη, δεν απεικονίζουν παρά την μαξιμαλιστική θέση μας, και την αντίστοιχη μαξιμαλιστική θέση της Τουρκίας (και της Λιβύης) εν όψει των διαβουλεύσεων και διαπραγματεύσεων που επιβάλλεται να γίνουν.

20. Κυριαρχικά δικαιώματα σε θαλάσσιες ζώνες της περιοχής μας ισχύουν πραγματικά, δηλαδή νόμιμα, μόνον αφ' ης στιγμής κατοχυρωθούν με οριοθέτηση στην

οποία θα συμφωνήσουν όλα τα παράκτια κράτη. Από την άποψη αυτή, είναι αλήθεια αυτό που διακηρύσσει η Τουρκία, ότι τίποτε δεν μπορεί να γίνει στην περιοχή χωρίς την σύμφωνη γνώμη της. Το ότι η Τουρκική πλευρά αρέσκειται και στην περίπτωση αυτή να επικαλείται μια βασική αρχή της διεθνούς νομιμότητας με τρόπο προκλητικό (για να χρησιμοποιήσω τουλάχιστον μια φορά την λέξη που φαίνεται πως είναι *de rigueur* στα δημοσιεύματα των Ελληνικών ΜΜΕ που αφορούν σε δηλώσεις Τούρκων αξιωματούχων) δεν θα πρέπει να συνιστά εμπόδιο στο να παραδεχθούμε την εγκυρότητα της αρχής, ότι δηλαδή για την οριοθέτηση των θαλάσσιων ζωνών στην περιοχή μας είναι απαραίτητη η συμφωνία με όλες τις παράκτιες χώρες. Βεβαίως, δικαιούμαστε κι εμείς να συμπληρώσουμε την «πρόκληση» της Τουρκίας με την υπόμνηση ότι και τίποτε δεν μπορεί να γίνει χωρίς την σύμφωνη γνώμη της Ελλάδας.

21. Το ότι ο διάλογος με την Τουρκία είναι επιβεβλημένος θεσμικά, και δεν αποτελεί απλώς επιλογή, προκειμένου περί της οριοθέτησής της υφαλοκρηπίδας και της ΑΟΖ φαίνεται να έχει γίνει ευρέως αποδεκτό στους πολιτικούς, διπλωματικούς και πανεπιστημιακούς κύκλους της χώρας μας. Φαίνεται όμως να έχει οδηγήσει έναν σημαντικό αριθμό μελών των ιδίων κύκλων στο συμπέρασμα ότι αυτός ο διάλογος θα πρέπει να είναι ο μόνος επιτρεπτός με την Τουρκική πλευρά, με προοπτική την προσφυγή στην Χάγη. Όλα τα άλλα ζητήματα που θέτει η Τουρκία αποκλείονται εκ προοιμίου και με αγανάκτηση, με την μεγαλύτερη αγανάκτηση να επιφυλάσσεται για τις λεγόμενες «γκρίζες ζώνες». Η αντίληψη αυτή, εκτός του ότι δεν πρόκειται να γίνει δεκτή από την άλλη πλευρά, αφού, όπως επισημαίνεται παραπάνω, και οι δύο πλευρές θα έχουν το ίδιο δικαίωμα να θέτουν ζητήματα προς συζήτηση, δεν φαίνεται να εξυπηρετεί κανένα συμφέρον της χώρας μας. Μπορεί οι θέσεις της χώρας μας ως προς το εύρος του εναέριου χώρου και ως προς το FIR να μη είναι ακλόνητες, αλλά στο θέμα των γκρίζων ζωνών το διεθνές δίκαιο είναι λογικά με το μέρος μας. Επί πλέον διαθέτουμε εξαιρετικούς διπλωμάτες, διεθνολόγους και νομικούς, που αποτελούν εξέγερση ότι η πλευρά μας θα εκπροσωπηθεί στο δικαστήριο επάξια, με την πιο πειστική επιχειρηματολογία. Και μη ξεχνάμε, η υπεράσπιση των εθνικών μας συμφερόντων στην αίθουσα του δικαστηρίου εί-

ναι απείρως προτιμότερη, και ταιριάζει στον πολιτισμό μας απείρως περισσότερο, από ό, τι στο πεδίο της μάχης.

22. Τώρα, πώς επηρεάζουν οι επισημάνσεις αυτές την επιλογή μεταξύ απραξίας/ αναβλητικότητας και Χάγης; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κατάσταση είναι δύσκολη και περίπλοκη. Εύκολη λύση δεν υπάρχει· ακόμη και η καλλίτερη λύση, που κατά τον γράφοντα παραμένει η Χάγη, θα έχει πολλές δυσκολίες.

23. Η «Χάγη», δηλαδή η αντιμετώπιση των προβλημάτων μας με την Τουρκία με την διαδικασία που κωδικοποιεί η λέξη αυτή στο παρόν άρθρο (διάλογος και προσφυγή στα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα) δεν είναι εύκολη, ούτε αναμένεται ρεαλιστικά να παραγάγει άμεσα, απολύτως προβλέψιμα και, το σπουδαιότερο, μόνον επιθυμητά αποτελέσματα. Σίγουρα δεν αποτελεί πανάκεια· παραμένει όμως ουσιαστικά η μόνη επιλογή. Εδώ ισχύει, κατ' αναλογία, αυτό που λέγεται συχνά για το δημοκρατικό πολίτευμα, για το οποίο όλοι συμφωνούμε ότι ναι μεν εμπεριέχει πολλά προβλήματα, πολλές αδυναμίες και ατέλειες, πλην όμως παραμένει το καλλίτερο πολιτικό σύστημα στην ιστορία της ανθρωπότητας.

24. Με αφορμή την κρίση στις Ελληνοτουρκικές σχέσεις, η οποία επιβαρύνεται περισσότερο από το γεγονός ότι εξελίσσεται σε μια συγκυρία κατά την οποία η χώρα μας προσπαθεί να πεισθεί ότι έχει εξέλθει από την δεκαετή πολυσχιδή κρίση που έχει επικρατήσει να αποκαλείται απλώς οικονομική, στον δημόσιο διάλογο διατυπώνονται προτάσεις για τρόπους αντιμετώπισης των προβλημάτων μας με τους γείτονες, οι οποίες, χωρίς να προβάλλονται πάντοτε ρητά ως εναλλακτικές της Χάγης, πάντως φαίνεται ότι στην πράξη εκλαμβάνονται συχνά ως τέτοιες. Θα ήταν κατά συνέπεια χρήσιμο να επισημανθεί ότι φυσικά και επιβάλλεται η ενίσχυση της Ελληνικής οικονομίας και η αμυντική θωράκιση της χώρας· πρόκειται για ανάγκες που ισχύουν ούτως ή άλλως και, κυρίως η πρώτη, ανεξάρτητα από την σημερινή φάση των Ελληνοτουρκικών σχέσεων. Επιβάλλεται επίσης η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και η επίτευξη στοιχειώδους συνεννόησης και ομοψυχίας στα βασικά ζητήματα, περιλαμβανομένων και των εθνικών θεμάτων. Η επιδείνωση των Ελληνοτουρκικών σχέσεων καθιστά τις αδυναμίες της χώρας μας στους τομείς αυτούς ακόμη πιο

εμφανείς, η δε θεραπεία των αδυναμιών και ελλείψεων που διαπιστώνονται θα συμβάλει ασφαλώς στην ενίσχυση των προσπάθειών της χώρας μας να επιλύσει τα προβλήματα των σχέσεών της με την Τουρκία με τρόπο ειρηνικό και επωφελή για τα εθνικά μας συμφέροντα.

25. Η παρούσα συγκυρία, με τις πανταχόθεν προκλήσεις να αυξάνονται (βλ. την κατάφωρα παράνομη συμφωνία Τουρκίας - Λιβύης), εξ ορισμού αποκλείει την απραξία και επιτάσσει την λήψη αποφάσεων τόσο για άμεσες όσο και μακροπρόθεσμες ενέργειες. Οι άμεσες, τακτικής φύσης, ενέργειες θα πρέπει να εντάσσονται στην μακροπρόθεσμη στρατηγική. Οι μέχρι τώρα ενέργειες του Υπουργείου Εξωτερικών προς τα Ηνωμένα Έθνη φαίνονται να διέπονται απ' αυτό το πνεύμα, καθ' όσον η καταγγελία των ενεργειών της Τουρκίας συνοδεύεται από την δήλωση ετοιμότητας της χώρας μας να «επιδιώξει την επίλυση ζητημάτων που δημιουργούνται με άλλες χώρες και αφορούν στην οριοθέτηση θαλάσσιων ζωνών στην Ανατολική Μεσόγειο με ειρηνικά μέσα, με καλή πίστη και σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο της θάλασσας».

26. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στην αλληλογραφία της με τα Ην. Έθνη σχετικά με την διαδικασία οριοθέτησης θαλάσσιων ζωνών, η Τουρκική πλευρά διατυπώνει θέσεις που δεν απέχουν πολύ από τις Ελληνικές ως προς την ουσία, αφού κάνει ρητή παραπομπή στα σχετικά άρθρα της Σύμβασης των Ην. Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας (για τα οποία διευκρινίζει φυσικά ότι αποτυπώνουν εθνικό δίκαιο) και επιδιώκει συμφωνία βάσει του διεθνούς δικαίου. Βέβαια δεν παραλείπει να καταγράψει τις πάγιες δικές της ερμηνείες (ως προς τις πρόνοιες του διεθνούς δικαίου εν προκειμένω και την νομολογία των διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων) και τις γνωστές δικές της πολιτικές (έναντι της Κυπριακής Δημοκρατίας, την οποία αποκλείει από τις διαβουλεύσεις που λέει ότι προτίθεται να διεξαγάγει με γειτονικές χώρες μέχρις ότου επιτευχθεί γενική επίλυση του πολιτικού προβλήματος).

27. Αν δημιουργείται η εντύπωση ότι οι συνθήκες ωριμάζουν για έναρξη μιας προσπάθειας οριοθέτησης των θαλάσσιων ζωνών στην περιοχή μας, ωστόσο οι δυσκολίες εξακολουθούν να είναι τέτοιες, που ρεαλιστικά φαίνεται ότι στο άμεσο

(και στο εγγύς;) μέλλον τίποτε δεν είναι δυνατό να αρχίσει. Από τις χώρες της περιοχής με τις οποίες θα πρέπει να διαβουλευθούμε η μεν Λιβύη δεν είναι σε θέση να αρχίσει διάλογο με εμάς, αφού δεν είναι σαφές με ποια κυβέρνηση θα γίνει αυτό, με την κυβέρνηση της Τρίπολης, την οποία δεν αναγνωρίζουμε, ή με τον στρατάρχη Χάφταρ, τον οποίο δεν αναγνωρίζουν οι περισσότερες χώρες· η Αίγυπτος δεν είναι πρόθυμη να προχωρήσει σε οριοθέτηση που θα ενοχλούσε την Τουρκία· ως προς την Τουρκία, δεν είναι δυνατό να συνεργαστούμε εμείς με αυτήν όσο δεν αναγνωρίζει την Κυπριακή Δημοκρατία, πράγμα που θα ισχύει μέχρι την επίλυση του Κυπριακού προβλήματος. Και ναι μεν, για να είμαστε κυνικά ειλικρινείς, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι πιθανότητες να καταλήξουμε, μετά από διαβουλεύσεις ή και μετά από προσφυγή στην Χάγη, σε λύση με την Τουρκία τέτοια που να εμπλέκει και την Κύπρο είναι μηδαμινές, αλλά θα πρέπει τυπικά τουλάχιστον να ξεκινήσουμε τον διάλογο με την Τουρκία με τις μαξιμαλιστικές μας θέσεις, αυτές που παρουσιάζουν μια Ελληνική ΑΟΖ που εφάπτεται της Κυπριακής.

28. Το ότι στο άρθρο αυτό δεν γίνεται αναφορά στο Κυπριακό πρόβλημα, το οποίο είναι το μεγαλύτερο σημείο σύγκρουσης μεταξύ Ελληνισμού και Τουρκίας, οφείλεται αποκλειστικά στο ότι αυτό δεν ανήκει στην κατηγορία των διμερών ζητημάτων για την επίλυση των οποίων μπορούμε να προσφύγουμε στην διεθνή δικαιοσύνη, στο Διεθνές Δικαστήριο. Το ότι επίλυση του Κυπριακού, μια προοπτική που εμφανίζεται σήμερα πιο πραγματοποιήσιμη από ποτέ, θα επιφέρει μια γενική ανατροπή και αναδιάρθρωση των θεμελιωδών δεδομένων των Ελληνοτουρκικών σχέσεων, ένα είδος «paradigm shift», με καταλυτικές επιπτώσεις και στην αντιμετώπιση των κατ' εξοχήν διμερών ζητημάτων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αποτελεί γενική παραδοχή.

29. Συμπερασματικά, θα ήθελα να τονίσω ότι οι περιστάσεις σήμερα απαιτούν στρατηγική ψυχραιμία, γνώση, τόλμη και σωφροσύνη. Αρκεί η τελευταία να μη γίνει πάλι η εύκολη φενάκη που καλύπτει δειλία και λιποψυχία μπροστά στο καθήκον που επιβάλλει η ιστορία και απαιτεί η πατρίδα.

Σημείωση: Τα κείμενα που μνημονεύονται στο παρόν είναι εύκολα προσβάσιμα στο διαδίκτυο.

ΥΔΡΟΓΟΝΑΝΘΡΑΚΕΣ ΚΑΙ ΚΥΠΡΙΑΚΟ¹

ΑΛΕΞΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ

Η ανακάλυψη των υδρογονανθράκων (φυσικό αέριο) νοτίως της Κύπρου (κοιτάσματα «Αφροδίτη», «Καλυψώ», και άλλα) είχε συνδεθεί έως τις αρχές του 2017 με το μεγάλο ζήτημα της επίλυσης του Κυπριακού, με επανένωση διά της διζωνικής δικαιοδικής ομοσπονδίας. Μάλιστα, η ανακάλυψη αυτή είχε παρουσιαστεί και ως «ο καταλύτης της επίλυσης», διότι η πιο ασφαλής, σύντομη και οικονομική μεταφορά του φυσικού αερίου είναι μέσω Τουρκίας που, εξυπακούεται, για να πραγματοποιηθεί, προϋποθέτει επίλυση του Κυπριακού. Είχε γίνει λόγος τότε για «το τελευταίο παράθυρο ευκαιρίας» για επίλυση του Κυπριακού και για «αγώγιμο ειρήνης» που θα συνέδεε την Κύπρο με την Τουρκία.

Οι αισιόδοξες αυτές απόψεις είχαν εμπνευστεί από τη λειτουργική (Mittrany) και νεολειτουργική λογική (Haas, Lindberg, Etzioni, κ.ά.) που είχε εφαρμοστεί με επιτυχία στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα μέχρι το Μάαστριχτ, ότι δηλαδή μια λειτουργία προς όφελος όλων των εμπλεκόμενων ενισχύει τις ειρηνικές σχέσεις και καθιστά τις συγκρούσεις παντελώς ξεπερασμένες.

Από την πλευρά της Τουρκίας, η ενταξιακή πορεία της προς την ΕΕ είχε αποτελέσει, ως γνωστόν, κατά τη δεκαετία του 2000, βασικό κίνητρο για την επίλυση του Κυπριακού. Τώρα όμως, με την αναστολή των διαπραγματεύσεων, τον ρόλο του κύριου κινήτρου μπορεί να τον παίξει το φυσικό αέριο, ως φθηνή πηγή ενέργειας για την Τουρκία, όσο και ως παράγοντας ενίσχυσης του ρόλου που επιδιώκει ως ενεργειακού κόμβου (*energy hub*) με αγωγό διαμέσου του εδάφους της.

Ωστόσο, παρά τις αρχικές προσδοκίες, οι υδρογονανθράκες δεν έχουν συμβάλει στην επίλυση. Αντί του «καταλύτη της επίλυσης» κινδυνεύει να γίνει το ακριβώς αντίθετο, «αντι-καταλύτης». Ας δούμε γιατί.

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται, πολύ πριν από τη σημερινή σκληρή στάση της Άγκυρας, στη στάση της ελληνοκυπριακής ηγεσίας, τόσο υπό τον Πρόεδρο Δημήτρη Χριστόφια όσο, κυρίως, υπό τον Πρόεδρο Νίκο Αναστασιάδη. Η επίσημη

θέση της Κυπριακής Δημοκρατίας ήταν –και είναι– ότι η Κύπρος, όντας το αναγνωρισμένο διεθνώς κράτος, με βάση το διεθνές δίκαιο δικαιούται υφαλοκρηπίδας και ΑΟΖ, συνεπώς, ως ανεξάρτητο και κυρίαρχο κράτος που είναι, δύναται να κάνει ό,τι θέλει, και ότι σε αυτήν τη διαδικασία δεν οφείλει να εμπλέξει τους Τουρκοκύπριους και πάντως όχι πριν από την επίλυση του Κυπριακού. Μετά την επίλυση οι Τουρκοκύπριοι, ως Κύπριοι πολίτες, θα έχουν την ευκαιρία να καρπωθούν και εκείνοι τα κέρδη από το φυσικό αέριο. Η θέση αυτή της Λευκωσίας εμφανίζεται ως απαράγραπτο δικαίωμα των Ελληνοκυπρίων, δικαίωμα μη διαπραγματεύσιμο που δεν προϋποθέτει την επίλυση του Κυπριακού ή δεν εξαρτάται από αυτήν.

Η τουρκοκυπριακή και τουρκική απάντηση είναι ότι οι Τουρκοκύπριοι είναι συνιδιοκτήτες με τους Ελληνοκύπριους του φυσικού πλούτου του νησιού, τον οποίο δεν μπορεί να κατέχει και να εκμεταλλεύεται μόνο η ελληνοκυπριακή κοινότητα. Οι μονομερείς ενέργειες των Ελληνοκυπρίων στο θέμα αυτό και παράλληλα η μη επίλυση του Κυπριακού συνιστούν κατάφορη αγνόηση των τουρκοκυπριακών νομιμοποιημένων δικαιωμάτων και συμφερόντων. Επιπλέον έρχονται σε αντίθεση με τις προσπάθειες του ΟΗΕ για επίλυση του Κυπριακού. Ως λύση πριν από την επίλυση του Κυπριακού οι Τουρκοκύπριοι και η Τουρκία έχουν προτείνει είτε την «αναβολή των εξορύξεων» και άλλων συναφών ενεργειών μέχρι την επίλυση του Κυπριακού, είτε τη δημιουργία ενός «μηχανισμού συνεργασίας Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων», με την ίδρυση μιας κοινής δικαιοδικής επιτροπής υπό την επίβλεψη του ΟΗΕ, η οποία θα αποφασίζει για το πώς θα μοιραστούν οι δύο πλευρές τα έσοδα από το φυσικό αέριο.

Η Τουρκία έχει επανειλημμένως δηλώσει ότι μόνο με την επίλυση του Κυπριακού θα καταστεί δυνατή η οριοθέτηση των θαλάσσιων περιοχών δυτικά της Κύπρου· και ότι η ίδια δεν μπορεί να διαπραγματευτεί με μια οντότητα που «έχει σφετεριστεί τον τίτλο της “Δημοκρατίας της Κύπρου” από το 1963». Έχει δε προτείνει τα όποια κέρδη από το φυσικό αέριο να τεθούν σε ένα ασφαλές σημείο, σε ένα «καταπιστευματικό ταμείο» (*trust*

fund), κατά προτίμηση στον ΟΗΕ, μέχρι την επίλυση του Κυπριακού. Και πάντως θα συνεχίσει να προστατεύει τα δικαιώματα των Τουρκοκυπρίων στη Ανατολική Μεσόγειο. Η Άγκυρα έχει επίσης απειλήσει να λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα για να προφυλάξει τα συμφέροντά της στην Ανατολική Μεσόγειο και είχε δηλώσει ότι ελπίζει ότι οι Ελληνοκύπριοι δεν θα μπουν εμπόδιο ώστε ο αγωγός από τα ισραηλινά και κυπριακά κοιτάσματα να διασχίζει την Τουρκία. Επιπλέον θεωρεί ότι η ενεργειακή διάσταση θα πρέπει να αποτελέσει αναπόσπαστο τμήμα της διαπραγματεύσεως για την επίλυση του Κυπριακού.

Η διεθνής κοινότητα από την πλευρά της (δύο Γενικοί Γραμματείς του ΟΗΕ, η ΕΕ, οι ΗΠΑ και άλλοι) υποστηρίζει μεν το δικαίωμα της Κυπριακής Δημοκρατίας να ερευνήσει και να εκμεταλλευθεί το φυσικό αέριο, από την άλλη όμως έχει καταστήσει σαφές ότι τα τελικά έσοδα θα πρέπει να διαμοιραστούν μεταξύ των δύο πλευρών (και ας έχει επιλέξει να κωφεύει η ελληνοκυπριακή ηγεσία), με τις ΗΠΑ ειδικά να μιλούν για *trust fund*.

Η υπόθεση της εκμετάλλευσης του φυσικού αερίου κακοφόρμιζε, γιατί οι Ελληνοκύπριοι δεν επέδειξαν διάθεση να μοιραστούν τα κέρδη με τους Τουρκοκύπριους, δίνοντας τη σαφή εντύπωση στην τουρκοκυπριακή πλευρά (και στην Τουρκία) ότι θέλουν να κρατήσουν το φυσικό αέριο μόνο για τους ίδιους. Ο δε Πρόεδρος Αναστασιάδης που, μετά τη αποτυχημένη Διάσκεψη του Κραν Μοντανά (Ιούλιος 2017), φλέρταρε με την ιδέα της συνομοσπονδίας δύο κυπριακών κρατών το 2018-2019, δεν βοηθούσε στο να απαλύνει την εντύπωση περί μη γενναιοδωρίας, με το να διαβεβαίωνει το ελληνοκυπριακό κοινό ότι «με τα δύο κράτη», το «νότιο κράτος» των Ελληνοκυπρίων «θα είναι και αποκλειστικός ιδιοκτήτης των υδρογονανθράκων στη θαλάσσια περιοχή έναντι των νότιων ακτών της Κύπρου».

Κατά την Τουρκία, το Κυπριακό δεν επιλύεται εξαιτίας των Ελληνοκυπρίων, επειδή δεν είναι διατεθειμένοι να αναγνωρίσουν «πολιτική ισότητα» στους Τουρκοκύπριους και «αποτελεσματική συμμετοχή» των Τουρκοκυπρίων στη διακυβέρνηση της ομοσπονδιακής Κύπρου, και σε αυτήν τη βάση να διαμοιραστούν την εξουσία και τον φυσικό πλούτο (φυσικό αέριο) του νησιού· θέλουν

¹ Ο Αλέξης Ηρακλείδης είναι ομότιμος καθηγητής Διεθνών Σχέσεων στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ένα ενιαίο κράτος με τους ίδιους κυρί-
αρχους και τους Τουρκοκυπρίους απλή
μειονότητα.

Ο δε μέσος Έλληνας και ο μέσος Ελ-
ληνοκύπριος, οι οποίοι δεν γνωρίζουν
τι διαμείφθηκε στο Κυπριακό στο Κραν
Μοντανά, έχουν την εντύπωση ότι την
αποκλειστική ευθύνη την έχει η Άγκυ-
ρα, ότι (α) εκείνη τορπίλισε το καλο-
καίρι του 2017 την επίλυση του Κυπρι-
ακού, (β) δεν δέχθηκαν την κατάργηση
ή έστω την αντικατάσταση των εγγυήσε-
ων και (γ) δεν δέχθηκαν την απόσυρση
των τουρκικών κατοχικών στρατευμά-
των από την Κύπρο. Ας δούμε λοιπόν
τι πραγματικά διαμείφθηκε σε εκείνη τη
μοιραία διάσκεψη στην Ελβετία, στις ελ-
βετικές Άλπεις.

Στη Διάσκεψη του Κραν Μοντανά
ο ικανότατος Γενικός Γραμματέας του
ΟΗΕ Αντόνιο Γκουτέρες πρότεινε ένα
πλαίσιο για να αποσοβηθεί το αδιέξοδο
και για να ανοίξει η οδός για την άμε-
ση επίλυση του Κυπριακού, εννοείται με
επανένωση και ομοσπονδιακή λύση. Τα
κύρια σημεία του πλαισίου Γκουτέρες
που μας ενδιαφέρουν ήταν τα ακόλουθα:

Η πόλη της Μόρφου να περιέλθει

στο υπό ελληνοκυπριακή διοίκηση συνι-
στών κράτος.

Η εκ περιτροπής προεδρία με ανα-
λογία 2:1.

Η λήψη αποφάσεων με «αποτελεσμα-
τική συμμετοχή» των δύο κοινοτήτων.

Η κατάργηση της Συνθήκης Εγγυή-
σεων του 1960 και η αντικατάστασή της
με μια άλλη μορφή εγγυήσεων, «ένα νέο
σύστημα ασφάλειας για ολόκληρη την
Κύπρο, το οποίο δεν θα είναι συνέχεια
του παλιού» και θα συνδέεται με τον
ΟΗΕ. Στον μηχανισμό αυτό θα μετέχουν
και οι τρεις εγγυήτριες δυνάμεις, Ελλά-
δα, Τουρκία και Βρετανία, αλλά με συμ-
βουλευτικό μόνο ρόλο και χωρίς δικαί-
ωμα μονομερούς επέμβασης, αντίθετα
με όσα προέβλεπε η Συνθήκη Εγγυήσε-
ων του 1960 (που προέβλεπε από κοινού
επέμβαση ή μονομερή επέμβαση αν δεν
επιτυγχανόταν η από κοινού επέμβαση).

Τα υφιστάμενα στρατεύματα θα μει-
ωθούν δραστικά από την πρώτη μέρα
της εφαρμογής της λύσης και σταδιακά
θα φτάσουν στον αριθμό των αghμάτων
ΕΛΔΥΚ (950) και ΤΟΥΡΔΥΚ (650) και
θα υπάρχει ένας μηχανισμός επιτήρησης
της μείωσης των στρατευμάτων.

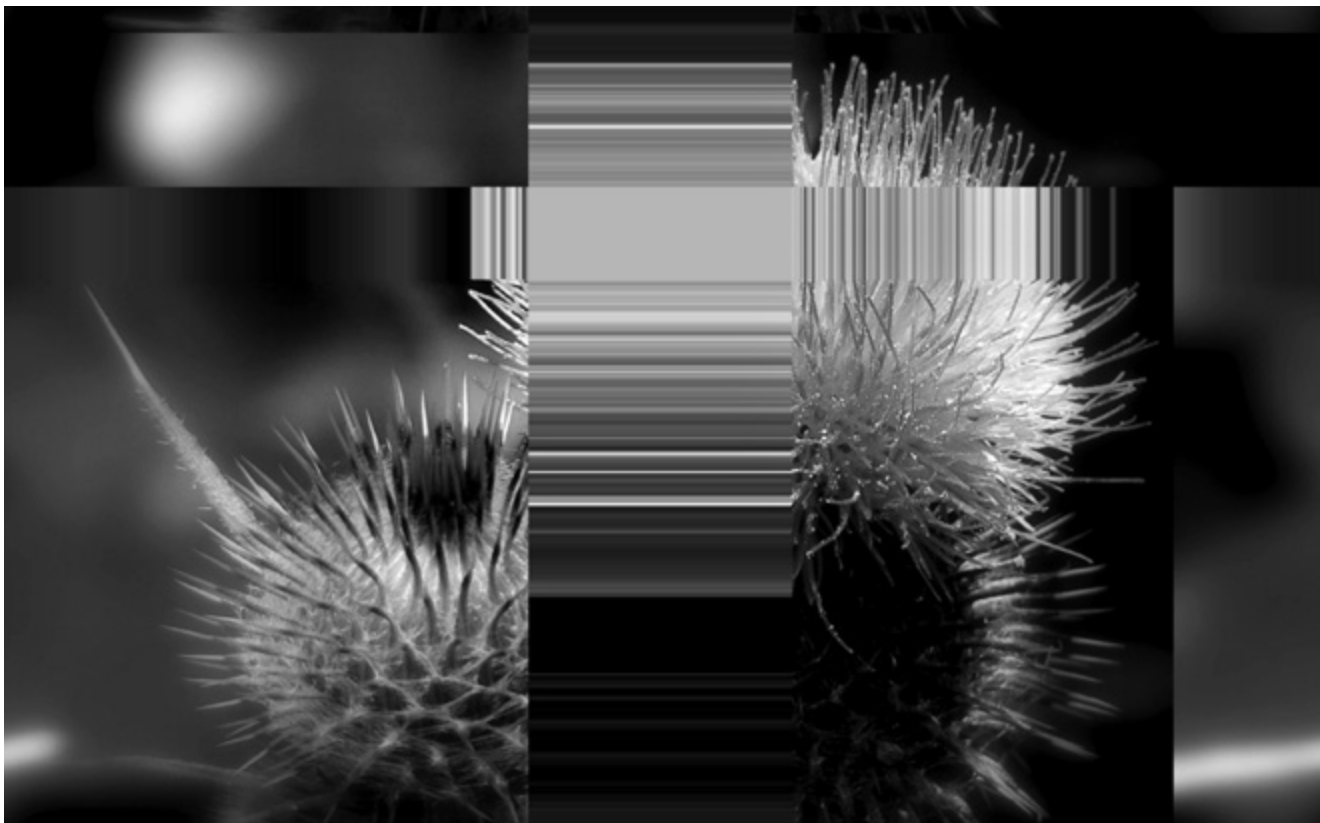
Στις επαφές που είχε ακολούθως ο
Γκουτέρες με τον Τούρκο υπουργό Εξω-
τερικών Τσαβουσογλου και εκείνος με
τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Κοτζιά,
ήταν σαφές ότι υπήρχε συμφωνία τόσο
για το ανωτέρω νέο καθεστώς των εγγυ-
ήσεων, όσο και για την αποχώρηση του
τουρκικού στρατού (το δεύτερο θα απο-
φασιζόταν από τους δύο πρωθυπουρ-
γούς). Όμως ο Αναστασιάδης απέρριψε
τον μηχανισμό ασφαλείας και απαίτησε
την άμεση απόσυρση όλων των τουρ-
κικών στρατευμάτων, παρά τις επανει-
λημμένες εκκλήσεις του Γκουτέρες. Απ’
ό,τι φαίνεται, ο Αναστασιάδης είχε έρθει
στο Κραν Μοντανά για να εκτροχιάσει
την επίλυση, έχοντας δεχθεί πιθανότατα
επιρροές από δυνάμεις που επωφελού-
νται από τη μη λύση, όπως η Ρωσία. Αυτή
πάντως είναι η εκτίμηση όλων των νηφά-
λιων Ελληνοκύπριων αναλυτών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το παρόν πόνημα βασίζεται στο πρό-
σφατο βιβλίο του Αλέξη Ηρακλείδη, με
τίτλο *Αιγαίο και Ανατολική Μεσόγειος:
50+1 όψεις των ελληνοτουρκικών διε-
νέξεων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2020.

Η ΑΥΓΗ

ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Ο ΑΓΑΜΒΕΝ ΚΑΙ Ο ΚΟΡΩΝΟΪΟΣ: ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΞΑΙΡΕΣΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΜΠΙΤΣΩΡΗΣ

Τα τρία κείμενα

Στο χρονικό διάστημα από τις 26.2.2020 έως τις 17.3.2020, ο Giorgio Agamben δημοσίευσε στα ιταλικά τρία μικρά κείμενα σχετικά με τη μόλυνση του κορωνοϊού. Στο πρώτο (υπό τον τίτλο «Η επινόηση μιας επιδημίας», «L'invenzione di un'epidemia», στην ιταλική εφημερίδα *Il Manifesto*, 26.2.2020), και δη από την πρώτη πρόταση, εναντιώνεται στα «Ξέφρενα, ανορθολογικά και παντελώς αναιτιολόγητα μέτρα έκτακτης ανάγκης για μια υποτιθέμενη επιδημία [supposta epidemia] που οφείλεται στον κορωνοϊό». Εδώ υιοθετεί

Ο Βαγγέλης Μπιτσώρης είναι συγγραφέας, μεταφραστής. Αυτήν την περίοδο μεταφράζει το βιβλίο του Giorgio Agamben, Ο χρόνος που υπολείπεται. Σχόλιο στην Προς Ρωμαίους Επιστολή (Il tempo que resta. Un commento alla Lettera ai Romani, Bollati Boringhieri, Torino 2000). Συναφούς ενδιαφέροντος είναι και το βιβλίο του υπό τον τίτλο Ζακ Ντερριντά. Ζωή, θάνατος, επιβίωση, Νεφέλη, Αθήνα 2006,

και επικυρώνει χωρίς ίχνος αμφιβολίας ένα πόρισμα του ιταλικού Εθνικού Συμβουλίου Ερευνών (CNR), σύμφωνα με το οποίο η νόσος του κορωνοϊού είναι «ένα είδος γρίπης», μια «κανονική γρίπη». Ήδη στον τίτλο του κειμένου του εκφράζεται η βεβαιότητα ότι ο όρος *επιδημία* δεν ανταποκρίνεται στην «πραγματική κατάσταση» («situazione reale») και ως εκ τούτου είναι ψευδής, *επινοημένη*. Και αυτή η δήθεν επιδημία επιστρατεύεται από τα ΜΜΕ και από τις Αρχές για να δημιουργηθεί αρχικά ο φόβος εν είδει πανικού, ο οποίος εν συνεχεία θα δικαιολογήσει την κρατική επιβολή μιας *κατάστασης εξάιρεσης* που συνοψίζεται στον περιορισμό της ελευθερίας μέσω απαγορεύσεων και αναστολών (π.χ. μετακινήσεων, «διαδηλώσεων», «οιασδήποτε μορφής συγκεντρώσεων σε χώρο δημόσιο ή ιδιωτικό» – γυμναστικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό, μουσειακό κ.ά.), ακόμη και μέσω «της εφαρμογής του μέτρου της каранτίνας» σε άτομα που απλώς έχουν έλθει σε επαφή με εκείνους που έχουν προσβληθεί από τη «διαδεδομένη μολυσματική νόσο».

Στις 11 Μαρτίου, μετά από δύο εβδομάδες, όταν η πανδημία του κορωνοϊού ήταν πλέον πασιφανώς πάνδημη και λίαν θανατηφόρα στην Ιταλία, ο Agamben επανήλθε με ένα δεύτερο κείμενο υπό τον τίτλο «Μολυσματική νόσος» («Contagio»). Και εδώ, μάλιστα στην πρώτη πρόταση, εμμένει στη διάγνωσή του για τη νόσο του κορωνοϊού, αναφερόμενος σε αυτήν ως «αποκαλούμενη επιδημία» («cosiddetta epidemia»). Επιπλέον επισημαίνει τον κίνδυνο εκφυλισμού των ανθρωπίνων σχέσεων, το γεγονός ότι «ο πλησίον μας έχει καταργηθεί», εφόσον μας απαγορεύεται ακόμη και να πλησιάζουμε ή να αγγίζουμε τον άλλον άνθρωπο. Εκείνο όμως που προεξάρχει σε αυτό το κείμενο είναι μια εμβληματική μορφή των μέτρων έκτακτης ανάγκης, ο *εκούσιος διασπορέας λοιμού* (*untore*), αυτός που ανάμεσα στα 1500 και 1600 μόλυνε εκούσια δημόσιους χώρους για να διαδοθεί ο λοιμός και ήταν ο στόχος των Αρχών, οι οποίες προέτρεπαν τους πολίτες να τον καταγγέλλουν επ' αμοιβή. Αυτό βεβαίως μπορούσε να γίνει κυνήγι μαγισσών, γιατί οιασδήποτε

πολίτης μπορούσε να μετατραπεί αδικώς σε εκούσιο διασπορέα λοιμού. Κατ' αναλογία, ο Agamben ισχυρίζεται ότι τα κυβερνητικά μέτρα για την καταπολέμηση του κορωνοϊού μετατρέπουν *κάθε* άτομο σε ύποπτο, «δυνητικό εκούσιο διασπορέα λοιμού» («potenziale untore»), όπως ακριβώς μετατρέπουν *κάθε* πολίτη σε *δυνητικό* τρομοκράτη, καλώντας μας μάλιστα να το καταγγείλουμε για να τιμωρηθεί ακόμη και με φυλάκιση.

Ωστόσο, αυτό που αποσιωπά είναι το βιολογικά στοιχειώδες: ως είδος *όλοι* οι άνθρωποι είναι *a priori*, εκ προοιμίου, *ακουσίως* δυνητικοί φορείς μετάδοσης του κορωνοϊού και αυτή η δυνητική κατάστασή τους δεν είναι προϊόν κρατικής δικαιο-πολιτικής σκοπιμότητας. Αντίθετα, *εκούσιως* δυνητικός διασπορέας λοιμού είναι εκείνος που για διάφορους λόγους (ιδεολογικοπολιτικούς, θρησκευτικούς, εγωιστικούς, λόγω απερισκεψίας, αδιαφορίας, εσφαλμένης αντίληψης, άγνοιας κ.ά.) παραβιάζει κρατικούς υγειονομικούς κανόνες και κρατικά μέτρα ασφαλείας, αδιαφορώντας για το αν θα μεταδώσει τον κορωνοϊό στον «άλλον άνθρωπο», στον «πλησίον» που είναι ήδη δυνάμει νοσογόνος μεταδότης αλλά ενδεχομένως επί του παρόντος ανέπαφος από τον ιό. Είναι όντως πανδήμως βλαβερός και δεν καταγγέλλεται αδικώς ως untore —όπως αντιθέτως συκοφαντήθηκε ο δραματικός ήρωας των *Λογοδοσμένων* του Manzoni, στο μυθιστόρημα του οποίου αναφέρεται ρητά ο Agamben —, ούτε είναι βεβαίως το αθώο θύμα ενός γενικευμένου κυνηγιού μαγισμών. Είναι, τουλάχιστον, ανεύθυνο άτομο και η συμπεριφορά του αντικοινωνική.

Στο τρίτο κείμενό του (υπό τον τίτλο «Διασαφήσεις», «Chiarimenti», 17.3.2020) ο Agamben κατ' ουσίαν θέλει να υποστηρίξει τις θέσεις που έχει αναπτύξει στα άλλα δύο κείμενά του με επεξηγήσεις που παραπέμπουν στη δική του πολιτική θεωρία, όπως επί παραδείγματι σε δύο θεμελιώδεις έννοιες: αφενός στον *εμφύλιο πόλεμο*, αφετέρου στη *γυμνή ζωή*. Και οι δύο έννοιες συναποτελούν συστατικά στοιχεία της διασύνδεσης της *κατάστασης εξάιρεσης* με τη *βιοπολιτική*.

Κατάσταση εξάιρεσης

Στο πρώτο κείμενό του ο Agamben αποφαίνεται ότι καθώς «έχει εξαντληθεί η τρομοκρατία ως αιτία των κατ' εξαίρεση μέτρων, η επιπόνηση μιας επιδημίας μπορεί να προσφέρει το ιδανικό πρόδημα ώστε αυτά να διευρυνθούν πέραν οιοδήποτε ορίου». Σε αυτήν τη φράση, επ'

ευκαιρία των μέτρων αντιμετώπισης του κορωνοϊού, προβάλλει εμφανώς η αγκαμπενική στενή σχέση μεταξύ της *κατάστασης εξάιρεσης* και της *βιοπολιτικής*.

Η αγκαμπενική θεωρία της κατάστασης εξάιρεσης αφορμάται από την ερμηνευτική αντιπαράθεση του περίφημου αφορισμού του Carl Schmitt: «Κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει για την κατάσταση εξάιρεσης» (*Πολιτική θεολογία*) προς την επίσης περιώνυμη όγδοη θέση στο κείμενο *Για την έννοια της ιστορίας* του Walter Benjamin, σύμφωνα με την οποία «η παράδοση των καταπιεσμένων μάς διδάσκει ότι η “κατάσταση εξάιρεσης” στην οποία ζούμε είναι ο κανόνας». Η αγκαμπενική θέση *προεκτείνει* την μπενγιαμινική αντιστροφή της καταπιεστικής καπιταλιστικής εξαίρεσης σε κανόνα μέσω του χαρακτηρισμού της «κατάστασης εξάιρεσης ως κανονικού παραδείγματος διακυβέρνησης» (στο πρώτο κείμενο). Αυτή η κατάσταση εξάιρεσης είναι *διαρκής* και *καθολική*, εφόσον «έχει γίνει μία από τις ουσιαστικές πρακτικές των σύγχρονων κρατών, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που αποκαλούνται δημοκρατικά», «ακόμη και αν αυτή ενδεχομένως δεν κηρύσσεται τεχνικά» (*Κατάσταση εξάιρεσης*). Παραδειγματική μορφή καταπιεσμένου από αυτή την αγκαμπενική καθολίκευση της κατάστασης εξάιρεσης είναι ο *homo sacer*, ο οποίος σύμφωνα με το δικαίο κατά την αρχαϊκή ρωμαϊκή περίοδο εστερείτο οιασδήποτε νομικής ιδιότητας και ως εκ τούτου ο οιοσδήποτε μπορούσε να τον φονεύσει χωρίς να υποστεί οιαδήποτε κύρωση. Στη σύγχρονη εποχή, εμφανώς παρόμοιες *προσδιορισμένες* μορφές του *homo sacer* είναι αφενός ο Εβραίος στα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης (*Homo sacer. Η κυρίαρχη εξουσία και η γυμνή ζωή*), αφετέρου ο έγκλειστος Ταλιμπάν στις αμερικανικές φυλακές του Γκουαντάναμο (*Κατάσταση εξάιρεσης*). Ωστόσο, υπερβολική καθολίκευση του καθεστώτος του σύγχρονου *homo sacer* αποτελεί ο αγκαμπενικός ισχυρισμός ότι «αν σήμερα δεν υπάρχει πλέον μια εκ των προτέρων προσδιορισμένη φιγούρα του ιερού ανθρώπου [*homo sacer*], είναι ίσως γιατί είμαστε όλοι δυνάμει *homines sacri*» (*Homo sacer*). Αυτή η δυνητικότητα οικουμενικοποιείται μέσω της απόφασης ότι ακόμη και ο πολίτης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας είναι ένας δυνάμει *homo sacer*, λόγω της διαρκούς κατάστασης εξάιρεσης που αυτή έχει επιβάλει, χωρίς να την κηρύσσει ρητά.

Εδώ όμως ισοπεδώνονται όλες οι διαβαθμίσεις-κλιμακώσεις, επί παραδείγματι μεταξύ των δημοκρατικών προσωπικών έκτακτων μέτρων, οι οποίες περικυλλίζουν ατομικές ελευθερίες για την προστασία της φυσικής ζωής του πολίτη από μια επιδημία, και των μακρών έως και διαρκών καταστάσεων εξάιρεσης από δικτατορικά, απολυταρχικά, ολοκληρωτικά καθεστώτα.

Ο Agamben στο τρίτο κείμενό του ισχυρίζεται ότι τα μέτρα έκτακτης ανάγκης λόγω του κορωνοϊού μάς υποχρεώνουν να ζούμε υπό συνθήκες πολέμου, αλλά στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με «εμφύλιο πόλεμο», καθότι «ο εχθρός δεν είναι έξω, είναι μέσα μας». Ήδη στην *Κατάσταση εξάιρεσης* επισημαίνει τη «στενή σχέση που διατηρεί η κατάσταση εξάιρεσης με τον εμφύλιο πόλεμο», διότι «ο εμφύλιος πόλεμος είναι το αντίθετο της κανονικής κατάστασης». Η σχέση του εμφυλίου πολέμου εξαιτίας της επιδημίας του κορωνοϊού με την κατάσταση εξάιρεσης προβάλλει με εκπληκτικό τρόπο μέσω της αγκαμπενικής ερμηνείας της περίφημης γκραβούρας στην προμετωπίδα του χομπσιανού *Λεβιάθαν* στο βιβλίο *Στάσις. Ο εμφύλιος πόλεμος ως πολιτικό παράδειγμα*. Εδώ επισημαίνεται ότι αφενός η εικονιζόμενη πόλη είναι έρημη από κατοίκους, αφετέρου στους άδειους δρόμους της κυκλοφορούν μόνον ένοπλοι φρουροί και δύο φιγούρες, οι οποίες (σύμφωνα με την άποψη της Francesca Falk, την οποία αποδέχεται ο Agamben) φορούν τη χαρακτηριστική μάσκα με το ράμφος, δηλαδή είναι «γιατροί της πανώλης». Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται για την απουσία του πολιτικά εκπροσωπούμενου λαού, ο οποίος έχει εκκωρήσει τα κυριαρχικά του δικαιώματα στον μονάρχη, τουτέστιν στην πόλη έχει εξαφανιστεί ο αντιπροσωπεύσιμος λαός, καθότι σύμφωνα με τον χομπσιανό *Λεβιάθαν* «ο βασιλιάς είναι ο λαός» («rex est populus»). Στη δεύτερη περίπτωση, επικρατεί μια κατάσταση εξάιρεσης που έχει επιβληθεί από τον κυρίαρχο μονάρχη, κατά την οποία «το μη αντιπροσωπεύσιμο πλήθος, όμοιο με τις μάξες των πανουκλιασμένων, μπορεί να αντιπροσωπεύεται μόνο μέσω των φρουρών, που επιτηρούν την υπακοή τους, και των γιατρών που το φροντίζουν» (*Στάσις. Ο εμφύλιος πόλεμος ως πολιτικό παράδειγμα*).

Αυτήν ακριβώς την εικόνα της έρημης πόλης που έχει «στρατιωτικοποιηθεί» και επιτηρείται μέσω της ιατρικής

φροντίδας στηλιτεύει στα κείμενά του για τον κορωνοϊό ο Agamben. Ωστόσο, κατά την παρούσα επιδημία, η πόλη εν γένει κινδυνεύει να μείνει άδεια όχι από τον κυρίαρχο λαό, αλλά από κατοίκους εν ζωή. Η πανδημία απειλεί πρωτίστως τη φυσική ζωή τους, και η πολιτική κάθε κράτους στην υψηλή φροντίζει πρωταρχικά την επιβίωσή τους, χωρίς να έχουν εξαλειφθεί βεβαίως οι πολιτικο-οικονομικο-κοινωνικές ανισότητες που τους χωρίζουν, τους διακρίνουν μεροληπτικά και συχνά τους αλληλοαντιπαράθετον. Επιπλέον, παρά τα αυστηρά μέτρα που περιορίζουν την ελευθερία του λαού, στις δυτικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες δεν έχουν ανασταλεί θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα. Μάλιστα στη Γαλλία διεξήχθη ο πρώτος γύρος των δημοτικών και κοινοτικών εκλογών (15.3.2020), όπου η παραίτηση-εντολή «Μείνετε σπίτι» αντιβαίνει στην προτροπή «Πηγαίνετε να ψηφίσετε». Εδώ ακριβώς αναδεικνύεται το ακανθώδες πρόβλημα της ισότιμης, ισορροπημένης διασύνδεσης του *φυσικού* με το *κοινωνικό-πολιτικό*. Η αναβολή του δεύτερου εκλογικού γύρου δείχνει στη συγκεκριμένη εξαιρετική περίπτωση ότι ενώπιον του κινδύνου της διάδοσης του ιού επικράτησαν η πολιτική απόφαση για τη διάσωση της πρωτεύουσας *φυσικής ζωής* και η χρονική μετάθεση (όχι κατάργηση) του εκλογικού *πολιτικού βίου* ως δευτερεύοντος.

Ο ισχυρισμός του Agamben ότι η κατάσταση *εξάιρεσης* έχει γίνει παντού *κανονικό* παράδειγμα διακυβέρνησης είναι λίαν αφηρημένος, και η καθολική γενίκευσή του διαψεύδεται από τη συγκεκριμένη πολιτική πραγματικότητα. (Αλήθεια, εδώ στην Ελλάδα, μετά τη Μεταπολίτευση του 1974, είχαμε ποτέ κατάσταση εξάιρεσης και μάλιστα με διαρκή μέτρα έκτακτης ανάγκης; Αν ναι, τότε τι είναι αυτό που διαφοροποιεί αυτό το πολιτικό καθεστώς από το αντίστοιχο της τελευταίας επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας; Είναι δυνατή η εξομοίωσή τους ή ακόμη και η ταύτισή τους;) Αντιθέτως, στην περίπτωση της επιδημίας του κορωνοϊού βλέπουμε *για πρώτη φορά, παγκοσμίως* την κατάσταση εξάιρεσης να γίνεται *πραγματικότητα* και πολύ συγκεκριμένα *οικουμενικός κανόνας* για λόγους προστασίας της ζωής των πολιτών: η διακυβέρνηση περιστέλλει δραστηκά ατομικές ελευθερίες και απαιτεί τον κατ' οίκον περιορισμό διασφαλίζοντάς τον με οικονομικά, ποινικά, αστυνομικά, ακόμη και στρατιωτικά μέτρα. Οι εικόνες μεγαλουπόλεων χωρίς κατοίκους στους

δρόμους είναι πρωτοφανείς. Ναι, παγκοσμίως οι δρόμοι των πόλεων φαίνονται να είναι έρημοι από κατοίκους, γιατί αυτοί μένουν στο σπίτι τους, αλλά στις χώρες όπου ισχύει η καπιταλο-κοινοβουλευτική δημοκρατία εξακολουθούν να εκπροσωπούνται στη Βουλή, να είναι αντιπροσωπεύσιμοι, να έχουν το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης κ.λπ. Με πλείστες όσες διαφορές από κράτος σε κράτος, με μια δικαίως αμφισβητούμενη εκλογική και κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση και με πάμπολλες κοινωνικές διακρίσεις και ανισότητες. Ναι, παγκοσμίως οι δρόμοι των πόλεων φαίνονται να είναι έρημοι από κατοίκους, γιατί αυτοί μένουν στο σπίτι τους, αλλά στις χώρες όπου η διακυβέρνηση είναι στυγνά δικτατορική δεν εκπροσωπούνται στη Βουλή, δεν είναι αντιπροσωπεύσιμοι, δεν έχουν το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης κ.λπ. Ναι, και αυτοί όντως βιώνουν την κατάσταση εξάιρεσης ως κανόνα, όχι όμως για λόγους αποκλειστικά υγειονομικούς.

Βιοπολιτική

Σχετικά με την γκραβούρα στην προμετωπίδα του *Λεβιάθαν* και συγκεκριμένα με τις δύο ιδιαίτερες φιγούρες στους άδειους δρόμους της πόλης, ο Agamben δηλώνει ότι «η Francesa Falk υπογραμμίζει [...] δικαίως την πολιτική (ή βιοπολιτική) σημασία που αποκτούσαν οι γιατροί στη διάρκεια μιας επιδημίας» και φρονεί ότι η παρουσία τους «υπενθυμίζει την επιλογή και τον αποκλεισμό και την εγγύτητα στην εικόνα μεταξύ επιδημίας, υγείας και κυριαρχίας» (Στάσις. *Ο εμφύλιος πόλεμος ως πολιτικό παράδειγμα*). Είθισται να λέγεται ότι ο Agamben παραλαμβάνει τον όρο (και τη σημασία) «βιοπολιτική» από τον Foucault, ο οποίος στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας*. I. *Η βούληση για γνώση* ισχυρίζεται ότι από τον 17ο αιώνα και εφεξής έχουμε τη μετατόπιση από το *δικαίωμα θανάτου* (τη ρωμαϊκή *patria potestas* και το έμμεσο ή άμεσο μοναρχικό δικαίωμα αφαίρεσης της ζωής υπηκόων) στη διαχείριση της ζωής αλλά, κατ' επέκταση, και στην *εξουσία επί της ζωής* μέσω του ελέγχου του «δικαιώματος που έχει το κοινωνικό σώμα να διασφαλίσει τη ζωή του, να τη διατηρήσει ή να την αναπτύξει». Εν ολίγοις, αυτή η πολιτική είναι *βιοπολιτική* και συνάμα *βιοεξουσία*: υγιεινή και ασφάλεια, προστασία της φυσικής ζωής και έλεγχος της συμβαδίζουν αλληλέγγυα.

Ο Agamben ομολογεί την οφειλή του στη φουκωική ορολογία και εννό-

ηση της βιοπολιτικής, αλλά ισχυρίζεται πρωτίστως ότι *εξ υπαρχής* η δυτική πολιτική είναι βιοπολιτική γιατί ασκείται πάνω στην ίδια τη ζωή. Και η πολιτική αυτό που κάνει ανέκαθεν είναι να *διαίρει* την απλή ζωή (ως *μη πολιτική*) αφενός σε βιολογική, φυσική ζωή, αφετέρου σε πολιτικό *βίο* (Αριστοτέλης) *αποκλείοντας* την απλή ζωή αλλά και συνάμα συλλαμβάνοντάς την από έξω (*excipire*), δηλαδή *εγκλείοντάς* την ως θεμέλιο στο προσήδιο σύστημά της μέσω του μηχανισμού της εξάιρεσης (*excepcio*). Με άλλα λόγια, η ζωή, με τη διαίρεσή της σε φυσική και πολιτική, με τον αποκλεισμό της και τελικά με τον εγκλεισμό της προσλαμβάνει τελικά τη μορφή της *γυμνής ζωής* (*vita nuda*), δηλαδή μιας ζωής που έχει αποκωριστεί τη μορφή της. Και αυτό το παράξενο πράγμα που είναι η γυμνή ζωή, ο Agamben ισχυρίζεται ότι το παράγει υπογείως η πολιτική εξουσία για την καθύποταξη των πολιτών μέσω του συνειδητού ή ασυνειδητού καταναγκασμού τους να ζουν κατ' ουσίαν μια *μη πολιτική γυμνή ζωή*. Εν ολίγοις, καταγγέλλει το γεγονός ότι «η δυτική πολιτική είναι εξ αρχής μια βιοπολιτική και κατ' αυτόν τον τρόπο καθιστά μάταιη κάθε προσπάθεια να θεμελιωθούν οι πολιτικές ελευθερίες πάνω στα δικαιώματα του πολίτη» (*Homo sacer. Η κυρίαρχη εξουσία και η γυμνή ζωή*). Γι' αυτό άλλωστε στηλιτεύει και αντιμάχεται όλον αυτόν τον στρατηγικό βιοπολιτικό μηχανισμό διαίρεσης, αποκλεισμού και εγκλεισμού της ζωής, επαγγελλόμενος την επάνοδο σε *μία ενιαία μορφή-ζωής* (*forma-di-vita*), στην οποία θα εγγράφονταν ποικίλες μορφές ζωής (*forme di vita*), π.χ. πολιτική, κοινωνική, θρησκευτική, διανοητική, πολιτισμική κ.ά.

Κατά τον Agamben, οι Εβραίοι *homines sacri* στα στρατόπεδα εξόντωσης εξολοθρεύτηκαν ««σαν τις ψείρες», δηλαδή σαν γυμνή ζωή», και «η διάσταση στην οποία έλαβε χώρα η εξόντωση δεν είναι ούτε η θρησκεία ούτε το δίκαιο, αλλά η βιοπολιτική» (*αυτ.*). Από την άλλη μεριά, στη *συγκαιρινή βιοπολιτική*, όπου ο καθεής είναι δυνάμει *homo sacer*, η γυμνή ζωή «μετατοπίζεται [...] μέχρι του σημείου να συμπίπτει με την ίδια τη βιολογική ζωή των πολιτών» (*αυτ.*). Σε αυτήν εδώ τη φράση βλέπουμε την αγκαμπενική *υπερβολή*, σύμφωνα με την οποία σήμερα, εξαιτίας της βιοπολιτικής, έχουμε απωλέσει τον πολιτικό μας *βίο* και ενδιαφερόμαστε μόνο για τη βιολογική, φυσική ζωή μας, η οποία ως εκ τούτου ταυτίζεται κατ' ουσίαν με τη γυμνή ζωή. Αυτό

ακριβώς ισχυρίζεται ο Agamben στις *Διασπρήσεις* (όπως και στη συνέντευξή του στη γαλλική εφημερίδα *Le Monde*, 24.3.2020), όταν λέει ότι «το πρώτο πράγμα που δείχνει προδήλως το κύμα πανικού, το οποίο έχει παραλύσει τη χώρα, είναι ότι η κοινωνία μας δεν πιστεύει πλέον σε τίποτε άλλο παρά μόνο στη γυμνή ζωή. Και είναι προφανές ότι οι Ιταλοί είναι διατεθειμένοι να θυσιάσουν σχεδόν τα πάντα – τις κανονικές συνθήκες της ζωής, τις κοινωνικές σχέσεις, την εργασία, ακόμη και τις φιλίες, τα συναισθήματα στοργής και τις θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις– μπροστά στον κίνδυνο να αρρωστήσουν. Η γυμνή ζωή –και ο φόβος μήπως την χάσουν– δεν είναι κάτι που ενώνει τους ανθρώπους, αλλά τους τυφλώνει και τους χωρίζει». Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται στο κείμενό του «Σκέψεις για την πανώλη» (*Riflessioni sulla peste*) (27.3.2020): «Θα έλεγε κανείς ότι οι άνθρωποι δεν πιστεύουν πλέον σε τίποτε – παρεκτός στη βιολογική γυμνή ύπαρξη που πρέπει να την διασώσουν με οιοδήποτε κόστος. Αλλά μόνον η τυραννία μπορεί να θεμελιωθεί πάνω στον φόβο της απώλειας της ζωής, μόνον ο τερατώδης Λεβιάθαν με το γυμνό σπαθί του».

Ωστόσο, τολμώ να αποφανθώ ότι στον δυτικό κόσμο της καπιταλο-κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δεν βλέπω καμία καθολικήυση της ζωής μας ως «γυμνής ζωής». Δεν είμαστε *homines sacri* και τουλάχιστον η Ευρώπη δεν είναι Γκουαντάναμο. Αυτό που απειλείται τώρα θανάσιμα είναι αποκλειστικά η φυσική ζωή μας, και χωρίς αυτήν δεν μπορεί να υπάρξει πολιτικός βίος. Δεν είναι τώρα η στιγμή να επικαλείται κανείς και να διεκδικεί όλες τις ελευθερίες που διασφαλίζει το Σύνταγμα των ευρωπαϊκών δημοκρατικών κρατών πριν από την πάνδημη επιδημία του κορωνοϊού. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να επαγρυπνούμε και να μην προετοιμάζουμε την άρση των περιοριστικών μέτρων μετά την παρέλευση της επιδημίας. Αλλά, τώρα, εκείνο που απειλείται άμεσα και καίρια σε παγκόσμια κλίμακα εξαιτίας της επιδημίας είναι η βιολογική, φυσική ζωή που τόσο έκδηλα την υποβαθμίζει και σχεδόν την περιφρονεί ο Agamben. Στην εν λόγω συνέντευξή του στην εφημερίδα *Le Monde*, δηλώνει ξεκάθαρα ότι «η σύγχρονη πολιτική είναι εξ ολοκλήρου μια βιοπολιτική, της οποίας η τελευταία διακύβευση είναι η βιολογική ζωή ως τέτοια. Το νέο γεγονός είναι ότι η υγεία γίνεται μια δικαιική υποχρέωση που πρέπει

να τηρηθεί με οιοδήποτε τίμημα». Εδώ φρονώ πως πρέπει να υπενθυμίσω ότι η κορωνίδα της οικουμενικής διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η αξία της ζωής. Και η ιδεώδης –αντάξια του ονόματός της– ζωή είναι όντως η αλληλένδετη συνύπαρξη της προστασίας της φυσικής ζωής και του *δίκαιου* πολιτικού βίου εντός μιας πολιτείας που πρέπει να προστατεύει ισότιμα και τη μία και τον άλλον.

Στο πρώτο αγκαμπενικό άρθρο, ακριβώς την επομένη (27 Φεβρουαρίου 2020), απάντησε επικριτικά ο Γάλλος φιλόσοφος Jean-Luc Nancy με ένα μικρό κείμενο («λογενής εξαίρεση», «*Excerptio virale*»), όπου στο τέλος, αφού έχει χαρακτηρίσει τον Giorgio Agamben «παλαιό φίλο», λυπάται που ανακαλεί μια προσωπική ανάμνηση, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπει το επίπεδο γενικού αναστοχασμού: «Πριν από τριάντα περίπου χρόνια, οι γιατροί έκριναν ότι ήταν αναγκαίο να μου κάνουν μεταμόσχευση καρδιάς. Ο Giorgio ήταν ένας από τους ελάχιστους που με συμβούλευσαν να μην τους ακούσω. Αν είχα ακολουθήσει τη γνώμη του, προφανώς θα ήμουν νεκρός αρκετά νωρίς. Μπορεί κανείς να κάνει λάθος». Η κατακλείδα είναι μια έμμεση προειδοποίηση για τις επικίνδυνες έως θανάσιμες συνέπειες της *πρακτικής* στάσης του Agamben εναντίον της βιοπολιτικής που ο ίδιος έχει συγκροτήσει *θεωρητικά* και συνάμα την αντιμάχεται. Μία ημέρα αργότερα (28.2.2020) ο Ιταλός φιλόσοφος Roberto Esposito απαντά με δικό του κείμενο («Θεραπευόμενοι μέχρι εσχάτων», «*Curati a oltranza*») τόσο στον Nancy όσο και στον Agamben. Μεταξύ άλλων, δηλώνει ότι η διακοπή του διαλόγου του με τον Nancy οφείλεται στο ότι ο Γάλλος φιλόσοφος είχε «μια ξεκάθαρη αντιπάθεια προς το παράδειγμα της βιοπολιτικής». Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι ο Agamben αποσιωπά μια σημαντική πλευρά της φουκωικής εννόησης της βιοπολιτικής. Η δεσπόζουσα πλευρά της βιοπολιτικής είναι θεραπευτική. Αυτό ακριβώς επισημαίνεται από τον Foucault στην *Ιστορία της σεξουαλικότητας*. *Ι. Η βούληση για γνώση*, όπου γίνεται λόγος για «βιο-πολιτική του πληθυσμού». Χάρis στη βιοπολιτική η «εποχή των μεγάλων αφανισμών εξαιτίας της πείνας και της πανούκλας –εκτός κάποιων υποτροπών– είχε κλείσει πριν τη Γαλλική Επανάσταση. [...] Ένας σχετικός έλεγχος επί της ζωής απομάκρυνε ορισμένους από τους αμεσότερους κινδύνους θανάτου. Ο θάνατος αρχίζει πλέ-

ον να μην κατατρέχει άμεσα τη ζωή». Εν ολίγοις, «εφεξής η υψηλότερη λειτουργία της εξουσίας ίσως δεν είναι πλέον να σκοτώνει αλλά να περιστοιχίζει απ' άκρου εις άκρον τη ζωή».

Πέραν των διαφωνιών μεταξύ των φιλοσόφων, υπάρχει μια *πραγματική, υπαρκτή* σύγχρονη βιοπολιτική, η οποία έχει συνάμα δύο όψεις: μπορεί να υπηρετήσει τη ζωή αλλά και τη θανάτωση. Αφενός η δημιουργία και η εσκεμμένη χρήση του ιού ως στρατιωτικού βιολογικού όπλου εναντίον του εχθρού είναι μία από τις εμφανέστερες θανατηφόρες πλευρές της βιοπολιτικής. Αφετέρου η ιατρική περίθαλψη δείχνει εμπράκτως ότι υπηρετεί αποκλειστικά τη βιολογική, φυσική «ζωή», χωρίς την ύπαρξη της οποίας δεν μπορεί να υπάρξει πολιτικός «βίος». Τα Υπουργεία Υγείας ανά τον κόσμο είναι ο αψευδής μάρτυς αυτής της θεμελιώδους πτυχής της βιοπολιτικής. Και η *προστασία της ζωής* μέσω της ιατρικής, της φαρμακευτικής φροντίδας και έρευνας, των κανόνων υγιεινής κ.ά., όπως και η περιφρούρησή της με τα αναγκαία και κατ' επέκταση αναγκαστικά μέτρα ασφαλείας για την καταπολέμηση του κορωνοϊού σε παγκόσμια κλίμακα, είναι από τις εμφανέστερες πλευρές της παγκόσμιας ζωογόνου βιοπολιτικής.

Στη συνέντευξή του στη γαλλική εφημερίδα *Le Monde* (24.3.2020) ο Ιταλός φιλόσοφος εξαρχής ερωτάται πρώτον για τη δήλωσή του ότι «η παγκόσμια επιδημία του Covid-19 είναι μια “υποτιθέμενη επιδημία”, τίποτε άλλο παρά “ένα είδος γρίπης”» και δεύτερον αν «μεταμελείται γι' αυτά τα λόγια» σε σύγκριση με «τον αριθμό των θυμάτων και την ταχύτητα της διάδοσης του ιού, συγκεκριμένα στην Ιταλία». Ο Agamben απαντά ως εξής: «Δεν είμαι ούτε ιολόγος ούτε γιατρός και στο εν λόγω άρθρο, το οποίο χρονολογείται πριν από έναν μήνα, δεν έκανα τίποτε άλλο από το να παραθέσω αυτολεξεί την άποψη που είχε εκείνη την περίοδο το ιταλικό Εθνικό Συμβούλιο Ερευνών», δηλαδή ότι η νόσος του κορωνοϊού «είναι “ένα είδος γρίπης”, επισημαίνοντας ότι «αυτό που με ενδιαφέρει είναι οι εξαιρετικά κρίσιμες ηθικές και πολιτικές συνέπειες που απορρέουν από αυτή την επιδημία». Επίσης στις «Σκέψεις για την πανώλη» δηλώνει εξαρχής ότι «οι σκέψεις που ακολουθούν δεν αφορούν στην επιδημία, αλλά σε αυτό που μπορούμε να κατανοήσουμε από τις αντιδράσεις των ανθρώπων προς αυτήν». Εξ όλων αυτών συνάγεται ότι ο Agamben απαξιώνει την αποκλειστική μέριμνα της

φυσικής ζωής, διότι φρονεί ότι η αντάξια κατ' αυτόν ζωή είναι η μία και ενιαία μορφή ζωής, μία μορφή της οποίας είναι και ο πολιτικός βίος που έχει πλέον καταργηθεί. Εν κατακλείδι, τη φυσική ζωή που ζούμε έγκλειστοι στο σπίτι μας λόγω του κορωνοϊού δεν αξίζει να την βιώνουμε, γιατί δεν είναι τίποτε άλλο παρά *επιβίωση*. Αυτό ακριβώς τονίζει στις «Διασαφήσεις»: «Οι νεκροί –οι νεκροί μας– δεν έχουν δικαίωμα στην κηδεία και δεν είναι σαφές τι συμβαίνει με τις σορούς των αγαπημένων μας προσώπων. Ο πλησίον μας έχει καταργηθεί και είναι αξιοπερίεργο που γι' αυτό το θέμα οι εκκλησίες μένουν σιωπηλές. Τι γίνονται οι ανθρώπινες σχέσεις σε μια χώρα που εθίζεται να ζει κατ' αυτόν τον τρόπο, χωρίς να γνωρίζει κανείς για πόσο χρονικό διάστημα; Και τι είναι μια κοινωνία που δεν έχει άλλη αξία παρά μόνο την επιβίωση;». Είναι γεγονός ότι η αποκλειστική μέριμνα για την επιβίωση χωρίς τον αγώνα για την επίτευξη μιας κατά το δυνατόν ισορροπημένης συμβίωσης φυσικής ζωής και δικαίου πολιτικού βίου δεν είναι αντάξια του ονόματος της ζωής.

Ωστόσο, όπως μας το υπενθυμίζει ο Derrida, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι είμαστε όλοι πρωτίστως επιζώντες και η αξία της επιβίωσης είναι ανυπολόγιστη: «Η επιζώή [survivance] είναι η ζωή πέραν της ζωής, η ζωή παραπάνω από τη ζωή, και ο λόγος που αρθρώων δεν είναι θανατηφόρος, κάθε άλλο, είναι η κατάφαση ενός ζώντος που προκρίνει το ζην και επομένως το επιζήν από τον θάνατο, διότι η επιβίωση [survie] δεν είναι απλώς αυτό που απομένει, είναι η κατά το δυνατόν εντονότερη ζωή». Αυτό δηλώνεται επίσης λακωνικά και στη μετατύμβια γραπτή παραινέσή του προς τους παριστάμενους τεθλιμμένους συγγενείς και φίλους και η οποία εκφωνήθηκε στη διάρκεια της κηδείας του από τον πρωτότοκο γιο του, μπροστά στον ανοιχτό τάφο του:

«Να προκρίνετε πάντοτε τη ζωή και να καταφάσκετε ακατάπαυστα την επιβίωση...».

* * *

Ο Agamben βλέπει στην παγκόσμια κρατική αντιμετώπιση της μολυσματικής μετάδοσης του κορωνοϊού την επιβολή μιας κατάστασης εξαίρεσης ως κανονικού παραδείγματος διακυβέρνησης, η

οποία επιβάλλει *διαρκή* περιοριστικά μέτρα έκτακτης ανάγκης. Και ως εκ τούτου επιζητεί μια αντιβιοπολιτική αγωνιστική αντιπαράθεση προς την οικουμενική υγειονομική εξαίρεση που έχει γίνει, κατ' αυτόν, τυραννικός παγκόσμιος βιοπολιτικός κανόνας, μια γενικευμένη, *καθολική κατάσταση εξαίρεσης*, η οποία δεν συγκρίνεται με την επίσης καθολική προηγούμενη της, καθώς διευρύνεται άνευ ορίων. Ωστόσο, η σημερινή ευρωπαϊκή πολιτική κατάσταση διαψεύδει αυτόν τον αγκαμπενικό ισχυρισμό. Επί παραδείγματι, η πρόσφατη κατάργηση του ουγγρικού Κοινοβουλίου από τον πρωθυπουργό Όρμπαν είναι μέχρι τώρα η μοναδική εξαίρεση στον κοινοβουλευτικό κανόνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντιθέτως, η παγκόσμια διάδοση του κορωνοϊού απέδειξε δύο πράγματα: πρώτον τι σημαίνει η κατάσταση εξαίρεσης να γίνει στην *πραγματικότητα* καθολική, οικουμενικός κανόνας, και δεύτερον πώς η δεσποζούσα της βιοπολιτικής μπορεί σε εξαιρετές περιπτώσεις να γίνει όντως και παγκοσμίως ο κατ' εξαίρεση επιβεβλημένος κανόνας στην υπηρεσία και προστασία της παγκόσμιας υγείας με έναν και μόνο σκοπό, τη *διασφάλιση* του δικαιώματος στη ζωή. Και για την επίτευξη αυτού του σκοπού ενίοτε είναι αναγκαία η προσωρινή εφαρμογή αυστηρών, δραστηκών κατασταλτικών μέτρων *ασφαλείας*: νομικών, αστυνομικών και, στην ανάγκη, στρατιωτικών. Εννοείται, βεβαίως, ότι η ισότιμη εφαρμογή αυτού του καθολικευμένου κανόνα ως εξαίρεσης για την προστασία της ζωής είναι στην πράξη αδύνατη, γιατί εξακολουθεί να υφίσταται η κοινωνικά μεροληπτική διάκριση και ανισότητα μεταξύ προνομιούχων και μη προνομιούχων, μεταξύ πλουσίων και πτωχών, μεταξύ ασφαλισμένων και ανασφάλιστων, μεταξύ των πολιτών και των προσφύγων, μεταναστών, μεταξύ στεγασμένων και άστεγων. Εδώ πρέπει να επισημανθεί, αμιγώς θεωρητικά, ότι σε *οιανδήποτε* μορφή καθολικής εξαίρεσης και σε *οιονδήποτε* καθολικό κανόνα πάντοτε θα υπάρχουν εξαιρέσεις που διαψεύδουν την απόλυτη καθολικευσιμότητά τους. Η παρουσία του απολύτου σε αυτόν τον κόσμο είναι παντελώς αδύνατη.

Ο Agamben από το τρίτο κείμενό του και εφεξής προβάλλει τη δική του *θεωρία* για την κατάσταση εξαίρεσης και τη βιοπολιτική, για να δείξει, διευκρινιστικά, την πλήρη εφαρμογή της στην *πράξη*, στην «πραγματική κατάσταση» που δημιουργήθηκε και εξακολουθεί να δημιουργείται από τον κορωνοϊό.

Βεβαίως δεν πρέπει να μας εκπλήσσει η μη πλήρης αντιστοιχία μεταξύ του *θεωρητικού βίου* (*vita contemplativa*) και του *πολιτικού βίου* (*vita activa*). Ο Jacques Derrida ισχυρίζεται ότι η μετάβαση από τον έναν στον άλλον είναι πάντοτε ένα *άλμα*: «Η τάξη της επαγρύπνησης είναι πολιτική. Ως τέτοια συνεπάγεται ότι πρέπει να ενημερωθούμε, να αναλύσουμε, να διεκπεραιώσουμε όλη τη δυνατή θεωρητική εργασία. Ωστόσο, η στιγμή της μετάβασης στη δράση δεν είναι πλέον της ίδιας τάξης. Είναι μια σκοτεινή στιγμή, στιγμή της μη επαγρύπνησης. Η στιγμή που περνά στη δράση, που ενεργώ, είναι ετερογενής προς τον χώρο της γνώσης, της μάθησης, της θεωρίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι για να ενεργήσουμε πρέπει να κλείσουμε τα μάτια και να εγκαταλείψουμε τη γνώση. [...] Όταν μια ερώτηση το απαιτεί, όταν μια γνώση το απαιτεί, επιβάλλεται να φτάσουμε μέχρι το τέρμα χωρίς να συμβιβαστούμε, αλλά γνωρίζοντας επίσης ότι η στιγμή της ευθύνης, της απόφασης και της δράσης θα είναι η στιγμή ενός άλματος όσον αφορά αυτόν τον χώρο της γνώσης».

Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση της επιδημίας του κορωνοϊού, ο Agamben χρησιμοποιεί εμφανώς την προκρούστεια μέθοδο: μεταβαίνει από τη θεωρία στην πράξη ασκώντας υπέρμετρη βία στην πραγματικότητα, ούτως ώστε αυτή να μετρηθεί σύμφωνα με τα μέτρα της προσίδιας θεωρίας του. Τα πρόσφατα μικρά κείμενά του για τον κορωνοϊό αδικούν το μεγαλείο του φιλοσοφικού του συστήματος, ανεξάρτητα αν συμφωνεί ή διαφωνεί κανείς με αυτό. Δεν παύουν ωστόσο να καταδεικνύουν το άλμα που χωρίζει τη φιλοσοφική θεωρία από την πράξη. Και το εν λόγω αγκαμπενικό άλμα δυστυχώς είναι τεράστιο, και μάλιστα λίαν επικίνδυνο έως θανάσιμο.

ΥΓ. Φρονώ ότι ο Giorgio Agamben είναι ένας από τους μέγιστους συστηματικούς φιλοσόφους της τελευταίας εικοσαετίας του 20ού αιώνα και της πρώτης του 21ου. Τον έχω διδάξει εντατικά τα τελευταία έξι χρόνια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και μάλιστα τώρα τον μεταφράζω. Δηλώνω επίσης ότι με γοητεύει και με θέλγει αφάνταστα η αιρετική αναγνωστική και ερμηνευτική του δεινότητα. Είναι ένας από τους πολύ αγαπημένους μου συγγραφείς.

ΙΟΓΕΝΗΣ ΕΞΑΙΡΕΣΗ¹

JEAN-LUC NANCY

Ο Giorgio Agamben, παλαιός φίλος, δηλώνει ότι ο κορωνοϊός μόλις και μετά βίας διαφέρει από την κανονική γρίπη. Λησμονεί ότι για την «κανονική γρίπη» διαθέτουμε ένα εμβόλιο που έχει αποδείξει την αποτελεσματικότητά του. Ωστόσο, κάθε χρόνο πρέπει να το αναπροσαρμόζουμε στις ιογενείς μεταλλάξεις. Παρ' όλα αυτά, η «κανονική γρίπη» σκοτώνει πάντοτε αρκετά άτομα και ο κορωνοϊός, εναντίον του οποίου δεν υπάρχει κανένα εμβόλιο, είναι ικανός για θανατηφόρες επιδόσεις, προφανώς κατά πολύ υψηλότερες. Η διαφορά (σύμφωνα με πηγές ίδιου τύπου με εκείνες του Agamben) είναι περίπου 1 προς 30: δεν είναι αμελητέα, αυτό πρέπει να λέγεται.

Ο Giorgio διαβεβαιώνει ότι οι κυβερνήσεις αδράχνουν ορισμένα προ-

Ο Jean-Luc Nancy είναι Γάλλος φιλόσοφος (επίτιμος καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου). Συναφές προς το ανά χείρας κείμενο είναι το αυτοβιογραφικό βιβλίο του, Ο παρεΐσρακτος (L'Intrus, Galilée, Παρίσι 2000), όπου ο πρωταγωνιστής είναι ένα ξένο όργανο στο σώμα του, η μεταμοσχευμένη καρδιά.

σχήματα για να εγκαθιδρύσουν όλες τις δυνατές καταστάσεις εξαιρέσης. Δεν παρατηρεί όμως ότι η εξαιρέση γίνεται πράγματι ο κανόνας σε έναν κόσμο όπου οι παντός είδους τεχνικές διασυνδέσεις (μετακινήσεις, μεταβιβάσεις παντός είδους, εμποτισμοί ή διαχύσεις ουσιών κ.ά.) αποκτούν μια ένταση που ως τώρα ήταν άγνωστη και η οποία αυξάνει μαζί με τον πληθυσμό. Στις πλούσιες χώρες, ο πολλαπλασιασμός αυτού του πληθυσμού συνεπάγεται επίσης την επιμήκυνση της ζωής και την αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων προσώπων και εν γένει των ευπαθών ανθρώπων.

Δεν πρέπει να κάνουμε λάθος στον στόχο: ένας ολόκληρος πολιτισμός τίθεται υπό αμφισβήτηση, γι' αυτό δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Υπάρχει ένα είδος ιογενούς εξαιρέσης –βιολογικής, πληροφορικής, πολιτισμικής–, η οποία μάς καθιστά υποκείμενους σε μια πανδημία. Οι κυβερνήσεις δεν είναι παρά μόνον οι θλιβεροί εκτελεστές και το να καταφερόμαστε εναντίον τους μοιάζει μάλλον με ελιγμό αντιπερισπασμού παρά με πολιτικό αναστοχασμό.

Υπενθύμισα ότι ο Giorgio είναι παλαιός φίλος. Λυπάμαι που επικαλούμαι μια

προσωπική ανάμνηση, αλλά δεν εγκαταλείπω, κατ' ουσίαν, το γενικό πλαίσιο αναστοχασμού. Πριν από τριάντα περίπου χρόνια, οι γιατροί έκριναν ότι ήταν αναγκαίο να μου κάνουν μεταμόσχευση καρδιάς. Ο Giorgio ήταν ένας από τους ελάχιστους που με συμβούλευσαν να μην τους ακούσω. Αν είχα ακολουθήσει τη γνώμη του, προφανώς θα ήμουν νεκρός αρκετά νωρίς. Μπορεί κανείς να κάνει λάθος. Ούτως ή άλλως, ο Giorgio είναι ένα πνεύμα με μια λεπτότητα και μια αβρότητα, που μπορεί κανείς να τις χαρακτηρίσει –χωρίς την παραμικρή ειρωνεία– εξαιρετικές.

Μετάφραση: Βαγγέλης Μπιτσώρης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο του Jean-Luc Nancy δημοσιεύτηκε στις 27 Φεβρουαρίου 2020 (υπό τον γαλλικό τίτλο «Exception virale» και τον ιταλικό «Eccezione virale», στο περιοδικό *Antinomie*) ως κριτικό σχόλιο στο ιταλικό άρθρο του Giorgio Agamben, το οποίο είχε δημοσιευθεί στην ιταλική εφημερίδα *Il Manifesto* την προηγούμενη ημέρα, υπό τον τίτλο «L'invenzione di un'epidemia».

Ο ΚΟΡΩΝΟΪΟΣ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΑΝΑΣΤΕΙΛΕΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΕΧΕΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙ ΤΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ*

DAVID RUNCIMAN

Ο David Runciman είναι καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ. Τελευταίο του βιβλίο: Where Power Stops, Profile Books, Λονδίνο 2019.

* Το άρθρο δημοσιεύτηκε στη βρετανική εφημερίδα *The Guardian* στις 27 Μαρτίου 2020.

Ακόμει συνεχώς ότι πρόκειται για έναν πόλεμο. Ισχύει αυτό; Αυτό που δίνει στην τρέχουσα κρίση την αίσθηση του πολέμου είναι η εμφανής απουσία της φυσιολογικής πολιτικής επιχειρηματολογίας. Ο πρωθυπουργός βγαίνει στην τηλεόραση για να εξαγγείλει ζοφερές ανακοινώσεις στο έθνος σχετικά με τον περιορισμό των ελευθεριών μας και ο αρχηγός της αντιπολίτευσης δεν προσφέρει τίποτα παρά τη συγκατάβασή του. Το Κοινοβούλιο, στον βαθμό που μπορεί να είναι λειτουργικό, μοιάζει απλά να επικυρώνει τις διαδικασίες. Οι άνθρωποι είναι κλει-

σμένοι σπίτια τους και οι αγώνες τους περιορίζονται στην οικιακή σφαίρα. Γίνεται λόγος για κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Οι συνήθεις πολιτικές απουσιάζουν.

Δεν πρόκειται όμως για αναστολή της πολιτικής. Αυτό που βλέπουμε είναι η αφαίρεση ενός στρώματος της πολιτικής ζωής, αποκαλύπτοντας κάτι πολύ πιο ωμό από κάτω. Σε μια δημοκρατία τείνουμε να θεωρούμε την πολιτική ως έναν ανταγωνισμό μεταξύ διαφορετικών κομμάτων που αναζητούν τη στήριξή μας. Εστιάζουμε στα πρόσωπα και στις πράξεις της πολιτικής ζωής: ποιος θέλει την

ψήφο μας, τι μας προσφέρει, ποιος θα επωφεληθεί. Θεωρούμε ότι οι εκλογές είναι ο τρόπος να λυθούν αυτά τα ζητήματα. Όμως, τα μεγαλύτερα ερωτήματα σε μια δημοκρατία είναι πάντα αυτά που σχετίζονται με το «πώς»: πώς θα ασκήσουν οι κυβερνήσεις την απεριόριστη εξουσία που τους δίνουμε; Και πώς θα αντιδράσουμε εμείς σε αυτήν;

Αυτά είναι ερωτήματα που πάντα απασχολούσαν τους θεωρητικούς της πολιτικής. Πλέον όμως αυτά δεν είναι θεωρητικά ερωτήματα. Όπως φαίνεται από την τρέχουσα κρίση, η πρωταρχική αλήθεια που θεμελιώνει την πολιτική ύπαρξη είναι ότι μερικοί άνθρωποι μπορούν να πουν στους άλλους τι να κάνουν. Στον πυρήνα όλης της μοντέρνας πολιτικής βρίσκεται η συναλλαγή μεταξύ της προσωπικής ελευθερίας και της συλλογικής επιλογής. Πρόκειται για τη φασουστική συμφωνία που αναγνώρισε ο φιλόσοφος Thomas Hobbes στα μέσα του 17ου αιώνα, όταν η χώρα διαλυόταν από έναν πραγματικό εμφύλιο πόλεμο.

Όπως γνώριζε ο Hobbes, το να κυβερνά κανείς σημαίνει ότι ασκεί εξουσία επί της ζωής και του θανάτου των πολιτών. Ο μόνος λόγος για τον οποίο θα δίναμε σε κάποιον αυτήν τη δύναμη είναι διότι πιστεύουμε ότι αυτό είναι το τίμημα που πληρώνουμε για τη συλλογική μας ασφάλεια. Ωστόσο, σημαίνει ότι εμπιστευόμαστε επίσης αποφάσεις ζωής και θανάτου σε άτομα που δεν μπορούμε εν τέλει να ελέγξουμε.

Ο πρωταρχικός κίνδυνος είναι ότι αυτοί που λαμβάνουν τις εντολές αρνούνται να συμμορφωθούν με τις αποφάσεις των εκόντων την εξουσία. Σε αυτό το σημείο υπάρχουν δύο επιλογές. Είτε ο κόσμος αναγκάζεται να υπακούσει με τη χρήση καταναγκαστικών δυνάμεων που έχει το κράτος στη διάθεσή του είτε η πολιτική καταρρέει συνολικά, μια έκβαση που, σύμφωνα με τον Hobbes, είναι αυτή που θα έπρεπε να φοβόμαστε περισσότερο.

Σε μια δημοκρατία, έχουμε την πολυτέλεια να περιμένουμε τις επόμενες εκλογές για να τιμωρήσουμε τους πολιτικούς ηγέτες για τα λάθη τους. Αυτή είναι όμως μια μηδαμινή παρηγοριά όταν διακυβεύεται η επιβίωσή μας. Ούτως ή άλλως, σχετικά μιλώντας, δεν είναι και κάποια ιδιαίτερη τιμωρία. Ίσως να χάσουν τη δουλειά τους, όμως ελάχιστοι πολιτικοί θα καταλήξουν να είναι άποροι. Εμείς ίσως να χάσουμε τις ζωές μας.

Ο ωμός χαρακτήρας αυτών των επιλογών συνήθως αποκρύπτεται από τη δη-

μοκρατική υποχρέωση να επιζητούμε την κοινή συναίνεση. Αυτό δεν έχει εξαφανιστεί. Η κυβέρνηση κάνει ό,τι μπορεί για να μεταμφίσει τις αποφάσεις της, χρησιμοποιώντας συμβουλές που απευθύνονται στον κοινό νοῦ. Δηλώνει ότι εμπιστεύεται ακόμα την ορθή κρίση των ανθρώπων. Όπως βλέπουμε όμως από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, καθώς η κρίση βαθαίνει, η σκληρή πραγματικότητα γίνεται όλο και πιο ξεκάθαρη. Δείτε απλώς τα βίντεο με τους Ιταλούς δημάρχους που φωνάζουν στους δημότες τους να μείνουν στα σπίτια τους. Η λογική «Ψηφίστε εμένα αλλιώς θα πάρουν την εξουσία οι άλλοι» αποτελεί μια συνηθισμένη δημοκρατική πολιτική. Η λογική «Κάντε αυτό αλλιώς...» αποτελεί μια ωμή δημοκρατική πολιτική. Σε αυτό το σημείο δεν μοιάζει να διαφέρει από τις άλλους είδους πολιτικές.

Αυτή η κρίση έχει αποκαλύψει μερικές σκληρές αλήθειες. Οι εθνικές κυβερνήσεις έχουν σημασία, και έχει πραγματικά σημασία ποια από αυτές σας κυβερνά. Αν και η πανδημία είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο, και βιώνεται με τον ίδιο τρόπο σε πολλά διαφορετικά μέρη, ο αντίκτυπος της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις αποφάσεις που παίρνει η κάθε κυβέρνηση. Η ύπαρξη διαφορετικών απόψεων σχετικά με το πότε πρέπει να δράσουμε και το μέχρι πού θα φτάσουμε σημαίνει ότι κανένα έθνος δεν βιώνει την πανδημία με τον ίδιο τρόπο. Στο τέλος όλων αυτών, ίσως μπορούσαμε όλοι να δούμε ποιος είχε δίκιο και ποιος έκανε λάθος. Όμως, προς το παρόν, βρισκόμαστε στα χέρια των εθνικών ηγετών μας. Αυτό είναι κάτι άλλο για το οποίο μας προειδοποίησε ο Hobbes: δεν μπορούμε να αποφύγουμε την αυθαιρεσία στην πολιτική. Πρόκειται για την αυθαιρεσία της προσωπικής πολιτικής κρίσης.

Σε έναν αποκλεισμό, οι δημοκρατίες αποκαλύπτουν τι έχουν κοινό με τα άλλα πολιτικά καθεστώτα: και σε αυτές η πολιτική έχει εν τέλει να κάνει με την εξουσία και την προσαγή. Όμως, καταφέρνουμε να δούμε και μερικές θεμελιώδεις διαφορές. Οι δημοκρατίες δεν είναι πιο καλές, πιο ευγενικές, πιο ήπιες. Ίσως να προσπαθούν να γίνουν, αλλά στο τέλος κάτι τέτοιο δεν έχει διάρκεια. Ωστόσο, είναι όντως πιο δύσκολο για τις δημοκρατίες να λάβουν δύσκολες αποφάσεις. Η πρόληψη – η ικανότητα να αντιμετωπίζουμε ένα πρόβλημα προτού αυτό γίνει πιο οξύ – δεν ανήκε ποτέ στη δημοκρατική φάρετρα. Περιμένουμε έως ότου δεν έχουμε άλλη επιλογή και έπειτα προσαρμοζόμαστε. Αυτό σημαίνει ότι οι δημοκρατίες θα

ακολουθούν τις εξελίξεις σε μια ασθένεια όπως αυτή, αν και μερικές είναι καλύτερες στο να τις προλαβαίνουν.

Τα απολυταρχικά καθεστώτα, όπως αυτό της Κίνας, επίσης δυσκολεύονται να αντιμετωπίσουν κρίσεις μέχρι τη στιγμή που αναγκάζονται να το κάνουν – και, αντίθετα με τις δημοκρατίες, μπορούν να αποκρύψουν τις άσχημες ειδήσεις για περισσότερο καιρό, αν αυτό τα βολεύει. Όμως, όταν η λήψη μέτρων είναι αναπόφευκτη, μπορούν να πάνε ένα βήμα παραπέρα. Ο αποκλεισμός που επέβαλε η Κίνα κατάφερε να περιορίσει την ασθένεια μέσω αδυσώπητης πρόληψης. Οι δημοκρατίες έχουν τη δυνατότητα να είναι εξίσου αμείλικτες – όπως συνέβη όταν αντιμετώπιζαν τους ολοκληρωτικούς πολέμους του 20ού αιώνα.

Όμως σε έναν πόλεμο ο εχθρός βρίσκεται μπροστά σου. Κατά τη διάρκεια μιας πανδημίας, η ασθένεια αποκαλύπτει το εύρος της μόνο στην καθημερινή λιτανεία των ασθενών και των νεκρών. Η δημοκρατική πολιτική μετατρέπεται σε ένα είδος σκιαμαχίας: το κράτος δεν γνωρίζει ποια σώματα είναι τα πραγματικά επικίνδυνα.

Μερικές δημοκρατίες έχουν καταφέρει να προσαρμοστούν πιο γρήγορα: στη Νότια Κορέα, η ασθένεια έχει τιθασει μέσω εκτεταμένου εντοπισμού και ευρείας παρακολούθησης των πιθανών φορέων. Όμως, σε αυτή την περίπτωση, το καθεστώς είχε προηγούμενη, πρόσφατη εμπειρία από τον τρόπο που αντιμετώπισε την επιδημία του MERS το 2015, κάτι που διαμόρφωσε και τη συλλογική μνήμη των πολιτών της χώρας. Το Ισραήλ επίσης φαίνεται να αντιμετωπίζει τον ιό καλύτερα από πολλές ευρωπαϊκές χώρες – όμως πρόκειται για μια κοινωνία που βρίσκεται συνεχώς σε ετοιμοπόλεμη κατάσταση. Είναι πιο εύκολο να προσαρμοστείς όταν είσαι ήδη προσαρμοσμένος. Είναι πολύ πιο δύσκολο όταν αυτοσχεδιάζεις.

Τα τελευταία χρόνια, μερικές φορές φαίνεται ότι η παγκόσμια πολιτική είναι απλώς μια επιλογή μεταξύ αντιμαχόμενων μορφών τεχνοκρατίας. Στην Κίνα, πρόκειται για μια κυβέρνηση τεχνοκρατών που υποστηρίζεται από ένα μονοκομματικό κράτος. Στη Δύση, πρόκειται για μια διοίκηση οικονομολόγων και κεντρικών τραπεζιτών που λειτουργούν εντός των περιορισμών του δημοκρατικού συστήματος. Αυτό δημιουργεί την εντύπωση ότι οι πραγματικές επιλογές είναι στην ουσία τεχνικές κρίσεις σχετικά με το πώς γίνεται η διαχείριση τερά-

στιων, πολύπλοκων οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων.

Όμως τις τελευταίες εβδομάδες έχει αρχίσει να κάνει την εμφάνισή της μια άλλη πραγματικότητα. Οι τελικές κρίσεις έχουν να κάνουν με το πώς χρησιμοποιούνται τα μέτρα καταναγκασμού.

Αυτά δεν είναι απλώς τεχνικά ερωτήματα. Ένας βαθμός αυθαιρεσίας είναι αναπόφευκτος. Και ο αγώνας μεταξύ δημοκρατικής προσαρμοστικότητας και απολυταρχικής αδιαλλαξίας για την άσκηση αυτής της εξουσίας θα διαμορφώσει το μέλλον μας. Απέχουμε πολύ

από τον τρομακτικό και βίαιο κόσμο από τον οποίο προσπαθούσε να ξεφύγει ο Hobbes σχεδόν 400 χρόνια πριν. Όμως, ο πολιτικός κόσμος μας θα του φαινόταν ακόμα γνώριμος.

Μετάφραση: Βασίλης Ντζούνης

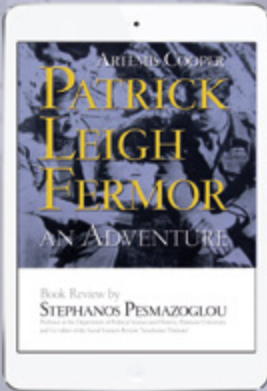
ΧΑΓΚΕΝ ΦΛΑΪΣΕΡ
Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1940-1950
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ
Ιστοριογραφία και μνήμη από τις μέρες του Πολέμου έως το 2019

ΧΑΓΚΕΝ ΦΛΑΪΣΕΡ
Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1940-1950
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ
Ιστοριογραφία και μνήμη από τις μέρες του Πολέμου έως το 2019
ΘΕΜΕΛΙΟ | ΊΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Παραπομπές:
Εκδόσεις Θεμέλιο | Σόλωνος 84, Αθήνα 106 80 | Τηλ. 210 3608.188, 210 3602.648
Email: info@themelio-ekdoses.gr
www: <http://themelio-ekdoses.gr>

Book review by
Stefanos Pesmazoglou
on Artemis Cooper's
PATRICK LEIGH FERMOR
«An Adventure» *

Κυκλοφορεί σε μορφή EPUB από την Creative CODE / ePUB coders, η κρατική του Στέφανου Πεσμαζογίου πάνω στο βιβλίο της Artemis Cooper «Patrick Leigh Fermor: An Adventure».

Αναζητήστε και κατεβάστε δωρεάν την EPUB έκδοση, από το Apple iBooks Store (iPhone, iPad, Mac) και το Kobo Books Store (ιστοσελίδα Android, Windows κ.ά.).

Για την καλύτερη εμπειρία ανάγνωσης κατεβάστε τον κατάλληλο ηλεκτρονικό αναγνώστη (e-Reader) συμβατό με τη συσκευή σας, από τον ιστότοπο της Kobo: www.kobo.com/apps.

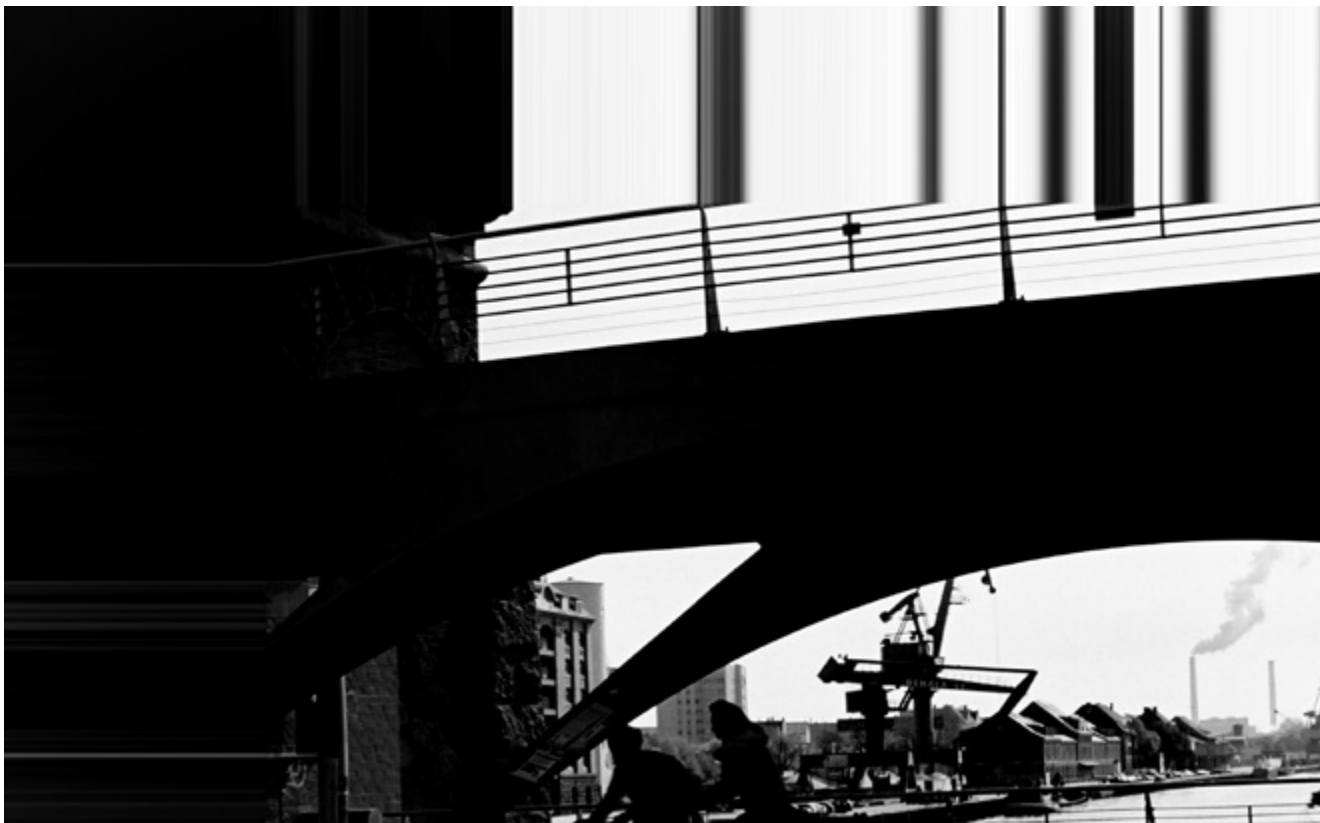
Για την παρόμοια προβολή και θέαση των βιβλίων σας:

Ψηφιοποιήστε, στο πρότυπο EPUB και αναρτήστε των εκδόσεών σας στο μεγάλο διαδικτυακό βιβλιοπωλείο, Apple iBooks Store και Kobo Books Store, για όλες τις ηλεκτρονικές συσκευές ανάγνωσης.

Creative CODE | ePUB coders
Παραγωγή Ψηφιοποίησης EPUB

Πάριση Πρωτοπόρου, 116 35 Αθήνα
Τηλ. 210 7264.762 | e-mail: epubcoders@gmail.com
epubcoders | www.epubcoders.gr

Η ΝΕΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ: ΒΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ

Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα σε νέα φάση

Καθώς μπαίνουμε σε μια νέα φάση του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος, τίθεται το ερώτημα πού πηγαίνουμε. Η προηγούμενη φάση καθορίστηκε από την εφαρμογή της Κοινής Δήλωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την Τουρκία τον Μάρτιο του 2016 και από την άσκηση της μεταναστευτικής πολιτικής του ΣΥΡΙΖΑ, που χαρακτηρίζονταν από έναν συχνά αντιφατικό, πραγματιστικό ανθρωπισμό. Η νέα φάση διαφέρει σε πολλά σημεία από την προηγούμενη, και διότι η Κοινή Δήλωση έχει φθάσει στα όριά της και διότι η πολιτική της κυβέρνησης της ΝΔ εμπνέεται από άλλες ιδεολογικές αρχές και διαχειριστικές προτεραιότητες. Μπορεί να είμαστε ακόμη στην αφετηρία της νέας κυβερνητικής πολιτικής, κυρίως λόγω των μεγάλων συγχύσε-

ων και των καθυστερήσεων που την χαρακτηρίζαν μέχρι τώρα, ωστόσο κάποιες βασικές πτυχές της ξεδιπλώνονται, παράγοντας απτά αποτελέσματα. Γι' άλλη μια φορά η Λέσβος, το αδιαμφισβήτητο εργαστήριο του προσφυγικού, μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε πώς διαμορφώνεται το προσφυγικό ζήτημα σε αυτήν τη νέα φάση, υπό την προϋπόθεση ότι θα εντάξουμε την τοπική εμπειρία στο ευρύτερο ελληνικό και διεθνές συμφραζόμενο.

Η εξαγωγή και ο πολλαπλασιασμός των συνόρων

Η διαχείριση του χώρου βρίσκεται στην καρδιά του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος. Το ποιος δικαιούται να βρίσκεται πού, πότε και υπό ποιες προϋποθέσεις αποτελεί κορυφαίο διακύβευμα σε όλες τις βαθμίδες του ζητήματος, από το επίπεδο της γειτονιάς μέχρι αυτό των διακρατικών σχέσεων. Από τον χώρο ξεκινά και στον χώρο καταλήγει η πολιτική διευθέτηση του προσφυγικού, αιωρούμενη ανάμεσα στην κλει-

στότητα και την ανοικτότητα, σταθερά γέρνοντας προς την πρώτη.

Από μια χωρική οπτική, η συζήτηση για το προσφυγικό μάς βάζει μπροστά σε ένα από τα κορυφαία παράδοξα της εποχής μας. Στη συνθήκη της παγκοσμιοποίησης, δηλαδή της αυξημένης κινητικότητας ανθρώπων, κεφαλαίων, αγαθών και πληροφοριών, βλέπουμε να πολλαπλασιάζονται τα σύνορα και, παράλληλα, να διαστρωματώνεται η ικανότητα της κίνησης. Η ελευθερία της κίνησης είναι ένας από τους πιο ισχυρούς παράγοντες διαφοροποίησης της εποχής μας. Οι πολιτικές διευθετήσεις της κίνησης των ταξιδιωτών της ανάγκης και τα εμπόδια, που μπαίνουν σε όσους έρχονται παράτυπα στην Ευρώπη κυρίως από τον ασιατικό και αφρικανικό Νότο, κατά κανόνα αναπαράγουν και αυξάνουν τις ιστορικά κατεστημένες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στον παγκόσμιο Βορρά και τον παγκόσμιο Νότο.¹

Πιο συγκεκριμένα, εδώ και χρόνια η ΕΕ εφαρμόζει την πολιτική της εξωτερικοποίησης, στο πλαίσιο μιας στρατηγικής

Ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης διδάσκει Κοινωνική Ανθρωπολογία στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ανάσχεσης των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών προς την Ευρώπη.² Αυτή πραγματοποιείται τόσο μέσα από τη διαχείριση των υφιστάμενων (εθνικών και ευρωπαϊκών) συνόρων όσο και μέσα από την παραγωγή νέων. Με αυτήν την πολιτική συνδέεται η μεταφορά του βάρους γραφειοκρατικής διευθέτησης των αιτήσεων ασύλου των παράτυπων ταξιδιωτών που καταφέρνουν να προχωρήσουν στην Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη στις συνοριακές χώρες πρώτης εισόδου, με αποτέλεσμα να αναπαράγεται έτσι η διαφοροποίηση κέντρου / περιφέρειας (ή Βορρά / Νότου) στο εσωτερικό της ΕΕ. Αυτό είναι το πνεύμα του Δουβλίνου 2. Βασική όψη της πολιτικής της εξωτερικοποίησης είναι η σταδιακή μετάθεση της διοικητικής διαχείρισης των προσφυγικών ροών εκτός των συνόρων της ΕΕ, σε γειτονικές χώρες της Ασίας και της Αφρικής. Μέσω τέτοιου τύπου αναθέσεων της διαχείρισης των ευρωπαϊκών συνόρων σε αντιπροσώπους, η ΕΕ *εξάγει τα ευρωπαϊκά σύνορα σε χώρες των γειτονικών ηπείρων*. Σε αυτό το πνεύμα έγιναν, για παράδειγμα, ειδικές συμφωνίες της Ένωσης αλλά και επιμέρους κρατών-μελών με χώρες του Μαγκρέμπ, τη Λιβύη και, πιο πρόσφατα, την Τουρκία. Με ευρωπαϊκούς πόρους ανατέθηκαν στα γειτονικά κράτη διοικητικές λειτουργίες και υποστηρίχθηκε η διαχείριση των προσφυγικών ροών από τους Αφρικανούς και Ασιάτες εταίρους. Υπό μια έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι προστέθηκε μια νέα κατηγορία οιοειν ευρωπαϊκών συνόρων που ενέπλεκαν στη διαχείρισή τους μη Ευρωπαίους και αφορούσαν μια ειδική κατηγορία ταξιδιωτών. Έτσι, με πολλαπλές γραμμές ανάσχεσης των προσφυγικών ροών, φτιάχνεται η Ευρώπη ως ένα ιδιότυπο «φρούριο».³

Όμως η συγκεκριμένη πολιτική στο προσφυγικό *πολλαπλασιάζει τα σύνορα*, όχι μόνο εκτός αλλά και εντός της ΕΕ. Αυτό συνέβη σε έκτακτες συγκυρίες έξαρσης των προσφυγικών ροών, όταν τα εξωτερικά αναχώματα δεν μπορούν να τις αναχαιτίσουν. Έτσι, όπως το 2009 η ιταλική κυβέρνηση απαγόρευσε τη μετακίνηση των προσφύγων και μεταναστών, που έφθναν μαζικά από την Αφρική, από τη Λαμπεντούζα στην ιταλική ενδοχώρα, έτσι και το 2016, στην κορύφωση της προσφυγικής κρίσης, η ελληνική κυβέρνηση εφαρμόζοντας την Κοινή δήλωση ΕΕ - Τουρκίας θέσπισε τον λεγόμενο «γεωγραφικό περιορισμό», δηλαδή απαγόρευσε τη μετακίνηση των αιτούντων άσυλο που φθάνουν στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου στην

ηπειρωτική χώρα πριν από την ολοκλήρωση της διαδικασίας χορήγησης ασύλου.⁴ Η τακτική διαχείρισης της «ευαλωτότητας», δηλαδή του κριτηρίου που επέτρεπε την υπέρβαση του γεωγραφικού περιορισμού, με ελαστικότητα από την κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ, ιδιαίτερα σε στιγμές μεγάλης αύξησης του προσφυγικού πληθυσμού στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΚΥΤ), συνέβαλε στη σχετική αλλά προσωρινή μείωση του αριθμού των αιτούντων άσυλο στα νησιά και, έως έναν βαθμό, ανταποκρίθηκε στο τοπικό αίτημα για «αποσυμφόρηση» των νησιών. Ωστόσο δεν αναίρεσε την ίδια την πολιτική που παρήγαγε το πρόβλημα ούτε το αντιμετώπισε αποφασιστικά.

Λογικές της εξωτερικοποίησης

Η λογική που διέπει τις ευρωπαϊκές πολιτικές χωροθέτησης του προσφυγικού είναι «όσο πιο μακριά τόσο πιο καλά» και, σε κάθε περίπτωση, «έξω από εδώ». Οι αιτούντες άσυλο προστίθενται στη λίστα όλων αυτών των φαινομένων που αντιμετωπίζονται με όρους μιαιρότητας – από τα απορρίμματα μέχρι τους φορείς ετερόδοξων ταυτοτήτων. Πρόκειται για μια λογική παραγωγής απόστασης και οροθέτησης στον χώρο με όρους «καραντίνας» – που ενισχύεται με τη συσχέτιση των αιτούντων άσυλο με μολυσματικές ασθένειες.

Στο εσωτερικό των πολιτικών της εξωτερικοποίησης αναπαράγεται και εμπεδώνεται η συμβολική εξίσωση των ταξιδιωτών της ανάγκης με άλλες «ύλες εκτός τόπου», και αυτό ανεξάρτητα από την ξενοφιλική ρητορική με την οποία συχνά επενδύονται αυτές οι πολιτικές, ρητορική που θυμίζει τον πολιτισμικό φονταμενταλισμό, βασισμένο στο δόγμα «ο καθένας στον τόπο του», με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν από την πλευρά της ξενοφοβικής Δεξιάς οι ξένοι μετανάστες στη Γαλλία ή την Ελλάδα τη δεκαετία του '90.⁵

Η λογική αυτή διαφοροποιεί τον χώρο, και ταυτόχρονα τον ιεραρχεί με όρους κέντρου και περιφέρειας. Διότι ποιο είναι το «εδώ» από το οποίο θα κρατηθεί μακριά το πρόβλημα, ποιος είναι ο τόπος που θα διατηρήσει την καθαρότητά του, αυτό είναι ζήτημα συσχετισμού των δυνάμεων. Ο πιο ισχυρός μπορεί να επιβάλλει τους όρους της χωρικής αναδιάρθρωσης διατηρώντας το υποτιθέμενο προνόμιο της καθαρότητας και παραμένοντας απρόσβλητος από τις συνέπειες της, έστω και προσωρινής, συμβίωσης με μετανάστες και πρόσφυγες.

Αν, λοιπόν, το προσφυγικό είναι σύ-

μπωμα των νέων διαδικασιών *ιεραρχικής διαφοροποίησης* που συνοδεύουν την παγκοσμιοποίηση, έτσι και αυτή η πολιτική αντιμετώπισής του, η πολιτική της ανάσχεσης, της εξωτερικοποίησης και του πολλαπλασιασμού των συνόρων, αναπαράγει και εμβαθύνει τις διαδικασίες διαφοροποίησης, μεταφέροντάς τις ακόμη και στο εσωτερικό των κρατών που έχουν την κύρια ευθύνη για τη δημιουργία του ζητήματος, σε συνδυασμό με *συμπληρωματικές* πρακτικές περιορισμού και διαχωρισμού των αιτούντων άσυλο, π.χ. σε ημίκλειστους καταυλισμούς όπως τα ΚΥΤ.⁶ Παράγει εντέλει γεωγραφικές ζώνες –ευρύτερες γεωγραφικές περιφέρειες, νησιά, τμήματα νησιών κ.α.– που τίθενται στο περιθώριο καθώς μετατρέπονται, για να χρησιμοποιήσω μια φράση που δεσπόζει στον δημόσιο λόγο, σε «αποθήκες ψυχών». Στην άκρη αυτού του συνεχούς βρίσκονται τα αληθιστο μνήμης «ξερονήσια», που κάποιοι κυβερνητικοί παράγοντες φαντάζονται ως λύση στη νέα χωροθέτηση των ΚΥΤ, οι τόποι εξορίας, σαφής υπενθύμιση ότι κατά βάθος η λογική της ανάσχεσης είναι μια τιμωρητική λογική.

Η χωροταξική αναδιάρθρωση των Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης

Οι πολιτικές τις οποίες επιχειρεί να εφαρμόσει η νέα κυβέρνηση το τελευταίο εξάμηνο φαίνεται να εντάσσονται στην ευρύτερη στρατηγική της ανάσχεσης, ακόμη και της αποτροπής, στρατηγική που δίνει έμφαση στην ασφάλεια και βάζει σε δεύτερη μοίρα την ανθρωπιστική μέριμνα. Πέρα από τις συγχύσεις, τις παλινωδίες (με αποκορύφωμα την κατάργηση και ανασυγκρότηση του υπουργείου για τη μετανάστευση) και τις καθυστερήσεις στην αντιμετώπιση μιας επιδεινούμενης κατάστασης (λόγω της σχετικής αύξησης των προσφυγικών ροών, που βέβαια δεν έχουν καμιά σχέση με τις αντίστοιχες του 2015-2016), η κυβερνητική πολιτική έχει μια σχετικά ευδιάκριτη ταυτότητα. Πυρήνας της είναι ο ισχυρισμός ότι η πλειονότητα των παράτυπων ταξιδιωτών είναι «μετανάστες» και όχι «πρόσφυγες», καθώς και η προγραμματική έμφαση στην κλειστότητα.

Στο επίκεντρο των νέων πολιτικών βρίσκονται η *περιοριστική* προσέγγιση του ασύλου και η αναδιάρθρωση των ΚΥΤ, τα οποία μετατρέπονται σε «κλειστές» δομές και μεταφέρονται σε νέους χώρους, κατά προτίμηση μακριά από τα αστικά κέντρα των νησιών. Το «κλειστό»

καμπ, όπως και στην προηγούμενη κυβερνητική θητεία της ΝΔ, αποτελεί έμβλημα αυτής της πολιτικής, γι' αυτό και η κυβέρνηση προχωράει στο, μάλλον ανορθολογικό, εγχείρημα δημιουργίας νέων ΚΥΤ, προσθέτοντας νέα μέτωπα αντιπαράθεσης με τις τοπικές κοινωνίες.

Η περίπτωση της Λέσβου είναι χαρακτηριστική. Η απόπειρα δημιουργίας του νέου ΚΥΤ στην περιοχή του Μανταμάδου, στις υπώρειες του Λεπέτυμνου, στο βόρειο τμήμα του νησιού, σίγουρα εξυπηρετεί τις στενές μικροπολιτικές σκοπιμότητες, αφού το πολιτικό κόστος σε ένα κορυφαίο προπύργιο της κομμουνιστικής Αριστεράς είναι αμελητέο. Η νέα χωροθέτηση του ΚΥΤ ανοίγει το χάσμα ανάμεσα στον καταυλισμό και το αστικό κέντρο, με όλες τις αρνητικές λειτουργικές συνέπειες στην αντιμετώπιση του ζητήματος. Αλλά και στο συμβολικό επίπεδο, η δημιουργία του νέου ΚΥΤ δίπλα στα ΧΥΤΑ του νησιού, κοντά στη θέση «Διαβολόρεμα», στην περιφέρεια ενός εμβληματικού εαμογενούς κεφαλοχωρίου, μιλά από μόνη της.

Το πιο σημαντικό: η νέα χωροθέτηση του ΚΥΤ, που διευκολύνθηκε από την πρόσφατη διάσπαση του νησιού σε δύο δήμους, εμπεδώνει και εμβαθύνει τη *νέα γεωγραφία του προσφυγικού, μια γεωγραφία αυξανόμενης διαφοροποίησης*. Στη διάρκεια του 2015-2016, η Λέσβος διαφοροποιήθηκε σε δύο ζώνες λόγω της μαζικής έλευσης προσφύγων στις βόρειες και βορειοανατολικές ακτές της. Μέσα στο χάος που δημιούργησε η διέλευση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, γεννήθηκε μια νέα κατηγορία, ο «Βορράς». Ήταν μια ζώνη μειωμένης κρατικής κυριαρχίας, πεδίο ενεργοποίησης του ανθρωπιστικού καθεστώτος και των μηχανισμών του. Ήταν η περιοχή του νησιού, με επίκεντρο τη Σκάλα Συκαμνιάς, που κατεχοχίν δοκιμάστηκε, που ράγισε μεν αλλά άντεξε προσφέροντας λαμπρά παραδείγματα ευθύνης, ενσυναίσθησης και έμπρακτης αλληλεγγύης στους δοκιμαζόμενους συνανθρώπους. Σε αυτή την περιοχή επιστρέφει το κέντρο βάρους της διαχείρισης του προσφυγικού στη Λέσβο, επιβαρύνοντάς την προς όφελος του νότιου μέρους και της Μυτιλήνης.

Η παραγωγή ενός *νέου εσωτερικού συνόρου*, τώρα όχι μόνο σε επίπεδο περιφέρειας αλλά και νησιού, είναι ενδεικτική των βαθιών ανακατατάξεων που επιφέρει η πολιτική διαχείριση του προσφυγικού διαχρονικά. Αυτή η νέα γεωγραφία προστίθεται στις πολλές γεωγραφίες της ανισότητας που έχει παραγάγει η κρίση.

Τα πολλαπλά θύματα της νέας γεωγραφίας του προσφυγικού

Η Λέσβος, όπως και τα άλλα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, βρέθηκε στο επίκεντρο της προσφυγικής κρίσης λόγω της γεωγραφικής της θέσης ενώ, στη συνέχεια, και παρά την υποχώρηση του φαινομένου, σταδιακά είδε την κρίση να γίνεται δική της λόγω των εφαρμοζόμενων πολιτικών και ιδιαίτερα της πολιτικής του γεωγραφικού περιορισμού των νεοεισερχόμενων αιτούντων άσυλο στο νησί. Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε το τελευταίο εξάμηνο, με την αύξηση των αφίξεων και τις παλινωδίες της νέας κυβέρνησης που μέχρι στιγμής αδυνατεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα. Η Λέσβος βρίσκεται πλέον αντιμέτωπη με τη μεγαλύτερη κρίση της μεταπολιτευτικής της ιστορίας.

Η μετατροπή της προσφυγικής κρίσης σε τοπική κρίση είναι αποτέλεσμα της εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής πολιτικής της εξωτερικοποίησης και του παραπέρα πολλαπλασιασμού των συνόρων από την κυβέρνηση. Η Ελλάδα κάνει στα νησιά του Αιγαίου ό,τι η Ευρώπη κάνει στην Ελλάδα – τα απομονώνει μετατρέποντάς τα σε ένα είδος νεκρής ζώνης, με όλες τις αρνητικές συνέπειες για τους κατοίκους τους. Στο όνομα της «αλληλεγγύης», επιβάλλεται στην πράξη η περιθωριοποίηση και τιμωρούνται αυτοί τους οποίους αδίκησε η γεωγραφία.

Από την άλλη, η μονοσήμαντη, ιδεολογική δέσμευση της κυβερνητικής πολιτικής στην ασφάλεια, σε βάρος της ανθρωπιστικής μέριμνας, και η αδυναμία αξιοποίησης της πλούσιας ευρωπαϊκής αλλά και ελληνικής εμπειρίας στη διαχείριση του προσφυγικού επιβαρύνουν ακόμη περισσότερο μια οριακή κατάσταση και αυξάνουν το αίσθημα της επισφάλειας τόσο των αιτούντων άσυλο όσο και των εντόπιων, οδηγώντας σε έναν φαύλο κύκλο.

Η επιβολή της νέας γεωγραφίας του προσφυγικού, με τα πολλαπλά σύνορα, είναι πλέον προφανές ότι έχει πολύ υψηλό ανθρώπινο κόστος. Θύματά της δεν είναι μόνο οι ταξιδιώτες της ανάγκης που συρρέουν στα νότια σύνορα της Ευρώπης. Είναι και οι κάτοικοι των ακριτικών, νησιωτικών περιοχών οι οποίοι, καθώς εγκλωβίζονται στο πρόβλημα, βιώνουν την υποβάθμιση της ζωής τους και τη γενικότερη περιθωριοποίηση του τόπου τους ως αδικία σε βάρος τους.

Σε αυτό το πλαίσιο έγινε μια σειρά κινητοποιήσεων όλων των εμπλεκόμενων στο ζήτημα, άλλοτε σε σύγκρουση μεταξύ τους, άλλοτε σε σύμπλευση, σταθερά

εναντίον των εφαρμοζόμενων πολιτικών, κινητοποιήσεις γεμάτες αντιφάσεις και με αβέβαιες εκβάσεις.

Η ανακύκλωση της βίας του προσφυγικού

Το προσφυγικό ως κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο είναι προϊόν βίας, τόσο της βίαιης γεωπολιτικής αναδιάταξης του πλανήτη όσο και της ανθρώπινης βίας πάνω στον πλανήτη. Όσο όμως το προσφυγικό είναι αποτέλεσμα βίας, άλλο τόσο συνοδεύεται από τη βία.⁷

Η βία του προσφυγικού εμπλέκει όλους τους συντελεστές του –τους ταξιδιώτες της ανάγκης, τα μέλη των τοπικών κοινωνιών, το κράτος, τους ανθρωπιστικούς δρώντες–, ενώ έχει πολλαπλά πρόσωπα. Άλλοτε, καθώς ασκείται πάνω στους αιτούντες άσυλο και τους μεταναστες, είναι ξενοφοβική, άλλοτε αποκτά μια εμφύλια, ενδοεθνική-ιδεολογική ή διεθνολογική ταυτότητα, αφού συγκρούονται μεταξύ τους είτε εντόπιοι διαφορετικών πολιτικο-ιδεολογικών πεποιθήσεων είτε διαφορετικές εθνικές ομάδες αιτούντων άσυλο, και άλλοτε προκύπτει στη σύγκρουση με την κεντρική εξουσία και τους κατασταλτικούς της μηχανισμούς.

Η Λέσβος έχει να επιδείξει εξέχοντα παραδείγματα της βίας του προσφυγικού. Δεν αναφέρομαι μόνο στην υφέρπουσα βία που βιώνουν οι αιτούντες άσυλο λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης στα ΚΥΤ, βία που συχνά ασκούν οι ίδιοι στους αλλοεθνείς διπλανούς τους, ή ακόμη και στην αυτοκτονική βία που ασκούν στον ίδιο τους τον εαυτό. Το νησί από το 2015-2016 και μετά βιώνει την ανακύκλωση της βίας από την πλευρά της τοπικής κοινωνίας, βία η οποία, καθώς αλλάζει εστίες και αντικείμενα, διαρκώς κλιμακώνεται με πολύ απτά αποτελέσματα. Είναι νωπές οι μνήμες από τα δραματικά γεγονότα του Απριλίου του 2018 με το ξέσπασμα της ωμής ξενοφοβικής βίας των εντοπίων απέναντι στους ειρηνικά διαμαρτυρούμενους αιτούντες άσυλο, ίσως το κορυφαίο γεγονός μαζικής βίας των τελευταίων ετών. Τα πρόσφατα γεγονότα του Φεβρουαρίου 2020 στον Λεπέτυμνο και στη Γέρα, παρά τις σημαντικές τους διαφορές, ανήκουν στην ίδια γενεαλογία της βίας του προσφυγικού.

Η αυταρχική απόπειρα πειθάρχησης των νησιωτικών κοινωνιών, με πρωτόγνωρα μέτρα εν καιρώ ειρήνης, όπως είναι η επίταξη γαιών και η αποστολή δυνάμεων καταστολής από την ηπειρωτική χώρα με στόχο τη βίαιη εφαρμογή της νέας χωροταξίας των ΚΥΤ, ήταν μοιραίο να

παραγάγει εξίσου πρωτόγνωρες αντιστάσεις. Οι άστοχοι κυβερνητικοί χειρισμοί αναβάθμισαν τη σχεδόν πάγια διαμαρτυρία εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής, την χωροποίησαν, δίνοντάς της τη μορφή της αντιπαράθεσης του νησιού προς μια ξένη δύναμη, το εθνικό κράτος και την ηπειρωτική χώρα στην οποία προνομιακά αναφέρεται, που όχι μόνο αδιαφορεί για τα δεινά της Λέσβου, αλλά και «εισβάλλει» σε αυτήν για να επιβάλει μια άδικη και εξοντωτική πολιτική.

Σε αυτές τις συνθήκες γίναμε μάρτυρες ενός πρωτοφανούς φαινομένου. Η ίδια η ιστορική δυναμική του προσφυγικού, που πριν από λίγα χρόνια ράγιζε τον τόπο, διέσπασε την όποια ενότητα του (παρά το εγχείρημα του «πατριωτισμού της αλληλεγγύης στους πρόσφυγες»⁸) και διέρρηξε την όποια συνοχή του, διασπείροντας στο εσωτερικό του πολλές, κατά τα άλλα, ετερογενείς εστίες εσωτερικής σύγκρουσης, στα πρόσφατα γεγονότα φάνηκε να τον ανασυγκροτεί με όρους ενότητας και αντίστασης απέναντι στο αυταρχικό κράτος.⁹

Στις ράχες του Λεπέτυμνου (και όχι στην αστική της μητρόπολη) η Λέσβος φάνηκε, για λίγο, να βρίσκει τις δικές της «πλατείες»: μια μορφή διαμαρτυρίας που υπερέβη τις ποικίλες γραμμές κατάτμησης και διάσπασης του κοινωνικού σώματος για να ενώσει, με κλασικά τμηματικό τρόπο, ετερόκλητες κατηγορίες ανθρώπων από όλες τις πλευρές του πολιτικο-ιδεολογικού φάσματος σε μια κοινή τοπική ταυτότητα. Για ένα μέρος του διαμαρτυρόμενου πληθυσμού, κυρίως από τον χώρο της Αριστεράς, η αντίσταση στο αυταρχικό κράτος τροφοδοτείται από την ιστορική συνείδηση της περιθωριοποίησης της τοπικής κοινωνίας στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους και των αντιστάσεων σε αυτό, από μια ορεσίβια, θα λέγαμε, «παράδοση ανταρσίας», η οποία, αν και σε κάθε νέο ιστορικό κύκλο ανανεώνεται με νέα περιεχόμενα, ωστόσο σταθερά εκβάλλει στην ίδια κοίτη, στον υποστασιοποιημένο χώρο ως σταθερά της συλλογικής ταυτότητας και μέσο άμυνας σε κάθε εξωτερική απειλή. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το προσφυγικό ζήτημα παραμένει προνομιακό πεδίο της ξενοφοβικής Δεξιάς.¹⁰

Χωρίς αμφιβολία, αυτή η εικόνα της ενότητας στη δράση ανάμεσα σε κατηγορίες ανθρώπων που ειδικά το προσφυγικό τους χωρίζει μπορεί να ξενίζει και σίγουρα προβληματίζει. Μπορεί η ανεξέλεγκτη βία, που σε ορισμένες περιπτώσεις συνόδευσε όχι μόνο τη δράση των σωμάτων

ασφαλείας αλλά και την αντίσταση στον «εισβολέα», να είναι αποτροπιαστική. Επίσης ο λόγος ή η ποιότητα της εκπροσώπησης μπορεί να γενούν ερωτηματικά για τις πολιτικές προοπτικές της κινητοποίησης. Αυτά και άλλα «παράδοξα» ταυτόχρονα εικονογραφούν την ένταση του προβλήματος αλλά και τη γενικότερη σύγχυση που το συνοδεύει.

Ταραχή συνόρου

Καθώς προκύπτει από την ίδια μήτρα, η βία του προσφυγικού κυκλοφορεί εύκολα ανάμεσα στις ετερογενείς εστίες για να λειτουργήσει εντέλει *αντιφατικά*, υπονομεύοντας τα αποτελέσματα που μπορεί να είχε σε μια προγενέστερη φάση. Η ενότητα στον αγώνα εναντίον των ΜΑΤ, που «εισέβαλαν» από την Αθήνα, αποδείχτηκε προσωρινή.

Η απόφαση της τουρκικής κυβέρνησης να χρησιμοποιήσει τους πρόσφυγες ως μέσο πίεσης προς την ΕΕ και να ανοίξει τα σύνορα είχε δραματικές συνέπειες, αφού η ελληνική κυβέρνηση βρήκε την ευκαιρία να φέρει τη διαχείριση του ζητήματος στο προσφιλές της πεδίο, επιχειρώντας ταυτόχρονα να υπερβεί τις αρνητικές συνέπειες της αδιέξοδης πολιτικής της. Η *αναπλαισίωση* του προσφυγικού ζητήματος στις ελληνο-τουρκικές σχέσεις αποτελεί σημαντική *υποτροπή* μιας παλαιότερης μονοδιάστατης, ξενοφοβικής προσέγγισης. Καθώς εξυπηρετεί τον αρχικό σχεδιασμό της κυβέρνησης να *στρατιωτικοποιήσει* το προσφυγικό αντιμετωπίζοντάς το αποκλειστικά ως ζήτημα ασφάλειας (με μέτρα όπως ήταν η ίδρυση του Ενιαίου Φορέα Επιτήρησης Συνόρων), οδηγεί σε μια σειρά από *ανασημασιοδοτήσεις* – των προσφύγων και μεταναστών σε όργανα του Ερντογάν που δεν δικαιούνται άσυλο, της διάσχισης των συνόρων από τους ταξιδιώτες της ανάγκης σε «εισβολή», του ανθρωπιστικού καθήκοντος απέναντί τους σε «άμυνα απέναντι σε ασύμμετρη απειλή», της διάσωσης στη θάλασσα σε «αποτροπή», της υποχρέωσης του σεβασμού των δικαιωμάτων τους στο άσυλο σε τιμωρητική στάση θεμελιωμένη σε αμφισβητούμενες ερμηνείες του διεθνούς δικαίου.

Σε αυτό το ζοφερό κλίμα, μερικές μέρες μετά τις βίαιες συγκρούσεις των εντόπιων με τα ΜΑΤ, η βία στράφηκε εναντίον των αιτούντων άσυλο αλλά και των αλληλέγγυων σε αυτούς. Καθώς η ελληνική κυβέρνηση απάντησε στην τουρκική πρόκληση κλείνοντας τα σύνορα για να «αποκρούσει τους εισβολείς», ο δι-

μαρχος Μυτιλήνης με ανακοίνωσή του «έκλεισε» και αυτός με τη σειρά του τα σύνορα του Δήμου σε πρόσφυγες και μετανάστες που έφθαναν στον όμορο Δήμο Δυτικής Λέσβου. Στην πραγματικότητα νομιμοποίησε μια πρακτική οροθέτησης του χώρου από «ομάδες περιφρούρησης», οι οποίες τις προηγούμενες εβδομάδες απαγόρευαν με τη βία την είσοδο αιτούντων άσυλο σε χωριά και ολόκληρες περιοχές.

Με αυτό το πνεύμα αυτοδιοικητικοί παράγοντες και πολίτες, σε μια κλασική αντιποίηση αρχής, ανάλαβαν να «θωρακίσουν» τον Δήμο Μυτιλήνης κλείνοντας τον κεντρικό δρόμο που τον ενώνει με τον γειτονικό Δήμο και εμποδίζοντας τα λεωφορεία του Λιμενικού να φέρουν πρόσφυγες και μετανάστες από τις βόρειες ακτές του νησιού στο ΚΥΤ της Μόριας. Αντίστοιχα μπλόκα στήθηκαν σε άλλα σημεία του οδικού δικτύου του Δήμου. Το νέο σύνορο, στο εσωτερικό του νησιού, φάνηκε να γίνεται πραγματικότητα. Την ίδια μέρα, «αγανακτισμένοι» πολίτες επιτίθεντο με πλήρη δημοσιότητα σε ξένους, δημοσιογράφους και μέλη ανθρωπιστικών οργανώσεων, και εμπόδιζαν βάρκα με αιτούντες άσυλο να πιάσει στο λιμανάκι της Θερμής, «συνδράμοντας» και αυτοί στην απόκρουση των «εισβολέων». Έτσι πιστεύουν.

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές η άτυπη συμφωνία ΕΕ - Τουρκίας βρίσκεται στα πρόθυρα της κατάρρευσης, βαθιά πληγωμένη, εδώ και καιρό, και από τα δύο μέρη. Μαζί της δοκιμάζεται και το ανθρωπιστικό καθεστώς στη Λέσβο και αλλού, εκεί όπου στο όνομα της ασφάλειας και της «υπεράσπισης των συνόρων» εμποδώνεται η στρατιωτικοποίηση του προσφυγικού και νομιμοποιούνται βίαιες συμπεριφορές εναντίον ανθρωπιστικών δρώντων και αιτούντων άσυλο. Ο εμπρησμός του καταυλισμού της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, του λεγόμενου *Stage 2*, τελευταίας ανθρωπιστικής δομής στην Σκάλα Σουκαμνιάς,¹¹ αλλά και της ανθρωπιστικής δομής *One Happy Family* του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού δίπλα στο ΚΥΤ της Μόριας, είναι ενδεικτικός για το πού βρισκόμαστε. Η αντι-αλληλεγγύη έχει για τα καλά σηκώσει κεφάλι. Ακόμη περισσότερο που η έλλειψη κυβερνητικής μέριμνας για τους αιτούντες άσυλο στη συγκυρία της επιδημίας του κορονοϊού δημιουργεί εκρηκτικά επικίνδυνες συνθήκες.

Σε αυτήν τη δεινή κατάσταση, ο διαχασμός του νησιού δεν φαίνεται να έχει τέλος. Το ίδιο και οι ωδίνες των ταξιδι-

ωτών της ανάγκης, ιδιαίτερα καθώς η αλληλουχία των υπερκαθορισμών του προσφυγικού συνεχίζεται με καταπιεστικό ρυθμό και η βιοπολιτική παίρνει το πάνω χέρι. Η ιστορία συνεχίζεται ...

<http://refugeeobservatory.aegean.gr>

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Didier Fassin, «Policing Borders, Producing Boundaries: The Governmentality of Immigration in Dark Times», *Annual Review of Anthropology* 40 (2011), σ. 213-226.
2. Ενδεικτικά, βλ. Violeta Moreno-Lax και Martin Lemberg-Pedersen, «Border-induced Displacement: The Ethical and Legal Implications of Distance-creation through Externalization», *Questions of International Law*, 56 (2019), σ. 5-33. Για μια εθνογραφική διερεύνηση των μηχανισμών της εξωτερικοποίησης στην περίπτωση της οδού της Δυτικής Μεσογείου, βλ. Ruben Andersson, *Illegality, inc: Clandestine Migration and the Business of Bordering Europe*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 2014.

3. Ενδεικτικά, βλ. Mark Akkerman, *Expanding the Fortress: The Policies, the Profiteers and the People shaped by EU's Border Externalization Programme*, Έκθεση, The Transnational Institute 11 (2018), <https://www.tni.org/en/publication/expanding-the-fortress>.
4. Για την Ιταλία ενδεικτικά, βλ. Paolo Cuttitta, «Borderizing' the Island: Setting and Narratives of the Lampedusa "Borderplay"», *CME: An International E-Journal for Critical Geographies* 13/2 (2014), σ. 196-219.
5. Ενδεικτικά, βλ. Verena Stolcke, «Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe», *Current Anthropology* 36/1 (1995), σ. 1-24.
6. Βλ. Martina Tazzioli και Glenda Garelli, «Containment beyond Detention: The Hotspot System and Disrupted Migration Movements across Europe», *Environment and Planning D: Society and Space*, (2018), doi:10.1177/0263775818759335.
7. Βλ. Sandro Mezzadra και Brett Neilson, *Border as Method, or, the Multiplication of Labor*, Duke University Press,

Ντάρχαμ 2013.

8. Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Μια μεγάλη ανατροπή; Η "ευρωπαϊκή προσφυγική κρίση" και ο νέος πατριωτισμός της "αλληλεγγύης"», *Σύγχρονα Θέματα* 132-133 (2016), σ. 7-28.
9. Βλ. Evthymios Papataxiarchis, «Dealing with disadvantage: Culture and the gendered self in the politics of locality», στο C. Bromberger και D. Albera (επιμ.), *L'anthropologie et la Méditerranée: Unité, diversité et perspectives*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 2001.
10. Για τα πρόσφατα γεγονότα στη Λέσβο, βλ. το πλούσιο ρεπορτάζ στις ιστοσελίδες stonisi.gr, Lesvosnews.net και στην *Εφημερίδα των Συντακτών*. Επίσης βλ. τις αναρτήσεις στην ιστοσελίδα του Παρατηρητηρίου της Προσφυγικής και Μεταναστευτικής Κρίσης στο Αιγαίο.
11. Για το ανθρωπιστικό τοπίο στη Β. Λέσβο το 2015-2016, βλ. Evthymios Papataxiarchis, «Being "there": At the front-line of the "European refugee crisis"», μέρη 1 και 2, *Anthropology Today* 32/2 (2016), σ. 5-9 και 32/3 (2016), σ. 3-7.

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ; ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

«Το πιο ανησυχητικό ζήτημα θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση». Έτσι χαρακτήρισε την κατάσταση στη Μόρια ο διευθυντής του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Michael Flaherty, λίγες ημέρες μετά την επίσκεψή του στη Λέσβο, σε συνάντηση που είχε με μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου τον Νοέμβριο του 2019.¹ Ο Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA) είναι επίσημο όργανό της, εξουσιοδοτημένο να παρέχει ανεξάρτητη εμπειρογνομosύνη και αναλύσεις σχετικά με τα θεμελιώδη δικαιώμα-

τα σε φορείς λήψης αποφάσεων της ΕΕ και στα κράτη μέλη. Η δήλωση αυτή φαίνεται να αποτυπώνει την κατάσταση των πραγμάτων όχι μόνο στη Μόρια, αλλά σε όλα τα σημεία εισόδου της χώρας σχετικά με τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος. Η πραγματική, διοικητική και νομική κατάσταση στο προσφυγικό μπορεί να χαρακτηριστεί το λιγότερο ανησυχητική και εν πολλοίς αδιέξοδη. Και τούτο, διότι η προσφυγική προστασία έχει υποκατασταθεί από ένα πλαίσιο περιορισμών, εξαιρέσεων από τον κανόνα δικαίου, παραβίασης των διεθνών και ενωσιακών υποχρεώσεων της χώρας, χρήσης δυσανάλογης βίας από τις Αρχές και αλληλοαναιρούμενων αποφάσεων σε επίπεδο διοικητικών πρακτικών.

Αποκορύφωμα των παραπάνω ενεργειών αποτελεί η έκδοση Πράξης Νομο-

θετικού Περιεχομένου που προβλέπει την προσωρινή αναστολή του δικαιώματος υποβολής αιτήματος ασύλου και την άμεση επιστροφή στις χώρες προέλευσης όσων εισέρχονται παράτυπα στην ελληνική επικράτεια χωρίς καταγραφή. Με δύο λόγια, την αναστολή της Σύμβασης της Γενεύης για το Καθεστώς των Προσφύγων του 1951. Η πράξη αυτή παραβιάζει το διεθνές και ενωσιακό δίκαιο, γιατί στην ουσία παραβιάζει τα θεμέλια της προσφυγικής προστασίας, το δικαίωμα στο άσυλο και την αρχή της μη επαναπροώθησης. Κάθε κράτος έχει κυριαρχικό δικαίωμα να ορίζει τους όρους εισόδου και παραμονής στο έδαφός του. Ωστόσο, η κατάσταση στα ελληνotur-κικά χερσαία σύνορα δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χρησιμοποιηθεί ως νομιμοποιητική βάση για την αναστολή του

Η Γεωργία Σπυροπούλου είναι νομικός και υποψήφια διδάκτωρ στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

προσφυγικού δικαίου σε ένα σύγχρονο συνταγματικού τύπου φιλελεύθερο κράτος. Κανένα από τα διεθνή και ενωσιακά κείμενα, τα οποία έχει υπογράψει η χώρα, δεν προβλέπει αναστολή της εφαρμογής των διατάξεών τους, ούτε περιλαμβάνει ρήτρες παρέκκλισης ακόμη και σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.² Πιο συγκεκριμένα, ούτε η Σύμβαση της Γενεύης ούτε ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ ούτε η οδηγία για τις διαδικασίες ασύλου, η οποία περιέχει διατάξεις για περιπτώσεις μεγάλου αριθμού αφίξεων, προβλέπουν την αναστολή της δυνατότητας υποβολής αίτησης διεθνούς προστασίας. Ακόμη, το άρθρο 28 παράγραφος 1 του Συντάγματος ορίζει ότι οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου. Συνεπώς, η αναστολή ισχύος τους με κυβερνητική πράξη είναι αντισυνταγματική.

Μέσα από αυτό το πρίσμα, αναδεικνύεται ότι η πολιτική που ακολουθείται συνιστά πολιτική αποτροπής. Ωστόσο, η πολιτική αυτή έχει για τα καλά εδραιωθεί στην ελληνική πραγματικότητα, τόσο σε νομικό όσο και πρακτικό επίπεδο, και δεν σχετίζεται αποκλειστικά με την κρίσιμη κατάσταση που επικρατεί την περίοδο που διανύουμε στα ελληνοτουρκικά χερσαία σύνορα. Τα μέτρα αποτροπής έχουν μεν κορυφωθεί την τελευταία περίοδο, αλλά η εφαρμογή τους δεν ξεκίνησε τώρα. Στο παρόν κείμενο θα επιχειρηθεί μία σύντομη ανάλυση της αδιέξοδης και επικίνδυνης αυτής πολιτικής που ακολουθείται από τη συνομολόγηση της Κοινής Δήλωσης έως σήμερα.

Η ξεκάθαρη αποτυχία της Κοινής Δήλωσης

Η διαμόρφωση της σημερινής πραγματικότητας έχει τις ρίζες της στη συνομολόγηση και εφαρμογή της Κοινής Δήλωσης ΕΕ - Τουρκίας της 18ης Μαρτίου 2016, γνωστή και ως Συμφωνία ΕΕ - Τουρκίας, η οποία μετέτρεψε την Ελλάδα και την Τουρκία σε δύο κράτη buffer zones. Το προσωρινό και έκτακτο μέτρο, όπως αρχικά χαρακτηρίστηκε, παγιώθηκε και μετράει πια τέσσερα χρόνια εφαρμογής. Στα τέσσερα αυτά χρόνια σημειώθηκαν διαδοχικές αλλαγές στο ισχύον νομοθετικό πλαίσιο για το άσυλο και εφαρμόστηκαν αφόρητες διοικητικές πρακτικές. Αν κάτι παρέμεινε σταθερό με την πάροδο των ετών, αυτό ήταν η διαχειριστική αδυναμία του κρατικού μηχανισμού και

η επιλεκτική αδιαφορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η αποσταθεροποίηση των νησιών του Αιγαίου ξεκίνησε με την επιβολή του γεωγραφικού περιορισμού στους αιτούντες άσυλο το 2016, εντάθηκε τους τελευταίους μήνες και κορυφώθηκε τον Φεβρουάριο του 2020. Περισσότεροι από 42.000 αιτούντες άσυλο παρέμειναν στα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης και σε άλλες δομές μέχρι το τέλος του ίδιου μήνα.³ Το μέτρο του γεωγραφικού περιορισμού προβλέπει ότι οι αιτούντες άσυλο που βρίσκονται στα νησιά του Αιγαίου οφείλουν να παραμείνουν εκεί μέχρι την ολοκλήρωση της διαδικασίας ασύλου. Από το μέτρο αυτό εξαιρούνται οι ευάλωτες ομάδες και όσοι εμπίπτουν στις διαδικασίες οικογενειακής επανένωσης. Η επιβολή του γεωγραφικού περιορισμού πρακτικά οδήγησε στον εγκλωβισμό χιλιάδων ανθρώπων στα νησιά του Αιγαίου, σε επισφαλείς συνθήκες για την υγεία και την ασφάλειά τους. Πολυάριθμες εκθέσεις διεθνών και εθνικών ανθρωπιστικών οργανισμών και οργανώσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά και θεσμικών οργάνων της ΕΕ, έχουν καταγράψει τις ζοφερές συνθήκες στις δομές υποδοχής των νησιών.⁴ Οι συνθήκες διαβίωσης δεν σημείωσαν βελτίωση αυτά τα τέσσερα χρόνια, αντίθετα χειροτέρεψαν. Η βελτίωση των συνθηκών ήταν βέβαια πρακτικά ανέφικτη, από τη στιγμή που οι μεταφορές ανθρώπων στην ενδοχώρα δεν αντιστοιχούσαν στην ανάγκη αποσυμφόρησης. Το αντίθετο συνέβη, μάλιστα. Ο αριθμός των μεταφορών από τα νησιά μειωνόταν συνεχώς, καθώς δεν υπήρχε η δυνατότητα φιλοξενίας στην ενδοχώρα. Ακόμα και έτσι όμως, δεν υπήρξε κανένας σχεδιασμός για μια εύτακτη διαβίωση σε χώρους κρατικής ευθύνης. Τα ανωτέρω δεν μπορούν να δικαιολογηθούν ως διαχειριστική ανεπάρκεια, αντιθέτως, πρόκειται για τη συνειδητή εφαρμογή μιας πολιτικής αποτροπής με σαφές κόστος σε ανθρώπινες ζωές. Ενδεικτική είναι η αναφορά της Εθνικής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, γνωμοδοτικού οργάνου του κράτους για ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπου σε πρόσφατη αναφορά της για το Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης στη Σάμο ανέφερε ότι «οι υπηρεσίες που κατά τον νόμο, το ευρωπαϊκό κεκτημένο και το Σύνταγμα πρέπει να διασφαλίζει ένα κράτος δικαίου είναι από περιορισμένες ως ανύπαρκτες».⁵ Η αποσυμφόρηση των νησιωτικών περιοχών υπήρξε ζήτημα επιτακτικής ανάγκης, προκειμένου να αποφευχθούν η κλιμάκωση της ανθρωπιστικής

κρίσης και η αποφυγή κοινωνικών εντάσεων, και παράλληλα κοινό αίτημα των κατοίκων, των αιτούντων άσυλο και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Το αίτημα αυτό δεν εισακούστηκε. Αντ' αυτής προκρίθηκε ως λύση η δημιουργία δομών κλειστού τύπου με την επίταξη εκτάσεων και ακινήτων, γεγονός που οδήγησε στη хаοτική κατάσταση που επικρατεί μέχρι και τη στιγμή της συγγραφής του παρόντος κειμένου. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο γεωγραφικός περιορισμός δεν αναφέρεται ως όρος στο κείμενο της Κοινής Δήλωσης. Η εφαρμογή του αποφασίστηκε για πολιτικούς λόγους. Αφενός για να αποφευχθούν δευτερογενείς μετακινήσεις από την ενδοχώρα στη Βόρεια Ευρώπη και αφετέρου γιατί η Τουρκία δεν δεχόταν επιστροφές από την ενδοχώρα.

Σήμερα, η Κοινή Δήλωση ΕΕ - Τουρκίας μπορεί να θεωρηθεί στην πράξη ανενεργή. Και τούτο διότι οι δύο κύριοι πυλώνες της, δηλαδή η αποτροπή νέων αφίξεων και η πραγματοποίηση επιστροφών στην Τουρκία, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργούν αποτελεσματικά. Σε ό,τι αφορά τις αφίξεις, μπορούν να ειπωθούν σύντομα τα εξής: Οι αφίξεις είχαν ήδη αρχίσει να μειώνονται από τον Νοέμβριο του 2015, ήδη, δηλαδή, από την επιβολή των πρώτων περιορισμών στη διέλευση του Βαλκανικού διαδρόμου στα σύνορα της Ελλάδας με τη Βόρεια Μακεδονία, και συνεχίστηκαν μειούμενες έως και την υπογραφή της Συμφωνίας στις 18 Μαρτίου 2016. Στο κομμάτι που αφορά τον απόλυτο αριθμό των αφίξεων, αυτές είχαν πράγματι μειωθεί το 2016, όχι όμως αποκλειστικά λόγω της Συμφωνίας, αλλά κυρίως λόγω του κλεισίματος του Βαλκανικού διαδρόμου και της συνειδητοποίησης από την πλευρά των προσφύγων ότι θα εγκλωβιστούν στα ελληνικά νησιά επ' αόριστον, λόγω της επιβολής του μέτρου του γεωγραφικού περιορισμού.⁶ Πιο συγκεκριμένα, το 2016 οι αφίξεις στην Ελλάδα από τα θαλάσσια σύνορα ήταν 173.450, σημείωσαν δηλαδή κατακόρυφη μείωση σε σχέση με το 2015, όταν σημειώθηκαν 856.723 αφίξεις (το 2017 τα νούμερα των νεοεισερχομένων επίσης δεν ήταν υψηλά [29.718], ωστόσο, από τότε και έπειτα οι αφίξεις κατ' έτος αυξήθηκαν). Το σημαντικό εδώ είναι ότι, τα τελευταία τέσσερα χρόνια εφαρμογής της Κοινής Δήλωσης, οι αφίξεις αυξάνονται και από τα θαλάσσια και από τα χερσαία σύνορα. Καθώς η Κοινή Δήλωση τυγχάνει εφαρμογής μόνο για τις θαλάσσιες αφίξεις, οι μεταναστευτικές διαδρομές, όπως συμβαίνει πάντα, άλλαξαν και

μετατοπίστηκαν. Οι άνθρωποι άρχισαν ξανά να χρησιμοποιούν ως πέρασμα τα χερσαία σύνορα στον Έβρο. Ενδεικτικά, το 2017 οι αφίξεις από τα χερσαία σύνορα στην περιοχή του Έβρου ανήλθαν σε 6.592, ενώ το 2018 τριπλασιάστηκαν σε 18.014 και παρέμειναν υψηλές και το 2019, με 14.887. Το 2019, η Ελλάδα ήταν το κράτος-μέλος που δέχθηκε τις περισσότερες αφίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με 74.613 ανθρώπους να φτάνουν στη χώρα από τα χερσαία και τα θαλάσσια σύνορα με την Τουρκία. Σχετικά με το ζήτημα των επιστροφών στην Τουρκία, από την αρχή της εφαρμογής της τον Απρίλιο του 2016 έως τα τέλη Φεβρουαρίου 2020, αντιστοιχούν σε 2.117.⁷ Ο αριθμός επιστροφών δεν αντιστοιχεί ούτε στο ελάχιστο στον αριθμό των αφίξεων, αν σκεφτούμε ότι μόνο τον Ιανουάριο του 2020 καταγράφηκαν 4.000 αφίξεις. Συμπερασματικά, ούτε στις αφίξεις ούτε στις επιστροφές μπορεί η Κοινή Δήλωση να θεωρηθεί αποτελεσματική ή έστω επαρκής, τουλάχιστον με βάση τα όσα διακήρυτταν οι εμπνευστές και οι εφαρμοστές της. Αν υπάρχει, λοιπόν, κάτι που παραμένει σταθερό στην ιστορία της μετανάστευσης, είναι ότι οι μετακινήσεις δεν σταματούν. Το ίδιο ισχύει και σε ό,τι αφορά την Κοινή Δήλωση. Τα περάσματα άλλαξαν και οι άνθρωποι συνέχισαν να έρχονται. Σε ό,τι αφορά τις επιστροφές, ο αριθμός παρέμεινε μικρός, γιατί οι άνθρωποι αναγνωρίζονταν είτε ως δικαιούχοι διεθνούς προστασίας είτε ως ευάλωτοι, γεγονός που τους εξαιρούσε από τις διατάξεις της Κοινής Δήλωσης. Ακόμη, το γεγονός ότι η επιστροφή δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί διότι οι αιτούντες έκαναν χρήση των ένδικων μέσων, που προβλέπονται στη διαδικασία, αλλά και το ότι η Τουρκία δεν δεχόταν επιστροφές από την ενδοχώρα συνέβαλαν στο να μείνουν οι αριθμοί των επιστροφών χαμηλοί.

Ο υπερπληθυσμός και η διακινδύνευση της κοινωνικής συνοχής

Το πραγματικό αποτύπωμα της Κοινής Δήλωσης όμως, και αυτό που έχει σημασία, αφορά πρωτίστως τα υποκείμενα δικαιώματα, εν προκειμένω τους πρόσφυγες και τους μετανάστες που φτάνουν στη χώρα μας αλλά και τους ημεδαπούς και αλλοδαπούς που ήδη μένουν εδώ. Η επιλογή της τήρησης των όρων της συμφωνίας με την επιβολή του γεωγραφικού περιορισμού τόσο από την παρούσα όσο και από την προηγούμενη πολιτική

ηγεσία, σε συνδυασμό με την απουσία αποφασιστικών πολιτικών ένταξης, οδήγησε σταδιακά στην κατάσταση με την οποία βρισκόμαστε σήμερα ως κοινωνία αντιμέτωποι. Ο εγκλωβισμός επ' αόριστον στα νησιά εδραίωσε την πεποίθηση ότι το ζήτημα αφορά μόνο τα σημεία εισόδου. Οι τοπικές κοινωνίες στην ενδοχώρα, με την εξαίρεση ορισμένων Δήμων (κυρίως όσων συμμετέχουν στο πρόγραμμα ΕΣΤΙΑ της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες), βρίσκονται σε πλήρη άρνηση να δεχθούν τη φιλοξενία προσφυγικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να αποτελεί μικρογραφία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αφού τα νησιά έχουν αναλάβει τον ρόλο της χώρας πρώτης εισόδου και η ενδοχώρα τα κράτη-μέλη της Βόρειας Ευρώπης.⁸ Η παγίωση αυτής της κατάστασης δοκιμάζει πρωτίστως τους πρόσφυγες και τους μετανάστες που βιώνουν αυτές τις τραγικές συνθήκες. Μαζί τους, όμως, δοκιμάζεται και τίθεται υπό διακινδύνευση και η κοινωνική συνοχή.

Στην ίδια κατεύθυνση, η ορολογία που χρησιμοποιείται στη δημόσια σφαίρα για το προσφυγικό ζήτημα έχει εκτροχιαστεί. Ο κυβερνητικός λόγος συνδέει την αλλοδαπότητα με την ασθένεια, την παρανομία και την εισβολή και οδηγεί στον στιγματισμό του πληθυσμού αυτού, σε μια περίοδο μάλιστα που η κοινωνική συνοχή βρίσκεται σε διακινδύνευση. Την ίδια στιγμή δε που οι κυβερνητικές ανακοινώσεις κάνουν λόγο για σύνδεση ζητημάτων δημόσιας υγείας, όπως ο κορωνοϊός, με τις προσφυγικές και μεταναστευτικές αφίξεις που δέχεται η χώρα, η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για τους αιτούντες διεθνούς προστασίας έχει καταστεί πρακτικά ανέφικτη, μετά τις τελευταίες νομοθετικές αλλαγές στον τρόπο πρόσβασης του πληθυσμού αυτού στην υγεία. Τον Ιούλιο του 2019, ο υπουργός Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων ανακάλεσε την εγκύκλιο σχετικά με την απόδοση ΑΜΚΑ σε ξένους υπηκόους. Από τότε έως σήμερα, παρά τη νομοθετική αλλαγή που μεσολάβησε, οι αιτούντες άσυλο, που δεν είχαν προλάβει να εκδώσουν ΑΜΚΑ, παραμένουν αποκλεισμένοι από την παροχή υπηρεσιών υγείας. Εν μέσω της κατάστασης έκτακτης ανάγκης στην οποία βρίσκεται η χώρα, ένα κομμάτι του πληθυσμού είναι αποκλεισμένο από βασικές υπηρεσίες.

Στο πλαίσιο αυτό, ο εγκλεισμός σε δομές κλειστού τύπου, όπου κατά τεκμήριο επικρατούν άθλιες συνθήκες δια-

βίωσης, προκρίνεται από θεσμικούς εκπροσώπους ως τρόπος αντιμετώπισης για την υγεία του κοινωνικού συνόλου. Η θεσμική στοχοποίηση του προσφυγικού πληθυσμού μέσα από τον επίσημο λόγο εκπροσώπων της πολιτικής ηγεσίας αλλά και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, στο πλαίσιο της ρητορικής της ασφάλειας, επιτείνει και τροφοδοτεί το αίσθημα γενικευμένης ανασφάλειας.

Ο ξενόφοβος λόγος των εκπροσώπων της Πολιτείας και των ΜΜΕ κανονικοποιεί και ενθαρρύνει ξενοφοβικές αντιδράσεις και λειτουργεί ενισχύοντας την ακροδεξιά. Αυτόκλητες ομάδες κρούσης δρουν ανενόχλητα στα σύνορα του Έβρου και στα νησιά του Αιγαίου ενάντια σε πρόσφυγες, μετανάστες και μέλη ανθρωπιστικών οργανώσεων.⁹ Οι ξενοφοβικές και ρατσιστικές επιθέσεις έχουν κλιμακωθεί με σωματικές επιθέσεις σε εργαζομένους σε Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών, με εμπρησμούς σε χώρους που προορίζονται για στέγαση ή σε άλλες υπηρεσίες για πρόσφυγες, με επιθέσεις σε δημοσιογράφους και με περιστατικά παρεμπόδισης μετακίνησης ή αποτροπής αποβίβασης νεοεισερχομένων προσφύγων και μεταναστών.

Ευρωπαϊκή και εθνική ανασφάλεια δικαίου στην προσφυγική προστασία

Στο πλαίσιο που αφορά τη νομική κατάσταση στο πεδίο του ασύλου, η τελευταία νομοθετική αλλαγή έθεσε νέες προκλήσεις στην εφαρμογή ενός δικαίου και αποτελεσματικού συστήματος ασύλου. Η υιοθέτηση του Ν. 4636/2019 (περί Διεθνούς Προστασίας και άλλες διατάξεις τον Νοέμβριο του 2019), ενός απρόσφορα αυστηρού νομοθετήματος, περιόρισε σημαντικά βασικές διαδικαστικές εγγυήσεις και δικαιώματα στη διαδικασία ασύλου και κατέστησε ιδιαίτερα προβληματική έως ανέφικτη την εξέταση των αιτημάτων σε ένα πλαίσιο ασφάλειας δικαίου. Η εφαρμογή των διατάξεων αυτών θα οδηγήσει στην αύξηση ανθρωπών χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα, χωρίς πρόσβαση σε υπηρεσίες και χωρίς δυνατότητα επιστροφής. Και καθώς ο νόμος εφαρμόζεται σε ένα ήδη διαμορφωμένο πλαίσιο, σε ένα εθνικό σύστημα ασύλου που είναι ήδη επιβαρυνμένο και σε ένα σύστημα υποδοχής που δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις υπάρχουσες ανάγκες, επιφέρει επιπλέον φόρτο εργασίας στις ανωτέρω υπηρεσίες, γεγονός που θα οδηγήσει σε περαιτέρω απορρύθμισή τους. Παράλληλα, απουσιάζει

κάθε συζήτηση για την κοινωνική ένταξη των ανθρώπων που διαμένουν στη χώρα, τόσο σε επίπεδο κυβερνητικού σχεδιασμού όσο και στη δημόσια συζήτηση. Αντίθετα, οι περιορισμοί των δικαιωμάτων επεκτείνονται και σε αυτό πεδίο με τις πρόσφατες νομοθετικές αλλαγές που αύξησαν, από 5 σε 12 έτη, την απαιτούμενη νόμιμη παραμονή των μεταναστών για τη χορήγηση κοινωνικών επιδομάτων, καθώς και τη νόμιμη παραμονή για την κατάθεση αιτήματος πολιτογράφησης για τους αναγνωρισμένους πρόσφυγες από 3 σε 7 έτη. Μιλώντας, τέλος, για την έκδοση της Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου (ΠΝΠ) για την «Αναστολή της υποβολής αιτήσεων ασύλου», πέρα από τις προφανείς παραβιάσεις της διεθνούς και ενωσιακής νομοθεσίας, που αναφέρθηκαν ανωτέρω, και του ότι τα μέτρα που ελήφθησαν δεν διαπνέονται από τις αρχές της αναλογικότητας και της σκοπιμότητας, η λήξη ισχύος της θα επιφέρει περαιτέρω καθυστερήσεις στην εξέταση των αιτημάτων ασύλου, αλλά και ενδεχόμενες νέες καταδικαστικές αποφάσεις από το δικαστήριο του Στρασβούργου.

Από την άλλη, η κατάσταση στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν προσφέρεται για αισιόδοξα σενάρια. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει πολιτική συμφωνία για την αναθεώρηση του Κανονισμού του Δουβλίνου και η αναμόρφωση του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου έχει επί του παρόντος παγώσει. Η ανακοίνωση για την επεξεργασία ενός νέου συμφώνου για το άσυλο και τη μετανάστευση έφερε ξανά στο επίκεντρο τη συζήτηση για τον διαμοιρασμό της ευθύνης μεταξύ των κρατών-μελών και τη λήψη μέτρων που θα εξομαλύνουν τις έως σήμερα προκλήσεις και διαχειριστικές ανεπάρκειες.¹⁰ Ωστόσο, ο κίνδυνος ενυπάρχει στις αλλαγές που ενδέχεται να επιφέρει η προώθηση του συμφώνου ως προς τη θέσπιση μιας υποχρεωτικής και ταχύρρυθμης διαδικασίας συνόρων, πρόταση που προωθούν αρκετά κράτη-μέλη και η οποία, αν υιοθετηθεί, θα υπονομεύσει τη δίκαιη και αποτελεσματική εξέταση των αιτήσεων διεθνούς προστασίας.¹¹ Και τούτο διότι θα οδηγήσει σε υπέρμετρη αύξηση της χρήσης του μέτρου της διοικητικής κράτησης και του αριθμού των ανθρώπων που κρατούνται. Η πραγμάτωση αυτού του σεναρίου θα οδηγήσει στη ρεπλίκα της κατάστασης που ισχύει στην Ελλάδα κατά μήκος των εξωτερικών συνόρων της Ένωσης.¹² Τα παραπάνω σε συνδυασμό με την επέκταση της δικαιοδοσίας της Frontex, η οποία, μετά την

αναβάθμισή της σε Ευρωπαϊκό Οργανισμό Συνοριοφυλακής και Ακτοφυλακής, της δίνει τη δυνατότητα να πραγματοποιεί περισσότερες αναγκαστικές επιστροφές και να επιχειρεί εκτός των ευρωπαϊκών ορίων και σε έδαφος τρίτων χωρών που συνορεύουν με την ΕΕ, δεν προδιαθέτουν για μία δίκαιη και ανθρωπινή διαχείριση των ζητημάτων που αφορούν τη μετανάστευση.¹³

Ελλάδα: Ευρωπαϊκή ασπίδα ή κράτος δικαίου;

Κλείνοντας, με τη συνομολόγηση της Κοινής Δήλωσης, η Ελλάδα αποδέχθηκε τον ρόλο του αποθηκάρου της ΕΕ και ο τόπος εφαρμογής ήταν τα νησιά της επί τέσσερα χρόνια. Σήμερα, συνεχίζει να παίζει πειθήνια αυτόν τον ρόλο, καθώς αποδέχεται να λειτουργήσει ως ευρωπαϊκή ασπίδα στα εξωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως χαρακτηρίσε τη χώρα η πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Ursula von der Leyen. Πειθήνια απέναντι στην ΕΕ και κυνική απέναντι στους πρόσφυγες. Σε μία κρίσιμη στιγμή για το μέλλον της συνεργασίας της ΕΕ και της Τουρκίας, ο Τούρκος πρόεδρος ζήτησε την αναθεώρηση των όρων της Κοινής Δήλωσης. Σημειώνεται ότι οι ελληνικές αρχές στα τέσσερα χρόνια εφαρμογής της δεν έθεσαν ποτέ ζήτημα τροποποίησης ή αναθεώρησης των όρων της, αντίθετα επέμεναν στην απαρέγκλιτη εφαρμογή της. Η χώρα, όμως, βρίσκεται μπροστά σε μία εξαιρετικά δύσκολη συνθήκη. Η ελληνική Πολιτεία οφείλει να μην επαναλάβει τα λάθη του παρελθόντος. Η θεσμική αμεριμνησία την περίοδο 2009-2013 οδήγησε στην απώλεια ανθρώπινων ζωών και στη διαμόρφωση μιας επικίνδυνης πολιτειακά κατάστασης. Σήμερα, βρισκόμαστε ξανά μπροστά στον κίνδυνο να κανονικοποιηθούν και να νομιμοποιηθούν αυτές οι συμπεριφορές στη δημόσια σφαίρα. Οι τελευταίες κινήσεις στο επίπεδο της εθνικής μεταναστευτικής πολιτικής δεν χαρακτηρίζονται από νηφαλιότητα και ψυχραιμία. Παράλληλα, εδώ και χρόνια σε ευρωπαϊκό επίπεδο δεν έχει τεθεί ηχηρά το ζήτημα της αναθεώρησης των κανόνων που αφορούν το άσυλο από ελληνικής πλευράς. Από την πλευρά της, η ηγεσία της ΕΕ προσπαθεί με κάθε τρόπο να ελέγξει τα εξωτερικά σύνορα, αδιαφορώντας για το ευρωπαϊκό κεκτημένο. Τίθεται λοιπόν αναπόδραστα ένα ζήτημα που αφορά το πώς η Ελλάδα θα διαχειριστεί τη θέση της στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως κράτος-μέλος πρώτης εισόδου και, παράλληλα, πώς θα διαχειριστεί το ζήτη-

μα εντός των συνόρων, χωρίς να θέσει σε περαιτέρω διακινδύνευση τα θεμελιώδη δικαιώματα και το κράτος δικαίου. Και οι επιλογές για τη χώρα είναι μόνο δύο. Ο σεβασμός των δικαιωμάτων όλων όσοι βρίσκονται στην επικράτειά της, ως εγγύηση κοινωνικής ασφάλειας, αξιώνοντας την έμπρακτη αλληλεγγύη των υπόλοιπων κρατών-μελών, ή η οικοδόμηση ενός κλειστού, ξενόφοβου κράτους, που θα σέβεται τα δικαιώματα υπό όρους. Το κρίσιμο ζήτημα, εν τέλει, είναι η διασφάλιση της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Euobserver, «Greek migrant hotspot now EU's "worst rights issue"», 07-11-2019, διαθέσιμο στο: <https://euobserver.com/migration/146541>.
2. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Δήλωση ΕΕΔΑ: Επανεξέταση των πολιτικών ασύλου και μετανάστευσης και διαφύλαξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα σύνορα της ΕΕ, διαθέσιμη στο: http://www.nchr.gr/images/pdf/DT_Dilosia%20Olomeleias%20EEDA%20gia%20synora.pdf.
3. Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, Αποτύπωση της κατάστασης στα νησιά, διαθέσιμη στο: <https://infocrisis.gov.gr/8046/apotypositis-ethnikis-ikonas-katastasis-gia-to-prosfygiko-metanasteftiko-zitimatin-1-3-2020/>.
4. Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αναθεωρημένη έκθεση του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ για τα θεμελιώδη δικαιώματα στα «hotspots» σε Ελλάδα και Ιταλία (Update of the 2016 Opinion of the European Union Agency for Fundamental Rights on fundamental rights in the «hotspots» set up in Greece and Italy), Φεβρουάριος 2019, διαθέσιμη στο: <https://fra.europa.eu/en/publication/2019/update-2016-fra-opinion-fundamental-rights-hotspots-set-greece-and-italy>.
5. Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Δελτίο Τύπου «Στη Σάμο έχει καταρρεύσει το σύστημα», 23/01/2020, διαθέσιμο στο: http://www.nchr.gr/images/pdf/nea_epikairothta/deltia_tupou/DT_Monitoring%20Visit_Samos.pdf.
6. D. Christopoulos, G. Spyropoulou, *Buffer states: Greek-Turkish framing on the EU externalization policy of refugee management, Greece and Turkey in Conflict and Cooperation-From Europeanization to de-Europeanization*, Rout-

ledge Advances in European Politics.

7. Όλα τα στοιχεία είναι διαθέσιμα στη σελίδα της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες «UNHCR, Operational Portal Refugee Situation»: <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179>.
8. «Εξόριστοι στο Αιγαίο»: Έναν χρόνο μετά τη Συμφωνία ΕΕ - Τουρκίας, Χρόνος, διαθέσιμο στο: <https://chronos.fairead.net/christopoulos-ee-tourkia-03-2017>.
9. Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, Δελτίο Τύπου «Σοβαρή

ανησυχία για τις επιθέσεις κατά προσφύγων και εργαζομένων σε ανθρωπιστικές οργανώσεις», 05/03/2020, διαθέσιμο στο: http://rvrn.org/2020/03/sovarti_anisihia_gia_tis_epitheseis_kata_prosfygon/

10. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf.
11. Κύριο χαρακτηριστικό της ταχύρρυθμης διαδικασίας ασύλου αποτελεί το γεγονός ότι οι αιτήσεις ασύλου εξετάζονται επί του παραδεκτού και όχι

στην ουσία τους. Επιπλέον, οι χρόνοι εξέτασης των αιτημάτων καθώς και η προθεσμία άσκησης προσφυγής είναι σημαντικά μικρότεροι σε σύγκριση με την κανονική διαδικασία.

12. Κοινή δήλωση για το νέο Σύμφωνο για το άσυλο και τη μετανάστευση, διαθέσιμο στο: <https://www.ecre.org/joint-statement-the-new-pact-on-asylum-and-migration-an-opportunity-seized-or-squandered/>.
13. <https://rsaagean.org/en/the-making-of-a-super-agency/>.

ΒΟΥΒΟΥΛΑ ΣΚΟΥΡΑ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΑ

ΚΚΕ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ | 1975-1982

“Αυτή η ηλεκτρονική έκδοση (EPUB) είναι μια κατόρθωση προσωπικών αναμνήσεων μέσα από την ερασιτεχνική φωτογραφική καταγραφή μου το 1975-1982 των Συνεδρίων του ΚΚΕ Εσωτερικού και του Ρήγα Φεραίου, αποσπασματική όπως τα αμονόπριστα καρτέ των κινηματογραφικών ταινιών, σαν αίσθηση εκείνης της εποχής, αν αυτό μεταφράζεται.

Είδα πάλι εκάλες φίλων, μέσα σε μια νεότητα, που τότε μας φαίνονταν “μεγάλοι”, πρόσωπα που κάθονταν, ή αρραμενιόταν δεν τα κράτησε το μνημονικό μου. Υπάρχει όμως πιστεύω στην “αιχμή” καταγραφής, η αμέσωση της εποχής στον απόηχο της πτώσης της δικτατορίας.

Αισθάνομαι όμως ότι ακόμα απεικονίζεται μια περίγρηγ τόλμη, στο βλέμμα, στις χειρονομίες, στο αγέγχατο, διάχυτη ίσως από την ψευδαίσθηση αλλαγής. Και μια ευγένεια...”

Και γι’ αυτό τις καταθέτω...”

Βουβούλα Σκούρα, 2019

Από το ΑΣΚΙ και σε μορφή EPUB στα Apple και Kobo book stores κυκλοφορεί το βιβλίο ντυκαυμένο της Βουβούλας Σκούρα “Φωτογραφικά Στιγμιότυπα ΚΚΕ Εσωτερικού 1975-1982”.

Οι 118 φωτογραφίες, από το προσωπικό αρχείο της, ανασυνθέτουν την ιστορική διαδρομή της ανταντωτικής οριστικής από τις πρώτες ημέρες της μεταπολίτευσης έως το 3ο συνέδριο του ΚΚΕ Εσωτερικού.

Κινηματικές δράσεις, κομματικές διαδικασίες, απεργιακές συγκεντρώσεις και μία ιστορική επίσκεψη στη Μακρόνησο υπογραμμίζουν το εκπαιδευτικό φορτίο της ελληνικής μεταπολίτευσης και φωτίζουν τις καθημερινές στιγμές της οργανωμένης πολιτικής ένταξης.

Η έκδοση βρίσκεται πλέον ανωρτημένη στο ψηφιακό πρόγραμμα των ΑΣΚΙ “Μεταπολίτευση, 1974-1989”, www.askiweb.eu | www.metapolitelsi.com

Creative CODE | ePUB coders | Υποστήριξη Ψηφιακών EPUB

Πλατεία Προσόντων, 116 35 Αθήνα | Τηλ., 210 7244 762 | e-mail: epubcoders@gmail.com | www.epubcoders.gr

ΠΕΡΙ BREXIT

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

Πριν από έναν χρόνο περίπου, είδα κάτι που έπρεπε να με είχε οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι Τόρηδες του Τζόνσον θα κέρδιζαν τις εκλογές. Ήταν μια εκπομπή στην τηλεόραση με θέμα πώς θα επηρεαστούν οι Βρετανοί που ζουν σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο δημοσιογράφος πήγε στην Κόστα ντελ Σολ στην Ισπανία, επειδή εκεί έχουν εγκατασταθεί χιλιάδες Άγγλοι συνταξιούχοι, διατηρώντας όμως τα δικά τους ήθη και έθιμα. Ένας απ' αυτούς απαρτίθησε τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν, με ιδιαίτερη έμφαση στα εξής δύο: το βιοτικό τους επίπεδο κινδυνεύει γιατί η αξία της στερλίνας θα μειωθεί και, κυρίως, το καθεστώς που διέπει την ιατρική περίθαλψη –κάτι πολύ σημαντικό για άτομα της τρίτης ηλικίας– πιθανότατα θα αλλάξει προς το χειρότερο. Και τελείωσε με τη φράση: «Τώρα που το καλοσκεφτο-

μαι, μάλλον δεν έπραξα καλά που ψήφισα υπέρ του Brexit!».

Με ποια λογική ένας Άγγλος, ο οποίος κατά κανόνα αποφασίζει τι θα ρίξει στην κάλπη με βάση το ατομικό του συμφέρον, επιλέγει τη λύση που θα τον πονέσει στο πορτοφόλι; Και πώς γίνεται αυτός που αποφάσισε να μεταναστεύσει στην Ευρωπαϊκή Ένωση να υποστηρίζει όσους θέλουν να «τα σπάσουν» με τη χώρα που έχει γίνει δεύτερη πατρίδα του; Αν δεν του αρέσουν τα πάρε-δώσε με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους, γιατί ξενιτεύτηκε στην Ισπανία;

Ακούγεται εντελώς παράλογο, αλλά δεν είναι. Απλώς δεν ακολουθεί την ισχύουσα μέχρι σήμερα λογική. Σύμφωνα με αυτήν, οι άνθρωποι ψήφισαν ανάλογα με την ιδεολογία τους, το συμφέρον τους, για να προωθήσουν κάτι που θεωρούσαν σημαντικό, από συνήθεια, χωρίς να το πολυσκεφτόνται, ή λόγω οικogeneϊακής ή τοπικής παράδοσης. Όλα τα παραπάνω εξακολουθούν να παίζουν κάποιο ρόλο. Τα έχει όμως επισκιάσει μια στάση που δεν είναι καινούργια –αντίθετα θα έλεγα ότι είναι πανάρχαια–,

αλλά τελευταία έχει αποκτήσει πρωτεύουσα σημασία. Εννοώ την απάντηση στο ερώτημα «πού ανήκω και ποιος είμαι;».

Στον δημόσιο λόγο της Αγγλίας, εδώ και καιρό κυριαρχεί μια λέξη. Την επαναλαμβάνουν συνεχώς όλοι οι πολιτικοί ασχέτως χρώματος, καθ' υπόδειξη προφανώς των κομματικών επικοινωνιολόγων, η οποία εκλαμβάνεται ως αυτονόητα θετική: πρόκειται για τη λέξη «community», δηλαδή «κοινότητα». Και κοινότητα σημαίνει ταυτότητα, αυθόρμητη αίσθηση του ανήκειν, αλληλεγγύη, οικειότητα. Αλλά όχι μόνο. Διότι η κοινότητα συμπεριλαμβάνει επειδή αποκλείει. Οι ρίζες της πάνε πολύ βαθιά και χρονικά πολύ πίσω. Όπως ανακάλυψαν οι ανθρωπολόγοι, στις πρωτόγονες κοινωνίες τα μέλη μιας φυλής επιτυγχάνουν έναν βαθμό συνοχής που στις πολιτισμένες κοινωνίες, όπου κυριαρχεί το άτομο, είναι αδιανόητη. Ταυτόχρονα όμως δεν θεωρούν τις γειτονικές φυλές απλώς ξένους, αλλά αρνούνται να τους αποδώσουν την ιδιότητα του ανθρώπου. Τους χαρακτηρίζουν ποντίκια, σκυλιά ή κάποιο άλλο ζώο. Δηλαδή όσο πιο στενοί είναι οι δεσμοί μέσα στη φυλή, τό-

Ο Γιώργος Γιαννιολόπουλος είναι δημοσιογράφος και συγγραφέας. Τελευταίο του βιβλίο: Τρία δοκίμια για τη νεοελληνική ιδεολογία, Πόλις, Αθήνα 2016.

σο πιο εκθρικά αντιμετωπίζεται ο ξένος. Έτσι εξηγείται η αντίδραση πολλών Άγγλων: δεν επικρίνουν την Ευρωπαϊκή Ένωση για συγκεκριμένους λόγους· απλώς λένε «τι σχέση έχουμε εμείς με σας».

Η ιδέα της κοινότητας διαθέτει και το εξής πλεονέκτημα που εξηγεί την τεράστια εμβέλειά της: είναι πολιτικά αμφίσημη. Δηλαδή υπάρχει μια αριστερή και μια δεξιά εκδοχή της. Για να αρχίσουμε από την πρώτη, στο Εργατικό Κόμμα η ανατίμηση της κοινότητας θεωρείται πράξη αντίστασης εναντίον του κατεστημένου, της κεντρικής εξουσίας, της γραφειοκρατίας, ακόμα και του ίδιου του κόμματος, και γενικότερα της ελίτ που με τους κανόνες και τους κανονισμούς τους λένε στους ανθρώπους πώς θα ζήσουν χωρίς να τους ρωτήσουν. Για να καταλάβουμε τη δεξιά εκδοχή, αρκεί στη θέση της κοινότητας να βάλουμε την Αγγλία και στη θέση εκείνων που τους διαστεύουν την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το αίτημα είναι το ίδιο σε αμφότερες τις περιπτώσεις. «Take back control!» (Να ανακτήσουμε τον έλεγχο) φώναζε ο Μπόρις Τζόνσον, εννοώντας τις Βρυξέλλες. Πόσο και σε τι διαφέρει το εν λόγω σύνθημα από την υπόσχεση των Εργατικών να αποφασίζει η κοινότητα για πολλά πράγματα, για τα οποία μέχρι σήμερα αποφασίζουν άλλοι;

Η στάση αυτή απηχεί επίσης μια πολύ παλιά αντιδικία ανάμεσα στον ευέλικτο εμπειρισμό των Άγγλων, που αναζητούν πραγματιστικές, συγκεκριμένες λύσεις σε συγκεκριμένα προβλήματα, και τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού, δηλαδή των Γάλλων, που μιλούν με απόλυτες και αφηρημένες αρχές, οι οποίες ισχύουν παντού και πάντα. Για να το πω αλλιώς, η έννοια των δικαιωμάτων του ανθρώπου δεν ηχεί καλά στα αυτιά των Άγγλων, όχι επειδή αποδέχονται την παραβίασή τους –το αντίθετο ισχύει–, αλλά γιατί η υποχρεωτική καθολική εφαρμογή τους υπονομεύει τη σημασία της αυθόρμητης αποδοχής. Και η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να διαβαστεί σαν μια τέτοια ορθολογική κατασκευή που απειλεί την άμεση, οργανική και βιωματική σχέση του ανθρώπου με την κοινότητα στην οποία ανήκει.

Να γιατί ο διεθνισμός της Αριστεράς δεν έχει πέραση στην αγγλική εργατική τάξη, η οποία είναι κατά παράδοση πιο συντηρητική, ξενόφοβη και «πατριωτική» από τους αστούς. Παραδείγματα υπάρχουν πολλά και προηγούνται της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στον πόλεμο, λ.χ., οι ανθρακωρύχοι, η πρωτοπορία του εργατικού κινήματος, αρνήθηκαν να δουλέψουν με Πολωνούς. Κι αυτό

οι αριστεροί Εργατικοί σήμερα δεν τολμούν να το ομολογήσουν ούτε στον εαυτό τους. Είναι ο ελέφαντας στο δωμάτιο.

Έτσι εξηγείται η αποκλειστική έμφαση στους κοινωνικούς παράγοντες. Η οποία έμφαση, υπενθυμίζω, απορρίφθηκε από τους παραδοσιακούς ψηφοφόρους τους στις εκλογές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης ήταν ένα άρθρο στην *Guardian* γραμμένο από τη Chantal Mouffe. Συνοψίζω την άποψή της: το πρόβλημα είναι η γενικευμένη ανασφάλεια και το άγχος που δημιουργήθηκαν από την υπονόμευση του κράτους πρόνοιας και της «ταξικής ισορροπίας», δηλαδή του πολιτικού κοινού εδάφους, από τον πόλεμο και μετά. Υπονόμευση μέσω της απορρύθμισης των αγορών, η οποία συνοδεύτηκε από σκληρή λιτότητα για να καλυφθούν όχι τα ελλείμματα του αμαρτωλού Δημοσίου, αλλά, για να αποφευχθεί η καταστροφή, όταν άρχισαν να σκάνε οι φούσκες του χρηματοπιστωτικού τομέα. Κατά συνέπεια, η λύση είναι η επανίδρυση του κοινωνικού κράτους. Διότι, εκτός των άλλων, η δηλητηριώδης ατμόσφαιρα που επικρατεί και εκφράστηκε με αναπάντεχα μεγάλη ένταση από το κίνημα υπέρ του Brexit δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την άνοδο της ακροδεξιάς, με σημαία της τον εθνικιστικό λαϊκισμό.

Θα έλεγα ότι η ανάλυση της Chantal Mouffe είναι εύστοχη. Έχει όμως το εξής αδύνατο σημείο: ενώ περιγράφει με ακρίβεια την κατάσταση και αποδίδει ευθύνες εκεί όπου ανήκουν, αποφεύγει, όπως αποφεύγουν και οι υπόλοιποι αριστεροί σχολιαστές, να θέσει το εξής προφανέστατο ερώτημα: γιατί η αδικία, η δυστυχία, η ανασφάλεια και το άγχος στρέφουν μεγάλο μέρος του λαού, και μάλιστα τους κυρίως αδικημένους, προς τα δεξιά και όχι προς τα αριστερά;

Νομίζω ότι υπάρχει απάντηση. Σε καιρούς δυσφορίας, ματαίωσης, άγχους και σύγχυσης, πολλοί άνθρωποι, ίσως οι περισσότεροι, στρέφονται προς τα μέσα και νοσταλγούν κάποιες σταθερές επειδή παραβιάζονται. Μην πάει ο νους σας σε συγκροτημένες απόψεις και ορθολογικά επιχειρήματα. Μιλάμε για τα ιδεολογικά σωθικά μας. Η εθνική ιδεολογία, διότι περί αυτού πρόκειται, εισχωρεί στο μυαλό μας και διαμορφώνει τη σκέψη μας, χωρίς καν να το αντιληφθούμε. Με παρατηρήσεις που εκλαμβάνονται ως αθώες, κοινότοπες ή ανεπίληπτες, με τυποποιημένες εκφράσεις χωρίς προφανή σημασία, με αυτονόητες πεποιθήσεις και αντιδράσεις τις οποίες ουδέποτε εξετάζουμε κριτικά.

Και στην περίπτωση του Brexit, ένα από τα αυτονόητα ήταν η ιδιαιτερότητα των Άγγλων. Για να γίνω πιο σαφής, στην υπόλοιπη ΕΕ οι άνθρωποι έχουν πλέον διπλή ταυτότητα: την εθνική, που τους κάνει να ξεχωρίζουν από τους εταίρους τους και μάλιστα πολύ: πόσο μοιάζουν π.χ. οι Μαλτέζοι με τους Δανούς; Ταυτόχρονα όμως θεωρούν τους άλλους, τους διαφορετικούς, εξίσου Ευρωπαίους (το ίδιο κάνουν και τα σκυλιά από ένστικτο: ένα κανίς δεν μοιάζει σε τίποτα με έναν μολοσσό· αμφότερα, όμως, «ξέρουν» ότι είναι σκυλιά και όχι γάτες). Αυτήν ακριβώς τη δεύτερη ταυτότητα, πολλοί Άγγλοι ούτε την αισθάνονται, ούτε τη θέλουν. Αμήχανοι λοιπόν και ζαλισμένοι από την προϊούσα ανασφάλεια, την οποία αναπαράγουν η απορρυθμισμένη οικονομία, η καλπάζουσα καινοτομία της ηλεκτρονικής τεχνολογίας, που περιθωριοποιεί τους ηλικιωμένους, και χίλια δυο άλλα προσωπικά ή μη παράπονα, αποφάσισαν να επιστρέψουν σε ένα μεγαλειώδες παρελθόν όπως το διάβασαν στα βιβλία και στις ηρωικές στιγμές όπως τις είδαν στην τηλεόραση. Τότε τα καταφέραμε μόνοι μας, θα τα καταφέρουμε μόνοι μας ξανά. Σύμφωνα με τις δημοσκοπήσεις, το αν κάποιοι είναι άνεργοι και φτωχοί δεν έχει και τόσο μεγάλη σημασία· ψηφίζουν τον Μπόρις γιατί τους κάνει υπερήφανους που είναι Άγγλοι. Ό,τι και να λένε οι αριστεροί διανοούμε σαν τη Chantal Mouffe.

Είναι θέμα υπαρξιακό και λειτουργικό πολυσυλλεκτικά, γιατί απηχεί μια σειρά από ετερόκλητες, συσσωρευμένες και διάχυτες ανασφάλειες. Να γυρίσουμε πίσω, τότε που τα τηλέφωνα μπορούσαμε όλοι να τα χειριστούμε, τότε που έβγαζες εισιτήριο στο γκισέ και όχι on line. Τότε που οι συναλλαγές γίνονταν πρόσωπο με πρόσωπο και όχι ηλεκτρονικά. Τότε που τα παιδιά σέβονταν τους γονείς τους. Τότε που οι άντρες ήταν άντρες και οι γυναίκες ήταν γυναίκες. Για μερικούς, τότε που ο ήλιος δεν έδωκε ποτέ στη Βρετανική αυτοκρατορία. Και για άλλους, τότε που όποιος γεννιόταν ανθρακωρύχος πέθαινε ανθρακωρύχος.

Σ' έναν κόσμο που αλλάζει με πρωτοφανείς ρυθμούς ταχύτητας, οι βραδυπορούντες αισθάνονται ότι οι νέοι κι όσοι μπόρεσαν να εκσυγχρονιστούν τους εγκατέλειψαν. Όταν λοιπόν ένα δημοψήφισμα τους δώσει την ευκαιρία να καταγράψουν την απελπισία τους, θα ακολουθήσουν όχι τους νουνεχούς και ψυχραιμούς, αλλά τους πιο ακραίους λαϊκιστές και δημαγωγούς – τον Τζόνσον και τον Φάρτζ στη Βρετανία, τον Τραμπ

στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι οποίοι δεν «εξημερώνονται» από την εξουσία, διότι η παραμονή τους στην εξουσία διασφαλίζεται μόνο με τη συνεχή αναπαραγωγή

του ακραίου λόγου που τους τη χάρισε.

Από τη Γαλλική Επανάσταση και μετά, ένα από τα δεδομένα της πολιτικής ήταν ότι η δυσαρέσκεια ευνοεί την Αρι-

στερά, είναι το έδαφος όπου φυτρώνει και θάλλει. Σήμερα, ολοένα και περισσότεροι αναζητούν τη λύση στην επελαύνουσα ακροδεξιά.

ΟΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΩΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ

ΝΙΚΟΣ ΕΡΗΝΑΚΗΣ

Ι. Ο ρόλος των think tanks στην ισχυροποίηση του συντηρητισμού και τη γέννηση του νεοφιλελευθερισμού

Το 1944 εκδόθηκαν δύο έργα που διαβάστηκαν ευρέως και τράβηξαν την προσοχή, μεταξύ άλλων, και μερικών πολύ εύπορων και ισχυρών ανθρώπων, οι οποίοι διέκριναν στον πυρήνα αυτών των γραμμών σκέψης την ευκαιρία να απελευθερωθούν οι ίδιοι και οι εταιρείες τους από οποιασδήποτε μορφής ρυθμίσεις, «περιορισμούς» και «βάρρη». Τα δύο αυτά έργα ήταν *Ο δρόμος προς τη δουλεία*, του Friedrich Hayek, και το *Γραφειοκρατία*, του Ludwig von Mises. Αρχικά, αν και όχι στη συνέχεια, καθοριστική συμμετοχή είχε και ο Karl Popper όπως και η δραστήρια Ayn Rand, που επηρέασε σημαντικά τον Alan Greenspan (μέτεπειτα διοικητή της Federal Reserve) και τον Milton Friedman. Όταν, το 1947, ο Hayek ίδρυσε μαζί με τον Milton Friedman και αρκετούς άλλους την πρώτη διεθνή οργάνωση που θα διέδιδε το δόγμα του νεοφιλελευθερισμού ως ένα διεθνές φόρουμ, τη Mont Pelerin Society, αυτή χρηματοδοτήθηκε με αστρονομικά ποσά, για τα χρόνια εκείνα, από πολυεκατομμυριούχους της εποχής.

Με τη βοήθειά τους, άρχισε να δημιουργείται αυτό που ο Daniel Stedman Jones, ένθερμος σύγχρονος υποστηρικτής τους, περιγράφει στο βιβλίο του, *Οι Δάσκαλοι του Σύμπαντος* (2012), ως ένα είδος «νεοφιλελεύθερης διεθνούς»: ένα διατλαντικό δίκτυο ακαδημαϊκών, επιχει-

ρηματιών, δημοσιογράφων και πολιτικών. Οι εύποροι υποστηρικτές τους χρηματοδότησαν μια σειρά από δεξαμενές σκέψης (think tanks) που θα βελτίωναν και θα προωθούσαν το δόγμα τόσο σε επίπεδο θεωρητικής σκέψης όσο και σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής και επιρροής. Μεταξύ αυτών ήταν: το American Enterprise Institute, το Heritage Foundation, το Cato Institute, το Institute of Economic Affairs, το Centre for Policy Studies και το Adam Smith Institute. Χρηματοδότησαν επίσης πολυάριθμες ακαδημαϊκές θέσεις και τμήματα, ιδίως στα Πανεπιστήμια του Σικάγο και της Βιρτζίνια. Η υπόλοιπη ιστορία από τη Σχολή του Σικάγο, τα ινστιτούτα και τα think tanks γύρω τους, τα αποκαλούμενα Chicago Boys στη Χιλή του Pinochet μέχρι και σήμερα είναι λίγο-πολύ γνωστή.

Σε διεθνές επίπεδο, αντίστοιχα ινστιτούτα και ιδρύματα έχουν διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στην παραγωγή και προώθηση ιδεολογικών πολιτικών. Ο ρόλος των δεξαμενών σκέψης για τη δημιουργία της εν λόγω πολιτικής και κυβερνητικής ατζέντας στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο τις τελευταίες δεκαετίες τεκμηριώνεται ιστορικά (ακόμα και μια επιφανειακή μελέτη των πολιτικών της Thatcher και του Reagan, ως βασικών εκπροσώπων της Νέας Δεξιάς, αρκεί). Ωστόσο, διαστάσεις του κεντρικού ρόλου τους παραμένουν εν πολλοίς στη σκιά.

Οι συστημικές δεξαμενές σκέψης, είτε συντηρητικές είτε νεοφιλελεύθερες, δημιουργούνται ως μη κρατικά και μη κερδοσκοπικά ερευνητικά και συμβουλευτικά ινστιτούτα και χρηματοδοτούνται σε μεγάλο βαθμό από ιδιώτες, συχνά και από ένα πρόσωπο μόνο, ή και από στενό κύκλο ιδιωτικών ιδρυμάτων και εταιρειών κοινών συμφερόντων που λειτουργούν ως υπερ-ομπρέλες. Κατα-

στατικός τους στόχος είναι να εισαγάγουν τα κύρια στοιχεία της ιδεολογίας τους σε όλες τις εκφάνσεις της δημόσιας σφαίρας (οικονομική, κοινωνική, περιβαλλοντική). Για παράδειγμα, στην εντελώς επίκαιρη συζήτηση, υποστηρίζουν παράλληλα την πλήρη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, τις πολλαπλές ιδιωτικοποιήσεις και τη χρήση της αγοράς για τη διάθεση περιβαλλοντικών πόρων και προωθούν την αλλαγή της νομοθεσίας αναφορικά με βιομηχανικές συμφωνίες, ενισχυμένα ή νεοσυσταθέντα δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας και εκμετάλλευση χρηματοοικονομικών μέσων.

Για να υπηρετήσουν αποτελεσματικά αυτούς τους στόχους, διεισδύουν σε δίκτυα ανθρώπων που έχουν ισχυρή επιρροή σε συγκεκριμένους τομείς πολιτικής. Διοργανώνουν συνέδρια, σεμινάρια και εργαστήρια, εκδίδουν βιβλία, ενημερωτικά δελτία, περιοδικά και εξειδικευμένα κείμενα πολιτικής για τους υπευθύνους της χάραξης πολιτικής, τους δημοσιογράφους και τους διαμορφωτές κοινής γνώμης. Επιδιώκουν να παράγουν και να παρέχουν συμβουλευτική συνδρομή απευθείας σε κυβερνητικούς αξιωματούχους και σε κυβερνητικές υπηρεσίες και επιτροπές μέσω συμβουλών. Συχνά, τα στελέχη των δεξαμενών σκέψης καταλήγουν να αναλαμβάνουν οι ίδιοι θέσεις υπευθύνων χάραξης πολιτικής, έχοντας κερδίσει τα διαπιστευτήριά τους ως ζωτικό μέρος του σχετικού δικτύου πολιτικής.

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι η ανταλλαγή ανθρώπινου δυναμικού ανάμεσα σε δεξαμενές σκέψης και κυβερνητικά αξιώματα (revolving door politics), που παρατηρήθηκε πρωτίστως στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο, είναι πλέον κυρίαρχο χαρακτηριστικό διεθνώς. Πιο συγκεκριμένα, ως διαφωτιστικό παράδειγμα, στη Βρετανία, κάποιες συντηρητικές και νε-

Ο Νίκος Ερηνάκης είναι διδάκτωρ Φιλοσοφίας των Πανεπιστημίων Λονδίνου και Οξφόρδης, επιστημονικός διευθυντής του Ινστιτούτου Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ.

οφιλελεύθερες δεξαμενές σκέψης, όπως το Institute of Economic Affairs (IEA) και το Centre for Policy Studies (CPS), που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της ατζέντας πολιτικής της κυβέρνησης Thatcher, ανέπτυξαν και διατηρούν ακόμα ιδιαίτερα μεγάλη επιρροή στην κυβερνητική εξουσία.

Παράγουν μάλιστα τις περισσότερες πρωτοβουλίες δημόσιας πολιτικής, υποβάλλοντας προτάσεις για μεταρρυθμίσεις, που αφορούν στην ιδιωτικοποίηση δημόσιων αγαθών, όπως το νερό και ο ηλεκτρισμός, καθώς και περικοπές στην κοινωνική πρόνοια. Η επιρροή των δεξαμενών σκέψης συνεχίστηκε με την κυβέρνηση Blair και «απογειώθηκε», θα μπορούσαμε να πούμε, με την κυβέρνηση του Cameron και της May. Αντιστοίχως, στις ΗΠΑ πρόεδροι, από τον Reagan μέχρι τον Clinton και από τον Obama μέχρι τον Trump, έχουν χρησιμοποιήσει ευρέως το ανθρώπινο δυναμικό των ιδεολογικά συγγενών τους δεξαμενών σκέψης για να καλύψουν υψηλόβαθμες κυβερνητικές θέσεις. Οι συγκεκριμένες δεξαμενές σκέψης, από την πλευρά τους, χρησιμοποιούν πρώην κυβερνητικούς αξιωματούχους που με τη σειρά τους παρέχουν πρόσβαση σε πολιτικούς και άλλα φυσικά και νομικά πρόσωπα της εκάστοτε κυβέρνησης και του κράτους.

Στις προσπάθειές τους να επηρεάσουν και να ενταχθούν στη διαδικασία χάραξης και υλοποίησης πολιτικής, είναι δυνατόν να έχουν περισσότερα κοινά με τις ομάδες συμφερόντων που εκπροσωπούν λόγω της οικονομικής υποστήριξής τους, απ' ό,τι με ακαδημαϊκά ιδρύματα και επιστημονικούς ερευνητές. Εντούτοις, τα στελέχη των δεξαμενών σκέψης αντιμετωπίζονται από τα μέσα ενημέρωσης ως ανεξάρτητοι, ουδέτεροι εμπειρογνώμονες και, ως εκ τούτου, συχνά προτιμώνται από εκπροσώπους της ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας ή και άλλων κοινωνικών φορέων ως πηγές ανεξάρτητων ειδικών τεχνοκρατικής εμπειρογνώμοσύνης.

Οι δεξαμενές σκέψης καταβάλλουν μεγάλες προσπάθειες και δαπάνες για να διασφαλίσουν ότι το έργο των «μελετητών» τους διατίθεται στη δημόσια σφαίρα και διαδίδεται δραστικά και αποτελεσματικά. Το Heritage Foundation στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, έχει συχνά κατηγορηθεί για επιθετικές τακτικές μάρκετινγκ ως προς την προπαγάνδηση των θέσεών του, καλλιεργώντας ένα θελκτικό φαίνοσθαι, ώστε μέσω αυτού να κατοχυρώνει χώρο στη δημόσια σφαίρα και να επιβάλλει το δόγμα του. Είναι χαρα-

κτηριστικό ότι το μεγαλύτερο μέρος του προϋπολογισμού του πηγαίνει στο μάρκετινγκ και στην άντληση κεφαλαίων, συμπεριλαμβανομένου του 35%-40% του προϋπολογισμού του, που διοχετεύεται αμιγώς για δημόσιες σχέσεις.

Η πρωτοκαθεδρία των λύσεων της αγοράς και του άκρατου ανταγωνισμού, που υποστηρίζεται από τις εν λόγω δεξαμενές σκέψης, παρέχει στις ιδιωτικές εταιρείες και τις επιχειρήσεις πολλαπλές λύσεις έναντι της όποιας πιθανής προοδευτικής νομοθετικής ρύθμισης του πεδίου της αγοράς και βεβαίως την απαραίτητη ρητορική να προβάλλουν το επιχειρημα κατά της εν λόγω νομοθεσίας με όρους που δεν είναι με προφανή τρόπο ιδιοτελείς, αποκρύπτοντας την πραγματική στοχοθεσία τους.

Η ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση των φορέων αυτών παρουσιάζεται ως εάν να λειτουργεί ένα πλαίσιο «ουδετερότητας», ενώ επί της ουσίας χαρακτηρίζεται από μια σαφή πολιτικο-οικονομική στόχευση. Σε πολλές περιπτώσεις, η στράτευσή τους φτάνει σε τέτοια ανορθόλογα και αντι-επιστημονικά επίπεδα, που επιδιώκουν μέχρι και να θέσουν υπό αμφισβήτηση περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως η υπερθέρμανση του πλανήτη, και να ασκήσουν έντονες πιέσεις εναντίον νομοθεσίας ή διεθνών συμφωνιών για την πρόληψη τέτοιων προβλημάτων.

Εκτός των άλλων, ορισμένες δεξαμενές σκέψης, όπως οι προαναφερθείσες, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο τόσο στις εκλογικές αναμετρήσεις, προτείνοντας στρατηγικές και ασκώντας ισχυρή επιρροή στις ηγεσίες των κομμάτων, όσο και στην επανίδρυση, επαναπροσδιορισμό και ανασύσταση των πολιτικών κομμάτων καθεαυτών. Εν είδει παραδείγματος, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στον μετασχηματισμό των συντηρητικών στη Βρετανία μέσω του Open Work, το οποίο διοργάνωσε από το think-tank Demos.

Εστιάζοντας όμως στη σύγχρονη, αποτελεί πλέον γεγονός ότι αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «ιδιωτικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί» (λ.χ. δεξαμενές σκέψης, ερευνητικά ινστιτούτα, πολιτιστικά ιδρύματα), κατόπιν συστηματικής οργάνωσης και παρέμβασης για δεκαετίες, έχουν καταστεί κυρίαρχοι φορείς επιρροής και ελέγχου των υπερδομών, μετατρέποντας το νεοφιλελεύθερο δόγμα από άλλοτε περιθωριακή δυστοπία σε επικρατούσα ηγεμονική ιδεολογία. Σήμερα, ένα πυκνό δίκτυο δεξαμενών σκέψης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση, την εμπέδωση και, ειδικά σε χρόνους κρί-

σης, την υπεράσπιση της συμμαχίας του συντηρητισμού σε επίπεδο πολιτικής και του νεοφιλελευθερισμού σε επίπεδο οικονομίας· το ιδεολογικό κράμα, δηλαδή, της Νέας Δεξιάς.

Όλα τα παραπάνω, ως στοιχεία από τη διεθνή εμπειρία, δεν μπορεί παρά να μας φέρνουν στο μυαλό ανάλογες πρωτοβουλίες που παρατηρούμε να δημιουργούνται και να εγκαθιδρύονται τα τελευταία χρόνια στην εγχώρια κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα με ακριβώς τα ίδια χαρακτηριστικά. Οι πηγές χρηματοδότησης, ο τρόπος λειτουργίας, η δομική σύνδεση και κυρίαρχη επιρροή σε εκτελεστική και νομοθετική εξουσία και στα ΜΜΕ, η προέλευση και η κατάληξη του ανθρώπινου δυναμικού τους, η φαινομενική «ουδετερότητα» έναντι της ξεκάθαρης ατζέντας κ.ά. λειτουργούν ιδιαίτερα συγγενικά με τα παραδείγματα που αναφέραμε από τη διεθνή εμπειρία, απλώς, ως συνήθως, στην Ελλάδα, λαμβάνουν χώρα με σχετική χρονική καθυστέρηση.

II. Η αναγκαιότητα της αριστερής, προοδευτικής και εναλλακτικής απάντησης

Με αφετηρία την ευρεία και πλούσια προβληματική περί ηγεμονίας και ιδεολογίας, γνωρίζουμε ότι οι ιδεολογικές εγκλήσεις, με σκοπό να γίνουν κυρίαρχες και δυνητικά ηγεμονικές, υλοποιούνται μέσα από τους *Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους*¹ και οφείλουμε να σημειώσουμε πως συμπληρωματικά, και σε κάποιες περιπτώσεις πιο επιδραστικά, φορείς τόσο του συντηρητικού όσο και του νεοφιλελεύθερου χώρου, όπως αυτοί που συζητήσαμε παραπάνω, λειτουργούν δομικά και ταυτοτικά ως *ιδιωτικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί*.

Καθώς δεν αρκεί απλώς η κυρίαρχη ιδεολογία να κατασκευάζεται και να διαδίδεται, αλλά χρειάζεται και να αναδιαμορφώνεται με βάση τα στοιχεία της σύγχρονης, ώστε να διατηρεί την ηγεμονία της, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ακριβώς τον ρόλο αυτόν της υπέρβασης των αντιφάσεων που δημιουργούνται από τα διάφορα νέα γεγονότα που εμφανίζονται στην επιστήμη και την πολιτική έχουν αναλάβει, μεταξύ άλλων, οι δεξαμενές σκέψης στον 20ό και 21ο αιώνα.

Οι επί μέρους ιστορικές προοπτικές της ανόδου αριστερών και προοδευτικών ιδεών, αξιών και πολιτικών και η αυξανόμενη προοδευτική θεσμική ρύθμιση κινητοποίησης ποικίλες δυνάμεις ισχύος και εξουσίας, ωθώντας τες στη δημιουργία, ενίσχυση και ανάδειξη των πολυάριθμων

αλληλουποστηριζόμενων ιδρυμάτων και ινστιτούτων ώστε να διαδώσουν και, εν τέλει, να επιβάλλουν ως απόλυτο μονόδρομο τις σχετικές ιδεοληψίες τους. Για παράδειγμα, μεταπολεμικά σίγουρα έλαβαν χώρα και ως αντίδραση στη σημαντικότητα και την, απειλητική για εκείνους, επιρροή της Σχολής της Φρανκφούρτης, μιας σχολής κοινωνικής θεωρίας και κριτικής φιλοσοφίας σημαντικότητας στοχαστών (λ.χ. ο Theodor Adorno, ο Ernst Bloch, ο Walter Benjamin, ο Max Horkheimer, ο Erich Fromm, ο Herbert Marcuse κ.ά.) που δραστηριοποιούνταν γύρω από το *Ινστιτούτο για την Κοινωνική Έρευνα*. Η έμφαση στην κριτική προσέγγιση της κοινωνικής θεωρίας προήλθε από την υπέρβαση των ιδεολογικών περιορισμών του θετικισμού, του υλισμού και του ντετερμινισμού, επιστρέφοντας στις βάσεις της κριτικής φιλοσοφίας.

Η κριτική θεωρία που ανέπτυξαν με όρους πολυεπιστημονικότητας, εστιάζοντας στην ανοικτή και αυτοκριτική παραγωγή εναλλακτικών ιδεών και μεθόδων για την πραγμάτωση της κοινωνικής χειραφέτησης, τους επέτρεψε να εμβαθύνουν στη μελέτη των συνθηκών (πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές) που προκαλούν την κοινωνική αλλαγή μέσω ορθολογικών κοινωνικών θεσμών. Για τον κόσμο της Αριστεράς και τις δυνάμεις της προόδου, το γεγονός ότι αυτές οι επιθετικές εκστρατείες ξεκίνησαν και ως απάντηση στη διεισδυτική ενδυνάμωση των αριστερών πρωτοβουλιών, όπως λ.χ. το *Ινστιτούτο για την Κοινωνική Έρευνα*, κι ας ήταν η στόχευσή του πιο «ακαδημαϊκή», οφείλει να λειτουργήσει εκ νέου ως λόγος επαγρύπνησης και κινητοποίησης, καθώς, εν τέλει, τους επέτρεψαν να υπερισχύσουν σε επίπεδο ιδεολογικής κυριαρχίας εγκαθιδρύοντας στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα την ηγεμονία τους.

Στη σύγχρονη, παρατηρώντας τη διεθνή πολιτική πραγματικότητα και εστιάζοντας σε δύο ενδεικτικά παραδείγματα, η τεχνοκρατική υποστήριξη των πολιτικών που προτάθηκαν από τον Sanders, αλλά και αυτών που προτείνονται από τον Corbyn, παράγονται, ως επί το πλείστον, με όρους ιδεολογικής συνθηματολογίας, επίκλησης ανιδιοτελών συναισθημάτων και εγγενούς αίσθησης του δικαίου, παρά και την επιστράτευση σημαντικών συμβούλων. Τούτα είναι προφανώς απαραίτητα για την καλλιέργεια των οράματων και την οικοδόμηση των συνθηκών για τη νίκη. Εξίσου σημαντική όμως είναι η ουσιαστική και τεκμηριωμένη παραγωγή και πρόταση αναλυτικών

εναλλακτικών και εφαρμόσιμων προγραμματικών πολιτικών, που θα εκφράζουν και θα προωθούν αυτές τις ιδέες και αξίες. Προφανώς η αριστερή, προοδευτική πολιτική προέρχεται σε σημαντικό βαθμό τόσο από τις εμπειρίες των κινημάτων και των αγώνων που εγγράφονται στο συλλογικό φαντασιακό όσο και από τη «γενική διάνοια» της διαδικασίας και του προϊόντος της συλλογικής γνώσης, γλώσσας και επικοινωνίας, και όχι αποκλειστικά και μόνο από ειδικούς της τεχνοκρατίας, ωστόσο αν οι μελλοντικοί αριστεροί και προοδευτικοί εκπρόσωποι σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο θέλουν να επιτύχουν, δεν μπορούν να εγκαταλείψουν τα εργαλεία και τη συζήτηση περί στοχευμένων εφαρμόσιμων δημόσιων πολιτικών στις δυνάμεις του πολιτικού αντιπάλου. Η παραδοχή της ήττας σε αυτό το επίπεδο αναδεικνύει μόνο τη δογματική πεποίθηση ότι οι νεοφιλελεύθεροι είναι οι μόνοι με μια «λειτούργική» και «ρεαλιστική» ατζέντα.

III. Η περίπτωση της Ελλάδας

Ο ρόλος των think tanks, λοιπόν, όχι μόνο για το κακό αλλά και για το καλό είναι δεδομένος. Για τη χάραξη της όποιας αποτελεσματικής πολιτικής είναι δυνατόν να είναι εξαιρετικά χρήσιμος. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι δεν υπάρχει αντίρροπη δημιουργία αντίστοιχων μέσων σοβαρής τεκμηριωμένης κριτικής και παραγωγής εναλλακτικών ιδεών και πολιτικών. Τούτων δοθέντων, αν στο εξωτερικό αντίστοιχες πρωτοβουλίες από το μέτωπο της προόδου υπήρξαν ισχνές και σκόρπιες, στην Ελλάδα υπήρξαν, χωρίς διάθεση μηδενισμού, αναιμικές ή τουλάχιστον όχι όσο σθεναρές οι συνθήκες απαιτούσαν. Παρενθετικά όμως, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι συνολικά στο εγχώριο πεδίο ο χώρος των ιδρυμάτων, ινστιτούτων και think tanks, αυτής της φύσης αλλά ανεξάρτητα από την ιδεολογικο-πολιτική τους κατεύθυνση, έχει υπάρξει σχετικά ατροφικός. Παραδοσιακά, στη μεταπολεμική Ελλάδα υπήρχαν μία-δύο δεξαμενές σκέψης, κυρίως στο πεδίο της οικονομικής επιστήμης, που αποτελούσαν σημεία αναφοράς. Μεταπολιτευτικά και ιδίως από τη δεκαετία του '90 και μέχρι προ κρίσης, ένα ή δύο από τα επίσημα ιδρύματα των πολιτικών κομμάτων επιδίωξαν να διαδραματίσουν έναν αυξημένο ρόλο. Η κρίση, μεταξύ άλλων, επέφερε τον μαρασμό, αν όχι την εξαφάνιση, των περισσότερων εκ των επίσημων κομματικών ιδρυμάτων, για λόγους που έχουν

να κάνουν με την ευρύτερη κρίση αντιπροσωπευσης και την έλλειψη εμπιστοσύνης σε αυτήν. Ακόμη, τις τελευταίες δύο-τρεις δεκαετίες, σχηματίστηκαν κάποιες δεξαμενές σκέψης με δράση συμπληρωματική και αλληλουποστηρικτική προς ακαδημαϊκά, εγχώρια ή και αλλοδαπά, ιδρύματα – απ' όπου στελεχώνονταν άλλωστε. Με ελάχιστες αξιόλογες εξαιρέσεις, λίγα διασώθηκαν στην πορεία του χρόνου. Τα τελευταία χρόνια, όμως, αναδείχθηκαν «ιδιωτικές» πρωτοβουλίες συστημικής κατεύθυνσης, και ειδικότερα στον νεοφιλελεύθερο χώρο όπου παρουσιάστηκε μια έντονη κινητικότητα, εμφανιζόμενες εν τούτοις ως πολιτικά και κομματικά αδέσμευτες, όπως άλλωστε και παραδείγματα συλλόγων υπό μορφή κοινωνικών εταιριών, που επιχείρησαν να καλύψουν εν πολλοίς το δημιουργηθέν κενό, στο πλαίσιο μιας ανανεωμένης δραστηριότητας, κοντύτερα σε όσα περιγράφει καν πιο πάνω για τα ευρωπαϊκά και διεθνή think tanks. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στην Ελλάδα η ανάπτυξη, ιδίως τα χρόνια της κρίσης, των διαφόρων ιδρυμάτων-θεματοφυλάκων κληροδοτημάτων, που εστιάζουν στην πολιτιστική κληρονομιά και τον σύγχρονο πολιτισμό, επαναφέροντας μια προωθητική δραστηριότητα που παραπέμπει στις εθνικές ευεργεσίες που αναπτύχθηκαν στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ού αιώνα, όταν και τότε η χώρα εξερχόταν από δύσκολες συνθήκες και επιχειρούσε την ανασυγκρότησή της.

Αν κλείσει η παρένθεση και επανέλθουμε στην αδράνεια που παρατηρείται στον ευρύτερο προοδευτικό χώρο, θα διαπιστώσουμε ότι η σχέση αιτιότητας της έλλειψης αυτής, είναι, τουλάχιστον, διττή. Πρώτον, δεν έχει κατανοηθεί ακόμα η σημαντικότητα του καθοριστικού ρόλου που διαδραματίζουν τέτοιοι φορείς στη δημόσια σφαίρα τόσο σε επίπεδο πολιτικής σκηνής όσο και σε επίπεδο κοινωνίας, με τις μεθόδους που περιγράψαμε παραπάνω, και δεν έγινε συνείδηση πόσο σημαντική είναι η τεκμηρίωση και η προώθηση θέσεων σε θέματα δημόσιας πολιτικής, ακόμα και όταν η Αριστερά βρέθηκε στη διακυβέρνηση. Δεύτερον, το ακανθώδες ζήτημα, ως συνήθως στον ριζοσπαστικό προοδευτικό χώρο αλλά εν γένει σε ατροφικές οικονομίες όπως η ελληνική, είναι η χρηματοδότηση. Οι δυνάμεις της ισχύος και της εξουσίας δεν έχουν λόγο να χρηματοδοτήσουν τέτοιες πρωτοβουλίες, καθώς, ταυτοτικά, θα λειτουργήσουν ενάντια στα συμφέροντά τους και υπέρ των συμφερόντων του

κόσμου της εργασίας, των προοδευτικών δικαιωμάτων και της υποστήριξης του περιβάλλοντος. Συνεπώς, η κύρια λύση ενίσχυσης για τις αντίστοιχες πρωτοβουλίες αυτού του χώρου είναι οι πολυεπίπεδες και πολυμορφικές συνέργειες σε συνδυασμό με την εθελοντική προσφορά τόσο σε επίπεδο ιδεών και έρευνας όσο και σε επίπεδο υλικής υποστήριξης. Ωστόσο, ενώ αυτή είναι η πιο δημοκρατική επιλογή που παράλληλα εξασφαλίζει και τους απαραίτητους βαθμούς ανεξαρτησίας, συχνά αποδεικνύεται πως δυστυχώς δεν διαρκεί ή και δεν επαρκεί σε βάθος χρόνου και σύντομα στερεύει.

Επιπροσθέτως, το ανέκδοτο με τον τελευταίο αριστερό που πέθανε επειδή «αυτοδιασπάστηκε» είναι γνωστό. Προφανώς αποτελεί μια τρανταχτή υπερβολή, αλλά δυστυχώς συχνά αποδεικνύεται πως ενέχει και μια βάση αλήθειας. Σε αναλογία με αυτό, οποιαδήποτε νέα πρωτοβουλία επιχειρεί να δημιουργηθεί και να δραστηριοποιηθεί ενισχύοντας το μέτωπο της προόδου, αντιμετωπίζεται πρωτίστως με καχυποψία και χρειάζεται πολύ χρόνο, χρόνο που δεν περισεύει, μέχρι να λάβει την υποστήριξη και τον ρόλο που απαιτείται.

Τα κινήματα εκφράζουν ανάγκες, κοινωνικά συμφέροντα, ποικίλα αιτήματα υλικού και μη χαρακτήρα. Τα εν λόγω αιτήματα δεν συνιστούν κατά κανόνα εφαρμόσιμες πολιτικές ούτε συνθέτουν ένα συνεκτικό σχέδιο αν δεν τύχουν αναλυτικής επεξεργασίας και αξιόπιστης τεκμηρίωσης. Μάλιστα, συχνά αιτήματα μιας κοινωνικής ομάδας μπορεί να συγκρούονται με τα αντίστοιχα μιας άλλης. Άλλωστε, ακόμη και τα πιο δίκαια αιτήματα ή οι πιο προφανείς ανάγκες δεν κερδίζουν

τη στήριξη της ευρύτερης κοινωνίας αν δεν εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, ικανό να κερδίσει την ηγεμονία.

Τούτων δοθέντων, εστίες οργανωμένης σκέψης με δυνατότητα αξιοποίησης και ειδικών γνώσεων είναι αναγκαίοι διαμεσολαβητές ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα, τις συλλογικότητες, την ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα, τα κόμματα και την πολιτική. Η παραγωγή και η υποστήριξη της αριστερής και προοδευτικής πολιτικής πρέπει να προέρχονται από αντίστοιχους μηχανισμούς που ως φορείς-οχήματα θα αντιπαραθέτουν την παραγωγή ριζοσπαστικών κοινωνικών και οικολογικών πολιτικών έναντι των συντηρητικών πολιτικών υποστήριξης μεμονωμένων ιδιωτών και κέντρων οικονομικής εξουσίας.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο χρειαζόμαστε αριστερές, προοδευτικές, εναλλακτικές δεξαμενές σκέψης, για να βεβαιωθούμε ότι οι πολιτικές που προτείνονται από το μέτωπο της προόδου παράγονται από πηγές που εξασφαλίζουν το απαραίτητο επίπεδο τεχνοπολιτικής, ενώ διατηρούν τις ρίζες τους και την εστίασή τους στο συμφέρον της κοινωνικής πλειοψηφίας. Να χρηματοδοτούνται από τα πολυάριθμα μέλη τους, με σταθερότητα και συνέπεια, με ευθύνη και ζήλο, και αυτό να ενισχύει την αξιοπιστία, τη φήμη και την ερευνητική παραγωγικότητά τους. Και να λειτουργούν πάντα με δημοκρατικά σχήματα, δηλαδή τα μέλη των διοικητικών και επιστημονικών οργάνων του εκάστοτε φορέα να εκλέγονται από τη γενική συνέλευση των πολυάριθμων μελών και όχι να αποφασίζονται, όπως είδαμε παραπάνω, από τον έναν ή περισσότερους κύριους χρηματοδότες που ως μια επένδυση θα

επιφέρουν αύξηση επιρροής στην εξουσία και πρόσβαση σε περαιτέρω μεγέθυνση κεφαλαίων. Η συλλογική οργάνωση, η οριζόντια δικτύωση, η αρχή διαφάνειας και λογοδοσίας προς τα μέλη του είναι μόνο κάποιοι από τους βασικούς άξονες λειτουργίας που οφείλουν να έχουν τέτοιοι φορείς.

Χρειαζόμαστε όχι μόνο έναν, αλλά πολυάριθμους τέτοιους καινοτόμους φορείς λόγου που σε σχηματισμό δικτύου θα μπορούν να ισχυροποιούν, να οχυρώνουν και να οργανώνουν θέσεις, παράγοντας με θετικότητα τις νέες εναλλακτικές προτάσεις. Δεν μπορούν να λειτουργούν ως απομονωμένες νησίδες, αλλά με υπερεθνικά δίκτυα, ενδυναμώνοντας τις στρατηγικές θέσεις και επηρεάζοντας τους συσχετισμούς δυνάμεων υπέρ της προόδου, οργανώνοντας την εκ νέου απάντηση τόσο σε επίπεδο κριτικής θεωρίας όσο και σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής και διανοίγοντας τον σύγχρονο δημοκρατικό δρόμο προς έναν ριζοσπαστικό προοδευτισμό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Louis Althusser, *For Marx*, New Left Books, Λονδίνο 1977· Louis Althusser, *Lenin and Philosophy*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1971· Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1971· Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books/Verso Editions, Λονδίνο 1977· Georg Lukacs, *History and Class Consciousness*, MIT Press, Κέιμπριτζ 1971· Mouffe, Chantal Mouffe, ed., *Gramsci & Marxist Theory*, Routledge, Λονδίνο 1979.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στην 4η Βιομηχανική Επανάσταση

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ 4η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΩΣ «ΠΑΡΑΘΥΡΟ ΕΥΚΑΙΡΙΑΣ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΛΟΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ

Ένα δύσκολο διεθνές περιβάλλον

Η δεκαετία που διανύουμε είναι εξαιρετικά κρίσιμη για την πατρίδα μας, για την Ευρώπη και τον κόσμο. Μια σειρά από δομικά προβλήματα, που λίγο πολύ έχουν αντιμετωπισθεί έως τα σήμερα με ημίμετρα, δεν μπορεί πλέον να «σπρώχνονται κάτω από το χαλί». Απαιτείται η άμεση και κατά μέτωπο αντιμετώπισή τους. Σημειώνουμε επιγραμματικά τα πλέον βασικά: α) η κλιματική αλλαγή και γενικότερα η οικολογική αναπροσαρμογή, β) η ανάδυση ενός νέου πολυπολικού κόσμου, καθώς η μονοπολική «στιγμή» της αμερικανικής ηγεμονίας μεταξύ 1990-2010 παρέρχεται, η ΕΕ και η χώρα μας καλούνται να κινηθούν σε έναν πλανήτη γεμάτο αβεβαιότητες και κινδύνους, γ) η αναζήτηση ενός νέου κοινωνικο-οικονομικού υποδείγματος, καθώς ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός αδυνατεί να λύσει τα προβλήματα που ο ίδιος επισώρευσε (σαρωτικές ανισότητες εντός και μεταξύ χωρών, δραματική αποβιομηχάνιση σε μεγάλες περιοχές του πλανήτη, οικολογική επιδείνωση, απόλυτη κυριαρχία του χρηματιστικού κεφαλαίου κ.λπ.), δ) οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις (αυτοματισμός, ψηφιακή επανάσταση κ.λπ.), που συχνά χαρακτηρίζονται ως η 4η Βιομηχανική Επανάσταση (4ΒΕ) και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για μια μεγάλη παραγωγική έκρηξη· όμως, για να επιτύχει αυτή, θα πρέπει οι κοινωνικές/παραγωγικές σχέσεις

Ο Λόης Λαμπριανίδης είναι καθηγητής Πανεπιστημίου, π. Γενικός Γραμματέας Ιδιωτικών Επενδύσεων.

να αναμορφωθούν, εγκαταλείποντας τον νεοφιλελεύθερο ζουρλομανδύα τους και να προσαρμοσθούν αφήνοντας χώρο στην ανθρώπινη δημιουργικότητα πέρα από τους καταναγκασμούς της επιβίωσης αλλά και τις άγονες φιλοδοξίες ή την απληστία,¹ ε) και τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, σε ό,τι αφορά την ευρωπαϊκή ενοποίηση, η αποτυχία της μετεξέλιξης της υπό τη στρατηγική του Μάαστριχτ και της Λισαβόνας είναι πλέον προφανής, έτσι που καθίσταται υποχρεωτική η αναζήτηση μιας νέας αρχιτεκτονικής μακριά από τον γερμανικό ορντοφιλελευθερισμό και τη διαρκή λιτότητα, με έμφαση στην κοινωνική και περιφερειακή σύγκλιση αλλά και στον τεχνολογικό δυναμισμό.

Η χώρα μας χρειάζεται ένα «σοκ πρωτοπορίας»

Η δεκαετία της κρίσης δυστυχώς δεν ακούσε από μόνη της για να προκαλέσει τον απαιτούμενο τεχνολογικό μετασχηματισμό της χώρας μας. Πληρώσαμε πολύ ακριβά την εύθραυστη δημοσιονομική ισορροπία που επετεύχθη, ενώ οι μακροχρόνιες υποχρεώσεις μας μετά βίας έχουν (προσωρινά) διευθετηθεί. Το τίμημα όμως ήταν εντελώς δυσανάλογο, εν πολλοίς λόγω της μεθόδου αποκατάστασης μέσω της υπερβολικής εσωτερικής υποτίμησης, χωρίς σημαντική μείωση των χρεών. Είναι πλέον η ώρα να αναγνωρίσουμε τα περιορισμένα και μικρής διάρκειας αποτελέσματα της «μνημονιακής θεραπείας», που είχαν δυσανάλογο τίμημα. Η χώρα μας, για να βγει από την πολυεπίπεδη κρίση, πρέπει να αλλάξει το παραγωγικό της υπόδειγμα – εξαιτίας του οποίου άλλωστε μπήκε στην κρίση. Πρέπει να αναζητήσουμε ένα νέο κοινωνικο-οικονομικό υπόδειγμα, τίποτα λιγότερο δεν επαρκεί.

Ας μην ακουστεί υπερβολικά φιλόδοξο ή σχήμα λόγου. Είναι απολύτως πραγματική η ανάγκη για μια εξαιρετικά τολμηρή και ριζοσπαστική μεταβολή «παραδείγματος», ώστε να αποφύγουμε τις μεγάλες τρικομίες που διαφαίνονται. Χωρίς αυτήν, η χώρα θα παραμείνει ουσιαστικά εγκλωβισμένη στη λεγόμενη «παγίδα των χωρών μεσαίου εισοδήματος». Παραμένοντας εκεί, δέχεται τις διαδοχικές πιέσεις δεκάδων χωρών χαμηλής και μέσης ανάπτυξης, με αποτέλεσμα να αδυνατεί να αναβαθμιστεί.

Δεν θεωρούμε ότι η υπάρχουσα κατάσταση της χώρας, με λίγες επιμέρους μεταρρυθμίσεις παραπάνω, ολίγη απελευθέρωση των αγορών και κάποιες μειώσεις φόρων, θα πάει από το καλό στο καλύτερο. Ούτε το πρόβλημα είναι μόνο στην οργάνωση της παραγωγής. Αντίθετα, θεωρούμε ότι υπάρχει ανάγκη κυριολεκτικά επαναστατικών μεταβολών στο κράτος, στη δικαιοσύνη, στην εκπαίδευση, στον «ψηφιακό μετασχηματισμό».² Κυρίως όμως χρειάζονται μια σειρά κοινωνικοπολιτικού τύπου μεταρρυθμίσεις προς την κατεύθυνση μιας δικαιότερης και αλληλέγγυας κοινωνίας. Με δεδομένο μάλιστα ότι η αυτοματοποίηση θα οδηγήσει σε πολύ σημαντική μείωση της απασχόλησης (τεχνολογική ανεργία),³ θα πρέπει κανείς να σκεφτεί σε

βάθος χρόνου ριζικές αλλαγές ως προς την οργάνωση της εργασίας (π.χ. καθολικό βασικό εισόδημα και τετραήμερο με 6ωρη εργασία⁴).

Έχει επομένως κρίσιμη σημασία η κατάσταση και η υπηρετήση ενός μακροχρόνιου σχεδίου μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας στην κατεύθυνση της 4BE. Αυτό, μέσα από μια μακρόσυρτη και δύσκολη διαδικασία, μπορεί να δώσει ένα «παράθυρο ευκαιρίας» για την εξασφάλιση μιας βιώσιμης και δίκαιης ανάπτυξης. Εάν η χώρα μας αποτύχει να προσαρμοσθεί στην 4BE, όπως και να αντιμετωπιστούν τα υπόλοιπα προβλήματα που προαναφέραμε, τότε το μέλλον δεν είναι φωτεινό.

Η 4BE αποτελεί «παράθυρο ευκαιρίας» για την Ελλάδα

Οι βασικές τεχνολογίες της 4BE είναι: διαδίκτυο των πραγμάτων, τεχνητή νοημοσύνη, τρισδιάστατοι εκτυπωτές, μεικτές πραγματικότητες,⁵ αυτόνομα οχήματα και κατανεμημένα συστήματα.⁶ Όλες έχουν ως προϋπόθεση και αποτελούν συνέχεια της 3BE, δηλαδή της ψηφιακής εποχής. Η 4BE χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από την καινοτόμο εφαρμογή και επέκταση αυτών των βασικών τεχνολογιών σε ένα ευρύ φάσμα τομέων και δραστηριοτήτων με ρηξικέλευθο και απρόβλεπτο χαρακτήρα. Η διαμόρφωση και υλοποίηση τέτοιων καινοτόμων εφαρμογών δεν φαίνεται να προϋποθέτει μια αντίστοιχη προηγούμενη παραγωγική ανασυγκρότηση, αλλά αντίθετα είναι πολύ πιθανό να την προκαλέσει δευτερογενώς και συνεπώς θα πρέπει να υπάρχει προετοιμασία για τις συνέπειες που θα επέλθουν. Σε κάθε περίπτωση, οι εφαρμογές της 4BE αλλάζουν τον τρόπο οργάνωσης και επικοινωνίας της καθημερινής δραστηριότητας των ατόμων αλλά και των δημόσιων και ιδιωτικών οργανισμών και επιχειρήσεων. Αυτό προϋποθέτει διασύνδεση και αναβάθμιση της πρόσβασης στην πληροφορία.

Θα ήθελα να επιμείνω σε ένα από τα χαρακτηριστικά της 4BE, δηλαδή στον πολλαπλασιασμό των εντελώς νέων τεχνολογιών («διαταρακτικές τεχνολογίες» - disruptive technologies)⁷ που καθιστούν παρωχημένες τις υπάρχουσες μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Δημιουργούν εφαρμογές και προϊόντα απολύτως καινούργια, που μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα αλλάζουν βασικά δεδομένα της προσφοράς και της ζήτησης.

Ο ρυθμός των νέων επινοήσεων είναι διαρκώς αυξητικός και οι χρόνοι διάρκειας των ωφελημάτων τους μειούμενοι. Αυτό σημαίνει πως μια επιχείρηση, για να παραμείνει πρωτοπόρα, πρέπει συνεχώς να καινοτομεί. Επομένως, δεν απαιτείται μόνο η ικανότητα να εφεύρεις κάτι, αλλά η διαρκής ικανότητα να είσαι εφευρετικός.

Η ταχύτατη αυτή διαρκής αναπροσαρμογή δίνει ευκαιρίες σε μικρότερες εταιρείες με λιγότερους πόρους να

αμφισβητήσουν με επιτυχία τις εδραιωμένες επιχειρήσεις. Με αυτή την έννοια, δίνει την ευκαιρία σε χώρες όπως η Ελλάδα για ένα «αναπτυξιακό άλμα» (leapfrogging) που θα προκαλέσει το «σοκ πρωτοπορίας» που προαναφέραμε. Μας δίνει την ευκαιρία την υστέρηση της χώρας που επιδεινώθηκε από την κρίση να τη μετατρέψουμε στο λεγόμενο «πλεονέκτημα του καθυστερούντος».

Προϋποθέσεις για να συμμετέχουμε στην 4BE

Είναι εύλογη η ανησυχία εάν μπορούμε πράγματι να συμμετάσχουμε δημιουργικά στην εν εξελίξει τεχνολογική επανάσταση. Η απάντηση είναι: ναι, αλλά όχι σε όλο το εύρος της. Η Ελλάδα δεν διαθέτει τα μεγέθη ούτε και την επιστημονική-τεχνολογική επάρκεια προς τούτο, αλλά κυρίως δεν διαθέτει επαρκή βιομηχανική βάση. Όμως, προσοχή! Το μέγεθος της χώρας έχει σημασία, δεν είναι ωστόσο καθοριστικό από μόνο του.⁸ Η χώρα μας διαθέτει υψηλής εξειδίκευσης ανθρώπινο κεφάλαιο, όχι μόνο εντός χώρας αλλά και στην ελληνική διασπορά.

Για να επιτύχουμε το «άλμα πρωτοπορίας», υπάρχει μια σειρά προϋποθέσεων. Κρίσιμο σημείο αποτελεί η ορθή στόχευση των αλυσίδων αξίας όπου μπορεί να οικοδομηθεί ένα νέο συγκριτικό πλεονέκτημα στον πυρήνα της 4BE. Κατόπιν, οι βιομηχανικοί τομείς που θα επιλεγούν, θα πρέπει να ενισχυθούν πολλαπλά με χρηματοδότηση που θα συνοδευτεί από τη δημιουργία των κατάλληλων υλικών, θεσμικών και ερευνητικών υποδομών. Παράλληλα, απαιτείται συντονισμός μεταξύ παραγωγών - ακαδημαϊκής και ερευνητικής κοινότητας - δημόσιου τομέα, ούτως ώστε να οδηγηθούμε σε παραγωγική αξιοποίηση των καινοτομικών ευρημάτων. Δυστυχώς μέχρι προσφάτως τα τρία αυτά μέρη δεν έχουν αναπτύξει τις αναγκαίες δεξιότητες προς τούτο, και δρουν πολλές φορές με βραχυπρόθεσμες στοχεύσεις. Τέλος, απαιτείται η αναβάθμιση των ψηφιακών υποδομών για πρόσβαση και διασύνδεση των πηγών πληροφόρησης.

Το «άλμα πρωτοπορίας» αποτελεί μια άσκηση πολιτικής βούλησης, υποστηριζόμενης βέβαια από την αναγκαία γνώση και τεκμηρίωση – δηλαδή να υπάρχει «συλλογική αναλυτική δυνατότητα» (thinking capacity) ως προϋπόθεση για να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν «τεκμηριωμένες και ορθολογικές δημόσιες πολιτικές» (evidenced based policies). Πολιτική ηγεμονία αλλά και συνεννόηση των πολιτικών δυνάμεων είναι δύο αναγκαίες προϋποθέσεις για την υλοποίηση ενός παρόμοιου στρατηγικού οράματος για τη χώρα. Πρέπει λοιπόν να συμφωνήσουμε ότι έχουμε τις δυνατότητες και να πετύχουμε μια συλλογική αυτοδέσμευση σε ένα τέτοιο όραμα.

Οι μέθοδοι επίτευξης και τα κριτήρια επιλογής

Για να οδηγηθούμε στο «άλμα πρωτοπορίας», πρέπει να ασκήσουμε «βιομηχανικές πολιτικές» νέου τύπου, προσα-

νατολισμένες σε μια συγκεκριμένη «αποστολή» (mission oriented industrial policies).

Αυτό σημαίνει τη χάραξη πολιτικών που θα βασίζονται στον προσδιορισμό ευρύτερων στόχων/προκλήσεων κοινωνικού ή και οικονομικού ενδιαφέροντος, που διατρέχουν όλες τις κυβερνητικές πολιτικές και επιχειρείται να επιτευχθούν σε καθορισμένο χρόνο. Πολιτικές που αναπτύσσονται μέσω μιας διαδικασίας η οποία συμπεριλαμβάνει τις δημόσιες αρχές, όλους τους φορείς που έχουν ευθύνη στην παροχή των σχετικών προϊόντων και υπηρεσιών, καθώς και μια πληθώρα ενδιαφερομένων που επηρεάζονται από την κοινωνική πρόκληση (stakeholders). Παραδείγματος χάριν, ο στόχος να μην αυξηθεί η θερμοκρασία του πλανήτη πάνω από 1,5 βαθμό είναι μια ευρεία κοινωνική πρόκληση, μια «αποστολή» που απαιτεί μια δέσμη πολιτικών, όπως την αντικατάσταση του γαιάνθρακα από το φυσικό αέριο, την ανάπτυξη των ΑΠΕ και την εγκατάλειψη του λιγνίτη.

Το αφετηριακό ερώτημα στο οποίο πρέπει να απαντήσουμε είναι: Πώς θα επινοήσουμε ένα μονοπάτι προς την τεχνολογική-επιστημονική-παραγωγική αιχμή της 4BE; Πώς θα οδηγηθούμε στην επιλογή των πολλά υποσχόμενων βιομηχανικών και τεχνολογικών αλυσίδων αξίας;

Κριτήριο εντοπισμού των αλυσίδων αξίας που θα προκριθούν θα πρέπει να είναι η τεχνολογική τους καινοτομικότητα, η οικονομική τους δυναμική αλλά και η κοινωνική και πολιτική σημασία τους. Πιο συγκεκριμένα, ένα πρώτο κριτήριο επιλογής είναι η αναζήτηση των clusters επιχειρήσεων που δημιουργούν αλυσίδες αξίας, σε μεγάλο μέρος τους εντός της χώρας, και οι οποίες ήδη καινοτομούν, δαπανούν για έρευνα και ανάπτυξη και διαθέτουν σημαντική θέση στον διεθνή ανταγωνισμό. Ένα δεύτερο κριτήριο σχετίζεται με την αναζήτηση των τομέων εκείνων όπου οι Έλληνες επιστήμονες, εδώ και έξω, έχουν να παρουσιάσουν καινοτομικό έργο.⁹

Τα δύο αυτά κριτήρια πρέπει να λειτουργήσουν συνδυαστικά, προκειμένου να αναδειχθούν οι περιοχές εκείνες όπου παρατηρείται συγκέντρωση επιχειρηματικής καινοτομίας με ταυτόχρονη ερευνητική αριστεία και διαθέσιμες υποδομές. Όμως δεν πρέπει να μείνουμε μόνο σε τομείς όπου έχουμε ήδη συγκριτικό πλεονέκτημα. Θα πρέπει να δομήσουμε πλεονεκτήματα και στις βασικές/γενικές τεχνολογίες (generic technologies) της 4BE, σε όλο το φάσμα προϊόντων και υπηρεσιών, ίσως με εφαρμογή και σε πιο παραδοσιακούς κλάδους, εκεί όπου υπάρχει ήδη διαμορφωμένο συγκριτικό πλεονέκτημα (γεωργία, τρόφιμα, τουρισμός, ναυτιλία).

Απαραίτητη βέβαια προϋπόθεση για τον τελικό προσδιορισμό των αλυσίδων αξίας στις οποίες πρέπει να επικεντρωθούμε είναι η εκτεταμένη διαβούλευση με επιλεγμένους φορείς της επιχειρηματικής και ερευνητικής κοινότητας.

Προφανώς πρέπει να εντοπίσουμε τις δυνατότητες που έχουμε και μέσα στις ήδη διαμορφωμένες επιλογές σε επίπεδο ΕΕ, όπου η καινοτομία αποτελεί σαφή προτεραιότητα του νέου πλαισίου πολιτικής της. Διαφαίνεται ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή τείνει να καταλήξει στην ισχυρή ενίσχυση 9 αλυσίδων αξίας¹⁰ και στην Αμυντική Βιομηχανία, και συνεπώς η χώρα μας θα πρέπει να προετοιμαστεί ώστε να συμμετέχει αποτελεσματικά.

Εδώ θα πρέπει να κάνουμε δύο παρατηρήσεις: Πρώτον, η πολιτική ενίσχυσης των αλυσίδων αξίας προκαλεί εντύπωση, με δεδομένη τη ρητή αποστροφή της ΕΕ σε κλαδικές πολιτικές. Η απόφαση αυτή προσομοιάζει με τις γνωστές συγκαλυμμένες (μέσω της μεταμφίεσής τους σε πολιτικές E&A) κλαδικές πολιτικές της ΕΕ στους κλάδους της αεροπορικής βιομηχανίας, της αυτοκινητοβιομηχανίας κ.λπ. Οι πολιτικές αυτές, στις οποίες διοχετεύθηκαν εξαιρετικά μεγάλα ποσά, αναμφίβολα συνέβαλαν στην ανταγωνιστικότητα αυτών των ευρωπαϊκών κλάδων και βοήθησαν τους ομίλους αυτούς να μείνουν στην αιχμή της τεχνολογίας, όμως επειδή οι όμιλοι αυτοί έχουν προφανές χωρικό (χωρών και περιοχών) αποτύπωμα, αυτό συνέβαλε στη γιγάντωση του ενδοευρωπαϊκού χάσματος. Υιοθετείται δηλαδή η βραχυχρονίως αποδοτική μέθοδος της ενίσχυσης των πρωταγωνιστών, που όμως μακροπρόθεσμα αφενός εντείνει τις ανισότητες μεταξύ των χωρών και περιφερειών της ΕΕ και αφετέρου υπονομεύει, πέραν της συνοχής της ΕΕ, και την τεχνολογική/καινοτομική της επάρκεια.¹¹ Δεύτερον, η Ελλάδα ήταν, εν τοις πράγμασι, απύσχα από όλες τις σχετικές συζητήσεις για την επιλογή των αλυσίδων αξίας, λόγω της γενικότερης αδυναμίας της χώρας μας να συμμετάσχει με αξιώσεις. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην ανεπάρκεια του ελληνικού Δημοσίου (που πρέπει να γίνει πραγματικά επιτελικό, δηλαδή να μπορεί να σχεδιάζει, να προβλέπει και να παρεμβαίνει στρατηγικά), της ελληνικής επιχειρηματικής κοινότητας αλλά και γενικότερα στην έλλειψη «συλλογικής αναλυτικής δυνατότητας» (thinking capacity) στην ελληνική κοινωνία, που, εάν ξεπεραστεί, θα επιτρέψει και τον τεκμηριωμένο σχεδιασμό δημόσιων πολιτικών (evidence based policy making).

Αντί συμπεράσματος: Απαιτείται να δομήσουμε τα πλεονεκτήματά μας

Από τη στιγμή που προσδιορίσουμε τις αλυσίδες αξίας τις οποίες θέλουμε να στηρίξουμε, στη συνέχεια πρέπει να «δομήσουμε» περαιτέρω πλεονεκτήματα μέσω της ισχυρής δημόσιας χρηματοδότησης και του προσανατολισμού όλων των πολιτικών στην υποστήριξή τους – και βέβαια να αναζητήσουμε την ποικιλότητα στηρίξής τους και από την ΕΕ.

Προϋπόθεση για τον μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας προς την 4BE είναι και η ριζική αύξηση της «συλλογικής αναλυτικής δυνατότητας», τόσο του κράτους

εν στενή εννοία, μέσα από τον μετασχηματισμό του σε ένα επιτελικό-επιχειρηματικό κράτος (Mazzucato¹²), όσο και της κοινωνίας μας ευρύτερα. Αυτό θα επιτρέψει και τον τεκμηριωμένο σχεδιασμό δημόσιων πολιτικών που θα υπηρετούν τους παραπάνω στόχους.

Καθοριστικός παράγοντας επιτυχίας αυτού του μετασχηματισμού είναι ο ολοκληρωμένος στρατηγικός σχεδιασμός, ο συνεκτικός συντονισμός και η αποτελεσματική υλοποίηση των ειδικότερων πολιτικών της 4BE που θα κατασφραγιστούν, καθώς και η επιδίωξη της ευρύτερης δυνατής (πολιτικής και κοινωνικής) συνεννόησης στους βασικούς στόχους.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στην 4BE, που εντάσσεται στην ευρύτερη συζήτηση για επαναβιομηχάνιση και βιομηχανική πολιτική, απαιτεί επιλογές (δηλαδή κερδισμένους και χαμένους) που για να υλοποιηθούν απαιτούν ευρύτερες συναινέσεις. Πρέπει δηλαδή να υποστηρικθούν από το σύνολο των εμπλεκόμενων «παικτών»: πολιτικό σύστημα (κυβέρνηση και αντιπολίτευση), οικονομικοί παράγοντες, σύστημα καινοτομίας και κοινωνία. Όλα τα παραπάνω μέτρα είναι σαφές ότι είναι μεσομακροχρόνιας στόχευσης και απαιτούν κυβερνητικές δεσμεύσεις που υπερβαίνουν συχνά κατά πολύ τον στενό ορίζοντα μιας κυβερνητικής θητείας.

Η ανάπτυξη μέσω μείωσης των φόρων, της οικοδομής και του τουρισμού, που σήμερα ευαγγελίζεται η ΝΔ, είναι μια πολιτική απάντηση για το χθες, όχι για το αύριο. Οφείλουμε επομένως να πιέσουμε την κυβέρνηση ώστε να μη χαθεί για την πατρίδα μας και αυτή η ιστορική ευκαιρία. Αυτό που χρειάζεται είναι η επιδίωξη ευρύτερων συναινέσεων¹³ για την πορεία προς την 4BE, ιδίως μέσω του έργου του Κοινοβουλίου, κατά το πρότυπο π.χ. της επιτροπής για το δημογραφικό. Επίσης, τα κόμματα της αντιπολίτευσης, οι φορείς της εργοδοσίας, των εργαζομένων, τα επιστημονικά και επαγγελματικά επιμελητήρια πρέπει να αναπτύξουν τον δικό τους προβληματισμό και να πιέσουν προς την κατεύθυνση της χάραξης μιας κατά το δυνατό εθνικής πολιτικής μετάβασης. Δεν υπάρχει καιρός για χάσιμο. Σε αντίθετη περίπτωση, προβάλλει ο κίνδυνος η χώρα μας να χάσει, μετά από το τρένο των προηγούμενων βιομηχανικών επαναστάσεων, και το τρένο της τρέχουσας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παραδείγματος χάριν, θυμίζουμε τη σημασία της αύξησης της αμοιβής των εργαζομένων στη Ford το 1900-1910, ώστε να μπορούν να αγοράσουν τα Ford T1.
2. Η ανάπτυξη ψηφιακών δεξιοτήτων είναι η απαραίτητη προϋπόθεση και το βασικό μέσο για την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στην ψηφιακή εποχή, όμως οι επιδόσεις της Ελλάδας δεν είναι καλές (25η στην ΕΕ-28 στον δείκτη DESI - Digital Economy and Society Index). Επίσης, σύμφωνα με μελέτη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που κατέταξε τα κράτη-μέλη της ΕΕ σε τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με την πρόοδο που έχει συντελεστεί προς

- την κατεύθυνση της 4BE: *Πρωτοπόρα κράτη, Κράτη με δυνατότητες, Κράτη-οπαδοί της παράδοσης και, τέλος, τα Διστακτικά κράτη*, στα οποία ανήκει η Ελλάδα.
3. Υπάρχουν αρκετές σχετικές μελέτες που όλες καταλήγουν στο ότι θα υπάρξει μαζική μείωση της απασχόλησης. Για παράδειγμα, από έρευνα που πραγματοποίησε το 2018 το World Economic Forum σε 12 κλάδους, διαπίστωσε ότι το 71% των εργασιών γίνεται από ανθρώπους και το υπόλοιπο από μηχανές – το ποσοστό αυτό αναμένεται να πέσει το 2022 στο 58%! Επίσης μέχρι το 2022, τουλάχιστον το 54% των εργαζομένων θα χρειαστεί σημαντική επανεκπαίδευση. Εάν διαχειριστούμε με σύνεση αυτούς τους μετασχηματισμούς, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στη δημιουργία νέων καλών θέσεων εργασίας και σε βελτιωμένη ποιότητα ζωής για όλους, αλλά αν αντιμετωπιστεί κακώς, θέτουν τον κίνδυνο διεύρυνσης των ανισοτήτων και ευρύτερη πόλωση, <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018>.
 4. Όσον αφορά το καθολικό βασικό εισόδημα: Η ΕΕ ανακοίνωσε τον Ιανουάριο την πρωτοβουλία διαβούλευσης με τους κοινωνικούς συνομιλητές, τους εργοδότες και τις κυβερνήσεις για τη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πλαισίου ελάχιστων αποδοχών στα κράτη-μέλη. Το 2017-2018, η συντηρητική κυβέρνηση της Φιλανδίας πραγματοποίησε ένα σχετικό πιλοτικό πρόγραμμα, ενώ κάτι αντίστοιχο είχε δοκιμαστεί στις ΗΠΑ και την Αυστραλία στη δεκαετία του '70. Όσον αφορά την τετραήμερη και την εξάωρη εργασία την υποστήριζε, ανάμεσα σε άλλους, η σημερινή πρωθυπουργός της Φιλανδίας πριν αναλάβει την κυβέρνηση.
 5. Mixed Reality είναι ο συνδυασμός του αληθινού και του ψηφιακού κόσμου, από τους οποίους δημιουργείται κάτι ενδιάμεσο.
 6. Distributed systems είναι η δυνατότητα να λειτουργήσουν μαζί υπολογιστικά συστήματα που αποτελούνται από μεγάλο αριθμό υπολογιστών (κεντρικών μονάδων επεξεργασίας - CPU) συνδεδεμένων μέσω δικτύων υψηλών ταχυτήτων.
 7. Εφαρμογές της τεχνητής νοημοσύνης στην υγεία, στην αυτόνομη κίνηση, blockchain κ.ά.
 8. Έχουμε παραδείγματα πολύ μικρών ή μικρομεσαίων χωρών, όπως η Φινλανδία, η Σιγκαπούρη και το Χονγκ Κονγκ, χωρίς μάλιστα σημαντικό επιστημονικό ή τεchno-καινοτομικό παρελθόν, που μπόρεσαν να ανέλθουν στην κορυφή διαδοχικών τεchno-οικονομικών μακρών κυμάτων, υλοποιώντας με συντεταγμένο τρόπο μακροπρόθεσμες στρατηγικές.
 9. Οι τρόποι αναζήτησης δεν είναι άγνωστοι: επιστημονικές δημοσιεύσεις λαμβάνοντας υπ' όψιν και την ποιότητα των περιοδικών, αυξημένες αναφορές από άλλους επιστήμονες, ερευνητική δραστηριότητα στο πλαίσιο ανταγωνιστικών προγραμμάτων κ.λπ. Η χαρτογράφηση που θα προκύψει θα επιτρέψει να φα-

νούν καθαρά οι περιοχές αριστείας της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας.

10. Το Στρατηγικό Φόρουμ που αφορά Σημαντικά Έργα Κοινού Ευρωπαϊκού Ενδιαφέροντος έχει ως στόχο του την ανάδειξη και οικοδόμηση ενός κοινού ευρωπαϊκού οράματος για τη στήριξη συγκεκριμένων στρατηγικών αλυσίδων αξίας πανευρωπαϊκού ενδιαφέροντος. Έχουν καταλήξει στη στήριξη των παρακάτω αλυσίδων αξίας: Μπαταρίες, Μικροηλεκτρονική, Υπολογιστές Υψηλών Επιδόσεων, Συνδεδεμένα - Καθαρά - Αυτόματα Οχήματα, Ευφυή Υγεία, Βιομηχανία Χαμηλών Εκπομπών Άνθρακα, Τεχνολογίες και Συστήματα Υδρογόνου, Βιομηχανικές Εφαρμογές του Διαδικτύου των Πραγμάτων, Κυβερνοασφάλεια, Βιοβασισζόμενα Υλικά, Προσθετική Κατασκευή (3D Printing).
11. Λ. Λαμπριανίδης, *Η ενίσχυση των «πρωταθλητών» ως απειλή για την ανταγωνιστικότητα και τη συνοχή της Ευρώπης*, ENA Institute, 2020, https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2020/02/Paper_ENA_Champ-2.pdf.
12. Μ. Mazuccato, *Το Επιχειρηματικό Κράτος*, Κριτική, Αθήνα 2015. Υποστηρίζει πως το κράτος μπορεί να μην επωμίζεται απλώς το ρίσκο της καινοτομίας, αλλά και να εισπράττει ένα μέρος από τα οφέλη της, καθιστώντας την ανάπτυξη αφενός πιο «έξυπνη», αφετέρου κοινωνικά πιο επωφελή.
13. Αναμφίβολα υπάρχει μια αρκετά μεγάλη ομοφωνία, γύρω από την ανάγκη της προσαρμογής στα δεδομένα της 4BE, μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων της χώρας. Αυτή πρέπει να αξιοποιηθεί, όμως υπάρχουν και πολύ σημαντικές διαφορές όπως: α) οι εξελίξεις γύρω από την ψηφιοποίηση και τις διάφορες εφαρμογές της συχνά διχάζουν, έτσι που στο ένα όριο να υπάρχει ο ελεύθερος διαμοιρασμός των παραγομένων και προσβάσιμων τεχνολογιών (Linux, Android κ.λπ.) και στο άλλο αυτών που κατοχυρώνονται με διπλώματα ευρεσιτεχνίας που συχνά εγκαθιστούν ένα μακροχρόνιο μονοπώλιο επί των εφαρμογών τους και που ως αποτέλεσμα αποδίδουν τεράστια κέρδη στους ιδιοκτήτες τους, αλλά εμποδίζουν την εξέλιξη της γνώσης. Η πρωτοτυπία της τρέχουσας τεχνολογικής επανάστασης είναι ακριβώς ο πολλαπλασιασμός της πρώτης κατηγορίας εφαρμογών, των «ελευθερών», χωρίς χρέωση, που βεβαίως συνυπάρχουν με τις υπόλοιπες. β) Για να προχωρήσουμε προς την 4BE, πρέπει να ξεπεράσουμε την υπάρχουσα δομή επιχειρηματικών συμφερόντων. Η 4BE είναι κατεξοχήν διαταρακτική επανάσταση. Επομένως, η κυβέρνηση που μπορεί να την υπηρετήσει καλύτερα είναι αυτή που έχει λιγότερες εξαρτήσεις από τα κατεστημένα συμφέροντα. γ) Προϋπόθεση για την επιτυχή διαχείριση της 4BE είναι η ύπαρξη άφθονου υψηλής ποιότητας ανθρώπινου κεφαλαίου, προϋπόθεση για το οποίο είναι η παροχή υψηλής ποιότητας δημόσιας εκπαίδευσης για όλους.

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ 4ης ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ¹

ΚΩΣΤΗΣ ΒΑΪΤΣΟΣ

Αντλώντας συμπεράσματα από την οικονομική ιστορία τριών προγενέστερων τεχνολογικών και βιομηχανικών επαναστάσεων, αναδύονται ορισμένες κρίσιμες επισημάνσεις που συγκρίνονται με τις αρχικές εμπειρίες της ήδη συντελούμενης 4ης ριζοσπαστικής μετάλλαξης αναπτυξιακών εγχειρημάτων. Αυτά βασίζονται σε πολλαπλά συστατικά καινοτόμων γνώσεων καθώς και σε πολυάριθμα και πρωτόγνωρα κοινωνικο-οικονομικά και επιχειρηματικά πεδία για την παραγωγή και την εμπορία προϊόντων και υπηρεσιών. Αρχική χαρακτηριστική παρατήρηση αποτελεί η αναγνώριση μιας έντονης διαφορετικότητας παραγωγικών και λειτουργικών μετασχηματισμών συγχρόνως με ταχύρρυθμες και συστηματικές μετεξελίξεις σε ξεχωριστές αναπτυξιακές τροχιές των συστατικών που συγκροτούν την παγκόσμια οικονομία.

Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύονται στρατηγικές στοχεύσεις, τόσο στις έντονες δημόσιες πρωτοβουλίες που αναλαμβάνονται όσο και στις επιχειρηματικές αποφάσεις και στις πρακτικές που ασκούνται. Πρωτίστως, αυτές εστιάζονται:

- στη συγκρότηση ποικίλων ικανοτήτων για την ενσωμάτωση και την προώθηση συνθηκών προσαρμογής σε ενεργοποιούμενες καινοτόμες κοινωνικο-οικονομικές μεταλλάξεις,

Ο Κωστής Βαϊτσός είναι ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.

- στην επιλογή αποτελεσματικών *θεσμών οικονομικής και κοινωνικής διακυβέρνησης* καθώς και,
- στην προώθηση συνεπών και εφικτών *προοπτικών αναπτυξιακής στόχευσης*.

Επιπρόσθετα, η μεγεθυντική επανάκτηση και η γενικότερη αναπτυξιακή μετάλλαξη στην εγχώρια ελληνική πραγματική οικονομία καθώς και, πολύ περισσότερο, στην παγκόσμια καλούνται να προσαρμοστούν στις *ιδιαιτερότητες* που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνία ξεχωριστά. Παρ' όλα αυτά, όμως, και στο διάβα ανομοιογενών εποχών, εγείρονται ορισμένα παρόμοια και κύρια ερωτήματα. Μεταξύ άλλων, τα ερωτήματα αυτά επικεντρώνονται στα ακόλουθα:

Κατ' αρχάς και στις αναδυόμενες αναπτυξιακές προκλήσεις κάθε ξεχωριστής εποχής, τίθεται το αντίστοιχο σύνθετο ερώτημα ως προς το ποιες είναι οι κυρίαρχες συνθήκες καθοριστικών αιτιάσεων (και όχι απλώς συμπτωματικών συσχετισμών), καθώς και οι αντιπροσωπευτικές μεταβλητές που προκαλούν βασικές κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις;

Αυτές διαμορφώνουν ευκαιρίες αλλά και απαιτητικούς μηχανισμούς αποτελεσματικής διάχυσης και ενσωμάτωσης σε καινοτόμες αλλαγές στο ευρύτερα γνωσιολογικό και παραγωγικό τους περιβάλλον. Αντίστροφα, αναδύονται προβληματισμοί για την υπέρβαση δομικών καταστάσεων υστέρησης, επιβράδυνσης ή ακόμη και εκτροπής βασικών επιδόσεων. Και αυτό εξαιτίας των προκαλούμενων ανατρεπτικών επιπτώσεων στις προϋπάρχουσες δομές, όπως και στις αντιδράσεις κατεστημένων συμφερόντων. Παράλληλα όμως προωθούνται μεθοδευμένες και συνεκτικές πρωτοβουλίες προσαρμογής, επαναπορρόφησης και δημιουργικής διεύρυνσης στο παραγωγικό δυναμικό. Η σύνθετη και πολυεπίπεδη διεκυστίδα στη δυναμική ενεργοποίησή τους καταλήγει με τη δημιουργία ποικίλων εκφάνσεων ανισότητας μεταξύ των επιδόσεων «κερδισμένων» και «χαμένων» στις εμπλεκόμενες διαδικασίες νεωτερικότητας και προόδου ή υστέρησης και υποβάθμισης.

Επιπρόσθετα, τίθεται ένα δεύτερο και, αυτήν τη φορά, περισσότερο λειτουργικό ερώτημα ως προς το πώς τα περιεχόμενα

- (α) των θεσμών και της ποιότητας διακυβέρνησης,
 - (β) των υποδομών που συγκροτούνται επενδυτικά και παραγωγικά καθώς και,
 - (γ) της διαθεσιμότητας και των πιεστικών απαιτήσεων εναλλακτικής αξιοποίησης πλουτοπαραγωγικών πόρων,
- καθορίζουν τους ρυθμούς μετάλλαξης αναπτυξιακών ευκαιριών, αλλά και την πρόκληση διαφορετικών αγοραίων ή και άλλης προέλευσης κινδύνων;
- Παρόμοια, τίθεται και ένα τρίτο βασικό ερώτημα ως προς το ποιοι είναι οι ρόλοι, οι οποίοι αναλαμβάνονται εντός της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας, στις εκλα-

βανόμενες πρωτοβουλίες συμπληρωματικότητας ή, αντίθετα, εκτόπισης των μεταξύ τους αναπτυξιακών δραστηριοτήτων;

Σίγουρο πάντως είναι ότι οι επιζητούμενες υπερβάσεις σύνθετων αναπτυξιακών προκλήσεων δεν κατακτώνται με την εμμονή σε απλουστευτικές ιδεοληψίες βασισμένες στις πραγματικότητες προηγούμενων αιώνων. Αυτές ενδέχεται να μεταλαμπαδευτούν άκριτα για την υποστήριξη συγκεκριμένων ισχυρών συμφερόντων –επαγγελματικών, εταιρικών και εθνικών– καθώς και εξαιτίας ιδεολογικών προκαταλήψεων.

Τα αρχικά δεδομένα σειράς μελετών από έγκριτους αναλυτές στην παγκόσμια ερευνητική υποδομή, από τις οποίες και αντλούνται εδώ συνθετικά συμπεράσματα, αναδεικνύουν ήδη τις πρώτες συστημικές συνέπειες της 4ης γνωσιολογικής και παραγωγικής επανάστασης. Κύρια συστατικά της επισημαίνουν τους ακόλουθους καθοριστικούς χώρους προκαλούμενων επιδράσεων:

Κατ' αρχάς, συντελείται μια πολυτομεακή παραγωγική επανάσταση που, για πρώτη φορά, αποδεικνύεται ότι είναι και βιομηχανική, αλλά όχι μόνον.

Σε αντιδιαστολή:

Καταγράφονται ουσιώδεις μετεξελίξεις που ενσωματώνουν πρωτοβουλίες σε αναβαθμισμένα, απαιτητικά και υψηλά αμειβόμενα τμήματα του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών για την αξιοποίηση της ταχύρρυθμα διευρυνόμενης *ψηφιακής οικονομίας*.

Συγχρόνως αναδύονται πρωτόγνωρες δημιουργικές διεργασίες σε ποικίλους βιομηχανικούς πολυκλάδους για τη δημιουργία των ονομαζόμενων «έξυπνων προϊόντων» μεταποιητικής προέλευσης σε ριζοσπαστικά καινούργιες εφαρμογές γνώσεων στην παραγωγή και στην ανταλλαγή αγαθών.

Επίσης αφορούν συνδυαστικά τον δευτερογενή βιομηχανικό τομέα μαζί με τον τριτογενή των υπηρεσιών στις καθοριστικές προόδους ενός άλλου και κρίσιμου γνωσιολογικού χώρου. Αυτός εστιάζεται στα γνωσιολογικά πεδία της *βιοτεχνολογίας*, της μοριακής βιολογίας και σε συγγενείς τομείς επιστημονικής εξειδίκευσης. Εκεί, δημιουργούνται νέοι ορίζοντες κάλυψης αναγκών στα προληπτικά και στα θεραπευτικά στάδια της υγείας του σύγχρονου ανθρώπου, δημιουργώντας και προϋποθέσεις επιμήκυνσης καθώς και ποιοτικής αναβάθμισης του προσδόκιμου χρόνου ζωής.

Παρόμοια αποτυπώνονται διαφοροποιούμενες επιδόσεις στη μακροοικονομικά πολλαπλασιαστική ενεργοποίηση ή, αντίθετα, στη συρρίκνωση και στην αγοραία υποτίμηση κοινωνικο-οικονομικών φαινομένων. Και αυτό εξαιτίας της δυναμικής παραγωγικών, εισοδηματικών και ευρύτερα αναπτυξιακών *διασυνδέσεων* (τα ονομαζόμενα στα αγγλικά «*linkages*»), αλλά και διαρρών και ρωγμών σε δια-κλαδικό και δι-εταιρικό επίπεδο. Οι δυναμικές αυτές

αλληλεπιδράσεις αναπτύχθηκαν εννοιολογικά και αναλυτικά με ξεχωριστό τρόπο από δύο κορυφαίους οικονομολόγους-στοχαστές του 20ού αιώνα, ήτοι τους V. Leontief και Al. Hirschman.

Ειδικότερα, η πρακτική εφαρμογή των πρωτοποριακών τους επιστημονικών πονημάτων αφορά ιδιαίτερα την καταγραμμένη και παραδειγματικά σχεδόν μοναδική εξαίρεση της ουσιαστικής πολυκλαδικής μεγέθυνσης δραστηριοτήτων στον *αγροτροφικό τομέα παραγωγής* κατά την πρόσφατη ελληνική κρίση. Επίσης, συμβάλλουν στην τεκμηριωμένη ανάδειξη της ύπαρξης συγκριτικών πλεονεκτημάτων με συνδυαστικές πρωτοβουλίες προώθησης αγροτικών και βιομηχανικών παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Επιπρόσθετα και τελικά εν όψει των καταστροφικών παρενεργειών που προκαλούνται από την κλιματική αλλαγή, με παραγωγικές ρίζες σε σοβαρά επιβλαβείς επιπτώσεις προηγούμενων τεχνολογικών και παραγωγικών επαναστάσεων, εστιάζονται σήμερα στις ανάγκες ριζικής και εμπεδωμένης αναδιάταξης των πηγών προέλευσης ενεργειακών εισροών στην *πράσινη ανάπτυξη*. Εκεί, εμπλέκονται στρατηγικές πρωτοβουλίες και στους τρεις τομείς οικονομικής ενεργοποίησης, ήτοι

(α) στον πρωτογενή (π.χ. σε εξορυκτικές δραστηριότητες όπως και σε τμήματα των παραγωγικών δραστηριοτήτων του ευρύτερου αγροτικού πολυκλάδου),

(β) στον δευτερογενή, εξαιτίας αναλώσιμων ενεργοβόρων εισροών, όπως στην παραγωγή τσιμέντου, μεταλλικών προϊόντων κ.ά. για την προώθηση κατασκευαστικών και λοιπών βιομηχανικών πρωτοβουλιών καθώς και,

(γ) στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών.

Δεύτερον, πραγματοποιείται μια αυξανόμενη κατανόηση της *μετάλλαξης μεικτών καπιταλιστικών συστημάτων* σε μια νέα εποχή. Σε αυτήν, καθοριστική αγοραία «παραγωγική υπόσταση» αλλά και κοινωνικοπολιτική σημασία κατέχουν τα *άυλα κεφαλαιουχικά αγαθά* σε σύγκριση με τα υλικά όπου είναι ενσωματωμένες γνωσιολογικές καινοτομίες σε μηχανολογικές και εργοστασιακές εγκαταστάσεις.

Καταληκτικά αναδύονται σύνθετοι μετασχηματισμοί αλληλεξαρτώμενων απαιτήσεων που σε ορισμένα σημαντικά τμήματά τους

- προβάλλεται αγοραία μια ουσιαστική αύξηση στο μέγεθος των απαιτούμενων επενδυτικών δεσμεύσεων αλλά και των συνεπειών άσκησης οικονομικής δύναμης στις αγορές, όπως και στη διαμόρφωση θεσμών οικονομικής διακυβέρνησης μέσω πρακτικών ενεργού lobbying από εξειδικευμένες υποστηρικτικές υπηρεσίες, ενώ

- σε άλλους χώρους παραγωγής αναδεικνύονται δημιουργικές ευκαιρίες πιο ευέλικτων και ενδιάμεσου μεγέθους ανταγωνιστικών εταιρικών σχημάτων και τέλος,

- στο δημιουργικό επίπεδο συμμετέχουν επιλεκτικά εξειδικευμένες ατομικές ή και σχετικά μικρού μεγέθους

μονάδες start-ups ή και πιο ολοκληρωμένα εφαρμοσμένες παραγωγικής διαδικασίας.

Σε όλες τις ανωτέρω και διαφορετικές, σε μέγεθος και οικονομικά περιεχόμενα, παραγωγικές οντότητες συμμετέχουν αναβαθμισμένης ποιότητας εισροές παραγωγής στην αξιοποίηση *ανθρώπινου κεφαλαίου* και *εταιρικού κεφαλαίου*. Παρόμοια προβάλλονται τα πλεονεκτήματα μιας συνεργατικής και ειδικά αποτελεσματικής *εξωστρέφειας* μέσω των ονομαζόμενων πρακτικών του «outsourcing» σε παραγωγικές εξειδικεύσεις άλλων εταιρικών μονάδων. Επίσης βασίζονται στην ανάπτυξη και στην ειδικά προγραμματισμένη δημιουργία και αξιοποίηση υποδομών. Τέλος, αναδεικνύονται ευκρινέστερα και οι προτεραιότητες στις εναλλακτικές χρήσεις πλουτοπαραγωγικών πόρων με διαχρονικά αυξανόμενες επενδύσεις στην έρευνα και ανάπτυξη (E&A) παραγωγικής γνώσης.

Δύο λέξεις-κλειδιά χαρακτηρίζουν τα ανωτέρω:

Πρώτον, η λέξη *γνώση* (και κατ' επέκταση η *οικονομία της γνώσης*), που συμπεριλαμβάνει τον χώρο της τεχνολογίας αλλά και άλλους τομείς οργανωτικών και διαχειριστικών γνώσεων και συλλογικών τεχνογνωσιών στην όλη φυσιογνωμία της παραγωγής.

Δεύτερον, η λέξη *εκμάθηση*, δηλαδή οι ποικιλόμορφες δυνατότητες δημιουργίας ατομικών και συλλογικών *ικανοτήτων* συμμετοχής και αξιοποίησης μετεξελίξεων σε άλλους καινοτομικούς χώρους γνώσης και δημιουργικών πρωτοβουλιών.

Στην ταχύρρυθμη εξελισσόμενη παγκόσμια παραγωγική δομή, πέντε πρωτοπόρες επιχειρήσεις στην ψηφιακή οικονομία των ΗΠΑ κατέχουν μια προνομιακή και κυρίαρχη παρουσία. Αυτές είναι η Microsoft, η Google (και η μητρική της Alphabet), η Amazon, η Apple και η Facebook. Σύμφωνα με εξατομικευμένα στοιχεία της Compustat, οι προαναφερθείσες κατέγραφαν μια ετήσια σχέση στον δείκτη έντασης E&A προς πωλήσεις, που προσέγγιζε ή και υπερέβαινε την κλίμακα του 15%, φθάνοντας έως και κοντά στο 20% (στη Microsoft) κατά τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα.

Ακολουθούν κινεζικές εταιρείες όπως η Huawei, η ZTE, η Alibaba, η Tencent κ.ά. Στις πρόσφατες δεκαετίες, αυτές κατέγραφαν εντυπωσιακούς ρυθμούς ετήσιας μεγέθυνσης υψηλότερους του 20% στις επενδύσεις πόρων σε E&A. Ως αποτέλεσμα, η Κίνα καταγράφει δείκτες στην ένταση παραγωγής γνώσεων, οι οποίοι υπερέρχουν εκείνων που εκτιμώνται για την Ευρώπη.

Στην ελληνική περίπτωση, σύμφωνα με τα τελευταία δεδομένα του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης για το 2017, ο πλησιέστερος αντίστοιχος δείκτης «Έντασης E&A» σε εθνικό επίπεδο –ήτοι ο λόγος E&A/ΑΕΠ– ανήλθε σε 1,14%, δηλαδή σε κλίμακα που μόλις ξεπερνούσε τα -2 δισ. Στην απαρχή της κρίσης βρισκόταν στο 0,67% (σχεδόν -1,4 δισ.). Η ποσοστιαία επίδοση ως προς το ΑΕΠ

για το 2017 κατατάσσει την Ελλάδα στη 19η θέση της τότε ΕΕ-28! Για τις επιχειρήσεις ο αντίστοιχος δείκτης ήταν 0,56% (ήτοι, κάτω του -1 δισ.).

Όσον αφορά τη συνειδητή και συνεχή δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου, δύο χώροι πολιτικής αναλαμβάνουν καθοριστική σπουδαιότητα:

Κατ' αρχάς, ειδικό βάρος κατέχει η ισότιμη πρόσβαση, για όλους, στην ποιοτική εκπαίδευση και στη διά βίου επιμόρφωση. Στρατηγικής επίσης σημασίας αποτελεί η μεθοδευμένη διαφύλαξη δημιουργικά σταθερών συνθηκών απασχόλησης. Αντίθετα, η περιστασιακή και μερική απασχόληση καθώς και η αναγκαστική και μη-επιθυμητή ετεροαπασχόληση, ως αγοραίοι μηχανισμοί υποτιθέμενης αντιμετώπισης συνθηκών μαζικής ανεργίας, κρύβουν άλλους λόγους αιτίας. Αυτοί συνδέονται με μέτρα παρατεταμένης λιτότητας και ρήξεων συνοχής.

Επιπρόσθετα, στη λειτουργία της αγοράς εργασίας κρίνεται απαραίτητη η διαφοροποίηση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης των εργαζομένων από τους μηχανισμούς εμπορευματοποίησης άλλων εισροών στην παραγωγή. Επίσης αποτελεί καίρια αναγνώριση η πολλαπλασιαστική επίδραση της ποιότητας ζωής και του επιπέδου διαβίωσης των εργαζομένων. Τέτοιες συνθήκες συμβάλλουν στη συγκρότηση τόσο της συνολικής προσφοράς και της παραγωγικότητας της εργασίας όσο και της συναθροιστικής καταναλωτικής ζήτησης σε σύγχρονες οικονομίες. Άρα, αναδιατάσσονται και οι προδιαγραφές μέτρων πολιτικής που προωθούν προοπτικές για μια διατηρήσιμη μακροοικονομική μεγέθυνση.

Τρίτον και όπως τεκμηριώνεται, οι πολυεπίπεδες προκλήσεις στην αναπτυξιακή προώθηση εθνικού εκποτίσματος συστημάτων καινοτομικών και παραγωγικών μετασχηματισμών έτυχαν αρχικά της αποτελεσματικότερης θεσμικής ενίσχυσής τους κατά τις δεκαετίες του 1970 έως και τα μέσα του 1990. Τέτοιες πρωτοβουλίες συμπληρώθηκαν και υποκαταστάθηκαν μερικώς από ειδικές και ανταγωνιστικές μεταξύ τους πρωτοβουλίες δύο υπερδυνάμεων παγκόσμιου εκποτίσματος – τις ΗΠΑ και την Κίνα. Στην αναδυόμενη παγκοσμιοποιημένη πραγματική οικονομία των δύο υπερδυνάμεων, προβεβλημένη θέση αναλαμβάνουν η αξιοποίηση ειδικά επεξεργασμένων δεδομένων κατόπιν μεθοδευμένης πρόσβασης σε εξατομικευμένα και ποικιλόμορφα πληροφοριακά στοιχεία.

Τέτοια ειδικά επεξεργασμένα δεδομένα αφορούν τις προτιμήσεις, τις πρακτικές και τις επιδόσεις πελατών, προμηθευτών, ανταγωνιστών αλλά και κοινωνικών συνόλων σε παγκόσμιο επίπεδο. Επίσης εμπλέκονται γνώσεις που προάγονται παγκοσμίως σε πανεπιστήμια, σε δημιουργικά και πρωτοπόρα ερευνητικά κέντρα καθώς και σε εγχειρήματα νεόφυτων «start ups». Τέτοιες εξελίξεις προάγουν την προώθηση δεξαμενών δεδομένων στο ονομαζόμενο «cloud computing big data». Η κερδοσκοπική αξι-

οποίησή τους συμβαδίζει και με την ανάπτυξη καινοτόμων «μέγα αλγόριθμων». Τα ανωτέρω συνοδεύονται θεσμικά με μέτρα νομικής και συμβατικής κατοχύρωσης μονοπωλιακών ή/και ολιγοπωλιακών προνομίων, για άλλους δικαιωμάτων, σε κρίσιμους τομείς. Τέτοιοι τομείς περιλαμβάνουν και την προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Τέτοιες πρακτικές ασκούνται με ενεργητικές παρεμβάσεις οικονομικής διπλωματίας όπως και από την κρατική άσκηση της δημόσιας εξουσίας συγκριτικά πιο αναπτυγμένων οικονομιών. Επιπρόσθετα, συμπληρώνονται και από την άσκηση αγοραστικής δύναμης μέσω παρεμβατικής διαχείρισης κρατικών προμηθειών και ειδικών εθνικών επιδομάτων στη δημιουργία παραγωγικών υποδομών. Ενδεικτικό των ιδιαιτεροτήτων διαφορετικών οικονομικών χώρων είναι ότι, όπως αναφέρεται, πρόσφατα το Υπουργείο Άμυνας των ΗΠΑ κατέληγε στην ανάθεση συμβολαίου ύψους \$10 δισ. στην Amazon για παροχή υπηρεσιών στα αποκαλούμενα cloud services. Η κλίμακα αυτής της ανάθεσης ανέρχεται σε πενταπλάσιο μέγεθος πόρων των συναθροιστικών αντιστοίχων σε Ε&Α στην ελληνική επικράτεια στα τέλη της δεκαετίας του 2010.

Οι πολιτικές ανάθεσης παραγωγικών εργασιών σε εγχώριες εταιρείες δεν είναι συμβατές με τους υποχρεωτικούς θεσμούς στην ΕΕ για την επιλεκτική δημιουργία της ενιαίας αγοράς στον βιομηχανικό πολυκλάδο. Ο χώρος αυτός αποτελεί τομέα ειδικού ενδιαφέροντος μεγάλων και διεθνοποιημένων γερμανικών εταιρειών. Ακόμη μεγαλύτερης απόλυτης κλίμακας προνομιακές πολιτικές στήριξης εγχώριων εταιρειών προωθούνται από τις δημόσιες αρχές της Κίνας, στο πλαίσιο των δικών της πολιτικο-οικονομικών θεσμικών ιδιαιτεροτήτων.

Σε αυτό το σύνθετο σκηνικό συγκροτείται, ξεχωριστά για τις περιπτώσεις των ΗΠΑ και της Κίνας, ένα ιδιαίζον σχήμα υποστήριξης εθνικών συμφερόντων. Το σχήμα αυτό πριμοδοτεί μια συμπληρωματική συνεργασία μεταξύ του κράτους καθεμίας υπερδύναμης και της παγκοσμιοποιημένης παρουσίας κερδοσκοπικών τους πρωταγωνιστικών φορέων. Ως αποτέλεσμα, στη διαμορφούμενη *realekonomik*, προεξέχουσα παγκόσμια παρουσία κατέχουν τέσσερις κατηγορίες παικτών: το αμερικανικό και το κινεζικό κράτος, καθώς και οι αντίστοιχοι εθνικής προέλευσης παγκοσμιοποιημένοι εταιρικοί φορείς. Αυτοί εντατικοποιούν την εταιρική τους οικονομική ολοκλήρωση («global corporate economic integration»), που άρχισε από προηγούμενους αιώνες εσωτερικεύοντας ενδοεταιρικά τις διασυννοριακές αγορές.

Ως αποτέλεσμα προωθείται ενεργά μελετημένα

(i) η *οικειοποίηση* από τους συμμετέχοντες φορείς αγοραίας προστιθέμενης αξίας από την παραγωγική και επιχειρηματική αξιοποίηση επενδύσεων που φέρουν και ρίσκα,

(ii) η *απόσπαση* ποικίλων εισοδηματικών προσόδων

(«rents» στα αγγλικά με συγγενή χρήση στα γαλλικά), εξ ου και ο εισαχθείς ελληνικός νεολογισμός του ραντιέρη), και

(iii) η άσκηση εταιρικών πρακτικών φοροαποφυγής με τη μεθοδευμένη αξιοποίηση, σε παγκόσμιο επίπεδο, φορολογικών παραδείσων αλλά και την απόκτηση ειδικής δημοσιονομικής μεταχείρισης από άλλες οικονομίες, όπως ασκείται στην περίπτωση της Ολλανδίας, μέσω τιμών μεταβίβασης μεταξύ συγγενών επιχειρηματικών οντοτήτων.

Η περίπτωση της Ευρώπης, που ενδιαφέρει άμεσα και ζωτικά την Ελλάδα, εμφανίζεται να βρίσκεται ακόμη σε πρώιμα στάδια μιας συλλογικά και όχι μόνον εθνικά ενεργού συμμετοχής της στην 4η γνωσιολογική και παραγωγική επανάσταση. Αντί αυτού, ασχολείται

- με τους ρόλους που καλούνται να αναλάβουν οι υπόλοιποι εταίροι στην ΕΕ για την ενίσχυση των στοχεύσεων της κυρίαρχουσας στη γηραιά ήπειρο κινητήριας δύναμης που κατέχει η ενωμένη πλέον Γερμανία φιλοδοξώντας να ανεληχθεί στο επίπεδο του club των οικονομικών υπερδυνάμεων και,

- με την ένταξη σε εθνικά Συντάγματα μελών της ONE, όπως και στο Κοινοτικό Κεκτημένο, μέτρων πολιτικής προκρούστειων οικονομικών. Δηλαδή εισάγεται η υποχρεωτική εφαρμογή δημοσιονομικών πρακτικών με αυτόματα εφαρμοζόμενους πολυετείς αν και αυθαίρετα προσδιοριζόμενους κανόνες λιτότητας, κόφτες και ποικίλες τιμωρητικές διατάξεις.

Παρά τις προκαλούμενες εντάσεις, εκεί δεν διακυβεύονται πλέον γενικευμένοι και καθαρά ενδοευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί που συγκρότησαν την πολιτική σύλληψη της Συνθήκης της Ρώμης πριν από πάνω από έξι δεκαετίες. Τέτοιες δραστικές μετεξελίξεις επανατοποθετούν και την πολιτική στόχευση μιας ενωμένης Ευρώπης για τις επερχόμενες δεκαετίες. Η ριζοσπαστική αυτή ρήξη με το παρελθόν σε κρίσιμες πολιτικές στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τεκμηριώνεται εμπειρικά με την αξιοποίηση επίσημων δεδομένων από έναν μοναδικό και παγκοσμίως καινοτόμο θεσμικό μηχανισμό του Ευρωσυστήματος, που φέρει το ακρωνύμιο Target 2. Οι λειτουργίες και αρμοδιότητες του συγκεκριμένου μηχανισμού συγκροτήθηκαν οκτώ χρόνια μετά την εισαγωγή του κοινού νομίσματος του ευρώ με πρωτοβουλία τριών κεντρικών τραπεζών, ήτοι της Deutsche Bundesbank, της Banque de France και της Banca d'Italia.

Σε πραγματικούς χρόνους, οι πληροφορίες πίσω από τις δημοσιεύσεις του Target 2 αποτελούν ένα μοναδικό σύστημα επεξεργασμένης γνώσης – αυτό δηλαδή που στην αγγλική ορολογία ονομάζεται «economic intelligence system». Ειδικότερα, περιλαμβάνει πληροφόρηση του ποιος χρωστάει τι, πόσο, πότε και σε ποιον στις διασυνοριακές οικονομικές συναλλαγές κάθε μέλους της Ευρωζώνης με τον υπόλοιπο κόσμο. Τα εμπλεκόμενα πρωτογενή δεδομένα καταγράφονται επισήμως στις συνεχείς σχέσεις μεταξύ κεντρικών τραπεζών, συστημικών εμπορικών τραπεζών και Κεντρικής Ευρωπαϊκής Τράπεζας.

Συγκεκριμένα και ολοκληρώνοντας, για μεν τη Γερμανία τα εθνικά της πλεονάσματα υπερ-τριπλασιάστηκαν από -325 δισ. στην αρχή της δεκαετίας του 2010 σε μέχρι και τα -950 δισ. στο τέλος της, προσεγγίζοντας έτσι την κλίμακα του Ι τρις. ευρώ. Σε αντιδιαστολή, η Ιταλία καταγράφει τα μεγαλύτερα ευρωπαϊκά ελλείμματα που εκτινάχτηκαν στα μείον -470 δισ. στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, με την Ισπανία να ακολουθεί με μείον -400 δισ. και την Πορτογαλία έως μείον -85 δισ. Το άθροισμα των ελλειμμάτων των τριών αυτών νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών αντιστοιχεί, σε απόλυτες κλίμακες, στα αντίστοιχα μεγέθη των γερμανικών πλεονασμάτων.

Τα ελληνικά ελλείμματα περιορίστηκαν πλέον ετησίως μεταξύ των μείον -25 δισ. και μείον -40 δισ. Και αυτό, όχι λόγω της επίτευξης κάποιας πραγματικής αναπτυξιακής αναπροσαρμογής. Σε αντιδιαστολή, πρόκειται πρωτίστως για τις συνέπειες διακανονισμού χρονικής επιμήκυνσης στην αποπληρωμή ενός ειδικά επαυξημένου εξωτερικού δημόσιου χρέους. Συνεπώς, οι διαχρονικές επιβαρύνσεις δεν εξαφανίζονται σε μια μαύρη τρύπα χρηματοοικονομικής φύσης με την *a priori* εκτίμηση της σημερινής αξίας του λογιστικού κόστους εξυπηρέτησης δημόσιων χρεών. Αντιθέτως, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι αναδύονται και νέα συστατικά κόστους από τις διαφυγούσες ευκαιρίες επόμενων περιόδων, εξαιτίας των τρεχουσών πολιτικών παρατεταμένης λιτότητας και παραγωγικής αποδιάρθρωσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αποτελεί τμήμα ευρύτερου ερευνητικού έργου που θα ολοκληρωθεί εντός του 2020 από τους Κ. Βαϊτσο και Βλ. Μισσό σε θέματα δυναμικής της ελληνικής κρίσης και των προκλήσεων υπέρβασής της.

«ΠΟΙΟΣ ΓΙΝΕΤΑΙ ΕΛΛΗΝΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ»: ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΟΡΜΟΒΙΤΗΣ

Εισαγωγή

Η διαδικασία της συνέντευξης ενώπιον της Επιτροπής Πολιτογράφησης αποτελεί απαιτούμενο βήμα στην πορεία της απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας (Ε.Ι.) για τους αλλοδαπούς που έχουν συμπληρώσει ικανό χρόνο νόμιμης και μόνιμης διαμονής στη χώρα.¹ Αφορά συγκεκριμένα τους αλλογενείς² αλλοδαπούς που έφθασαν – συνήθως – ως ενήλικες στην Ελλάδα και κατοικώντας σε αυτή μέχρι και σήμερα επιθυμούν να ενταχθούν πλήρως στην ελληνική κοινωνία αποκτώντας τα δικαιώματα του Έλληνα πολίτη.³ Στη συγκεκριμένη διαδικασία, ο νομοθέτης ζητά από την Επιτροπή⁴ να κρίνει τον βαθμό «ένταξης» στην ελληνική κοινωνία (και όχι της «ενσωμάτωσής» τους, όπως εκ παραδρομής έχουμε δει να αναφέρεται περιστασιακά σε πρακτικά συνεντεύξεων⁵), κρίνοντας αυτοτελώς τρία πεδία που ορίζονται ως εξής:

- α) την επάρκεια γλωσσικής επικοινωνίας στα ελληνικά,
- β) τη δυνατότητα κοινωνικής συμμετοχής με αξιολόγηση της εξοικείωσης με την ελληνική ιστορία, πολιτισμό και γεωγραφία και
- γ) την εξοικείωση με τους θεσμούς του πολιτεύματος της Ελληνικής Δημοκρατίας, την πολιτική ζωή της χώρας και την πρόσφατη πολιτική ιστορία της.

Ο Δημήτρης Χορμοβίτης είναι ειδικός επιστήμονας, Κύκλος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Συνήγορος του Πολίτη.

Οι ερωτήσεις, λοιπόν, που απευθύνονται στους αιτούντες την Ε.Ι. με πολιτογράφηση χωρίζονται σε τρία στάδια και είναι έτσι επιλεγμένες, ώστε να μπορεί η Επιτροπή να κρίνει εάν διαθέτουν το γνωστικό υπόβαθρο, που επιτρέπει την ομαλή λειτουργία τους ως μέλη της ελληνικής κοινωνίας και ως πολίτες.⁶ Η κρίση της εκάστοτε Επιτροπής είναι αποτέλεσμα ψηφοφορίας των μελών της και λαμβάνεται μετά την αξιολόγηση όλων των απαντήσεων στις ερωτήσεις που υποβάλλονται, ο αριθμός των οποίων είναι σχεδόν πάντα μεγαλύτερος από 35.⁷ Ανάμεσα στις πρώτες ερωτήσεις κάθε συνέντευξης υπάρχουν 6-7 που είναι πανομοιότυπες για κάθε ερωτώμενο και αφορούν προσωπικά στοιχεία, που περιλαμβάνουν πάντοτε τον χρόνο άφιξης του στην Ελλάδα, την οικογενειακή του κατάσταση, τον τόπο κατοικίας του, το επίπεδο σπουδών του και τον λόγο που επιθυμεί να αποκτήσει την Ε.Ι. Οι υπόλοιπες ερωτήσεις υποθετικά μοιράζονται ανάμεσα στα 3 πεδία, που, όπως προαναφέραμε, αφορούν τη βασική γλωσσική ικανότητα, στοιχεία ιστορίας, γεωγραφίας και ελληνικών συνηθειών, καθώς και γνώσεις που αποδεικνύουν την πολιτική ενσωμάτωση του υποψηφίου. Η αρνητική αξιολόγηση σε ένα από τα τρία εξεταζόμενα πεδία αντιστοιχεί σε αρνητική εισήγηση για την ένταξη του εκάστοτε ενδιαφερομένου (αρ. 5, Ν. 3838/2010) και επιφέρει απόρριψη του αιτήματός του για πολιτογράφηση. Η πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας αναπληρώνει σε έναν βαθμό ελλείψεις στα υπόλοιπα δύο πεδία.⁸

Με τη μορφή που την εξετάζουμε, η διαδικασία της συνέντευξης εφαρμόζεται από την έναρξη ισχύος του Ν. 3838/2010 και προβλέπεται ότι θα εξακολουθήσει να εφαρμόζεται μέχρι την αντικατάστασή της με διαδικασίες εξετάσεων γλώσσας και στοιχείων ένταξης, που προβλέφθηκαν με τον Ν. 4604/2019. Ειδικότερα δε, πριν από το 2010 δεν υπήρχε κάποιο σύστημα αξιολόγησης των αιτούντων Ε.Ι., ενώ κατά την περίοδο που εξετάζουμε δίνεται σχεδόν απόλυτη ελευθερία στα μέλη των Επιτροπών να υποβάλλουν όποια και όσα ερώτημα κρίνουν κατάλληλα για την αξιολόγηση των αιτούντων.⁹ Ως βοήθημα προς τους αλλοδαπούς, παρέχεται διαδικτυακά εγχειρίδιο με τίτλο *Ελλάδα, η δεύτερη πατρίδα*, παραγωγής του Υπουργείου Εσωτερικών από το 2001, το οποίο όμως περιέχει σε αρκετά σημεία σύνθετο αφηγηματικό λόγο, συχνά παρέχει παρωχημένες πληροφορίες ή άλλες που δεν αξιολογούνται ως σημαντικές, και γι' αυτόν τον λόγο δεν αποτελεί μόνιμη ούτε αποκλειστική πηγή άντλησης ερωτημάτων για τις συνεντεύξεις των Επιτροπών Πολιτογράφησης.¹⁰ Η διακριτική αυτή ευχέρεια που υπήρξε φαίνεται να είχε το διαπιστωμένο μειονέκτημα της ανισότητας του επιπέδου δυσκολίας αλλά και του πλήθους των ερωτήσεων που υπέβαλλαν οι εκάστοτε επιτροπές, ανάλογα με τη σύνθεσή τους και την προδιάθεση των ατόμων που τις απάρτιζαν. Ως συνέπεια αυτού, η νεοϊδρυθείσα (κατά

την περίοδο που εξετάζουμε) Ειδική Γραμματεία Ιθαγένειας του Υπουργείου Εσωτερικών, από το 2017 και έπειτα, προχώρησε, αρχικά στην έκδοση μιας σειράς εγκυκλίων, προσπαθώντας αφενός να ομογενοποιήσει το περιεχόμενο αυτών των συνεντεύξεων ανά τη χώρα και αφετέρου να καθορίσει ειδική προσέγγιση για συγκεκριμένες ομάδες αιτούντων.¹¹ Εν συνεχεία, σχεδίασε και άρχισε να υλοποιεί (με τον Ν. 4604/19) τη μετάβαση σε ενιαίου τύπου σύστημα εξετάσεων για την απόκτηση Ε.Ι., εμπνεόμενη από πρότυπα που εφαρμόζονται σε διάφορες χώρες της Ε.Ε., προβλέποντας δε ευνοϊκότερη αντιμετώπιση για άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και για πρόσωπα με αναπηρίες.¹²

Πέρα από τον εθνικό ορίζοντα, αξίζει να αναφέρουμε ότι οι ίδιες οι διαδικασίες των τεστ πολιτογράφησης αποτελούν εδώ και αρκετά χρόνια επίκεντρο ενός διεθνούς επιστημονικού διαλόγου που εστιάζεται σε δύο κύρια πεδία: Το πρώτο εξετάζει εάν η εισαγωγή των τεστ αποτελεί πράγματι στοιχείο εξορθολογισμού και εάν αποτελεί φιλελευθεροποίηση ή μη της διαδικασίας απόδοσης ιθαγένειας του κράτους υποδοχής σε αλλοδαπούς πολίτες. Με άλλα λόγια εξετάζεται εάν η διαδικασία απόκτησης της ιθαγένειας, που αξιολογεί τον βαθμό ένταξης χρησιμοποιώντας ως αντικειμενικό εργαλείο τη δοκιμασία (τεστ) γνώσεων της γλώσσας, ιστορίας κ.τ.λ. της χώρας υποδοχής, αποτελεί δέλεαρ για τους ενδιαφερόμενους μετανάστες, ώστε να ενισχύσουν την προσπάθειά τους για ένταξη στη φιλοξενούσα κοινωνία, ή αποτελεί ένα επιπλέον διοικητικό βάρος, εμπόδιο στην ολοκλήρωση της ένταξης και σε κάθε περίπτωση λειτουργεί ενάντια στα συμφέροντά τους. Το δεύτερο πεδίο διαλόγου εξετάζει εάν αυτά τα τεστ είναι σχεδιασμένα έτσι ώστε να αποκλείουν συγκεκριμένες ανεπιθύμητες ομάδες αλλοδαπών. Ιδίως δε, εάν αποκλείουν ομάδες από χαμηλά κοινωνικά, μορφωτικά, οικονομικά στρώματα και πρόσωπα που απασχολούνται σε συγκεκριμένα πεδία του καταμερισμού εργασίας.

Στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου καταγράφονται διεθνώς ποικίλες προσεγγίσεις, όπως των Lowenheim και Gazit που θεωρούν ότι τα τεστ πολιτογράφησης αποτελούν εν γένει «σύμβολα εξουσίας και εργαλεία πειθαρχίας» επί των μεταναστών.¹³ Πιο σύνθετη εικόνα μάς δίνει συγκριτική μελέτη των τεστ πολιτογράφησης που εφαρμόζονται σε 5 δυτικά κράτη,¹⁴ στην οποία φαίνεται ότι ο βαθμός δυσκολίας και αυστηρότητας των τεστ δεν αντιστοιχεί με τη «ανοικτή»/φιλελεύθερη ή «κλειστή»/περιοριστική ιθαγενειακή πολιτική του κάθε κράτους. Έτσι, ενώ η Γερμανία και η Αυστρία είχαν τα πιο περιοριστικά συστήματα απόδοσης ιθαγένειας ανάμεσα στις εξεταζόμενες χώρες, είχαν παράλληλα τις σχετικά χαλαρότερες διαδικασίες εξετάσεων πολιτογράφησης, ενώ π.χ. η Ολλανδία, που αποτελεί μία από τις πλέον φιλελεύθερες χώρες στην απόδοση ιθαγένειας, αναφέρεται ότι είχε από τα αυστηρότερα τεστ πολιτογράφησης.¹⁵

Στη δε Βρετανία, ήδη από το 2005 υπάρχει γενικευμένη συζήτηση σχετικά με το περιεχόμενο του τεστ εξοικείωσης με τη ζωή στη χώρα («life in the UK test»), καθώς, κατά καιρούς, περιλαμβάνονται σε αυτό ερωτήσεις που θεωρείται ότι δεν έχουν σχέση με την καθημερινότητα όπως την βιώνουν πολλές μεταναστευτικές κοινότητες, ενώ αμφισβητείται εάν «οφείλουν» οι μετανάστες να γνωρίζουν την κυρίαρχη ιστορική αφήγηση. Επιπλέον, μερίδα ερευνητών κρίνει ότι τέτοια τεστ ευνοούν κάποιες μεταναστευτικές κοινότητες ή ομάδες μεταναστών ενώ αποκλείουν άλλες.¹⁶ Το ίδιο φαίνεται να έχει υποστηριχθεί και για τη Σουηδία, καθώς έχει αναφερθεί ότι «τα τεστ στην πραγματικότητα συμβάλλουν, παρά αντικρούουν την παραγωγή της κοινωνικής διαφοροποίησης, και με αυτόν τον τρόπο νομιμοποιούν τον αποκλεισμό συγκεκριμένων ομάδων από το πολιτειακό και συμβολικό πεδίο».¹⁷

Περιγραφή της έρευνας

Λαμβάνοντας υπόψη τις ανωτέρω προσεγγίσεις, σε αυτήν τη μικρο-έρευνα εξετάζουμε ποιοι αλλογενείς αλλοδαποί πολίτες, απ' όσους ζητούν την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας (Ε.Ι.) με διαδικασία πολιτογράφησης, έχουν περισσότερες πιθανότητες να λάβουν θετική εισήγηση κατά τη διάρκεια της προαναφερθείσας προβλεπόμενης συνέντευξης.

Για να εντοπίσουμε αυτούς τους παράγοντες και τα χαρακτηριστικά που ευνοούν ή δεν ευνοούν το αίτημά τους, αποδελτιώνουμε και εξετάζουμε τα μόνα στοιχεία των πρακτικών των συνεντεύξεων που συναντώνται σε κάθε περίπτωση αλλοδαπού αιτούντος και που αφορούν α) αντικειμενικά δεδομένα, δηλαδή την προέλευση με βάση τη χώρα ιθαγένειάς τους, το μορφωτικό τους επίπεδο, τον τόπο κατοικίας τους, εάν είναι σύζυγοι Ελλήνων πολιτών και το φύλο τους, και β) το πιο διακριτό υποκειμενικό δεδομένο, δηλαδή την προσωπική μαρτυρία τους για τους λόγους που τους οδήγησαν στην υποβολή αίτησης για την απόκτηση της Ε.Ι., όπως τη δηλώνουν ενώπιον της Επιτροπής.

Για τον σκοπό της έρευνας συλλέξαμε και αποδελτιώσαμε υλικό που εμπεριέχεται στα πρακτικά συνεντεύξεων που υλοποιήθηκαν μεταξύ Σεπτεμβρίου 2014 και Ιανουαρίου 2016, στο πλαίσιο των συνεδριάσεων των Επιτροπών Πολιτογράφησης αλλογενών, που λειτουργήσαν στη Διεύθυνση Αστικής Κατάστασης (ΔΑΚ) Β' Τομέα και Ανατολικής Αττικής της Αποκεντρωμένης Διοικήσεως Αττικής (από 1/1/2019 αποτελεί Διεύθυνση Ιθαγένειας υπό το Υπ. Εσωτερικών).¹⁸ Συγκεκριμένα συλλέχθηκαν αποπροσωποποιημένα στοιχεία από 522 περιπτώσεις αιτούντων που προσήλθαν σε 52 τυχαίες συνεδριάσεις των εν λόγω Επιτροπών μέσα στο προαναφερθέν 14μηνο.¹⁹ Το δείγμα των συνεδριάσεων αποτελείται από περίπου τις μισές συνεδριάσεις απ' όσες υλοποιήθηκαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, στη συγκεκριμένη ΔΑΚ.

Για τους σκοπούς αυτής της ανάλυσης εξετάστηκαν τα παρακάτω βασικά ερωτήματα:

- Ποια είναι η χώρα ιθαγένειας των αιτούντων; Μπορούμε να διακρίνουμε αν κάποιες ιθαγένειες/καταγωγές/προελεύσεις λαμβάνουν συχνότερα θετική εισήγηση από τις Επιτροπές Πολιτογράφησης;
- Ποιο είναι το μορφωτικό επίπεδο κατά προέλευση των αιτούντων; Σχετίζεται το μορφωτικό επίπεδο με τις πιθανότητες επιτυχίας στη συνέντευξη;
- Ποια είναι η περιοχή κατοικίας τους; Η περιοχή κατοικίας των αιτούντων σχετίζεται με τα ποσοστά επιτυχίας τους;
- Πόσοι εξ αυτών είναι σύζυγοι Ελλήνων πολιτών; Η ύπαρξη συζυγικού δεσμού με Έλληνα πολίτη παίζει κάποιο ρόλο;
- Ποιο είναι το φύλο των αιτούντων; Υπάρχει συσχέτιση φύλλου και επιτυχίας στη συνέντευξη;
- Ποιες είναι οι αιτίες/ανάγκες που προβάλλονται από τους ίδιους ως λόγοι για την απόκτηση Ε.Ι.;
- Προκύπτουν κάποια προφίλ των αιτούντων ανά χώρα καταγωγής;

Γενικές παρατηρήσεις ανά πεδίο της έρευνας:

Εισηγήσεις: Οι Επιτροπές Πολιτογράφησης της ΔΑΚ Ανατ. Αττικής και Βορείου Τομέα έδωσαν θετικές εισηγήσεις σε ποσοστό 74,52% (389 εγκρίσεις σε 522 αιτήματα). Το ποσοστό αυτό είναι κοντά στους εθνικούς μέσους όρους αποδοχής αιτημάτων πολιτογράφησης αλλογενών που άρχισε να δίνει στη δημοσιότητα το Υπ. Εσωτερικών από το 2017 και έπειτα.²⁰ Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι το 2017 γινόταν αποδεκτό το 79,56% των πανελλαδικών αιτημάτων, ενώ το 2018 έπεσε το ποσοστό αποδοχής σε 66,51%, σημειώνεται όμως ότι μέρος αυτής της πτώσης οφειλόταν στη μαζική έκδοση απορριπτικών αποφάσεων για τις οποίες εκκρεμούσαν αντιρρήσεις από προηγούμενα έτη.

Επιτυχία κατά προέλευση: Στο δείγμα υπήρχαν αιτούντες από 39 κράτη, όμως οι αξιολογήσιμες συγκεντρώσεις αφορούν καταγόμενους από ελάχιστα κράτη. Παρά το μικρό σχετικά δείγμα της μελέτης, είναι σαφές ότι αξισημείωτα ποσοστά επιτυχίας υπάρχουν για τους υπηκόους της Ουκρανίας και Σερβίας (90%-100% θετικές εισηγήσεις). Στον αντίποδα, χαμηλότερα ποσοστά επιτυχίας φαίνεται να έχουν οι Αρμένιοι, Ινδοί, Πακιστανοί και Σύριοι (0%-50% θετικές εισηγήσεις).

Μόρφωση: Πολύ σημαντικό ποσοστό των αιτούντων (περίπου 39,5%) είχαν μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση (206 άτομα στα 522). Υψηλότερη επίπεδα εκπαίδευσης φαίνεται να διαθέτουν οι υποψήφιοι από την Ουκρανία, τη Ρωσία, τη Σερβία και τον Λίβανο. Σε ό,τι αφορά δε τους τελευταίους, σημειώνουμε ότι αποτυπώνεται, στο μικρό δείγμα της μελέτης, η ύπαρξη στα βόρεια προάστια της Αθήνας μιας κοινότητας προσώπων (σχεδόν όλοι άντρες)

(Πίνακας Ι) Ι. Τα βασικά δεδομένα των συνεντεύξεων αποδελτιώνονται ως εξής:

Χώρα Ιθαγένειας	Εισήγηση		Μορφωτικό Επίπεδο		Κατοικία:		Λόγος που επιθυμεί ιθαγένεια*			Σύζυγος Έλληνα /ομογενούς		Άνδρας	
	Θετική εισήγηση	Αρνητική εισήγηση	Κατώτερο - Μέσο	Ανώτερο (Μεταλυκειακή Σχολή, Πανεπιστήμιο)	Ανατ. Αττική	Κατοικία: Βόρειο Λεκανοπέδιο	Λόγος: «Ψήφος»	Λόγος: «Χαρτιά/ Ασφάλεια/Τακτοποίηση/ Σιγουριά/για τα παιδιά»	Λόγος: «Μου αρέσει η χώρα/ 2 ^η πατρίδα»	Nai/Oxi	Nai/Oxi	Nai/Oxi	Nai/Oxi
Αλβανία	225	75	232	68	141	159	50	116	134	69	231	161	139
Ουκρανία	27	2	8	21	10	19	6	8	15	21	8	2	27
Ρωσία	21	7	7	21	11	17	3	10	15	22	6	0	28
Μολδαβία	15	10	12	13	10	15	2	11	12	11	14	1	24
Βουλγαρία	12	3	7	8	6	9	5	4	6	7	8	3	12
Ρουμανία	11	5	9	7	3	13	3	8	5	9	7	1	15
Ινδία	4	9	8	5	12	1	3	6	4	0	13	9	4
Πακιστάν	4	4	5	3	4	4	2	5	1	2	6	8	0
Σερβία	10	0	3	7	3	7	2	2	6	4	6	3	7
Λίβανος	7	1	0	8	1	7	2	0	6	1	7	8	0
Γεωργία	6	2	4	4	2	6	2	4	2	2	6	1	7
Αίγυπτος	4	1	3	2	3	2	2	2	1	1	4	5	0
ΗΠΑ	1	1	0	2	1	1	0	1	1	1	1	1	1
Ιορδανία	3	0	0	3	0	3	0	2	1	1	2	3	0
Γαλλία	3	0	0	3	1	2	2	0	1	3	0	2	1
Αρμενία	0	3	1	2	2	1	1	2	0	2	1	0	3
Συρία	3	3	5	1	1	5	1	2	3	3	3	3	3
Ιράν	4	1	3	2	1	4	2	1	2	2	3	3	2
Αιθιοπία	3	0	2	1	0	3	1	1	1	1	2	0	3
Ουζμπεκιστάν	2	1	1	2	2	1	0	1	2	3	0	0	3
Παλαιστίνη	2	1	0	3	1	2	0	0	3	1	2	3	0
Βρετανία	3	0	1	2	1	2	1	1	1	3	0	1	2
Καζακστάν	2	0	1	1	0	2	0	2	0	2	0	0	2
Λευκορωσία	2	0	0	2	1	1	1	1	0	1	1	0	2
Ισραήλ	2	0	0	2	1	1	0	1	1	2	0	1	1
Κίνα	2	0	0	2	2	0	0	0	2	2	0	0	2
Σαουδ. Αραβία	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	1
Σουηδία	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	1
Ιράκ	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1
Μαρόκο	1	1	1	1	1	1	0	0	2	1	1	0	2
Βέλγιο	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	1	0
Ν. Κορέα	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	1
Τυνησία	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1
Κένυα	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0
Κολομβία	1	0	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	1
Αργεντινή	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1
Βοσνία-Ερζ.	1	0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1
Σουδάν	0	1	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	1
Ουγγαρία	1	0	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1
Σύνολο	389	133	316	206	226	296	94	195	233	188	334	222	300

* Αν στη ροή της συνέντευξης αναφερθούν περισσότεροι του ενός λόγοι, υπολογίζουμε, για τις ανάγκες της έρευνας, αυτόν που λέγεται πρώτος.

προερχόμενων από κράτη της Μέσης Ανατολής (κυρίως Ιορδανία και Λίβανο) με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, τα οποία εργάζονται σε συγκεκριμένες πολυεθνικές εταιρείες αραβικών συμφερόντων.

Περιοχή κατοικίας: Αρκετά περισσότεροι από τους μισούς αιτούντες που εξετάζουν οι Επιτροπές Πολιτογράφησης της συγκεκριμένης ΔΑΚ διαμένουν στους Δήμους του Βόρειου Τομέα της Αθήνας. Το στοιχείο αυτό φανερώνει και την απότομη αύξηση του φόρτου εργασίας στη συγκεκριμένη ΔΑΚ, όταν το 2014 προστέθηκε στη δικαιοδοσία της ο Βόρειος Τομέας (δηλαδή από τα βόρεια όρια του Δ. Αθηναίων μέχρι την Κηφισιά). Πέρα από την προαναφερόμενη συγκέντρωση αραβόφωνης κοινότητας σε συγκεκριμένους Δήμους του Βορείου Τομέα, η έρευνα αποκαλύπτει και συγκέντρωση Ιρανών αιτούντων Ε.Ι. γύρω από το Χαλάνδρι, όπου λειτουργούν δύο περσικά εστιατόρια, ενώ σαφής προτίμηση σε Δήμους της Ανατολικής Αττικής διαφαίνεται για τους αιτούντες προερχόμενους από τα κράτη της Ινδικής χερσονήσου.

Κίνητρο απόκτησης ιθαγένειας: Συχνότερη αιτιολογία που δηλώνεται ότι οδήγησε τους αιτούντες στην εμπλοκή τους με τη διαδικασία πολιτογράφησης είναι σχεδόν εξίσου η αίσθηση ότι η Ελλάδα αποτελεί πλέον τη νέα τους πατρίδα, αλλά και η θέλησή τους να απολέσουν το καθεστώς του μετανάστη, με τη συνακόλουθη απομάκρυνσή τους από την ημεδαπή και αλλοδαπή γραφειοκρατία στην οποία υπόκεινται ως τέτοιοι.

Σύζυγοι: Περίπου το 1/3 από τους αιτούντες (36,2%) είναι σύζυγοι ημεδαπών, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτογραφημένων ομογενών αλλά και κάποιων περιπτώσεων αλλογενών που έχουν λάβει πρόσφατα την Ε.Ι.

Γυναίκες: Συνολικά οι γυναίκες υπερτερούν των ανδρών αιτούντων Ε.Ι. (σχεδόν 3 προς 2). Πιο έντονη είναι η διαφορά σε ό,τι αφορά την παρουσία γυναικών από την Ανατολική Ευρώπη και ιδιαίτερα από τη Ρωσία (28 γυναίκες - 0 άνδρες), τη Μολδαβία (24 γυναίκες - 1 άντρας), καθώς και την Ουκρανία (27 γυναίκες - 2 άντρες). Στον αντίποδα βρίσκονται οι προερχόμενοι από το Πακιστάν (8 άντρες - 0 γυναίκες), τον Λίβανο (8 άντρες - 0 γυναίκες) και την Αίγυπτο (5 άντρες - 0 γυναίκες). Αυτή η διαφοροποίηση είναι σχετικά συνεπής με το προφίλ των μεταναστευτικών πληθυσμών στην Ελλάδα από αυτές τις χώρες, όσον αφορά το φύλο.²¹

Παρατηρήσεις κατά υπηκοότητα:

Αλβανία

- Περισσότεροι από τους μισούς αιτούντες ιθαγένεια στις περιοχές της Ανατ. Αττικής και του Βόρειου Τομέα Αθήνας είναι Αλβανοί υπήκοοι (300 από τους 522). Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι σχεδόν το 60% των πολιτών τρίτων χωρών που διαμένουν νόμιμα στην Ελλάδα προέρχονται από αυτήν τη χώρα.²²

- Το ποσοστό επιτυχίας στη συνέντευξη των Αλβανών πολιτών είναι 75%, δηλαδή πολύ κοντά στον μέσο όρο επιτυχίας. Ενδεικτικό της αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος είναι το γεγονός ότι το συγκεκριμένο ποσοστό επιτυχίας παρέμενε σταθερό καθ' όλη την διάρκεια της έρευνας.
- Ενδεικτικό επίσης είναι το μέσο - χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των αιτούντων (22,6% με μεταδευτεροβάθμια και ανώτερη μόρφωση), γεγονός που γνωρίζουμε ότι συνδέεται και με το επαγγελματικό τους προφίλ, καθώς αποτελούν την κύρια πηγή απασχολουμένων σε εργασίες που απαιτούν μέση και χαμηλή εξειδίκευση (οικοδόμοι, σερβιτόροι, οικιακοί βοηθοί, κομμώτριες, κ.λπ.). Περιστασιακά στοιχεία της έρευνας δίνουν την αίσθηση ότι αυτό αλλάζει στις νεότερες γενιές και ιδιαίτερα για τους Αλβανούς αιτούντες που είναι γεννημένοι μετά το 1990 (δηλαδή κάτω των 26 ετών κατά τη στιγμή της συνέντευξης), οι οποίοι φαίνεται να έχουν πολύ συχνότερη φοίτηση σε ανώτερες/ανώτατες σχολές.
- Το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο δεν φαίνεται να επηρεάζει το γενικότερο ποσοστό επιτυχίας τους, πιθανώς γιατί αντισταθμίζεται από άλλους παράγοντες ώσμωσής τους με την ελληνική κοινωνία, όπως η δομημένη οικογενειακή ζωή, η πολιτισμική εγγύτητα, οι κοινωνικές σχέσεις με Έλληνες πολίτες, η ένταξη σε συλλόγους κ.ά.
- Οι Αλβανοί αιτούντες ακολουθούν στην κατανομή του τύπου κατοικίας τους ό,τι ισχύει και για τον μέσο όρο του δείγματος της παρούσας μελέτης, δηλαδή κατανέμονται εξίσου και στις δύο περιοχές αρμοδιότητας της συγκεκριμένης ΔΑΚ.
- Το άγχος της ανανέωσης των εγγράφων, συνδυασμένο με την έγνοια των συντηρούντων γονέων να μην ακολουθήσει τα τέκνα τους αυτή η ταλαιπωρία, εμφανίζεται ως σημαντικότερος παράγοντας, σε σχέση με τις περισσότερες από τις άλλες κοινότητες, που τους οδήγησε στην υποβολή αίτησης για την απόκτηση της Ε.Ι.
- Σε σημαντικό ποσοστό (24%), οι Αλβανοί αιτούντες έχουν αποκτήσει συζυγικό δεσμό με Έλληνες πολίτες. Το ποσοστό αυτό όμως βρίσκεται αρκετά κάτω από τον μέσο όρο του δείγματος της έρευνας. Οι περισσότεροι από τους Έλληνες συζύγους των αιτούντων γνωρίζουμε εμπειρικά ότι σχετίζονται με την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας, ενώ, συν τω χρόνω, θα πρέπει να αναμένεται να αυξάνονται σταδιακά και οι σύζυγοι πολιτογραφημένων Ελλήνων.
- Οι άνδρες Αλβανοί αιτούντες υπερτερούν ελαφρά των γυναικών (αναλογία περίπου 5 προς 4) αλλά γενικά είναι ισορροπημένη η κατά φύλλο αναζήτηση της Ε.Ι., ενδεικτικό άλλωστε και του γεγονότος της συνολικής

οικογενειακής τους μετανάστευσης στην ελληνική κοινωνία.

Ουκρανία

- Οι Ουκρανοί υπήκοοι είναι η δεύτερη, μαζί με τους Ρώσους, μεγαλύτερη ομάδα αιτούντων Ε.Ι. Το ποσοστό επιτυχίας στη συνέντευξη των Ουκρανών υποψηφίων του δείγματος 29 υποψηφίων είναι 93,1%.
- Έχουν υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο.
- Συγκριτικά με άλλες κοινότητες, προτιμούν περισσότερο τους Δήμους της Ανατολικής Αττικής ως τόπο κατοικίας.
- Ως λόγο επιλογής της Ε.Ι. προβάλλουν αναλογικά περισσότερο τη συμμετοχή στα κοινά. Με δεδομένο, αφενός, του γεγονότος ότι η Ουκρανία δεν επιτρέπει τη διπλή υπηκοότητα (μέχρι τη σύνταξη του παρόντος) και, αφετέρου, ότι πολλοί Ουκρανοί πολίτες έχουν πολυεθνική οικογενειακή ιστορία, προκύπτει συχνά κατά τις συνεντεύξεις ο αυτοπροσδιορισμός τους ως κατ' ουσίαν προσώπων χωρίς πατρίδα και η ελπίδα της απόκτησης μιας δεύτερης ή ουσιαστικής πατρίδας στην Ελλάδα. Ως προς το τελευταίο σημείο, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι αρκετές περιπτώσεις αιτούντων από την Ουκρανία εντάσσονται σε ένα γενικότερο πλαίσιο δυσκολίας ταύτισης προσωπικών εθνοτικών προσδιορισμών με το κυρίαρχο έθνος της χώρας καταγωγής τους. Σύμφωνα με τα στοιχεία μας, αυτό φαίνεται να ισχύει συχνότερα για πρόσωπα που προέρχονται από τα διάδοχα κράτη της τέως Σοβιετικής Ένωσης (ιδιαίτερα οι προερχόμενοι από την Ουκρανία, το Καζακστάν, το Ουζμπεκιστάν, τη Λευκορωσία) και την πρώην Γιουγκοσλαβία (κυρίως όσον αφορά τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη).
- Στη συντριπτική πλειονότητά τους οι Ουκρανοί υποψήφιοι είναι σύζυγοι Ελλήνων.
- Σχεδόν το σύνολο του δείγματος είναι γυναίκες υποψήφιοι. Αυτό είναι συνεπές με τη δομή της ουκρανικής μεταναστευτικής κοινότητας στην Ελλάδα.²³

Ρωσία

- Το δείγμα των 28 υποψηφίων από τη Ρωσία έχει ποσοστό επιτυχίας στη συνέντευξη λίγο πάνω από τον μέσο όρο, με θετικές εισηγήσεις στο 76,4%.
- Έχουν από τα ανώτερα ποσοστά υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου.
- Δεν διαφοροποιούνται από τον μέσο όρο σε ό,τι αφορά τον τόπο κατοικίας τους.
- Προβάλλουν εντονότερα ως λόγο επιλογής της Ε.Ι. την αγάπη τους για την Ελλάδα, το κλίμα, τη φύση και τον πολιτισμό της και κατά περίπτωση τη θρησκευτική κοινότητα με τους Έλληνες.
- Το σύνολο του δείγματος είναι γυναίκες υποψήφιοι.

- Στη συντριπτική πλειονότητά τους και οι Ρωσίδες υποψήφιοι είναι σύζυγοι Ελλήνων.

Μολδαβία

- Το δείγμα των 25 Μολδαβών υποψηφίων έχει χαμηλότερο ποσοστό επιτυχίας στη συνέντευξη σε σχέση με τον μέσο όρο.
- Αν και έχουν σχετικά καλό εκπαιδευτικό επίπεδο, απασχολούνται συνήθως σε εργασίες που απαιτούν μικρή εξειδίκευση, όπως καθαρίστριες, συνοδοί ηλικιωμένων κ.λπ.
- Συγκριτικά με άλλες κοινότητες, προτιμούν περισσότερο τους Δήμους της Ανατολικής Αττικής ως τόπο κατοικίας.
- Ως λόγο επιλογής της Ε.Ι. προβάλλουν αναλογικά περισσότερο λόγους αναζήτησης καλύτερων συνθηκών ζωής, καθώς και το γεγονός ότι δεν τις συνδέουν σημαντικοί δεσμοί πλέον με τη χώρα καταγωγής τους.
- Στην πλειονότητά τους οι Μολδαβές υποψήφιοι είναι σύζυγοι Ελλήνων.
- Σχεδόν το σύνολο του δείγματος είναι γυναίκες υποψήφιοι.

Πακιστάν

- Το δείγμα των 8 Πακιστανών που εξετάζουμε είχε από τα χαμηλότερα ποσοστά επιτυχίας συγκριτικά με το συνολικό δείγμα.
- Οι επιτυχόντες είναι συνήθως όσοι έχουν μέσο και ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο.
- Αναλογικά προτιμούν περισσότερο τους Δήμους της Ανατολικής Αττικής ως τόπο κατοικίας, ίσως γιατί αρκετοί ασχολούνται ή απασχολούνταν στο παρελθόν με γεωργικές εργασίες και έχουν αναπτύξει δίκτυα υποστήριξης.
- Ως λόγο επιδίωξης της Ε.Ι. προβάλλουν αναλογικά περισσότερο την ανάγκη τους για απόκτηση εγγράφων που θα τους επιτρέψουν να κυκλοφορούν ελεύθερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και να επισπεύσουν τη διαδικασία οικογενειακής επανένωσής τους στην Ελλάδα με τη σύζυγο και τα παιδιά τους.
- Όλοι οι εξεταζόμενοι είναι άντρες. Αυτό είναι συνεπές με τη δομή της πακιστανικής μεταναστευτικής κοινότητας στην Ελλάδα.²⁴
- Οι γνωστές δυσκολίες οικογενειακής τους επανένωσης,²⁵ καθώς και η δυσκολία εύρεσης Πακιστανών συζύγων την Ελλάδα, λόγω της σύνθεσης της μεταναστευτικής τους κοινότητας, συμβάλλει ώστε ένα μέρος από αυτούς (25%) να συνάπτει γάμους με Ελληνίδες.

Συνδυασμένες, ειδικότερες παρατηρήσεις

Θεωρούμε ότι δεν υπάρχει άμεση διαφοροποίηση στα ποσοστά επιτυχίας σε σχέση με το φύλο, καθώς, σε δείγμα

100 αιτούντων από κάθε φύλο, περίπου 74% θετική εισήγηση δίνεται στους άντρες και 77% στις γυναίκες (Πίνακας 2).

Διαφοροποιήσεις στα ποσοστά επιτυχίας σε σχέση με την περιοχή κατοικίας δεν είναι ορατές στη σύγκριση ακριβότερων - φθηνότερων οικιστικών περιοχών, είναι όμως αρκετά εμφανείς στη σύγκριση των αστικών - ημιαστικών περιοχών που εξετάζουμε (δηλαδή βόρειου λεκανοπεδίου Αθήνας σε σύγκριση με Δήμους της Ανατ. Αττικής). Πιο συγκεκριμένα:

α) Πιθανολογήσαμε ότι εάν εξετάζαμε κάθε Δήμο ξεχωριστά, οι διαφορές στην επιτυχία θα ήταν ορατές. Για τον λόγο αυτόν, δειγματοληπτικά συγκρίναμε 10 αιτούντες που προέρχονται από τον Δήμο Ν. Ιωνίας σε σχέση με τον αντίστοιχο αριθμό αιτούντων από τον Δήμο Κηφισιάς (όπου περιλαμβάνονται η Ν. Ερυθραία και η Εκάλη). Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι αλλοδαποί κάτοικοι της Ν. Ιωνίας φαίνεται να έχουν ελαφρά (10%) μεγαλύτερες πιθανότητες να λάβουν την Ε.Ι. σε σχέση με τους κατοίκους του Δήμου Κηφισιάς. Αυτό ίσως οφείλεται στο ότι ο Δήμος κατοικίας δεν καταδεικνύει απαραίτητα το οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο του αιτούντος, ιδιαίτερα σε ό,τι φαίνεται να αφορά πρόσωπα που δουλεύουν εσωτερικά σε κατοικίες, ως λ.χ. οικιακές βοηθοί ή κηπουροί, σε κατά κανόνα ακριβότερες περιοχές. Μικρή ήταν η διαφοροποίηση και σε σύγκριση με δείγμα 10 αιτούντων από τις Αχαρνές.

β) Συγκρίνοντας μεικτό δείγμα 30 αιτούντων από Δήμους της Ανατ. Αττικής (Σπάτα, Ωρωπό, Αρτέμιδα) με δείγμα 30 αιτούντων από Δήμους του βόρειου λεκανοπεδίου (Ν. Ιωνία, Κηφισιά, Αχαρνές), διακρίνουμε ότι οι αιτούντες του Λεκανοπεδίου έχουν ακριβώς 20% περισσότερες πιθανότητες να επιτύχουν στη συνέντευξη (Πίνακας 3). Αυτό ίσως να οφείλεται στο ότι οι κατοικούντες στον αστικό ιστό της πρωτεύουσας μπορούν να γίνουν ευκολότερα κοινωνικοί ερεθισμάτων, όπως πολιτιστικών αγαθών, και να βρίσκονται εγγύτερα σε επαφή με γεγονότα που επηρεάζουν την κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου κατοικίας τους και της χώρας εν γένει (λ.χ. πολιτιστικές εκδηλώσεις, ιστορικά μνημεία, απεργίες, διαδηλώσεις). Σημαντική επίδραση μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχει και η σχεδόν παντελής έλλειψη δράσεων και μηχανισμών ενσωμάτωσης στους ανωτέρω Δήμους της Ανατολικής Αττικής, όπως λ.χ. η μη παροχή μαθημάτων ελληνικής γλώσσας και πολιτισμού σε ενήλικες και η ανυπαρξία Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών.

Στο δείγμα που μελετούμε, φαίνεται πως οι σύζυγοι Ελλήνων, σε πρώτη ανάγνωση, έχουν διακριτό πλεονέκτημα έναντι των υπόλοιπων αιτούντων, καθώς υπερτερούν σαφώς του γενικού μέσου όρου θετικών εισηγήσεων. Όμως στην κατά ιθαγένεια εξέταση του υλικού, αυτό δεν φαίνεται να επαληθεύεται, καθώς οι σύζυγοι με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο λαμβάνουν αρνητικές εισηγήσεις με την ίδια περίπου συχνότητα που λαμβάνουν και οι υπό-

λοιποι αιτούντες (Πίνακας 5). Αυτό είναι εμφανές ιδιαίτερα για τους Αλβανούς, τους Μολδαβούς και τους Γεωργιανούς υπηκόους συζύγους ημεδαπών.

Το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι άμεσα συνδεδεμένο με τη δυνατότητα ένταξης και επιτυχίας στη συνέντευξη. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές ανάμεσα στους αιτούντες που προέρχονται από πολιτισμικά λιγότερο εγγύτερες χώρες, όπως η Ινδία και το Πακιστάν. Σε αυτές τις περιπτώσεις, στοιχεία της ελληνικής ιστορίας, του πολιτισμού και του πολιτικού συστήματος φαίνεται να έχουν γίνει κατανοητά ή και να έχουν αφομοιωθεί ως γνώση, σχεδόν αποκλειστικά απ' όσους κατέχουν υπόβαθρο ανώτερης εκπαίδευσης. Τέλος, το στοιχείο της συνολικής αποτυχίας των υποψηφίων από την Αρμενία, ανεξαρτήτως επιπέδου σπουδών, είναι μη αξιολογήσιμο, καθώς το δείγμα των περιπτώσεων που περιλαμβάνονται στην έρευνα είναι πολύ μικρό.

Οι περισσότεροι μορφωμένοι αναφέρουν συχνότερα ως λόγους απόκτησης ιθαγένειας ότι αυτή η πράξη είναι επιλογή τους, είτε γιατί θέλουν να συμμετάσχουν στα κοινά, είτε γιατί τους αρέσει η χώρα για 2η πατρίδα τους κ.λπ. Πολύ σπανιότερα σε σχέση με τον μέσο όρο, αναφέρουν ότι το πράττουν εξ ανάγκης (π.χ. για διευκόλυνση με τα «χαρτιά»). Έκπληξη και εξαίρεση αποτελούν οι υπήκοοι Ρουμανίας οι οποίοι, καίτοι είναι υπήκοοι χώρας-μέλους της Ε.Ε., που σημαίνει ότι θεωρητικά δεν έχουν σημαντικά γραφειοκρατικά εμπόδια κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα, προβάλλουν ιδιαίτερα συχνά τη δυσκολία απόκτησης δημόσιων εγγράφων από την πατρίδα τους ή την πρεσβεία τους, ως λόγο που τους οδηγεί στην Ε.Ι.

Αντιστάθμισμα της έλλειψης ανώτερης μόρφωσης φαίνεται να είναι η οργανωμένη οικογενειακή ζωή στη χώρα. Οι Αλβανοί υπήκοοι, καίτοι περισσότεροι από τα 3/4 τους έχουν χαμηλό ή μέσο εκπαιδευτικό επίπεδο, παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά ενσωμάτωσης αντλώντας εμπειρίες από την ποικιλία των καθημερινών συναλλαγών που βιώνουν μέσα από την εργασία, τη φοίτηση των τέκνων τους κ.λπ. Ενισχυτικό αυτού του επιχειρήματος είναι το γεγονός ότι τα παιδιά αλβανικής καταγωγής αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα (92%) των αλλοδαπών που λαμβάνουν ΕΙ με δήλωση λόγω γέννησης και φοίτησης στην Ελλάδα.²⁶

Στον Πίνακα 4, γίνεται σαφές ότι σπανίως φθάνουν ενώπιον της Επιτροπής Πολιτογράφησης πρόσωπα που διαμένουν στη χώρα για χρονικό διάστημα μικρότερο των 10 ετών. Το δείγμα είναι μικρό για να μπορέσουμε να εντοπίσουμε τη συμβολή του χρόνου διαμονής στην επιτυχία ή μη των αιτούντων στη συνέντευξη. Με δεδομένο ότι υφίστανται σημαντικές καθυστερήσεις κατά την επεξεργασία πολλών αιτήσεων, καταδεικνύεται ότι η συντριπτική πλειονότητα των αλλοδαπών πολιτών φθάνουν στην ολοκλήρωση του αιτήματός τους για την απόκτηση της Ε.Ι. μετά από πολυετή οργάνωση της ζωής τους στη χώρα.²⁷

Συμπεράσματα

Καταληκτικά, θεωρούμε ότι το προαναφερθέν υλικό βοηθά να υποστηρίξουμε ότι στα 9 χρόνια εφαρμογής του ισχύοντος συστήματος πολιτογράφησης αλλογενών αλλοδαπών, μέσα από τη διαδικασία της κρίσης του επιπέδου ένταξης με συνέντευξη ενώπιον Επιτροπών Πολιτογράφησης, φαίνεται ότι συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που διαθέτουν και αφηγήματα που προβάλλουν οι υποψήφιοι για την απόκτηση Ε.Ι. έχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις στην εξέλιξη των αιτημάτων τους. Αναλυτικότερα φαίνεται να ευνοούνται οι αιτούντες που έχουν τα ακόλουθα στοιχεία στο κοινωνικό προφίλ τους:

- Όσοι έχουν ανώτερη εκπαίδευση. Το στοιχείο αυτό φαίνεται να τέμνει όλα τα άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά και να υπερισχύει κάθε άλλου παράγοντα ένταξης. Αυτό προκύπτει όχι μόνο από τα ποσοστά επιτυχίας των προερχόμενων από συγκεκριμένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και από τα προφίλ των επιτυχόντων από τη Μέση Ανατολή αλλά και από αιτούντες που προέρχονται από μικρότερες μεταναστευτικές κοινότητες και περιλαμβάνονται στο υλικό αυτής της έρευνας.
- Όσοι έχουν αναπτύξει ιδιαίτερους δεσμούς με την ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα μέσα από την οργανωμένη οικογενειακή ζωή τους στη χώρα. Κατεξοχήν τέτοια περίπτωση αποτελούν οι αιτούντες από την Αλβανία, που φαίνεται να προσομοιάζουν σε χαρακτηριστικά που έφεραν οι Έλληνες εσωτερικοί μετανάστες προηγούμενων δεκαετιών, όταν αγροτικές οικογένειες μετακινούνταν από την περιφέρεια στα αστικά κέντρα, προσφέ-

ροντας ευκαιρίες στα νεότερα μέλη τους για κοινωνική ανέλιξη, μέσα από την εκπαίδευση και την εντατική εργασία των μεγαλύτερων. Η ύπαρξη παιδιών που φοιτούν σε σχολεία δίνει επίσης στους μεγαλύτερους αυξημένη δυνατότητα εξάσκησης της ελληνικής γλώσσας, μέσα από συμμετοχή σε συλλόγους, έκθεση σε εκπαιδευτικό υλικό, αλλά και έκθεση στην ορολογία της διοικήσεως.

- Αυτοί που κατοικούν σε αστικά κέντρα και έχουν επαφή με την πολιτική και πολιτιστική ζωή της χώρας, ενώ παράλληλα έχουν αυξημένη έκθεση σε αυτοπρόσωπες συναλλαγές με μηχανισμούς της ελληνικής διοίκησης.
- Αυτοί που δηλώνουν ότι επιθυμούν να λάβουν την Ε.Ι. από επιλογή τους και για να συμμετάσχουν στα κοινά της χώρας. Μια τέτοια δήλωση, εφόσον επαληθευθεί από τις διερευνητικές ερωτήσεις, οδηγεί σε θετικότερη αποτίμηση στο πεδίο της πολιτικής ένταξης.

Σε αντίστιξη, δυσμενείς επιπτώσεις στις πιθανότητες επιτυχίας τους στις συνεντεύξεις πολιτογράφησης φαίνεται να έχουν αυτοί που το προφίλ τους περιλαμβάνει τα ακόλουθα στοιχεία:

- Όσοι είχαν ελλιπή εκπαίδευση στην πατρίδα τους ή, συνολικότερα, πριν από τη διενέργεια της συνεντεύξεως. Οι σχολικού τύπου γνώσεις που αναγκαστικά αποτελούν μέρος της αποτίμηση μιας τέτοιας συνεντεύξεως απαιτούν δεξιότητες που αποκτούνται συνήθως μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα, όπως π.χ. η ιστορική αλληλουχία, η κατανόηση ενός χάρτη, το ακαδημαϊκό λεξιλόγιο κ.λπ.

(Πίνακας 2) Ποσοστό επιτυχίας στις γυναίκες / άνδρες

Εισήγηση	Άνδρες	Γυναίκες
Θετική	74	77
Αρνητική	26	23

(Πίνακας 4) Χρόνος διαμονής

Εισήγηση	Χρόνια διαμονής στη χώρα πριν από τη συνέντευξη	
	+10 χρόνια	-10 χρόνια
Θετική	382	7
Αρνητική	127	5

(Πίνακας 3) Ποσοστά επιτυχίας σε αστικές περιοχές, ημιαστικές/αγροτικές περιοχές

Εισήγηση	Αστικές περιοχές (Ν. Ιωνία, Κηφισιά, Αχαρνές)	Ημιαστικές Αγροτικές (Σπάτα, Ωρωπός, Αρτέμιδα)
Θετική	19 (63,33%)	13 (43,33%)
Αρνητική	11	17

(Πίνακας 5) Στατιστικά επιτυχίας για συζύγους σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο

Εισήγηση	Επίπεδο μόρφωσης συζύγων	
	Χαμηλό - Μέσο	Υψηλό
Θετική	35 (72,92%)	44 (91,7%)
Αρνητική	13	4

- Όσοι στερούνται οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα. Όπως αναφέραμε και πρωτύτερα, αυτοί στερούνται αρκετές ευκαιρίες επικοινωνίας με την ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Τέτοιες φαίνεται να είναι οι περιπτώσεις υποψηφίων από μεταναστευτικές κοινότητες που αποτελούνται κατά συντριπτική πλειονότητα από άντρες χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου που είναι επιπλέον πιθανότερο να απασχολούνται σε εργασίες χαμηλής εξειδίκευσης, όπου συχνότερα συναναστρέφονται συμπατριώτες τους.
- Όσοι ζουν σε ημιαστικές ή αγροτικές περιοχές. Αυτοί ίσως έχουν σπανιότερη αλληλεπίδραση με την ευρύτερη ελληνική κοινωνία και την πολιτική επικαιρότητα και, κατά συνέπεια, δεν φαίνεται να έχουν αφομοιώσει με την ίδια ευκολία στοιχεία συλλογικής γνώσης των Ελλήνων, ενώ και η συχνότερη απασχόλησή τους σε αγροτικά επαγγέλματα ίσως να μην ευνοεί την έκθεσή τους στην πληροφόρηση.
- Όσοι προβάλλουν ότι επιθυμούν την Ε.Ι. μόνο για να «γλυτώσουν» από το βάρος της γραφειοκρατίας ή για να αποκτήσουν τα δικαιώματα του πολίτη της Ε.Ε. σηματοδοτούν ευκαιριακή προσέγγιση στο ζήτημα της ιθαγένειας, που φαίνεται να έχει αρνητικές επιπτώσεις για την κρίση των Επιτροπών στο πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής τους ένταξης.

Ουδέτερη θεωρούμε ότι είναι η σημασία που έχουν:

- Η συζυγική σχέση με Έλληνα πολίτη. Δεν διαπιστώθηκε ότι η ύπαρξη συζυγικού δεσμού με Έλληνα πολίτη παίζει σημαντικό ρόλο στη έκβαση της συνέντευξης.
- Το φύλο των αιτούντων. Δεν φαίνεται να υπάρχει συσχέτιση του φύλου με την πιθανότητα επιτυχίας στη συνέντευξη.

Η χώρα προέλευσης των αιτούντων, όπως ήδη αναλύθηκε παραπάνω, δεν στοιχειοθετεί *per se* στοιχείο μειωμένων πιθανοτήτων επιτυχίας στη διαδικασία της συνέντευξης. Στα ερωτήματα που τίθενται από τις Επιτροπές που εξετάζουμε και από τις αποφάσεις τους, δεν φαίνεται να υφέρπει αρνητική στάση σε αιτούντες με βάση εθνοτικά, φυλετικά ή θρησκευτικά χαρακτηριστικά.²⁸ Τα υψηλά ποσοστά επιτυχίας ή αντίστοιχα τα χαμηλά για καταγόμενους από συγκεκριμένες χώρες, θεωρούμε ότι συνδέονται με άλλα ταυτοτικά ή κοινωνικά στοιχεία των αιτούντων, όπως παρουσιάσαμε παραπάνω.

Το υλικό που προέρχεται από τις συνεντεύξεις, τόσο από άποψη ποσοτική, όσο και τα ίδια τα πρακτικά δίνουν πολύ πλούσια στοιχεία στην επιστημονική έρευνα για την ταυτότητα που διαμορφώνουν οι αιτούντες την ελληνική ιθαγένεια, αλλά και για τη σχέση που αναπτύσσουν με την Ελλάδα μέσα από την αφήγησή τους. Η συνέντευξη απο-

τελεί μια κομβική στιγμή, όπου ο υποψήφιος καλείται να αποδείξει τους δεσμούς του με την Ελλάδα και την ένταξή του, ανταποκρινόμενος στις απαιτήσεις του νόμου και στις προσδοκίες των μελών της Επιτροπής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια συνοπτική αποδελτίωση των προϋποθέσεων κατάθεσης αίτησης για την απόκτηση ΕΙ δείτε: <https://www.synigoros.gr/resources/20180212-aplopoiimenes-odigies-politografisis.pdf> (τελευταία πρόσβαση 23.9.2019).
2. Σύμφωνα με την κρατούσα νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, «ως αλλογενής νοείται ο καθ' οιονδήποτε τρόπον αποκτήσας την ελληνικήν ιθαγένειαν, έλκων την καταγωγήν, απωτέραν ή ου, εκ προσώπων ανηκόντων εις διαφορετικήν εθνότητα» ΣτΕ 57/1981· επίσης 59/1981, 61/1981 2756/1983 κ.ά.
3. Σημειώνουμε ότι το ανωτέρω δεν αφορά όσους έχουν περάσει από την πρωτοβάθμια ή δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια ελληνική εκπαίδευση, δηλαδή είναι η αποκαλούμενη «δεύτερη γενιά» μεταναστών που έχει δικαίωμα κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας με βάση τις προβλέψεις του Ν. 4332/2015.
4. Η Επιτροπή Πολιτογράφησης, που περιγράφεται στο αρ. 8 του Ν. 3838/2010, λειτουργεί, κατά την περίοδο που θα εξετάζουμε, με παρόντα τρία έως πέντε μέλη, από τα οποία τρία ορίζονται από την Αποκεντρωμένη Διοίκηση, ένα είναι μέλος της πανεπιστημιακής κοινότητας και ένα ορίζεται από την Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.
5. Συνοπτικά, ως τυπικοί κοινωνιολογικοί όροι, «ένταξη» χαρακτηρίζεται η ενέργεια της εισόδου ενός ατόμου σε μια ομάδα, ενώ η «ενσωμάτωση» απαιτεί αμοιβαίες διαδικασίες προσαρμογής του ατόμου και του περιβάλλοντός του. Πρβλ. Dominique Schnapper, *Η κοινωνική ενσωμάτωση. Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα 2008.
6. Συνοψίζοντας την παρ. 1 του αρ.5^α του Κώδικα Ιθαγένειας. Στην πράξη, η επάρκεια στα ελληνικά κρίνεται από το σύνολο των ερωτήσεων και σπανίως υπάρχουν «ειδικές» ερωτήσεις γλώσσας.
7. Από αποσπασματικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, γνωρίζουμε ότι υπάρχει σημαντική απόκλιση στον αριθμό ερωτήσεων ανά Επιτροπή (βλ. και στη συνέχεια).
8. Εγκύκλιος αρ. 13 της Διεύθυνσης Ιθαγένειας Υπ. Εσωτερικών από 2.8.2010, με περαιτέρω εξειδίκευση στην εγκύκλιο αρ. 30 της Ειδικής Γραμματείας Ιθαγένειας, από 2.11.2017
9. Μέχρι την έκδοση της εγκυκλίου 39 της Ειδικής Γραμματείας Ιθαγένειας στις 12.12.2017, οι Επιτροπές ασκούσαν τις αρμοδιότητες αξιολόγησης της συνδρομής των ουσιαστικών προϋποθέσεων πολιτογράφησης αποκλειστικά σύμφωνα με τις οδηγίες της εγκυκλίου 13 (αρ. πρωτ.130181/39910/10/2.8.2010) του Υπ. Εσωτερικών.
10. Παραδείγματος χάριν, χωρίζει τη χώρα διοικητικά σε νομαρχίες, ηλικία ψήφου στα 18, αναφέρεται αναλυτικά στο μήκος των συνόρων της Ελλάδας με κάθε γειτονική χώρα, βλ. <https://www.ypes.gr/g-g-ithageneias/dieuthinsi-ithageneias/vivlio-synoptikon-plirotforion> (τελευταία πρόσβαση 23.9.2019).
11. Η εγκύκλιος 30/2017 του Υπ. Εσωτερικών δίνει οδηγίες προς τις επιτροπές σχετικά με την αξιολόγηση επάρκειας χειρισμού των ελληνικών από τους αιτούντες, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι οι αναλφάβητοι δεν πρέπει να εξ ορισμού να απορρίπτονται, αλλά να κρίνεται η ικανότητα προφορικής χρήσης της γλώσσας. Σε ό,τι αφορά την αναζήτηση ιστορικών γνώσεων από τους αιτούντες, η εγκύκλιος 32/2017 ορίζει ότι οι ενδιαφερόμενοι για Ε.Ι. χρειάζεται να «να μπορούν να περιγράψουν κάποια γεγονότα και

- τα πρόσωπα που συνδέονται με αυτά», όχι δηλαδή να απομνημονεύσουν ακριβείς ημερομηνίες, λεπτομέρειες κ.ά. Τέλος, με τον αρ. πρωτ. 10/2017/10.10.2017 της Ειδικής Γραμματείας Ιθαγένειας ζητείται από τις Επιτροπές να τεκμαίρουν, κατ' αρχήν, τη γνώση της ελληνικής γλώσσας για όσους αιτούντες έχουν φοιτήσει σε βαθμίδα της ελληνικής εκπαίδευσης και ομοίως να τεκμαίρουν την κοινωνική τους ένταξη ελαχιστοποιώντας τον αριθμό των ερωτήσεων που υποβάλλουν στο συγκεκριμένο πεδίο.
12. Για μια αποτίμηση του συστήματος των συνεντεύξεων όπως ισχύει και την περιγραφή αυτού που σχεδιάστηκε να το αντικαταστήσει, εγκυρότερη πηγή είναι το αρ. πρωτ. 38788/2018/26.7.2018 έγγραφο της Ειδικής Γραμματείας Ιθαγένειας.
 13. Odet Lowenheim, Orit Gazit, «Power and Examination: A Critique of Citizenship Tests», *Security Dialogue*, τόμ. 40, τχ. 2 (2009), σ. 145-167. Πρωτοδημοσιεύτηκε διαδικτυακά την 1η Απριλίου 2009: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0967010609103074?journalCode=sdib> (τελευταία πρόσβαση 23.9.2019).
 14. Ines Michalowski, «Citizenship tests in five Countries: An expression of political liberalism?», *Discussion Papers, Research Unit: Migration, Integration, Transnationalization*, SP IV 2009-702, WZB Berlin Social Science Center, 2009, <https://ideas.repec.org/p/zbw/wzbmit/spiv2009702.html> (τελευταία πρόσβαση 23.9.2019).
 15. Για αναλυτικό σύστημα κατάταξης της ποιότητας των ενταξιακών πολιτικών, κυρίως ευρωπαϊκών και βορειοαμερικανικών κρατών, ανάμεσα σε αυτές και των ιθαγενειακών πολιτικών τους, δείτε www.mipex.eu.
 16. Leah Bassel «Citizenship test heightens immigrants' sense of exclusion», *Society Now*, φθινόπωρο 2018, 3. <https://esrc.ukri.org/files/news-events-and-publications/publications/magazines/society-now/society-now-issue-32/> (τελευταία πρόσβαση 31.12.2019).
 17. Tommaso M. Milani, «Language Testing and Citizenship: A Language Ideological Debate in Sweden», *Language in Society*, τόμ. 37, τχ. 1, 2008, σ. 53, www.jstor.org/stable/20108095 (τελευταία πρόσβαση 31.12.2019).
 18. Συγκεκριμένα αποδελτιώθηκαν οι συνεντεύξεις των ημερομηνιών 3/9/2014, 10/9/2014, 17/9/2014, 24/9/2014, 29/9/2014, 1/10/2014, 15/10/2014, 29/10/2014, 5/11/2014, 12/11/2014, 19/11/2014, 20/11/2014, 3/12/2014, 9/12/2014, 10/12/2014, 17/12/2014, 4/1/2015, 7/1/15, 14/1/2015, 16/1/2015, 28/1/2015, 4/2/2015, 11/2/2015, 13/2/2015, 18/2/2015, 4/3/2015, 6/3/2015, 11/3/2015, 18/3/2015, 20/3/2015, 27/3/2015, 1/4/2015, 3/4/2015, 17/4/2015, 22/4/2015, 29/4/2015, 8/5/2015, 13/5/2015, 15/5/2015, 5/6/2015, 10/6/2015, 10/7/2015, 17/7/2015, 11/9/2015, 18/9/2015, 9/10/2015, 16/10/2015, 23/10/2015, 16/12/2015, 22/12/2015, 23/12/2015, 13/1/2016.
 19. Περίπου 10% περισσότερα άτομα είχαν προσκληθεί στις συγκεκριμένες προγραμματισμένες συνεντεύξεις, αλλά δεν προσήλθαν.
 20. <https://www.ypes.gr/g-g-ithageneias/statistika-stoicheia-e-g-ithageneias> (τελευταία πρόσβαση 23.9.2019).
 21. Βλ. <http://immigration.gov.gr/miniaia-statistika-stoixeia> (τελευταία πρόσβαση 23.9.2019).
 22. Ό.π.
 23. Ό.π.
 24. Ό.π. Επί παραδείγματι, τον Δεκέμβριο του 2016 είχαν δοθεί 15.512 άδειες διαμονής σε άντρες από το Πακιστάν, ενώ μόλις 1.555 σε γυναίκες. Από τις τελευταίες, σχεδόν όλες βρίσκονταν στην Ελλάδα ως εξαρτημένα μέλη οικογένειας και μόνο 17 λάμβαναν ως ανεξάρτητα πρόσωπα άδειες διαμονής για εργασία.
 25. Γεγονός καταγεγραμμένο σε σειρά ετήσιων εκθέσεων του ΣτΠ, καθώς και στη σ. 56 του *Οδηγού Διαφορετικότητας για δημοσίους υπαλλήλους*, που εξέδωσε το 2014 και έχει αναρτήσει στον ιστότοπό του ο ΣτΠ (<https://www.synigoros.gr/resources/web.pdf>), που επανεκδόθηκε το 2017 ενημερωμένος ως *Οδηγός Ίσης Μεταχείρισης, Εγχειρίδιο για Δημοσίους Υπαλλήλους* (https://www.synigoros.gr/resources/im_odigos_web_o_sevasmos_kanei_ti_diafora_gr.pdf, τελευταία πρόσβαση 23.9.2019).
 26. Βλ. στατιστική αποτίμηση αποδόσεων Ε.Ι. της Ειδικής Γραμματείας Ιθαγένειας Υπ. Εσωτερικών για το 2017, που περιλαμβάνει και στοιχεία προηγούμενης ιθαγένειας αιτούντων, https://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/statistika-stoixeia-2017-06022018_1.pdf (τελευταία πρόσβαση 23.9.2019).
 27. Για αναλυτική περιγραφή του φαινομένου, βλ. αρ. πρωτ. 46887/20.6.2019, έγγραφο της Ειδικής Γραμματείας Ιθαγένειας, Υπ. Εσωτερικών.
 28. Αυτό αφορά τη συγκεκριμένη ΔΑΚ. Μια σπάνια καταφανής περίπτωση διακριτικής μεταχείρισης από τη Βόρεια Ελλάδα έχει καταγραφεί στην ετήσια έκθεση του Συνηγού του Πολίτη για το 2015, σ. 80 και αφορούσε πολίτη της νυν Βόρειας Μακεδονίας. Αναφέρεται ως *Εισήγηση Επιτροπής Πολιτογράφησης που εμπεριέχει αξιολογική κρίση* (Φ. 199539).

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ: ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΕ ΕΝΑ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ¹

ΟΡΕΣΤΗΣ ΔΙΔΥΜΙΩΤΗΣ

Εισαγωγή

Στο κείμενο που ακολουθεί εκθέτω τα κύρια σημεία του προβληματισμού που ανέπτυξε η ομάδα της Δημοκρατικής Παιδείας, κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της, από το 2013 μέχρι σήμερα, σε μια περίοδο που χαρακτηρίστηκε από πρωτοφανείς επιθέσεις εναντίον της δημοκρατίας και τον πολλαπλασιασμό ρατσιστικών, εθνικιστικών και ακραία αυταρχικών λόγων και πρακτικών στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο. Η Δημοκρατική Παιδεία είναι μια πρωτοβουλία κοινωνικών επιστημόνων με έδρα το Πανεπιστήμιο Αθηνών, η οποία επεξεργάζεται ιδέες και προτάσεις με στόχο την καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης μέσω παρεμβάσεων στη σχολική εκπαίδευση.² Αφετηρία των διεργασιών της ομάδας αποτέλεσε το αίτημα εκπαιδευτικών και εκπαιδευτριών για επιστημονική υποστήριξη στην προσπάθειά τους να αναχαιτίσουν τη δυναμική της Χρυσής Αυγής, η οποία εκείνη την εποχή επιχειρούσε να διεισδύσει στον μαθητικό πληθυσμό, καλώντας σε αγώνα «στα σχολεία και [...] στα γυμναστήρια [...], όπου συχνάζουν παιδιά και νέοι».³ Τα διαθέσιμα στοιχεία έδειχναν μια αυξανόμενη απήχηση της (νεο)ναζιστικής ρητορικής σε νεαρές ηλικίες,⁴ γεγονός που προκάλεσε τη δικαιολογημένη ανησυχία της εκπαιδευτικής κοι-

Ο Ορέστης Διδυμιώτης είναι υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ. (orestisdidi@gmail.com)

νότητας. Όχι ότι δεν υπήρχαν παλιότερα ρατσισμός και εθνικισμός ανάμεσα στη μαθητική νεολαία. Ίσα ίσα.⁵ Αλλά τώρα νιώθαμε όλοι την ανάσα του εκθροού να πλησιάζει απειλητικά, ενός εκθροού που είχε πλέον αποκτήσει ορατή και αναγνωρίσιμη μορφή, βγαλμένη κατευθείαν από τις πιο μελανές σελίδες της ιστορίας. Μπροστά σε αυτόν τον κίνδυνο αναγκαστήκαμε να θέσουμε ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα και να αναμετρηθούμε με αυτά: Τι μπορεί να αντιτάξει το σχολείο στη (νεο)ναζιστική προπαγάνδα και στη σαγήνη του ψευδοαντιστασιακού της λόγου; Με τι εφόδια οφείλουμε να εξοπλίσουμε τους μαθητές και τις μαθήτριες προκειμένου να σταθούν απέναντι στην αυταρχική βαρβαρότητα; Πώς μπορούμε να επηρεάσουμε τη γνώμη και τις πεποιθήσεις τους (π.χ. αναφορικά με την πολιτική, τη μετανάστευση, το έθνος, το φύλο κ.λπ.), δηλαδή να παρέμβουμε σε λίγο-πολύ διαμορφωμένες στάσεις και αντιλήψεις, όταν παρεμβάλλονται βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις και ζητήματα κοινωνιο-ψυχολογικής φύσης που άπτονται της διαδικασίας συγκρότησης ταυτότητας, των οικογενειακών δεσμών και της αίσθησης του ανήκειν; Το κείμενο που ακολουθεί θέτει το πλαίσιο που μπορεί ίσως να βοηθήσει στην προσέγγιση αυτών των εκ των πραγμάτων δύσκολων ερωτημάτων.

Ημιμόρφωση και βαρβαρότητα

Είναι η μόρφωση το αντίδοτο στη βαρβαρότητα; Το γεγονός ότι άνθρωποι προερχόμενοι από τον χώρο των επιστημών μπόρεσαν να συστρατευθούν, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, στις δολοφονικές πρακτικές του ναζισμού και του φασισμού υποδεικνύει, αν μη τι άλλο, τον αμφίσημο χαρακτήρα της μορφωτικής προόδου. Μια διαλεκτική σύλληψη της σχέσης πολιτισμού και βαρβαρότητας, σαν κι αυτή που προτείνει ο Theodor Adorno,⁶ δεν δυσκολεύεται να καταλάβει πως η «αβασάνιστη διάδοση της μόρφωσης κάτω από τις κυριαρχούσες συνθήκες είναι άμεσα ταυτόσημη με την εξόντωσή της»;⁷ μια μόρφωση που προσαρμόζεται ολοένα και περισσότερο στις απαιτήσεις του «διοικούμενου κόσμου»⁸ τείνει να αδρανοποιείται και να κοινωνικοποιείται σε ημιμόρφωση, δηλαδή σε αλλοτριωμένο πνεύμα, το οποίο, αν και σφετερίζεται στοιχεία του πολιτισμού, ρέπει προς τη βαρβαρότητα, υποκαθιστά την έλλογη κρίση με σχηματοποιημένες στάσεις και την ουσιαστική επίγνωση με ναρκισσιστικά πρότυπα συμπεριφοράς· αντισταθμίζει τον φόβο του ακατανόητου μέσω της υπαγωγής σε έτοιμα κλισέ και προκαταλήψεις ή ακόμα και σε παρανοϊκά συστήματα που διαφεύγουν της κριτικής διόρθωσης.⁹ Δεν θα πρέπει λοιπόν να μας εκπλήσσει πως ο φασισμός, του οποίου η μέθοδος είναι κυρίως «ψυχολογική», με την έννοια ότι δεν καταβάλλει προσπάθεια να πείσει με ορθολογικά επιχειρήματα αλλά, αντίθετα, επιχειρεί να εκμεταλλευτεί τους ασυνείδητους μηχανισμούς της ψυχής, βρίσκει στην ημιμόρφωση τον καλύτερο δυνατό

σύμμαχο. Οι ημιμαθείς δεν αργούν, υπό το βάρος ενός συναισθήματος προδοσίας, να μετατραπούν σε οργισμένους τιμωρούς που εκδικούνται τον αποκλεισμό τους από όλα όσα ο πολιτισμός τους υποσχέθηκε και τελικά την ίδια τους την αδυναμία να συμπεριφερθούν ως αυτό που τους εγκალεί ο Διαφωτισμός, δηλαδή ως αυτόνομα υποκείμενα. Στερούμενοι κάθε ζωντανή σχέση με τους ανθρώπους και τα πράγματα, καθίστανται επιρρεπείς στη στερεοτυπική σκέψη, στη συμμόρφωση προς τα καθιερωμένα, στη χειραγώγηση.

Η ανάλυση του Adorno παραμένει προσδιορισμένη από την ιστορικο-πολιτική συγκυρία εντός της οποίας αναπτύχθηκε. Ως εκ τούτου, η προβολή της στα σύγχρονα ελληνικά εκπαιδευτικά δεδομένα δεν είναι καθόλου αυτονόητη. Παρ' όλα αυτά, αναδεικνύει με οξυδέρκεια το πρόβλημα της ημιμάθειας, δηλαδή τους κινδύνους που ενέχει η επιφανειακή μόρφωση για τη δημοκρατία, επισημαίνοντας την αναγκαιότητα παρέμβασης στη σχολική εκπαίδευση, και κυρίως στην πρώιμη παιδική ηλικία. Ο έλλογος διαφωτισμός μέσω της σχολικής γνώσης μπορεί να μην επαρκεί για την ουσιαστική αντιμετώπιση των διαδικασιών που ευθύνονται για τη βαρβαροποίηση του ανθρώπου, τουλάχιστον όμως δημιουργεί ένα «πνευματικό, πολιτιστικό και κοινωνικό κλίμα που δεν επιτρέπει την επανάληψη, δηλαδή ένα κλίμα στο οποίο γίνονται σε κάποιον βαθμό συνειδητά τα κίνητρα που οδήγησαν στη φρίκη» και ενισχύονται ορισμένες αντίθετες αρχές στο επίπεδο του προσυνειδητού μηχανισμού.¹⁰ Η απαίτηση διαμόρφωσης ενός κλίματος που δεν «θα είναι ευνοϊκό για το χειρότερο», μολονότι σηματοδοτεί μια πεσιμιστική αντίληψη των δυνατοτήτων του ανθρώπινου πολιτισμού, αποτελεί συγχρόνως την ελάχιστη προϋπόθεση για την επιβίωση της ελπίδας του.¹¹

Δουλεύοντας με έννοιες

Κεντρική επιδίωξη της μαθησιακής διαδικασίας από τη σκοπιά μιας «αγωγής στη δημοκρατία» είναι η κριτική επεξεργασία και η ανασκευή των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων προς όφελος νοηματικά πληρέστερων και εννοιολογικά επαρκέστερων ερμηνειών της κοινωνικής ζωής. Η συμβολή της επιστημολογικής προβληματικής είναι κρίσιμη ως προς την αποσαφήνιση αυτού του σημείου: η γνώση δεν αποκτάται, ούτε μεταβιβάζεται απλά. Οικοδομείται, παράγεται μέσα από μια διαδικασία μετασχηματισμού ή αλλιώς «κατεργασίας»¹² μιας προ-εγκαθιδρυμένης γνώσης (μιας «πρώτης ύλης», σύμφωνα με τον Althusser)¹³ με τη βοήθεια εννοιολογικών εργαλείων. Η πρότερη γνώση των μαθητών συνίσταται σε ένα σύνολο ιδεών, παραστάσεων, στάσεων και αντιλήψεων, τις οποίες έχουν «κληρονομήσει» από το καθημερινό, οικογενειακό, φιλικό και ευρύτερο κοινωνικό και θεσμικό περιβάλλον (όπως τα ΜΜΕ, το διαδίκτυο, οι πολιτικές οργανώσεις

κ.ο.κ.), συμπεριλαμβανομένου φυσικά και του ίδιου του σχολείου. Η γνώση αυτή ενδέχεται να είναι περισσότερο ή λιγότερο επεξεργασμένη, περισσότερο ή λιγότερο «ιδεολογική». Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι αθώα ή ουδέτερη αλλά φέρει μέσα της αξιώσεις ελέγχου και ρύθμισης της κοινωνικής πραγματικότητας. Καθίσταται «εχθρική» απέναντι στη δημοκρατία στον βαθμό που εμπεριέχει στερεότυπα, προκαταλήψεις και εσφαλμένες εντυπώσεις που παρεμβάλλονται ανάμεσα στο υποκείμενο και την εμπειρία, και των οποίων η βιαστική ικανοποίηση καταλήγει να συντηρεί ή να υπηρετεί καταπιεστικές πρακτικές. Είναι ακριβώς αυτό το υπόστρωμα γνώσης ενάντια στο οποίο καλείται κανείς να μάθει. Να μάθει για τη δημοκρατία και προς όφελος της δημοκρατίας.

Τα εννοιολογικά εργαλεία είναι προϊόντα της θεωρητικής/επιστημονικής σκέψης δια μέσου των οποίων ελέγχουμε, συμπληρώνουμε και ανακατασκευάζουμε την πρότερη γνώση. Με αυτήν τη λογική, η Μαγδαληνή Τσεβρένη και η Δέσποινα Παρασκευά Βελουδογιάννη κατασκεύασαν το δίκτυο εννοιών της Δημοκρατικής Παιδείας, το οποίο αποτελείται από οκτώ έννοιες-κλειδιά, τέσσερις θετικές (Δημοκρατία, Δικαιοσύνη, Ελευθερία, Ισότητα) και τέσσερις αρνητικές (Αντισημιτισμός, Ναζισμός, Ρατσισμός-Ξενοφοβία, Σεξισμός).¹⁴ Ο διαχωρισμός τους σε θετικές και αρνητικές υποδηλώνει πως η δημοκρατία και οι βασικές της κατηγορίες, που αντιστοιχούν στους συγκροτητικούς όρους της νεωτερικότητας, σημασιδοτούνται κατ' ανάγκη και μέσω της αναφοράς τους σε ό,τι τις απειλεί, στους κινδύνους που πρεσβεύουν οι «εχθροί» τους. Οι εν λόγω έννοιες δεν προσεγγίζονται με όρους αμιγώς «θεωρητικούς», δεν ασφυκτούν σε τυπικούς ορισμούς, τους οποίους οι μαθητές θα πρέπει κατά τα συνήθη πρότυπα να απομνημονεύσουν και στη συνέχεια να τους επαναλάβουν σε μια άσκηση ανούσιας αυτοϊκανοποίησης, για να τους ξεχάσουν βέβαια μετά από λίγο· αντιθέτως εκδιπλώνονται στη σκέψη μέσα από την κριτική εξέταση και την ανασύνθεση των επιμέρους στοιχείων, όπως αυτά αντλούνται από την κοινωνική και ιστορική πραγματικότητα. Το υλικό, το οποίο παραμένει σκόπιμα ανοικτό σε συμπληρώσεις, είναι έτσι διαρθρωμένο ώστε να συμβάλει στην προβληματοποίηση στερεότυπων αντιλήψεων και παραδεδωγμένων αποφάνσεων που αναπαράγουν την κοινωνική ανισότητα και ανελευθερία, και κατ' επέκταση να συνεισφέρει στην παραγωγή κριτικής στάσης. Μέσω της αλληλοσυσχέτισης των θετικών και αρνητικών συστοιχιών και των συναφών πλεγμάτων περιεχομένου, οι μαθητές και οι μαθήτριες (αλλά και οι εκπαιδευτικοί) μπορούν ίσως να συλλάβουν κάτι από τη ζητούμενη κεντρική έννοια της δημοκρατίας και τα κρίσιμα επίδικά της. Πρόθεσή μας ήταν να υπερασπιστούμε την προοπτική επανασύνθεσης μεταξύ της θεωρησιακής σκέψης και των εμπειρικών δεδομένων, ούτως ώστε ο στοχασμός πάνω στη δημοκρα-

τία να μην καταλήξει σε ένα πλήρες φορμαλιστικό εγχείρημα, ούτε όμως και να εκπέσει σε μια απλή διαδικασία καταγραφής πληροφοριών και γεγονότων απαλλαγμένων από κάθε έννοια.

Η εισαγωγή των μαθητών στις υπό συζήτηση εννοιακές δικτυώσεις, ο έλεγχος και η «κριτική συμπλήρωση» της πρότερης γνώσης, σύμφωνα με τα προσφερόμενα εργαλεία, η συνειδητοποίηση της αρχικής «πλάνης» και η συνεπαγόμενη ανασκευή των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων συγκροτούν τον πυρήνα της διδακτικής στοχοθεσίας.¹⁵ Φυσικά, η μάθηση δεν είναι ευθύγραμμη· περιλαμβάνει ρήξεις και ανατροπές, πισωγυρίσματα και λοξοδρομήσεις. Πειραματιζόμαστε με ιδέες και θεωρητικά σχήματα, δοκιμάζουμε συλλογισμούς, συγκρίνουμε, συνθέτουμε, διορθώνουμε, επιβεβαιώνουμε ή ανασκευάζουμε. Βασικό ζητούμενο είναι να δοθεί στους μαθητές και στις μαθήτριες η δυνατότητα να θέσουν ερωτήματα, να διατυπώσουν υποθέσεις, να προβληματιστούν και να προβληματοποιήσουν. Καθοριστική ως προς την έκβαση των παραπάνω επιδιώξεων αποδεικνύεται η κινητοποίηση του γνωστικού ενδιαφέροντος των μαθητών και των μαθητριών. Κανείς δεν μπορεί να μάθει, αν δεν έχει ενδιαφέρον να μάθει. Κάτι που δεν ενδιαφέρει τους μαθητές, κάτι που δεν μεταφράζεται σε αυθεντικό για τους ίδιους πρόβλημα, δεν το παρακολουθούν, δεν το ακούν, δεν καταβάλλουν προσπάθεια να το γνωρίσουν.¹⁶ Το πολύ πολύ να το αναπαράγουν «μηχανικά». Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο είναι εξαιρετικά χρήσιμη η αξιοποίηση στοιχείων (π.χ. εικόνων, ιστοριών) που να μην παραπέμπουν σε ενδιαφέροντα για τους μαθητές ζητήματα (από τις σεξουαλικές σχέσεις μέχρι το ποδόσφαιρο και τη μουσική), αλλά συνάμα ξεφεύγουν από τα καθιερωμένα και τους κοινούς τόπους και έρχονται να κεντρίσουν την περιέργεια, να προκαλέσουν έκπληξη. Το δημοκρατικό πείραμα της Κορίνθιας με μπροστάρη τον μπαλαδόρο Sócrates, οι υψωμένες γροθιές του Carlos και του Smith κατά τη διάρκεια της απονομής στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Μεξικού το 1968, η εικόνα του «κατσούφη» Landmesser, ο οποίος αρνείται να εκτελέσει τον ναζιστικό χαιρετισμό και στέκεται μέσα στο πλήθος με τα χέρια σταυρωμένα στα ναυπηγεία Blohm + Voss στο Αμβούργο το 1936, οι «παραμορφωμένοι» παγκόσμιοι χάρτες της ανισότητας, το κάτι σαν animation του Olivier Zuchuat για τη Μακρόνησο με βάση τα χαρακτηριστικά του Φαρσακίδη, το κίνημα «Ροκ ενάντια στον ρατσισμό» κ.ο.κ. αξιοποιήθηκαν με τη μορφή δραστηριοτήτων στη βάση αυτής ακριβώς της λογικής.¹⁷

Η τεκμηρίωση του λάθους και της άγνοιας μέσω της διευκρινιστικής και επιχειρηματολογικής εργασίας, η ανάδειξη δηλαδή των σημείων εκείνων που δεν μπορούν να εξηγηθούν πειστικά με βάση την ισχύουσα γνώση και των οποίων η κατανόηση απαιτεί μια αλλαγή στον τρόπο εξέτασής τους, αποτελεί κρίσιμο βήμα της διδακτικής πρακτι-

κής. Απ' αυτήν τη σκοπιά, ακόμα και μια απλή πληροφορία (π.χ. τα οικονομικά σκάνδαλα της χούντας) που εκθέτει το εσφαλμένο μιας θέσης και ανατρέπει τις προκείμενες ενός συλλογισμού (π.χ. το υποτιθέμενο «οικονομικό θαύμα» της επταετίας της δικτατορίας) έχει αξία. Εξού και η σημασία να διατηρείται στο επίπεδο της συζήτησης η ιδέα της τεκμηριακής απόδειξης, εφόσον ο προτασιακός χαρακτήρας του ιστορικού γεγονότος (το γεγονός ότι τούτο ή εκείνο συνέβη ή δεν συνέβη και μάλιστα μπορούμε να το εξακριβώσουμε/επιβεβαιώσουμε ή να το διαψεύσουμε ανατρέχοντας στα σχετικά τεκμήρια) επιτρέπει να εκληφθούν νόμιμα οι όροι αληθές/ψευδές και «αφοπλίζει τους αρνητές των μεγάλων εγκλημάτων, που οφείλουν να βρουν την ήττα τους στα αρχεία».¹⁸ Αυτό που διακυβεύεται σε αυτό το πρώτο επίπεδο είναι η κοινώς αποδεκτή πραγματικότητα των γεγονότων, αυτό που η Arendt αποκαλεί «γεγονική αλήθεια»,¹⁹ η υπεράσπιση της οποίας αποτελεί κρίσιμο διακύβευμα για μια δημοκρατία, καθώς είναι αυτή που καθιστά δυνατή τη νίκη επί του αυθαίρετου. Είναι αληθές ή είναι ψευδές ότι υπήρξαν νεκροί κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου;²⁰ Ισχύει ή δεν ισχύει πως οι θάλαμοι αερίων στο Άουσβιτς χρησιμοποιήθηκαν για τη θανάτωση τόσων ανθρώπων; Η αξιοποίηση της γεγονικής ύλης μέσω της δυνατότητας επεξεργασίας της (όπως συμβαίνει με τη σύγκριση μαρτυριών και τεκμηρίων) και όχι μέσω της απλής παράθεσής της αποκτά βαρύνουσα σημασία ως προς την αντιμετώπιση του αρνητισμού και της προπαγανδιστικής παραχάραξης της ιστορικής αλήθειας.²¹

Σαφώς, ο εδώ εμπεριεχόμενος κίνδυνος δεν είναι άλλος από τον θετικισμό, δηλαδή από τη μονομερή προσκόλληση στη διαπίστωση γεγονότων εις βάρος της κριτικής εννοιολογικής εργασίας και της αφηγηματικής ανασύνθεσης. Ωστόσο, τα γεγονότα, όπως και τα κοινωνικά δεδομένα, δεν είναι ανεξάρτητα από τη «θεωρία», καθώς είναι αδύνατον να ανασυγκροτηθούν χωρίς να υπαχθούν σε εννοιολογικές κατασκευές. Η αποδιδόμενη σημασία τους εξαρτάται από την κατασκευαστική διαδικασία της σκέψης – εκεί όπου παίζεται όλο το παιχνίδι.

Κριτικός αναστοχασμός και αυτονομία

Η αναγνώριση της αναγκαιότητας της εννοιολογικής διαμεσολάβησης, χωρίς την οποία τίποτα δεν μπορούμε να γνωρίσουμε, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την επίφαση αυθυπαρξίας της. Οι έννοιες παράγονται μέσω μιας διαδικασίας εκπραγμάτισης που τις απομακρύνει και τις απομονώνει από τη διαπλοκή τους στη ζωντανή εμπειρία, μετατρέποντάς τις σε σχετικά αυτόνομες ενότητες. Ως τέτοιες επιχειρούν να δεσμεύσουν ανεπαρκώς²² το περιεχόμενο των αντικειμένων στο πεπερασμένο πλαίσιο των ορισμών τους. Η τάση εξομίωσης του μη εννοιολογικού με τον εννοιολογικό χαρακτήρα τους τις καθιστά εξ αρ-

κής προκατειλημμένες.²³ Η σκέψη οφείλει να αντισταθεί σε αυτό το ιδεολογικό ρεύμα («η ταυτότητα ως πρώτη μορφή ιδεολογίας», κατά τον Adorno²⁴) που προκαταβάλλει τη στάση της απέναντι στα αντικείμενα.

Η μάθηση είναι αναγκασμένη να δουλεύει με έννοιες· στον βαθμό όμως που δεν επιθυμεί να παραμείνει λειψή, δηλαδή αγκιστρωμένη σε φετιχιστικά προϊόντα της πραγματοποιημένης συνείδησης, οφείλει να δίνει χώρο για κριτικό αναστοχασμό, επιτρέποντας στον φορέα της να ξεφεύγει από το πνευματικό τέλμα στο οποίο τον οδηγεί η καταναγκαστική απαίτηση για απόλυτη ταυτότητα. Ο αναστοχασμός κινητοποιείται από τη στροφή της σκέψης προς τη μη ταυτότητα της έννοιας και του αντικειμένου που επιχειρεί να προσλάβει, προς τη μεταξύ τους ένταση, και συνδέεται με τη διαμόρφωση ενός μη κυριαρχικού βλέμματος «υπομονής»²⁵ που αντιπαρά τίθεται στη φούρια της κατάταξης και της μονότονης εφαρμογής του κανόνα. Η συνειδητοποίηση της μη ταυτότητας, της αναντιστοιχίας, υποστηρίζει την ανοικτή προοπτική της σκέψης ενάντια στην καθήλωσή της σε ένα στατικό σχήμα. Η ικανότητα του υποκειμένου της μάθησης να δραπετεύει από τον αυτοαναφορικό εγκλεισμό των εννοιών και να αφήνεται απροκατάληπτα στην ανοικτότητα της ζωντανής εμπειρίας ανάγεται σε κεντρικό στοιχείο της δυνατότητας αντίστασης στην τυποποιημένη συνείδηση. Το βαθύτερο νόημα της σκέψης δεν είναι η τυπική λογική διαδικασία, αλλά είναι άμεσα συνυφασμένο με την «ικανότητα για εμπειρία». Η τελευταία συνιστά αναγκαία προϋπόθεση του αναστοχασμού. «Σκέφτομαι και αποκτώ εμπειρίες είναι ένα και το αυτό», γράφει ο Adorno.²⁶ Η σκέψη ανανεώνεται από την εμπειρία του αντικειμένου, το οποίο παράγει η ίδια μέσα της. Παρ' όλες τις δυσκολίες που συναντά η δυνατότητα η δημιουργία πνευματικών εμπειριών να αποτελέσει θεσμοθετημένο αντικείμενο της σχολικής εκπαίδευσης, το ζήτημα της αποκατάστασης της ικανότητας για εμπειρία μέσω της εξασφάλισης εύρους παραστάσεων και δυνατοτήτων διαφυγής από τη στεία φορμαλιστική σκέψη είναι ζωτικής σημασίας για μια αγωγή στη δημοκρατία.²⁷

Ωστόσο, η σκέψη θα ανατρέξει και πάλι στο εννοιακό για να μπορέσει να αναστοχασθεί. Μόνο έτσι θα μπορέσει να γίνει κάτι παραπάνω από την «επαναληπτική παράσταση της εμπειρίας».²⁸ Σε διαφορετική περίπτωση, αν δηλαδή η λύση αναζητηθεί στο μη-εννοιακό, η εμπειρία κινδυνεύει να παραμείνει «ραψωδική»²⁹ και η σκέψη να υποκύψει στον ανορθολογισμό. Η υποκατάσταση της εννοιολογικής εργασίας από την προσδοκία αποκάλυψης μιας μυστικιστικής επικοινωνίας· το «salto mortale» από την έννοια στο αίσθημα και στην πίστη αποδιοργανώνει το μυαλό των ανθρώπων και οδηγεί στην παρακμή του λόγου.³⁰ Αλλά και ο σκεπτικισμός δεν αποτελεί μικρότερη απειλή. Μια σκέψη η οποία αμφιβάλλοντας διαρκώς για την επάρκεια της έννοιας παραλύει μπροστά στο αντικεί-

μενο και καταλήγει να μην μπορεί να το προσδιορίσει και να το εκφράσει με μεστό, λογικά συγκροτημένο τρόπο, είναι σαν να το καθιστά απρόσιτο στον στοχασμό, μη ερμηνεύσιμο. Έτσι όμως τίποτα δεν θα είχε νόημα, καμία, έστω μερική, αλήθεια δεν θα ήταν δυνατή. Συν τοις άλλοις, η παραίτηση μπροστά στην κριτική της ανεπάρκειας του αντικειμένου ως προς την έννοιά του σηματοδοτεί την υποταγή στο υπάρχον. Η έννοια, όντας συγχρόνως κάτι παραπάνω από το «πράγμα» (και όχι μόνο κάτι λιγότερο απ' αυτό), ένα «ιδανικό» δηλαδή, αποτελεί και το «μέτρο» του: προσφέρει τη σημασία, σύμφωνα με την οποία αξιολογούμε και κρίνουμε την κοινωνική πραγματικότητα (π.χ. μετράμε την ελευθερία ενός ανθρώπου, ενός λαού με βάση την ίδια την έννοια-κατηγορία της ελευθερίας), περιλαμβάνει επομένως και τις δυνατότητές της, την ελπίδα της, προεικονίζοντας αυτό που θα μπορούσε να γίνει.³¹

Η «επιστροφή» στις έννοιες συμπίπτει με την επίγνωση της εσφαλμένης υπόθεσης περί αξιακής ουδετερότητας της γνώσης. Οι έννοιες μέσω των οποίων συλλαμβάνουμε τα δεδομένα δεν είναι ποτέ ουδέτερες, αλλά πολιτικά φορτισμένες με συμφέροντα και αξιώσεις, τις οποίες προασπίζονται όσοι τις κατασκευάζουν και τις χρησιμοποιούν.³² Το υποκείμενο της μάθησης, καθώς αναστοχάζεται, υποβάλλει σε κριτικό έλεγχο όχι μόνο τη σχετική «(αν)επάρκεια» αλλά και την «αξία»³³ των προτεινόμενων εννοιολογήσεων και ερμηνειών. Η κριτική αναστοχαστική σκέψη, αντιπαραθέτοντας συγχρόνως τόσο τα αντικείμενα στις έννοιές τους (και το αντίστροφο) όσο και τις έννοιες μεταξύ τους,³⁴ αξιολογεί, διακρίνει, ιεραρχεί σημασίες και προτεραιότητες. Είναι αυτή που μας επιτρέπει να πάρουμε θέση σε μια συζήτηση, να αποδεχτούμε ένα επιχείρημα ή να προσπαθήσουμε να το ανατρέψουμε, να προτείνουμε μια ιδέα, να ανασηματοδοτήσουμε μια εννοιολογήση, να της δώσουμε νέο περιεχόμενο. Η ιδέα μιας ζωής στα μέτρα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αν όχι η επιθυμία γι' αυτή, την οποία το υποκείμενο οφείλει να παράγει μέσα του, εμπεριέχεται κατά μία έννοια στην καλλιέργεια του ίδιου του λόγου, στην αναστοχαστικότητα.

Μια τέτοια emphatic έννοια της σκέψης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το αίτημα του Διαφωτισμού για ωριμότητα ή αλλιώς για αυτονομία, δηλαδή, σύμφωνα με τον Kant, με το θάρρος να μεταχειριζόμαστε τον νου μας χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου.³⁵ Η αυτόνομη κρίση συνίσταται στην ανεξάρτητη χρήση της νοητικής ικανότητας για κανόνες, στη δυνατότητα να σκέφτεται κανείς ελεύθερα χωρίς να καταβάλλεται από ετερόνομες πιέσεις – υπό οποιαδήποτε μορφή κι αν εμφανίζονται αυτές, είτε πρόκειται για την εξάρτηση από έναν τρόπο σκέψης με «κουτάκια», είτε για την αδιαπραγμάτευτη «αυθεντία» ενός δοσμένου εξηγητικού σχήματος, είτε για την ασυνείδητη αποδοχή και υιοθέτηση ξένων στάσεων και ιδανικών ως αντιστάθμισμα στην έλλειψη ενός σταθερού εγώ, είτε για το αίσθημα

ασφάλειας που υπόσχεται η συνθηκολόγηση με ένα παραδεδομένο από την πλειοψηφία πρότυπο σκέψης και συμπεριφοράς. Πραγματικά αυτόνομοι είναι όσοι αντιστέκονται στις διαδικασίες επιρροής που προδιαθέτουν για στερεοτυπικές κρίσεις και προκατάληψη,³⁶ ξεσκεπάζοντας τη λανθάνουσα ετερονομία που φιλοδοξεί να τους εξουσιάζει μέσω του ασυνείδητου. Γνωρίζουμε πολύ καλά πώς ο φασισμός καταφέρνει να χειραγωγεί το ακροατήριο μέσω της χρήσης ρητορικών τρικ και επαναλαμβανόμενων κλισέ (ο διαχωρισμός του κόσμου σε «πρόβατα» κι «ερίφια», σε «καλούς» και «κακούς»)³⁷ που διεγείρουν το συναίσθημα ενεργοποιώντας ανορθολογικούς, ασυνείδητους μηχανισμούς. Από αυτήν τη σκοπιά, η αντίσταση συνυφάζεται με την ικανότητα για απερίσπαστη, ψυχικά ανεμπόδιστη, σκέψη, για μια σκέψη που δεν επιτρέπει στον εαυτό της να λυγίζει υπό το βάρος συγκινησιακά φορτισμένων συνθημάτων και να παραδίδεται στις ορέξεις των εκάστοτε δημαγωγών. Μια τέτοια αντίσταση απαιτεί μεγάλο σθένος. Το να σκεφτόμαστε με έτοιμα κλισέ και στερεότυπα είναι επιπρόσθετα μια μέθοδος αυτοπροστασίας, καθώς μας επιτρέπει να αποφεύγουμε τη δυσφορία με την οποία μας φέρνει αντιμέτωπους η πιθανότητα να τεθεί σε κίνδυνο η υποτιθέμενη σιγουριά μας και να καταρρεύσει η εικόνα που διατηρούμε για τον εαυτό μας, απελευθερώνοντάς μας από την ψυχοφθόρα εργασία της αυτογνωσίας. Όσο λιγότερο χρησιμοποιεί κανείς τη δική του αυτόνομη κρίση, τόσο περισσότερο αναγκάζεται να αναζητά έναν «υπερ-πατέρα», να εισέρχεται σε ισχυρές συλλογικότητες, σε οργανώσεις ή παρατάξεις, υποκαθιστώντας την ανεξάρτητη σκέψη του με την εφαρμογή προκατασκευασμένων αξιολογήσεων, με αποτέλεσμα να βλέπει τον κόσμο σύμφωνα με το νόημα που του αποδίδουν αυτές οι παρατάξεις.³⁸ Πρόκειται για αυτό, που, σύμφωνα με τους Adorno και Horkheimer, θα αποκαλούσαμε «παραταξιακό σκέπτεσθαι».³⁹ Η άκριτη προσχώρηση σε μια συλλογικότητα και η τυφλή υποταγή στην εξιδανικευμένη «ηθική» της προσφέρουν την ψευδαίσθηση της εγγύτητας και υποκατάστατα ναρκισσιστικής ικανοποίησης, αλλά και τη δυνατότητα να απελευθερωθούν ενάντια σε άλλους, δηλαδή ενάντια σε όσους έχουν προγραφεί ως «εχθροί» (στους μετανάστες, στους εβραίους, στους κομμουνιστές, για να αναφέρω ορισμένα μόνο παραδείγματα από την πρόσφατη ιστορία) οι κρυμμένες επιθετικές ενορμήσεις. Ο διαρκώς υπαρκτός κίνδυνος παλινδρόμησης στη βαρβαρότητα δεν μπορεί να αποτραπεί παρά μόνο μέσω της ενδυνάμωσης εκείνων των στοιχείων που μας επιτρέπουν να αντισταθούμε στις απάνθρωπες και δυνάμει εγκληματικές τάσεις που κρύβονται επιμελώς πίσω από την άτεγκτη προσήλωση σε μια προσταγή, σε ένα ιδεώδες, σε έναν κανόνα: δηλαδή τον κριτικό αναστοχασμό και την αυτονομία.

Πώς όμως να καλλιεργήσει την αυτόνομη σκέψη και

την κριτική αυτενέργεια το σχολείο, όταν περιορίζει τους μαθητές σε προκαθορισμένους ρόλους, καθηλώνοντάς τους σε ετερόνομα πρότυπα συμπεριφοράς; Όταν δεν τους δίνει τη δυνατότητα να ελέγξουν, να ανακατασκευάσουν, να εκφράσουν αντιρρήσεις, να αμφιβάλλουν, να συζητήσουν, να ενεργοποιήσουν τη δύναμη της φαντασίας τους; Οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται να ενσωματώσουν μια διδακτική ύλη που παρουσιάζεται ως αυταπόδεικτη «αλήθεια», αναπαράγοντας αβασάνιστα παραδεγμένες απόψεις και συμπεράσματα. Η σχέση τους με τη γνώση είναι μια σχέση απομνημόνευσης και ανάκλησης ετοιμοπαράδοτων νοημάτων, διαμεσολαβημένων από «δεύτερο χέρι» και αποκομμένων από κάθε δημιουργική δραστηριότητα. Παραμένουν έτσι εκτεθειμένοι στην άνευ όρων αποδοχή, όντας έτοιμοι να καταναλώσουν ό,τι τους προσφέρεται «αμάσητα». Η αξίωση για αυτόνομη σκέψη προσκρούει επιπλέον στην εμμενή τάση της παιδαγωγικής «να κόβει και να ράβει» το αντικείμενο στα μέτρα του αποδέκτη.⁴⁰ Η «παιδαγωγικοποίηση» των ζητημάτων μέσω της αναπροσαρμογής τους σε κατεστημένα μοντέλα διδασκαλίας, ο πλήρης εξω-καθορισμός του περιεχομένου, της αλληλουχίας και της έκτασης της ύλης του μαθήματος, η ροπή προς τον έλεγχο και την προεξόφληση της πορείας κάθε πιθανώς ενδιαφέρουσας συζήτησης μέσω της διενέργειας τυποποιημένων ερωτοαπαντήσεων, ο περιορισμός των υπό διακύβευση νοημάτων σε λίγο πολύ προκαθορισμένα συμπεράσματα προκαλούν δυσφορία στους μαθητές, οι οποίοι αισθάνονται ασυνείδητα εξαπατημένοι, αν δεν εκφράζουν ήδη την αποστροφή τους.

Υπό αυτή την έννοια, το ερώτημα τι πολίτες φτιάχνει ή δεν φτιάχνει το σχολείο δεν μπορεί να περιορίζεται σε ζητήματα πολιτικής διαπαιδαγώγησης με τη στενή έννοια του όρου, δηλαδή στο προς μάθηση εννοιολογικό περιεχόμενο των μαθημάτων πολιτικής παιδείας, ιστορίας κ.λπ. Συνδέεται επίσης με ζητήματα αναδιοργάνωσης των σχολικών σχέσεων και των εγκαθιδρυμένων παιδαγωγικών πρακτικών. Δεν έχει να κάνει μόνο με το τι, αλλά κυρίως με το πώς. Η «δημοκρατία», γράφει κάπου ο Adorno, «μπορεί να νοηθεί στην πράξη μόνο ως κοινωνία ώριμων ανθρώπων».⁴¹ Για να ωριμάσουν όμως οι μαθητές, θα πρέπει πρώτα να αποκατασταθεί η ικανότητά τους για κριτική και αυτόνομη σκέψη – ικανότητα την οποία αρνείται η λογική της ετερονομίας που έχει εμποτίσει το σχολείο. Εδώ αποκτά νόημα η κριτική του Rancière στον θεσμό της «εξήγησης»⁴² και η συναφής προς αυτή ιδέα της «απομάθησης».⁴³ Εδώ έγκειται και η σημασία όλων εκείνων των πρωτοβουλιών που έρχονται να αμφισβητήσουν τη ριζική διάκριση μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων, και να θολώσουν τις διαχωριστικές γραμμές, ενθαρρύνοντας την αυτενέργεια και την ενεργή συμμετοχή των μαθητών και των μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία.⁴⁴ Ο θεσμικός διαχωρισμός εξήγησης και κατανόησης, λες και πρό-

κειται για ξεχωριστές πνευματικές λειτουργίες που πρέπει να χωρίζονται με σινικά τείχη, αμβλύνει την ικανότητα της σκέψης και της κρίσης, οδηγεί στην «αποβλάκωση». Το σχολείο δεν μπορεί να εκπληρώσει τον διαφωτιστικό του ρόλο, αν δεν προσφέρει στους μαθητές και τις μαθήτριες εμπειρίες αυτόνομης σκέψης και κριτικού αναστοχασμού πάνω σε κοινωνικά ζητήματα, πάνω σε όσα καλούνται να μάθουν.

Ισότητα, αυθεντία, δικαιώματα

Φτάνουμε έτσι σε ένα ιδιαίτερα κρίσιμο ερώτημα: Πώς μπορούμε να σκεφτούμε τη σχολική σχέση βάσει του ίδιου προτύπου της δημοκρατικής σχέσης; Στο σχολείο πλέον τείνουμε να οικοδομούμε σχέσεις με το παιδί, που βασίζονται ολοένα και περισσότερο σε ομολογίες σχέσεων ισότητας. Σε αυτό συμβάλλει η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού το 1989, η οποία αναγνωρίζει το παιδί ως όμοιο φορέα των ίδιων δικαιωμάτων-ελευθεριών με αυτά του ενήλικα, καθώς επίσης η ανάδυση μιας νέας ρητορικής αναφορικά με την ενεργό συμμετοχή των μαθητών και των μαθητριών στη σχολική ζωή. Η επίδραση αυτής της εξέλιξης στη διαδικασία της μάθησης είναι ήδη βαρυσήμαντη. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις εκτόπισαν την ξεπεσμένη αυθεντία και τοποθέτησαν το παιδί στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σήμερα, οι μαθητές ενθαρρύνονται να διατυπώνουν απορίες, να φέρνουν αντιρρήσεις και να διαφωνούν, και κυρίως να συμμετέχουν σε ολοένα και περισσότερα επίπεδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας (αξιολόγηση, οργάνωση μαθήματος κ.ο.κ.), σε μια διαλεκτική που η παιδαγωγική της αξία υπερβαίνει την παραδοσιακή διδασκαλία. Επιπλέον, η τάση αυτή ενισχύεται από την ανάπτυξη των διαδικτυακών εφαρμογών και των Web 2.0 εργαλείων, καθώς επίσης από τη συνεπακόλουθη αλλαγή στάσεων τόσο των παιδιών όσο και των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη μάθηση. Για παράδειγμα, το Αυτοοργανωμένο Περιβάλλον Μάθησης (SOLE), που εμπνεύστηκε και εισηγήθηκε ο Sugata Mitra, αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη απήχηση διεθνώς.⁴⁵ Σε αυτό το νέο περιβάλλον, οι μαθητές δεν μαθαίνουν από τον δάσκαλο. Θέτουν μόνοι τους τα ερωτήματα και παροτρύνονται «να περιπλανηθούν στο δάσος των πραγμάτων και των σημείων, να πουν τι είδαν και τι σκέφτονται γι' αυτό που είδαν, να το επαληθεύσουν και να επαληθευτούν».⁴⁶ Ο δάσκαλος παραιτείται από την προσπάθεια να διαμνησεί όσα ο ίδιος γνωρίζει, παρεμβαίνει μόνο όταν κρίνει ότι χρειάζεται και αποσύρεται διακριτικά. Ακόμα και έτσι όμως, παραμένει δική του ευθύνη να διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες για τη συνεργατική και αυτόνομη διερεύνηση των μαθητών. Αυτός είναι που συντονίζει, αν δεν επιβάλλει, τη διαδικασία και ο λόγος του εξακολουθεί να αποτελεί βασικό εξερευνητικό εργαλείο στα χέρια των μαθητών.

Μπροστά στον υπολογιστή, οι εκπαιδευόμενοι διακλαδώνονται σε νέους κόσμους. «Μαθαίνουν να μαθαίνουν» όχι μέσω της αφομοίωσης πληροφοριών από πηγές υψηλής αξιοπιστίας αλλά μέσω της από κοινού αναζήτησης, της σύγκρισης και της επιλογής πληροφοριών και της συμμετοχής σε μη ιεραρχικά οργανωμένες διεργασίες οικοδόμησης της γνώσης. Οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να συνεργάζονται και να επεξεργάζονται περιεχόμενα με έναν πιο ελεύθερο και λιγότερο ελεγχόμενο τρόπο. Η απουσία μιας «αδιαμφισβήτητης» αυθεντίας, η επίγνωση ότι στο διαδίκτυο εγκυμονεί ο κίνδυνος της παραπληροφόρησης ή των ψεύτικων ειδήσεων (fake news) κ.λπ. αναγκάζουν τους μαθητές να σκέφτονται κριτικά (:), να συγκρίνουν τις πηγές, να είναι δύσπιστοι και να μην αποδέχονται απλά ό,τι διαβάζουν και ό,τι τους λένε.⁴⁷ Άλλωστε, το αίτημα της ριζικής ισότητας, όπως το διατυπώνει ο Rancière, παραμένει ασυμφιλίωτο με την ιδέα μιας εκπαίδευσης που θεμελιώνεται σε μια μορφή πνευματικής ανωτερότητας του εκπαιδευτικού έναντι του εκπαιδευομένου.

Από την άλλη βέβαια, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί, ατενίζοντας τα πράγματα από μια διαφορετική σκοπιά, πως η αυτονομία, το *a priori* της μόρφωσης, δεν μπορεί να κατακτηθεί χωρίς τη δημιουργία μιας αυθεντικής παιδαγωγικής σχέσης, ή αλλιώς μιας έλλογα αναγνωρισμένης σχέσης ετερονομίας που τίθεται για να αρθεί.⁴⁸ Κάπως έτσι θα μπορούσε να συνοψισθεί η εν λόγω διαλεκτική: Τα παιδιά, καθώς μεγαλώνουν, εσωτερικεύουν τις απαιτήσεις και τις υποδείξεις των γονιών και των δασκάλων με τους οποίους ταυτίζονται. Ωστόσο, μόλις οι νοητικές και ηθικές δυνάμεις τους αναπτυχθούν έως ένα ορισμένο σημείο, καταλήγουν στην άρνηση της εξάρτησης, στην απόσπαση από την ενήλικη αυθεντία, την οποία κρίνουν με βάση τη δική τους πλέον ηθικότητα. Αν, επομένως, η απομυθοποίηση της αυθεντίας αποτελεί το σημείο-κλειδί της πορείας προς την ωρίμανση, η συνάντηση μαζί της συνιστά γενεσιουργό στοιχείο της όλης διαδικασίας.⁴⁹ Η αδυναμία ταύτισης με πρότυπα καλώς εννοούμενης αυθεντίας, δηλαδή η ολοκληρωτική έλλειψη μιας συναισθηματικά «γνήσιας» προσωπικής σχέσης με τους γονείς και τους δασκάλους, η οποία ανάλογα με την περίπτωση μπορεί να είναι καθοδηγητική, υποστηρικτική ή προστατευτική, ενδέχεται να λειτουργήσει ανασταλτικά ως προς την ωρίμανση, στον βαθμό ακριβώς που υποκαθίσταται με την προβολική αναγνώριση αναξίπιστων ατομικών ή συλλογικών φορέων αυθεντίας. Όχι τυχαία, ο ναζισμός έχει περιγραφεί εν είδει αφορισμού ως το προϊόν μιας «κοινωνίας χωρίς πατέρα», ως το ακραίο υποκατάστατο μιας «σωστής» αυθεντίας που δεν υπήρχε.⁵⁰ Παρ' όλη την υπερβολή της εν λόγω διαπίστωσης, και παρότι ο δάσκαλος θα πρέπει να παραιτηθεί από κάθε προσπάθεια υπολογισμένης επιρροής και να αποποιηθεί τη λογική της έξωθεν διάπλασης και της επιβολής προτύπων εν είδει διδακτισμού, αποτελεί γε-

γονός πως η παρακμή της φιγούρας του δασκάλου, σε συνείκεια εκείνης του γονέα, δεν μπορεί επ' ουδενί να εξομοιωθεί με την κατάρρευση της ετερονομίας. Αντιθέτως, όσο περισσότερο απρόσωπη γίνεται η αυθεντία, τόσο πιο δύσκολο είναι να ξεφύγει κανείς από τις υπαγορεύσεις της.⁵¹ Όταν η υπακοή επιβάλλεται από την «κλίκα» ή την πλειοψηφία της ομάδας, η προσπάθεια των νέων να αντισταθούν στην πίεση για κοινωνική συμμόρφωση ίσως και να γίνεται δυσχερέστερη.

Σε κάθε περίπτωση, η αναγνώριση του σύνθετου, σχεδόν αντινομικού, χαρακτήρα της προαναφερθείσας διαδικασίας δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον δοξασμό της αυθεντίας εν γένει. Αν υπάρχει κάτι στο οποίο η αγωγή στη δημοκρατία οφείλει να εναντιώνεται ανεπιφύλακτα, αυτό είναι η αφηρημένη εξύμνηση των σχέσεων αυθεντίας, η απογύμνωσή τους από κάθε «θετικό» παιδαγωγικό περιεχόμενο, με λίγα λόγια η μετατροπή τους σε καθαρή «ιδεολογία», σύμφωνα με την οποία ο μαθητής υπακούει στον δάσκαλο για χάριν της ίδιας της ιεραρχίας. Η επιφανειακή αναγνώριση των προσώπων με τα οποία συνδέονται οι μαθητές στην καθημερινότητά τους και η αντικατάσταση της αυθεντικής εγγύτητας από την τυποποιημένη εξιδανίκευση, αυτός ο «συνδυασμός υποτακτικότητας και ψυχρότητας», είναι χαρακτηριστικό των ατόμων που έλκονται από τον κόσμο των φασιστικών ιδεών.⁵²

Το δεύτερο ερώτημα που φαίνεται να προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση (και το οποίο αποτελεί κατά μια έννοια αντιστροφή του πρώτου στην αρχή της παρούσας ενότητας) είναι παρεμφερές με αυτό που αναδείχθηκε από τις συζητήσεις με τους συμμετέχοντες στα σεμινάρια εκπαιδευτικούς – ερώτημα που δεν μπορούμε να αποφύγουμε, όσο κι αν προσπαθούμε να το μεταβάλλουμε ή να το προβληματοποιήσουμε: «Μέχρι πού μπορεί να φτάσει η ισότητα στο σχολείο;». Είναι η παιδαγωγική σχέση μια κατ' ανάγκη σχέση ανισότητας (σύμφωνα με την οποία ο εκπαιδευτικός είναι επιφορτισμένος με έναν ρόλο που δεν μπορεί να αποδοθεί πλήρως στους μαθητές) και παραγνωρίζοντας αυτό το γεγονός το μόνο που καταφέρνουμε είναι να υπονομεύουμε το κλίμα ασφάλειας και προστασίας που χρειάζεται για να ανθίσει η παιδική ψυχή και να εκθέτουμε τα παιδιά αφοπλισμένα σε νέες, συγκαλυμμένες μορφές ετερονομίας;⁵³ Ή μήπως, αντίθετα, η επίκληση της απaráκαμπτης ασυμμετρίας της παιδευτικής συνθήκης είναι ο τρόπος για να διαιωνίζονται η ανισότητα και η κηδεμονία μέσω του «μύθου της παιδαγωγικής»; Μεταφράζοντας το ερώτημα αυτό στη δικαιοματική γλώσσα δεν καθιστούμε ορατότερη τη λύση του, απλά το επανατοποθετούμε στα συμφραζόμενά της. Σύμφωνα με τον Alain Renault, «το παιδί είναι μάλλον αναπόφευκτο να παραμένει για τους μοντέρνους το μόνο απ' όλα τα ανθρώπινα όντα με το οποίο πρέπει να διατηρούμε σχέσεις όχι μόνο ισότητας στα δικαιώματα και, ως υπόλειμμα ανισότητας στην

πράξη αλλά, απλά και καθαρά, σχέσεις συγχρόνως ισότητας και ανισότητας στα δικαιώματα». ⁵⁴ Από τη μία πλευρά, οι περιορισμοί που επιβάλλονται στο πλαίσιο της σχολικής ζωής στο όνομα της προστασίας του παιδιού θα πρέπει να μην έρχονται σε σύγκρουση με τα δικαιώματα-ελευθερίες που είμαστε υποχρεωμένοι να τού αναγνωρίσουμε και το καθιστούν δυνάμει ισότιμο μέλος της εκπαιδευτικής κοινότητας. Από την άλλη, είναι σαφές ότι αν αυτά τα δικαιώματα-ελευθερίες αποδίδονταν αδιαφοροποίητα στο παιδί, ως εάν αυτό να ήταν απλώς και μόνο όμοιο με τους ενήλικες, κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίφαση με τα «δικαιώματα-προστασίες» που καθιστούν την παιδική ηλικία ιδιαίτερο φορέα δικαιωμάτων. Και αντιστρόφως, αν η προσκόλληση στα «δικαιώματα-προστασίες» δεν είναι δύσκολο να μετακυλήσει με τη συνδρομή της στερεοτυπικής απεικόνισης των παιδιών ως ανεξέλεγκτων και ευάλωτων στην πατερναλιστική χειραγώγηση και στη νηπιοποίηση, αφαιρώντας απ' αυτά την ικανότητα για αυτόνομη δράση, η δυνατότητα προσφυγής στα «δικαιώματα-ελευθερίες» εμπεριέχει πάντα την ελπίδα να χρησιμοποιηθεί ως όχημα για την επανοικειοποίηση αυτής της ικανότητας, την οποία στερεί από τα παιδιά η επίκληση της προστασίας τους. Οι εκπαιδευτικοί δεν έχουν άλλη επιλογή από το να πειραματίζονται μαζί με τους μαθητές και τις μαθήτριες πάνω στις μορφές που μπορεί να λάβει η συνάρθρωση αυτών των δύο κατηγοριών δικαιωμάτων που προβλέπει η Σύμβαση, ώστε «η αναγνώριση των μεν να προλαμβάνει μια άμετρη εφαρμογή των δε». ⁵⁵ Πράγμα που απαιτεί, αν μη τι άλλο, προσαρμοστικότητα και ευελιξία.

Επίλογος

Στο κείμενο αυτό θέλησα να σκιαγραφήσω, μολονότι με τρόπο ελλειπτικό, τους όρους προσέγγισης ορισμένων κρίσιμων ερωτημάτων που απασχόλησαν την ομάδα της Δημοκρατικής Παιδείας και συνόδευσαν τις διεργασίες παραγωγής του αντίστοιχου εκπαιδευτικού υλικού, καθώς και να αναδείξω από θεωρητική σκοπιά τις σύνθετες πτυχές του προβλήματος που θέτει κάθε προσπάθεια επεξεργασίας ενός σχεδίου «εκπαίδευσης στη δημοκρατία». Ορμώνοντες από την αισιοδοξία της θέλησής μας, αλλά και από τον ομολογουμένως ενθουσιώδη χαρακτήρα του ίδιου του εγχειρήματος, στραφήκαμε σε λύσεις μη συνηθισμένες (και ίσως εδώ να βρίσκεται η όποια πρωτοτυπία τους), ακόμα και να αν θα μπορούσαμε να κατηγορηθούμε για «αφέλεια». Θελήσαμε να προσφέρουμε τα κατάλληλα εργαλεία τα οποία θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στον καθημερινό αγώνα των όχι λίγων ευαισθητοποιημένων εκπαιδευτικών να φέρουν εις πέρας αυτό που εν τέλει αποτελεί το βασικό ζητούμενο για μια «αγωγή στη δημοκρατία» και το οποίο δεν είναι άλλο από τη δημιουργία «σωστής συνείδησης», δηλαδή μιας συνείδησης που επιτρέπει την έλλογη προσαρμογή στην πραγματικότητα, αλ-

λά συγχρόνως αντιστέκεται στον κομφορμισμό διά μέσου του οποίου επιβάλλεται η κοινωνική κυριαρχία στις πιο αυταρχικές στιγμές της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την παρέα της Δημοκρατικής Παιδείας, και κυρίως τον Μάκη Κουζέλη, για τα πολύτιμα σχόλια και τις πάντοτε εποικοδομητικές και απολαυστικές συζητήσεις μας. Το όλο εγχείρημα αποτελεί κατά κύριο λόγο δική του έμπνευση. Είναι σαφές ότι οι ιδέες που διατυπώνονται εδώ, μολονότι αποτελούν αντικείμενο κοινού προβληματισμού και πρεσβεύουν μια συλλογική προσπάθεια χρόνων, την οποία δεν θα ήθελα επ' ουδενί να οικειοποιηθώ προς όφελός μου, αναπτύσσονται από τη σκοπιά μου, και ως εκ τούτου δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω θερμά τη Βίκυ Ιακώβου για τις χρήσιμες παρατηρήσεις της, οι οποίες βοήθησαν ώστε το άρθρο να αποκτήσει την τελική του μορφή.
2. Τη διετία 2015-17, ύστερα από δωρεά του Ιδρύματος «Σταύρος Νιάρχος» (ΙΣΝ), έλαβε χώρα το ομώνυμο πρόγραμμα επιμόρφωσης εκπαιδευτικών, που υλοποιήθηκε από το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και συγκεκριμένα από το ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία» του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης και το ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα» του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, με επιστημονικούς υπεύθυνους τον καθηγητή Μάκη Κουζέλη και την καθηγήτρια Δήμητρα Μακρυγιάννη. Το πρόγραμμα περιλάμβανε: α) τη συμβουλευτική και σεμιναριακή υποστήριξη εκατό εν ενεργεία εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στην Πάτρα, β) τη δημιουργία ηλεκτρονικής πλατφόρμας (<https://www.demopaideia.gr/>), όπου αναρτήθηκε και διατίθεται σχετικό εκπαιδευτικό υλικό, γ) την παραγωγή πρωτότυπου εκπαιδευτικού υλικού, δραστηριοτήτων και μεθοδολογικών προτάσεων, που μπορούν να εντάξουν οι εκπαιδευτικοί στη διδακτική πρακτική τους, και δ) τη διοργάνωση προπτυχιακού μαθήματος με τίτλο «Δημοκρατική Παιδεία και Ιδιότητα του Πολίτη» στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, καθώς και μεταπτυχιακού μαθήματος με τίτλο «Όροι και Όψεις Δημοκρατίας» στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία» του ίδιου Τμήματος. Το σύνολο του υλικού που παρήγαγε η ομάδα της Δημοκρατικής Παιδείας είναι εγκεκριμένο από το Υπουργείο Παιδείας και εκδόθηκε σε βιβλίο, βλ. Ορέστης Διδυμιώτης, Ελπίδα Μαρκοπούλου, Δέσποινα Παρασκευά Βελουδογιάννη, Μαγδαληνή Τσεβρένη, *Δημοκρατική Παιδεία*, Νήσος - Ίδρυμα «Σταύρος Νιάρχος», Αθήνα 2017. Μέλη της ομάδας έχουν συμμετάσχει σε επιμορφωτικά σεμινάρια, σε συνέδρια και (δι)ημερίδες, καθώς και σε εκπαιδευτικές δράσεις σε σχολεία ή συλλογικότητες, παρουσιάζοντας το παραχθέν υλικό. Αναφέρω ενδεικτικά τη συμμετοχή μας στο πρώτο Καλοκαιρινό Εργαστήρι Δημοκρατίας των Εκπαιδευτικών, που οργανώθηκε από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, τον Ιούλιο του 2017, την επίσκεψή μας στο Δημοτικό σχολείο του Νέου Ικονίου Περάματος, όπου μέλη της Χρυσής Αυγής είχαν προπηλακίσει γονείς και δασκάλους, ύστερα από την απόφαση να φοιτήσουν στο συγκεκριμένο σχολείο προσφυγόπουλα από το Σχιστό, και την παρουσία μας στο 1ο Γυμνάσιο Καισαριανής, όπου είχαμε την ευκαιρία να συζητήσουμε με τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές και να δοκιμάσουμε για πρώτη φορά μέρος του υλικού στη σχολική τάξη.
3. Η φράση αυτή αναφέρεται σε παλαιότερη ανάρτηση στο μπλογκ

- «Αντεπίθεση», το οποίο εκφράζει το Μέτωπο Νεολαίας της Χρυσής Αυγής. Στο ίδιο ιστολόγιο υπήρχαν αναρτήσεις με φωτογραφίες από μοίρασμα φυλλαδίων της Χρυσής Αυγής έξω από σχολεία. Η στρατολόγηση γινόταν συχνά μέσω του διαδικτύου ή ομάδων, όπως η Οργάνωση Ελληνόψυχων Μαθητών, που λειτουργούσαν σαν συγκοινωνούντα δοχεία, βλ. Γιάννης Παπαδόπουλος, «Πώς η Χρυσή Αυγή στρατολογεί μαθητές στα ελληνικά σχολεία», *Τα Νέα*, 23.02.2013, στο <http://www.tanea.gr/news/greece/article/5002747/xrysh-aygh-kai-ratsistikh-bia-eisballoyn-sta-ellhnika-sxoleia/> (πρόσβαση: 14.02.2020) και Γιάννης Παπαδόπουλος, «Το παιδομάζωμα της Χρυσής Αυγής», *Τα Νέα*, 04.10.2013, στο <http://www.tanea.gr/news/greece/article/5045151/mpete-se-sxoleia-gymnasthria-opoy-syxnazoympaidia/> (πρόσβαση: 14.02.2020).
4. Alexandros Sakellariou, *Golden Dawn and its Appeal to Greek Youth*, Friedrich Ebert Stiftung, Βερολίνο 2015.
 5. Σχετικές έρευνες έχουν καταδείξει ήδη από τη δεκαετία του '90 τους εθνοκεντρικούς, ξενοφοβικούς και αυταρχικούς προσανατολισμούς ενός αξιοσημείωτου μέρους της μαθητικής νεολαίας, που θέτει ως αξιακή προτεραιότητα το έθνος και τις εθνικές αξίες, εμπιστεύεται ιεραρχικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς, όπως η αστυνομία και ο στρατός, και αντιλαμβάνεται την παρουσία των ξένων ως απειλή για την πολιτιστική ζωή της χώρας, στο Αθανάσιος Μαρβάκης κ.ά. «*Η νεολαία δείχνει τον δρόμο*» - προς τα πού όμως; *Νεολαία και Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα*, Friedrich Ebert Institute, Βερολίνο 2013, σ. 10, 12.
 6. Theodor Adorno, *Η θεωρία της ημιμόρφωσης*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.
 7. Αυτ., σ. 62.
 8. Ο όρος «διοικούμενος κόσμος» εισήχθη πρώτη φορά δημοσίως από τους Adorno και Horkheimer σε μια ραδιοφωνική συζήτηση με τον Eugen Kogon το 1950, αν και η έννοια στην οποία αναφέρεται έχει βαθιές ρίζες στην κριτική θεωρία και χρησιμοποιείται για να περιγράψει έναν κόσμο κυριευμένο από το εργαλειακό πράττειν και την αρχή της ανταλλαγής (Hans Ernst Schiller, «The administered world», μτφρ. Lars Fischer, στο Beverley Best, Werner Bonefeld & Chris O' Kane (επιμ.) *The SAGE Handbook of Frankfurt School Critical Theory*, SAGE Publications, Λονδίνο 2018).
 9. Adorno, ό.π., σ. 27, 74.
 10. T.B. Αντόρνο, *Εκπαίδευση μετά το Άουσβιτς*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, Νήσος, Αθήνα 2017, σ. 21-22.
 11. Για μια διεισδυτική ανάλυση των αντορικών θέσεων για την εκπαίδευση, βλ. Γιώργος Σαγκριώτης, «Τα όρια της αγωγής στην ελευθερία: Για την αρνητική παιδαγωγική και τη φιλοσοφία του Adorno», στο Γιώργος Σαγκριώτης, *Αυτονομία και Στράτευση: Προβλήματα αισθητικής και πολιτικής φιλοσοφίας στην κριτική θεωρία*, Νήσος, Αθήνα 2016.
 12. Γεράσιμος Κουζέλης, *Ενάντια στα φαινόμενα: Για μια επιστημολογική προσέγγιση της Διδακτικής των Κοινωνικών Επιστημών*, Νήσος, Αθήνα 2005, σ. 52.
 13. Louis Althusser, «Για την υλιστική διαλεκτική», στο Luis Althusser, «*Για τον Μαρξ*», μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Εκτός γραμμής, Αθήνα 2015, σ. 249.
 14. Στο Διδυμώτης κ.ά., ό.π., σ. 17-159.
 15. Κουζέλης, *Ενάντια στα φαινόμενα*, ό.π., σ. 58-59.
 16. Γεράσιμος Κουζέλης, «Εκπαίδευση και πολιτική: τέσσερα χρόνια δουλειάς στο ΙΕΠ», *Η εποχή*, 17 Νοεμβρίου 2019, διαθέσιμο στο <http://epohi.gr/ekpaideush-kai-politikh-tessera-xronia-douleias-sto-iep/> (πρόσβαση 14.02.2020).
 17. βλ. Διδυμώτης κ.ά., ό.π.
 18. Paul Ricoeur, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, μτφρ. Ξενοφών Κομνημός, Ίνδικτος, Αθήνα 2013, σ. 237.
 19. Hannah Arendt, *Ελευθερία, Πολιτική Αλήθεια*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Στάσει Εκπύπτοντες, Αθήνα 2012, σ. 71.
 20. Είναι χαρακτηριστικό πως η ακροδεξιά προπαγάνδα, σύμφωνα με την οποία οι νεκροί του Πολυτεχνείου είναι ένα «μύθος» της Μεταπολίτευσης, εκμεταλλεύεται το χωρικό υπονοούμενο «μέσα στο» Πολυτεχνείο προκειμένου να δημιουργήσει σύγχυση στην κοινή γνώμη.
 21. Σε αυτήν τη βάση δομήθηκε η δραστηριότητα «Μαρτυρίες από το Άουσβιτς», στο Διδυμώτης κ.ά., ό.π., σ. 209-217.
 22. Εδώ έγκειται η ανεπάρκεια της έννοιας, το γεγονός ότι τα αντικείμενα δεν χωρούν ακριβώς στην έννοιά τους. Theodor Adorno, *Αρνητική διαλεκτική*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 15.
 23. Αυτ., σ. 24-26
 24. Αυτ., σ. 183.
 25. Theodor W. Adorno, «Παρατηρήσεις πάνω στη φιλοσοφική σκέψη», *Δευκαλίων*, 1(4), 1970, σ. 293.
 26. Η διατύπωση αυτή προέρχεται από το αμετάφραστο στα ελληνικά κείμενο του Adorno, με τίτλο «Προς τι η αγωγή». Εδώ χρησιμοποιώ την ελληνική μετάφραση, όπως παρατίθεται στο Δόγμα Ιωαννίδου, Theodor W. Adorno: *μαζική κουλτούρα και εκπαίδευση*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 313.
 27. Αυτ., σ. 312.
 28. Adorno, «Παρατηρήσεις πάνω στη φιλοσοφική σκέψη», ό.π., σ. 297.
 29. Αυτ.
 30. Αυτή ήταν και η κατηγορία του Kant απέναντι στην ανερχόμενη εντός της φιλοσοφίας αντι-νοησιαρχική τάση ανατίμησης της ενόρασης και της προαίσθησης έναντι της έννοιας (Ιμμανουέλ Καντ, «Περί ενός αριστοκρατικού τόνου που πρόσφατα υψώθηκε στη φιλοσοφία», στο Ιμμανουέλ Καντ, *Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Γιάννης Πίσσης, Νήσος, Αθήνα 2012, σ. 81-106).
 31. Adorno, *Αρνητική διαλεκτική*, ό.π., σ. 185, 187.
 32. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 13.
 33. Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης κάνει λόγο για αναγκαία «διαπλοκή εννοιών με αξίες», δηλαδή με μια «θεωρητική προ-απόφαση ότι η ανάπτυξη των εννοιών (του επιχειρήματος) θα προχωρήσει προς μια κατεύθυνση (θα ακολουθήσει μια δυνατή σειρά συνεπειών) και όχι άλλη, θα δεσμευτεί από ορισμένες προϋποθέσεις και θα οδηγηθεί σε ορισμένα συμπεράσματα ως «σημαντικά» και όχι σε άλλα». Για παράδειγμα, ένα επιχείρημα υπέρ της κατοχύρωσης συμμετοχικών δικαιωμάτων για όλους θέτει ως αξιακές προτεραιότητές τη συμμετοχή και την ισότητα. Στο Ψυχοπαίδης, ό.π., σ. 14-15.
 34. Είναι σαφές πως οι έννοιες δεν μπορούν να γίνουν επαρκώς καταννοητές, παρά μόνο σε σχέση με άλλες έννοιες στο πλαίσιο μιας ορισμένης θεωρητικής δομής, δηλαδή ως στοιχεία της θεωρίας της κοινωνίας κατά την ανάπτυξή της σε μια ιστορική στιγμή. Ο ορισμός μιας έννοιας κινδυνεύει να αποδειχτεί άστοχος ή/και αναληθής, αν δεν λάβει υπόψη τους σύνθετους ιστορικούς και ενδοθεωρητικούς προσδιορισμούς, καθώς επίσης και τα επισημωμένα και πρακτικά ερωτήματα που συνέβαλλαν στη διαμόρφωσή του. Max Horkheimer, «Γενικό μέρος», στο Γεράσιμος Κουζέλης (επιμ.), *Αυθεντία και οικογένεια*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 50-51.
 35. Immanuel Kant, «Απάντηση στο ερώτημα: "Τι είναι Διαφωτι-

- σμός;», στο Kant, Lessing κ.ά., *Τι είναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Νίκος Σκουτερόπουλος, Κριτική, Αθήνα 2014.
36. Τέοντορ Αντόρνο & Μαξ Χορκχάιμερ (επιμ.), *Κοινωνιολογία: Εισαγωγικά δοκίμια*, μτφρ. Διονύσης Γράβαρης, Κριτική, Αθήνα 1988, σ. 217.
 37. Πρόκειται για ένα τρικ που χρησιμοποιούσε ο ίδιος ο Χίτλερ. Οι καλοί προσδιορίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε ο ακροατής να μπορεί να συγκαταλέξει αυτόματα τον εαυτό του σε αυτούς, χωρίς να χρειαστεί να προσφύγει στη βάσανο της επαλήθευσης. Η παρουσία των κακών επιτρέπει να καταλογισθεί σε μια εξω-ομάδα ό,τι μέχρι τότε συλλαμβανόταν ως μια αδιόρατη απειλή (ό.π., σ. 209).
 38. *Αυτ.*, σ. 216.
 39. Τέοντορ Αντόρνο & Μαξ Χορκχάιμερ, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 335 - 337.
 40. Theodor W. Adorno, «Taboos on the Teaching Vocation», στο T.W.Adorno, *Critical Models. Interventions and Catchwords* (μτφρ. H.W.Pickford), Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1998, σ. 181.
 41. Στο Ιωαννίδου, *ό.π.*, σ. 310.
 42. Ζακ Ρανσιέρ, *Ο αδαής δάσκαλος: Πέντε μαθήματα πνευματικής χειραφέτησης*, μτφρ. Δάφνη Μπουνάνου, Νήσος, Αθήνα 2008.
 43. Jacques Ranciere, *Un-what?*, στο Aidan Seery & Eamonn Dunne (επιμ.), *The Pedagogics of unlearning*, Earth, Milky Way, Punctum Books, 2016, σ. 25-46.
 44. Ορέστης Διδυμιώτης, «Πρωτοβουλίες για τη δημοκρατία στο σχολείο», στο Διδυμιώτης κ.ά., *ό.π.*, σ. 333-358.
 45. Βλ. την ιστοσελίδα <https://www.theschoolinthecloud.org>.
 46. Ζακ Ρανσιέρ, *Ο χειραφετημένος θεατής*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2015, σ. 20.
 47. Η κριτική δεν συνιστά απλή καχυποψία, ούτε θα πρέπει να συγχέεται με τη σκέτη «πονηριά».
 48. Γεράσιμος Κουζέλης, «Αυταρχικές απολήξεις του αντιαυταρχικού σχολείου», στο Γεράσιμος Κουζέλης, *Φασισμός και δημοκρατία*, Νήσος, Αθήνα 2014, σ. 154-155.
 49. Theodor Adorno & Hellmut Becker, «Education for maturity and responsibility», μτφρ. Robert French, Jem Thomas and Dorothee Weymann, *History of the Human Sciences*, 12(3), 1999, σ. 26-27.
 50. Αντόρνο & Χορκχάιμερ, *Κοινωνιολογία*, *ό.π.*, σ. 175.
 51. *Αυτ.*
 52. Μαξ Χορκχάιμερ, «Αυταρχικότητα και οικογένεια στη σύγχρονη εποχή», *Δευκαλίων*, 2(5), 1971, σ. 14.
 53. Χάνα Άρεντ, «Η κρίση της εκπαίδευσης», μτφρ. Νίκος Μάλλιαρης, *Πρόταγμα*, 1, 2010, σ. 141-166.
 54. Alain Renault, *Το τέλος της αυθεντίας*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 166-167.
 55. *Αυτ.*, σ. 203-204.

εκδόσεις νήσος

ΒΑΤΤΑΛΗΕ ΙΝΤΣΙΑΗΕ
ZAK
Η ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΖΩΝΤΑΝΩΝ

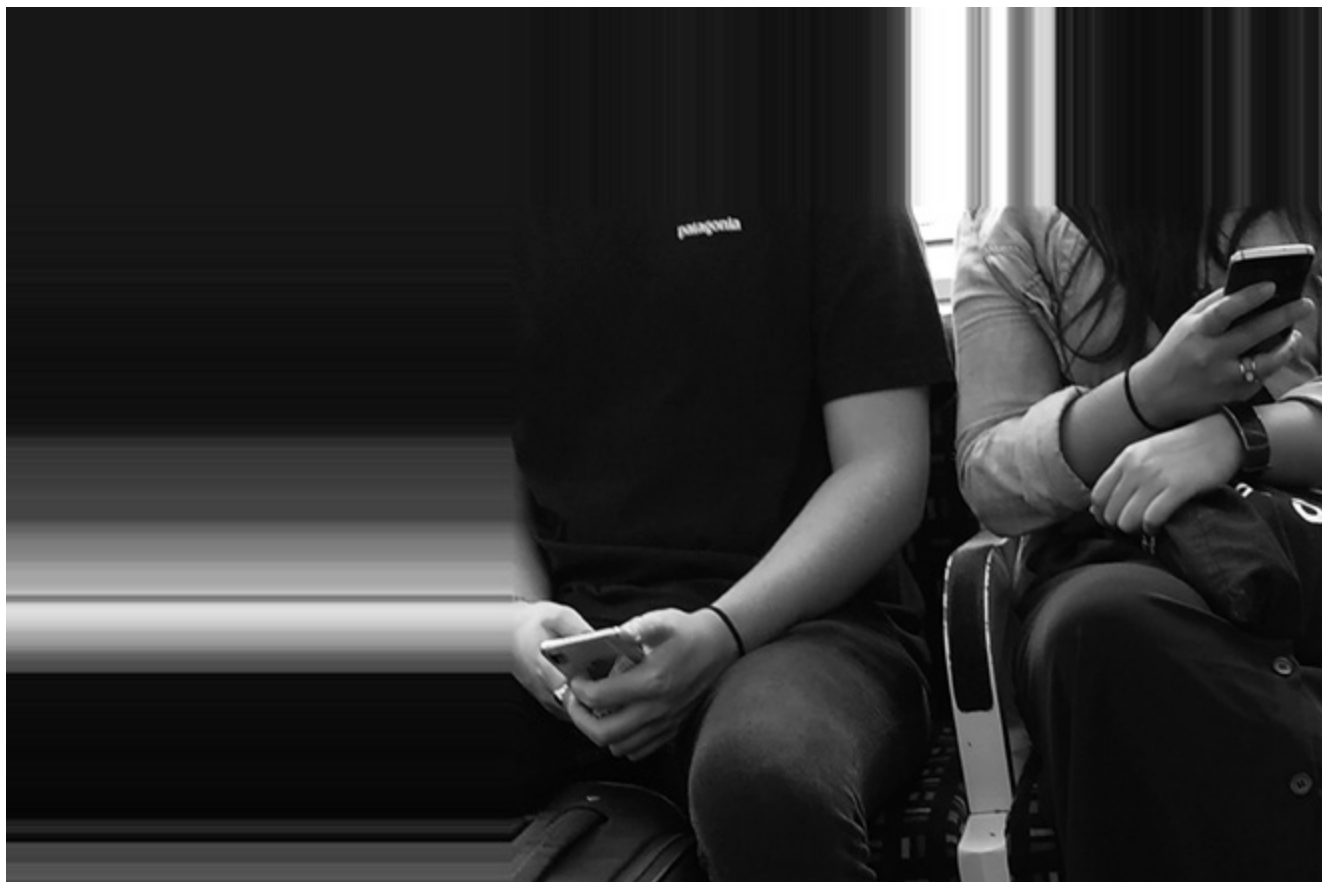
«Κοιμάται. Παρατημένος στο άγνωστο. Αυτό
δεν είναι η αγάπη; Είναι ο σκύλος μου».

Σαρρή 14, 105 53 Αθήνα · τηλ./φαξ: 210 3250058 · email: info@nissos.gr
www.nissos.gr

[@www.nissos.gr](https://www.facebook.com/www.nissos.gr)
[@ekdoseis_nissos](https://www.instagram.com/ekdoseis_nissos)
[@nissos92](https://www.twitter.com/nissos92)

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΜΜΕ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΑΝΕΖΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΥΛΩΝΑΣ

Η ελληνική κρίση ως θέαμα

Το άρθρο αυτό¹ εστιάζει στη μελέτη των αναπαραστάσεων της ελληνικής κρίσης χρέους, όπως αποτυπώθηκε στον καθημερινό και περιοδικό Τύπο της Γερμανίας (όπου μελετήθηκαν η *Bild* και το *Der Spiegel*) και της Δανίας (όπου μελετήθηκαν η *Berlingske* και η *Jyllands Posten*). Το χρονικό πλαίσιο της έρευνας αφορά τα έτη 2010-2015.² Το υλικό που μελετήθηκε αφορά δημοσιεύσεις άρθρων ενημέρωσης και γνώμης που σχετίζονται με συγκεκριμένα συμβάντα αναφορικά με την κρίση και τη διαχείρισή της, όπως εκλογές, ψηφίσεις μνημονίων από την ελληνική Βουλή, κοινωνικές διαμαρτυρίες, ψηφίσματα χορήγησης δανείων από τη γερμανική Βουλή και το ελληνικό δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015.

Σχετικές μελέτες³ έχουν δείξει ότι τα ΜΜΕ βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στην επίσημη εκδοχή της κρίσης, όπως διατυπώθηκε από Ευρωπαίους πολιτικούς ηγέτες (για παράδειγμα, την Angela Merkel και τον Γιώργο Α. Παπανδρέου),⁴ καθώς και από επιφανείς τεχνοκράτες και οικονομολόγους. Επιπλέον, και για όσο η κρίση εξελισσόταν, τα ΜΜΕ φάνηκε να λησμονούν τις αρχικές τους τοποθετήσεις και να υιοθετούν διαρκώς διαφορετικά ερμηνευτικά πλαίσια, τα οποία σχετιζόνταν με τον

Ο Γιάννης Μυλωνάς είναι επίκουρος καθηγητής της Σχολής των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας στο National Research University Higher School of Economics, στη Μόσχα.

τρόπο που η κρίση αποτυπωνόταν στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο. Η Βρετανίδα ερευνήτρια Laura Basu⁵ έχει χαρακτηρίσει τη διαδικασία αυτή ως «μιντιακή αμνησία», καθώς –ενώ κατά τα αρχικά στάδια της αμερικάνικης χρηματοπιστωτικής κρίσης τα ΜΜΕ τόνισαν τον ρόλο των χρηματοπιστωτικών και τραπεζικών υπηρεσιών στην ανάπτυξη της κρίσης στο τραπεζικό σύστημα των ΗΠΑ– στο πλαίσιο της κρίσης της Ευρωζώνης, τα ΜΜΕ βασίστηκαν κυρίως σε πολιτισμικά και ταξικά στερεότυπα για να εξηγήσουν τις αιτίες, λησμονώντας την προηγούμενη εστίασή τους στην ευθύνη των τραπεζών και του «απελευθερωμένου» παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Η Ελλάδα, ως το επίκεντρο της κρίσης της Ευρωζώνης, έλαβε ιδιαίτερα αρνητική, και σε μεγάλο βαθμό παραπλανητική, δημοσιότητα σε πανευρωπαϊκή (και όχι μόνο) κλίμακα. «Όλοι οι Έλληνες» κρίθηκαν ένοχοι για την εξαπάτηση μιας δήθεν αθώας και καλοδιοικούμενης Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ),⁶ προκειμένου να απολαύσουν έναν σπάταλο κι ασύνετο τρόπο ζωής σε βάρος των «σκληρά εργαζόμενων» φορολογούμενων Ευρωπαίων. Στο πλαίσιο αυτό, προέκυψε το φαινόμενο που ονομάστηκε «greek bashing» (ελληνικό ράπισμα)⁷, που αφορά και τη θεαματική κατασκευή της ελληνικής κρίσης στα ΜΜΕ.

Γενικά, η ελληνική κρίση σχετίζεται με ένα σύνολο αιτιών, τόσο ενδογενών όσο και εξωγενών. Η ημι-περιφερειακή θέση της χώρας στον ευρωπαϊκό και τον παγκόσμιο καπιταλισμό, η αρχιτεκτονική της Ευρωζώνης⁸ (που δημιουργήθηκε για να εξυπηρετεί τις πιο ανταγωνιστικές οικονομίες του ευρωπαϊκού κέντρου) και η ίδια η ένταξη της Ελλάδας σε αυτήν, ο υδροκεφαλισμός του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος και η ισχύς του ώστε να βγει ισχυρότερο από την κρίση,⁹ η ίδια η δομική «κρίση ανάπτυξης» του παγκόσμιου καπιταλισμού,¹⁰ καθώς και ζητήματα που αφορούν τις στρατηγικές οικονομικές επιλογές των ελληνικών κυβερνήσεων και της εγχώριας αστικής τάξης,¹¹ οι οποίες διόγκωσαν το δημόσιο χρέος, αποτελούν μια σειρά από λόγους που συνθέτουν την ανατομία της ελληνικής κρίσης.

Το αρνητικό θέαμα της ελληνικής κρίσης νομιμοποίησε δημόσια τις πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα (αλλά και στην περιφέρεια της Ευρωζώνης συνολικότερα). Η ταχεία απώλεια του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ), η δραματική άνοδος της ανεργίας και η μαζική πτώση του βιοτικού επιπέδου, που οι πολιτικές της κρίσης και της νεοφιλελεύθερης λιτότητας έφεραν στην Ελλάδα, ήταν ανάλογες με τις περιστάσεις που αντιμετωπίζουν οι χώρες κατά τη διάρκεια ενός πολέμου ή μιας επανάστασης. Σε δημόσιο επίπεδο, η λιτότητα υιοθέτησε μια φαντασιακή μορφή τιμωρίας για να κατευνάσει τους «σκληρά εργαζόμενους» Ευρωπαίους και να πειθαρχήσει, αλλά και να τιμωρήσει, τους «αμαρτωλούς, διεφθαρμένους και τεμπέληδες» Έλληνες. Ταυτόχρονα,

πέρα από νόμιμη και δίκαιη, η λιτότητα εμφανίστηκε ως η μοναδική δυνατότητα για την αντιμετώπιση της κρίσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η καθημερινή επανάληψη νεο-οριενταλιστικών, νεο-ρατσιστικών και ταξικών στερεοτύπων από τα ΜΜΕ¹² είναι αναπόσπαστο στοιχείο της δημόσιας νομιμοποίησης της λιτότητας.

Η κριτική του Λόγου της ελληνικής κρίσης

Στη γενική του μορφή, ο δημόσιος Λόγος της παγκόσμιας κρίσης χρέους και της κρίσης της Ευρωζώνης εμφανίζεται με μετα-πολιτικά χαρακτηριστικά:¹³ παρουσιάζει την κρίση ως μια ιδιαίτερη κατάσταση που αφορά προβληματικές χώρες (με την Ελλάδα ως την πιο χαρακτηριστική περίπτωση) οι οποίες χρήζουν μεταρρυθμίσεων ώστε να ευθυγραμμιστούν με την «κανονικότητα».¹⁴ Οι δημοκρατικές διαδικασίες εμφανίζονται ως επίφοβες, καθώς δύναται να «στρεσάρουν» τις χρηματοπιστωτικές αγορές και να προκαλέσουν καθυστερήσεις που ο (υποτιθέμενος) ραγδαίος χρόνος της κρίσης δεν επιτρέπει, με πιθανές ανεπανόρθωτες συνέπειες για την οικονομία των χωρών σε κρίση, και όχι μόνο. Συγχρόνως, η δομή και οι θεσμοί της ίδιας της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας αντιτίθενται στην ανάπτυξη εναλλακτικών πολιτικών, οι οποίες θα μπορούσαν να θέσουν σε αμφισβήτηση το χρέος και την κοινωνικο-πολιτική ισχύ της παγκόσμιας «ελεύθερης αγοράς».¹⁵ Έτσι, οι «ειδικοί» της οικονομίας παρουσιάζονται ως οι πλέον αρμόδιοι για τη χάραξη έκτακτων πολιτικών «διάσωσης», τις οποίες οι πολίτες καλούνται να αγκαλιάσουν. Επομένως, η λιτότητα και το ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών της κρίσης εμφανίζονται δημόσια με έναν ξύλινο τεχνοκρατικό λόγο, φαινομενικά ουδέτερο κι επιστημονικό.¹⁶ Οι «μεταρρυθμιστικές» πολιτικές της κρίσης παράγονται –και η εφαρμογή τους ελέγχεται– από ειδήμονες (π.χ. από τα «τεχνικά κλιμάκια της Τρόικας» ή, όπως επικράτησε να αποκαλούνται μετά το 2015, των «θεσμών»), με στόχο την αναμόρφωση, τη μεταρρύθμιση και τον εκσυγχρονισμό των «προβληματικών» κρατών. Ο ορισμός των προβλημάτων που χρήζουν των συγκεκριμένων «μεταρρυθμίσεων» γίνεται σύμφωνα με συγκεκριμένα κριτήρια, τα οποία πηγάζουν από μια τεχνοκρατική, αστική και δυτικοκεντρική αντίληψη του κόσμου.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο μετα-πολιτικός Λόγος της κρίσης οργανώνεται μέσα από απλουστευτικές εννοιολογικές κατασκευές που προϋπήρχαν της οικονομικής κρίσης και χρησίμευσαν ως ερμηνευτικά εργαλεία από τον κυρίαρχο λόγο, προκειμένου να κατασκευάσουν κοινωνική συναίνεση για τις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις (περικοπές των δημόσιων δαπανών, ιδιωτικοποιήσεις κτλ.), οι οποίες προκρίθηκαν για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Σε στιγμές κοινωνικής και πολιτικής όξυνσης, σε περιόδους κοινωνικής διαμαρτυρίας, εκλογών, κατά τη διάρκεια του ελληνικού δημοψηφίσματος του Ιουλίου του

2015, η αντιπολίτευση ενάντια στις «μεταρρυθμίσεις» δαιμονοποιείται και οι πολιτικοί ανταγωνισμοί που αφορούν την κρίση και τις κυρίαρχες πολιτικές της αρθρώνονται με όρους πολιτισμικής διαμάχης μεταξύ εκείνων που υπερασπίζονται μια μεταρρυθμιστική, (νεό)φιλελεύθερη, εκσυγχρονιστική και φιλοευρωπαϊκή Ελλάδα κι εκείνων που αντιδρούν, οι οποίοι και υποτίθεται πως εκφράζουν φοβικά, εσωστρεφή, «λαϊκιστικά» και αντισυντηρητικά, εν γένει, αντανάκλαστα.¹⁷ Συμπερασματικά, οι μετα-πολιτικές –πολιτισμικού, ηθικιστικού ή τεχνοκρατικού τύπου– αναφορές, που κατασκευάζουν την ελληνική κρίση στη δημόσια σφαίρα, αφορούν μια ηγεμονική πολιτική στρατηγική. Η στρατηγική αυτή έρχεται να απαντήσει στην οικονομική κρίση και τις συνέπειές της με όρους που άπτονται των συμφερόντων της αστικής τάξης των χωρών του ευρωπαϊκού οικονομικο-πολιτικού κέντρου αλλά και της αντίστοιχης των χωρών της ευρωπαϊκής περιφέρειας (χωρών σε κρίση όπως η Ελλάδα), που είναι προσανατολισμένη στις οικονομικές και πολιτικές επιδιώξεις του κέντρου.¹⁸

Αναλύοντας τον Λόγο της κρίσης στα MME

Η θεωρία του Λόγου, όπως αναπτύχθηκε από τους Laclau και Mouffe,¹⁹ και όχι μόνο,²⁰ δίνει τη δυνατότητα της ανάλυσης του κυρίαρχου (ή ηγεμονικού) Λόγου της κρίσης ως πρωτίστως πολιτικού, παρά τον επιφανόμενο μετα-πολιτικό του χαρακτήρα.²¹ Η κατηγορία που οι Laclau και Mouffe ονομάζουν «αλυσίδα ισοδυναμιών» (chain of equivalence), για να περιγράψουν το πώς δομείται μια ηγεμονική στρατηγική, αποτελεί χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο (πίνακας Ι). Η αλυσίδα ισοδυναμιών είναι το συστατικό στοιχείο της κάθε άρθρωσης πολιτικού λόγου που επιχειρεί να κατασκευάσει μια ενιαία συλλογική ταυτότητα. Η ταυτότητα αυτή αποτελείται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία αφορούν ορισμένες κοινωνικές ομάδες που μοιράζονται κοινές (υποτίθεται) συνήθειες, απόψεις, αξίες ή και συμφέροντα. Τα χαρακτηριστικά αυτά απαρτίζουν ένα ευρύτερο «εμείς», που παράγει ο ηγεμονικός Λόγος, ή μια πολιτική στρατηγική, που έχει σκοπό να ηγεμονεύσει σε ένα κοινωνικό πλαίσιο. Στον αντίποδα της κάθε ηγεμονικής ταυτοτικής κατασκευής, βρίσκεται ο ανταγωνιστικός –και εν δυνάμει απειλητικός– Άλλος, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τα χαρακτηριστικά που είναι ξένα κι αντίθετα με τη «δική μας» ταυτότητα. Η θεωρία του Λόγου αντιλαμβάνεται την ταυτότητα ως μια ρηματική κατασκευή, που, αντί να αποτελεί ένα κλειστό κι ουσιοκρατικό σύστημα, παράγεται μέσα από την αντιπαράθεσή της με διαφορετικές ταυτότητες, οι οποίες και σημασιοδοτούν τα νοηματικά της όρια.²²

Ο πίνακας Ι δείχνει τα σημαίνοντα που συμπεριλαμβάνουν οι αλυσίδες ισοδυναμιών του ηγεμονικού Λόγου της ελληνικής κρίσης και της λιτότητας, όπως αρθρώθηκε από τα MME που εξετάστηκαν. Τα συγκεκριμένα σημαί-

νοντα σχετίζονται με αναλυτικές κατηγορίες που προέκυψαν από τη θεματική ανάλυση των άρθρων που μελετήθηκαν. Αφορούν τα βασικά θέματα που παρουσιάζονται στα άρθρα αυτά περί της ερμηνείας των αιτιών της ελληνικής κρίσης. Κατά τη διάρκεια της αναλυτικής διαδικασίας, οι κώδικες αυτοί κατηγοριοποιήθηκαν εκ νέου και οργανώθηκαν σε τρεις αλληλένδετες κεντρικές αναλυτικές κατηγορίες²³ (που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, απαρτίζονται και από επιμέρους βασικές υποκατηγορίες), οι οποίες διαμορφώνουν την πλαισίωση της ελληνικής κρίσης στα εν λόγω έντυπα. Οι κεντρικές αναλυτικές κατηγορίες είναι οι εξής: α) η πολιτισμική κατασκευή της κρίσης β) η ηθικιστική κατασκευή της κρίσης γ) η τεχνοκρατική κατασκευή της κρίσης.

Σύμφωνα με την ανάλυση, η οικονομική κρίση, οι αιτίες της, αλλά και οι προτάσεις για την επίλυσή της αρθρώνονται γύρω από τα κομβικά σημεία «Ευρώπη» και «Ελλάδα». Τα σημαίνοντα που συμπυκνώνουν το νόημα της Ελλάδας έχουν αρνητική χροιά, ενώ τα αντίστοιχα που σημασιοδοτούν την Ευρώπη θετική. Η κρίση επομένως προκύπτει λόγω της καταστατικής διαφοράς της Ελλάδας από την Ευρώπη και η λύση της αφορά τη συμπίεση της Ελλάδας με την Ευρώπη, τη μετατροπή δηλαδή της Ελλάδας σε «κανονική» ευρωπαϊκή χώρα. Έτσι, οι έκτακτες πολιτικές της κρίσης και της λιτότητας νομιμοποιούνται δημόσια ως διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, με σκοπό τον εκσυγχρονισμό και τον εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας. Στα κεφάλαια που ακολουθούν, οι τρεις προαναφερθείσες κατηγορίες αναλύονται κριτικά, με τη χρήση ενδεικτικών κειμενικών παραδειγμάτων. Οι τρεις αυτές αλληλένδετες κατηγορίες αφορούν διακριτά μεταπολιτικά ερμηνευτικά πλαίσια του ηγεμονικού Λόγου της ελληνικής κρίσης. Η ανάλυση παρουσιάζει μια κριτική της πολιτισμικής, ηθικιστικής και τεχνοκρατικής κατασκευής της κρίσης, προκρίνοντας συγχρόνως τη συστημική της ανάγνωση.

Η οικονομική κρίση ως κρίση πολιτισμού – ή η πολιτισμικοποίηση της κρίσης

Η γενική αυτή αναλυτική κατηγορία προκύπτει από τα σημαίνοντα που κατασκευάζουν την ελληνική κρίση ως ένα *sui generis* φαινόμενο, το οποίο πηγάζει από μια σειρά προβληματικών χαρακτηριστικών, που υποτίθεται πως βρίσκονται στο «ελληνικό DNA». Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με μια ουσιοκρατική κατασκευή του «ελληνικού χαρακτήρα», και μαζί με αυτόν και του «ευρωπαϊκού», ο οποίος υποτίθεται πως βρίσκεται στον αντίποδά του. Σε αυτό το πλαίσιο, η Ελλάδα σημασιοδοτείται σύμφωνα με σημαίνοντα, όπως τα εξής: παραδοσιακή, κατακερματισμένη, υποανάπτυκτη, οπισθοδρομική, μοιρολατρική, προσκολλημένη στο παρελθόν, σε παρακμή, ανατολίτικη, Βυζαντινή, Οθωμανική, Σοβιετική, «δεν έχει περάσει Διαφωτισμό», ύπουλη, παθητική, εσωστρεφής, δίχως αυ-

Πίνακας Ι: Οι «αλυσίδες ισοδυναμιών» στον ηγεμονικό Λόγο της ελληνικής κρίσης

Ευρώπη	Ελλάδα
Νεωτερική, κοσμική, σύγχρονη, αναπτυγμένη (τεχνολογικά, πολιτικά, οικονομικά κτλ.), με συνοχή, σε πρόοδο	Παραδοσιακή, κατακερματισμένη, υποανάπτυκτη, οπισθοδρομική, μοιρολατρική, προσκολλημένη στο παρελθόν, σε παρακμή
Δημοκρατική, με αναπτυγμένη κοινωνία των πολιτών, διάφανη	Αυταρχική, δίχως αναπτυγμένη την κοινωνία των πολιτών, αδιάφανη
Δυτική/Βόρεια, προοδευτική, ατενίζοντας το μέλλον, κοιτάζοντας μπροστά, εξορθολογισμένη	Ανατολίτικη, Βυζαντινή, Οθωμανική, «δεν έχει περάσει Διαφωτισμός»
Παραγωγική, λειτουργική, καινοτόμα, επιχειρηματική	Μη παραγωγική, δυσλειτουργική, δίχως φιλοδοξίες
Έντιμη	Διεφθαρμένη
Πλούσια	Φτωχή
Δίκαιη	Αναξιόπιστη
Γενναιόδωρη – Βοηθάει την Ελλάδα	Ύπουλη – Εκμεταλλεύεται την ΕΕ
Εργατική	Οκνηρή
Ώριμη	Νηπιακή, ανώριμη
Υπεύθυνη	Ασυνεπής, ανεύθυνη
Αξιοκρατική, «Άριστη»	Νεποτιστική, μετριοκρατική
Δυναμική, εξωστρεφής, με αυτοπεποίθηση, κινητική	Παθητική, εσωστρεφής, δίχως αυτοπεποίθηση
Οργανωμένη, ευνομούμενη	Χαώδης
Καπιταλιστική, φιλελεύθερη	Κομμουνιστική/σοσιαλιστική, «ψευδο-καπιταλιστική»
Ανανεωτική, μεταρρυθμιστική	Αιώνια, απαράλλακτη (δεν αλλάζει)
Λογική	Παράλογη, παρορμητική, συναισθηματική
Ταχεία	Αργή
Μορφωμένη, ενημερωμένη	Αμόρφωτη, ανενήμερη
Γνώσης και θεματοφύλακας του αυθεντικού αρχαίου ελληνικού πνεύματος	Δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην αρχαία ελληνική κληρονομιά των προγόνων της
Ανταγωνιστική	Μη ανταγωνιστική
Ρεαλιστική, συνετή, προσεκτική, ζει στο πλαίσιο των δυνατοτήτων της	Απρόσεκτη, υπερβολική, ζει πάνω από τις δυνατότητές της
Κανονική	Εξωτική/μη κανονική
Αρρενωπή	Θηλυπρεπής
Νεανική, ανανεωτική	Γηρασμένη
Κοσμοπολίτικη, ανοιχτή	Επαρχιώτικη, κλειστή
Ισχυρή	Αδύναμη
Ικανή για αυτοκριτική	Παραπονιέται, κατηγορεί τους άλλους
Αξιόλογη, με δικαιώματα	Ανάξια, έχοντας απολέσει δικαιώματα
Ευνομούμενη	Ανομική
Επιστήμη, τεχνοκρατία	Ιδεολογία, λαϊκισμός
Κινητικότητα, ευελιξία	Στασιμότητα
Μετριοπάθεια	Εξτρεμισμός

τοπεποίθηση, αιώνια, απaráλλακτη (δεν αλλάζει), παράλογη, παρορμητική, συναισθηματική, δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην αρχαία ελληνική κληρονομιά των προγόνων της, εξωτική, θηλυπρεπής, γηρασμένη, επαρχιώτικη, κλειστή, κ.ο.κ. Η πολιτισμική κατασκευή της κρίσης μπορεί να μελετηθεί εμπειρικά μέσα από την αναγωγή των σημαινόμενων αυτών σε τρεις υποκατηγορίες, όπου α) η Ελλάδα παρουσιάζεται ως μια αμετάβλητη οντότητα και είναι παθητική, εξωτική/ανατολίτικη και νηπιακή β) η Ελλάδα εμφανίζεται ως ένα σύνολο εμπορευμάτων γ) μέσα από την αρνητική σημασιοδότηση της Ελλάδας, βρίσκει έκφραση ο γερμανικός και ο δανέζικος εθνικισμός, καθώς και ο δυτικοκεντρισμός. Η κριτική αλλά και η μετα-στρουκτουραλιστική (post-structuralist) θεωρία²⁴ μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε την πολιτισμική κατασκευή της κρίσης, σύμφωνα με την οποία η οικονομική κρίση είναι απότοκη «ελληνικών παθογενειών», ως μια νεο-οριενταλιστική ή νεο-ρατσιστική κατασκευή. Όπως έχουν εξηγήσει οι Balibar και Wallerstein, ο νεο-ρατσισμός είναι ένα φαινόμενο αρκετά διαδεδομένο στις δυτικές κοινωνίες σήμερα και είναι βασισμένος περισσότερο σε ιδιαιτερότητες που αφορούν μια υποτιθέμενη «πολιτισμική μειονεξία» του Άλλου, και λιγότερο στα βιολογικού τύπου χαρακτηριστικά που υποστηρίζει ο «παραδοσιακός» ρατσισμός.

Η οριενταλιστική κατασκευή της σύγχρονης Ελλάδας βασίζεται τόσο σε δυτικοκεντρικούς όσο και σε εθνοκεντρικούς λόγους. Από παρόμοια σκοπιά, οι Χαμηλάκης,²⁵ Πλάτζος²⁶ και Σταυρακάκης²⁷ αναπτύσσουν στο θεωρητικό τους έργο την ιδέα της «κρυπτο-αποικίας» του Herzfeld,²⁸ για να υπογραμμίσουν τη διαρκή ένταση που ενυπάρχει στη σχέση της Ελλάδας με τη Δύση. Η «κρυπτο-αποικιακή» κατάσταση αφορά, πέρα από ζητήματα πολιτικο-οικονομικής εξάρτησης των περιφερειακών χωρών από το κέντρο, και τον ίδιο τον επικαθορισμό του σημαίνοντος «Ελλάδα» από το «δυτικό βλέμμα», όπου η «ιστορική εποχή», ή ο «μνημειώδης χρόνος» που σχετίζεται με την κλασική ελληνική αρχαιότητα, έχει προτεραιότητα απέναντι στην «κοινωνική εποχή», δηλαδή την πραγματική ιστορική στιγμή της σύγχρονης Ελλάδας.²⁹ Όπως σημειώνει ο Herzfeld,³⁰ το ηγεμονικό αφήγημα της «Ελλάδας» (όπου η σύγχρονη Ελλάδα επικαθορίζεται από μια δυτική αντίληψη της ελληνικής αρχαιότητας) αναπαράχθηκε στο εσωτερικό της χώρας και από Έλληνες διανοούμενους, οι οποίοι το οικειοποιήθηκαν «δημιουργικά». Με αυτόν τον τρόπο, ο Χαμηλάκης³¹ αποκαλεί «εγχώριο ελληνισμό» την «καθιέρωση μιας αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας» μεταξύ αρχαίας Ελλάδας, Βυζαντίου και σύγχρονης Ελλάδας, ενώ, όπως εύγλωττα σημειώνει ο Πλάτζος,³² «η Ελλάδα βιώνει τον εαυτό της ταυτόχρονα ως πολιτισμική οντότητα ανώτερη από τη Δύση συλλήβδην και την ίδια στιγμή ως παρίας του δυτικού επιτεύγματος». Έτσι, τόσο ο οριενταλισμός όσο και ο αυτο-οριενταλισμός αποτελούν συστατικά

στοιχεία της ηγεμονικής ελληνικής ταυτότητας.

Η ηγεμονική ερμηνεία της ελληνικής κρίσης είναι μεστή από αρνητικά στερεότυπα, που χρησιμοποιούνται για να ερμηνεύσουν την ελληνική κρίση μέσα από μια γραμμική ιστορική αφήγηση ανεπίλυτων παθογενειών. Πολλά από τα πολιτισμικά στερεότυπα της ελληνικής ιδιαιτερότητας εδράζονται σε ευρύτερα ερμηνευτικά πλαίσια της περιφέρειας που ενυπάρχουν στην τουριστική κουλτούρα,³³ καθώς και σε άλλες εκφάνσεις της μαζικής κουλτούρας και του θεάματος.³⁴ Πράγματι, η τουριστική αντίληψη της Ελλάδας φαίνεται να υπονοείται συχνά από τα εν λόγω έντυπα. Τουριστικά στερεότυπα, τα οποία αφορούν περισσότερο την εμπειρία του τουρίστα παρά την πραγματικότητα του ντόπιου, ανατροφοδοτούν την πολιτισμική σημασιοδότηση της κρίσης. Σύμφωνα με τη Sara Ahmed, η καταναλωτική κουλτούρα περιλαμβάνει την παραγωγή του ξένου ως εμπορευματικού φετίχ, μέσω αναπαραστάσεων διαφοράς. Η φετιχιστική σχέση με τον Άλλον αφορά «τη μετατροπή φαντασιώσεων σε στερεότυπα που παίρνουν μια δική τους ζωή, αποκομμένα από τις ιστορικές και υλικές σχέσεις που υπερπροσδιορίζουν την ύπαρξή τους».³⁵ Σε άρθρο με τον τίτλο «Ευχαριστώ για τη φέτα», που δημοσιεύθηκε στη δανέζικη *Berlingske* (12.07.2015), διαβάσαμε τα εξής:

Η Ελλάδα δεν είναι μόνο η κρίση του ευρώ και το χρέος των δισεκατομμυρίων. Η χώρα αυτή συνέβαλε στη διαμόρφωση της παγκόσμιας ιστορίας, της δημοκρατίας και της φιλοσοφίας, και έδωσε στον δανέζικο λαό τη γεύση της φέτας, του καλαμαριού, του ελαιολάδου και της ρετσίνας.

Η συνεχής επανάληψη χαρακτηριστικών της υποτιθέμενης «ελληνικότητας», γνώριμης στους τουρίστες του Βορρά, αναπαράγει –ως κάποιου είδους τελετουργικό (ritual)– αυτό που ο Χαμηλάκης³⁶ χαρακτήρισε «αιώνια Ελλάδα». Η σταθερή, κοινότοπη αναπαράσταση της Ελλάδας στα ΜΜΕ της Δανίας (και κατ' επέκταση της Δυτικής /Βόρειας Ευρώπης) είναι στερεότυπη, καθώς επαναλαμβάνει κάποιους δημοφιλείς νοηματικούς τόπους της αρχαίας ιστορίας (όπως εικόνες ερείπων και σκόρπιες αναφορές στο δράμα, τη φιλοσοφία ή τη δημοκρατία), οι οποίοι μπλέκονται στο κείμενο με γαστρονομικές αναφορές (καλαμάρι, ούζο, φέτα, κρασί, ρετσίνα και ελιές), αλλά και σχετίζονται και με σεξιστικές νύξεις εξωτικών φαντασιώσεων,³⁷ που αποτελούν μέρος των επιθυμιών που καλλιεργεί η τουριστική βιομηχανία. Σε κάθε περίπτωση, οι τελετουργικού τύπου εκφράσεις στα μίντια παράγουν ένα συμβολικό κέντρο κανονικότητας.³⁸ Στη συγκυρία της παγκόσμιας κρίσης, όταν οι λαοί των περιφερειακών χωρών (όπως ο ελληνικός) προσπάθησαν να αμφισβητήσουν τις κυρίαρχες πολιτικές και αφηγήσεις της κρίσης, αρνούμενοι να δεχτούν τα βάρη της καπιταλιστικής ανάκαμψης, ο τελετουργικός χαρακτήρας των πολιτισμικών στερεοτύ-

πων που αναπαρήγαγαν τα ΜΜΕ συντηρούσε την ιδεολογική σταθερότητα μέσα στον πυρήνα του καπιταλισμού, περιορίζοντας τις προοπτικές ανάπτυξης διεθνιστικών και ταξικών ταυτίσεων και αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών.

Δεν υπάρχει και δεν υπήρξε ποτέ ένας ιδιαίτερος δεσμός μεταξύ της Ελλάδας και της Δυτικής Ευρώπης. [...] Δεν μπορεί κανείς απλά να ανταλλάξει πέντε φιάλες ελαιόλαδο με το ευρωπαϊκό σχέδιο, καθώς οι Έλληνες είναι διαφορετικοί από τους Ευρωπαίους με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Οι Έλληνες έχουν άλλη θρησκεία, ακόμη και το αλφάβητό τους είναι διαφορετικό. Από πολιτισμική άποψη, είναι πολύ πιο κοντά με τη Σερβία και τη Ρωσία, με τις οποίες έχουν την ίδια θρησκεία, και όχι με τη Δυτική Ευρώπη (Jyllands Posten, 14.07.2015).

Σε αυτό το παράδειγμα μπορεί κανείς να αναγνώσει την ουσιοκρατική πολιτισμική κατασκευή της Ελλάδας, που παρουσιάζεται ως κάτι εντελώς διαφορετικό από την Ευρώπη. Η κριτική ανάλυση λόγου³⁹ μάς παρέχει χρήσιμα εργαλεία, προκειμένου να αναλύσουμε κριτικά τον τρόπο με τον οποίο τέτοια κείμενα παράγουν πολιτισμικές ιεραρχήσεις στον δημόσιο λόγο. Η κατηγορία των νομιναλισμών (ονομοτοποιήσεων) είναι πολύ σημαντική προκειμένου να δούμε πώς κατασκευάζεται η διαφορετικότητα στο κείμενο αυτό. Αυτό γίνεται α) μέσα από στερεότυπα, όπου η «ουσία» της Ελλάδας περιορίζεται σε κάποια διάσημα εξαγώγιμα προϊόντα (π.χ. «πέντε φιάλες ελαιόλαδο») β) με την ουσιοκρατική χρήση πολιτισμικών στοιχείων, όπως η θρησκεία και η γλώσσα. Η αρνητική κατασκευή και σημασιοδότηση της Ελλάδας γίνεται απέναντι στο κεντρικό σημειώμενο «Ευρώπη», το οποίο παρουσιάζεται με όρους ουσιοκρατικής οικουμενικότητας ως κάτι συλλήβδην θετικό, που βρίσκεται πέρα από κάθε συζήτηση (το οποίο είναι και εγγενώς προοδευτικό, σύγχρονο, πολιτισμένο κ.λπ.).

Φτωχοί Έλληνες,

Όταν οι πρόγονοί σας δεν γνώριζαν τι να κάνουν, πήγαιναν στο μαντείο των Δελφών για να τους προβλέψουν το μέλλον. Στην είσοδο του ναού, όπου καθόταν η μάγισσα Πυθία, υπήρχαν δύο επιγραφές. Τις αναγράφω με λατινικά γράμματα: «*gnothi seauton* – γνώθι σαυτόν» και «*meden agan* – τίποτα σε υπερβολή». Η αρχή της επιβίωσής σας είναι το *Fakelaki*. Απλά μεταφρασμένο, *fakelaki* σημαίνει μικρός φάκελος. Ο φάκελος αυτός περιέχει δωροδοκίες. [Με αυτόν τον τρόπο] όποιος ήθελε να εκδώσει μια άδεια οδήγησης αυτοκινήτου στην Αθήνα έβαζε τον φάκελο ενώπιον του εξεταστή. Οι ασθενείς έδιναν τον φάκελο στον γιατρό πριν από τη χειρουργική επέμβαση. Όλοι, από αστυνομικούς μέχρι τελωνειακούς ή διοικητικούς υπαλλήλους, παραδόθηκαν στο φακελάκι. Η Ελλάδα έχει καταρρεύσει. Εσείς οι Έλληνες έχετε καταρρεύσει,

εξαιτίας της σκιάδους οικονομίας σας. Τι θα έλεγε σήμερα το μαντείο των Δελφών; Θα έλεγε: Έλληνες, δεν πρέπει να εξαπατάτε πια! Έλληνες, πρέπει να γνωρίσετε τον εαυτό σας! Με εκτίμηση, F.J. Wagner (Bild, 28.04.2010).

Μια διδακτική ιστορία παρουσιάζεται στο παραπάνω κείμενο, συντάκτης του οποίου είναι κάποιος «αρχι-αρθρογράφος» ονόματι Franz Josef Wagner του γερμανικού εκδοτικού γίγαντα «Axel Springer». Το επιχείρημά του ξεδιπλώνεται μέσα από την αναφορά στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και τη σοφία του. Το κείμενο υπονοεί ένα περιφρονητικό (γερμανικό, μεσοαστικό) βλέμμα, το οποίο ατενίζει τους «φτωχούς Έλληνες», προϋποθέτοντας μια γνώση του αντικειμένου (των Ελλήνων), την οποία το ίδιο το αντικείμενο δεν φαίνεται να κατέχει. Οι νομιναλιστικές εγκλήσεις και η γενικευμένη χρήση ονοματοποιητικών κατηγοριών («Έλληνες», «οι πρόγονοί σας», «οι ασθενείς», «όλοι» κ.λπ.) παράγουν μια επίπεδη και υποτιμημένη εικόνα του (μη Γερμανού) Άλλου.⁴⁰ Σε αυτό το γενικό πλαίσιο δημόσιου λόγου, η ταυτότητα «όλων των Ελλήνων» χαρακτηρίζεται από τη διαφθορά, την εξαπάτηση, τη φτώχεια και την άγνοια.

Ο συγγραφέας αναπαράγει την τυποποιημένη, νεοφιλελεύθερη εκδοχή της ελληνικής κρίσης, σύμφωνα με την οποία τα παραδείγματα μικροδιαφθοράς ανάγονται στη βασική αιτία της πτώχευσης. Σε αυτό το πλαίσιο, υποτίθεται πως όλοι οι Έλληνες είναι το ίδιο ένοχοι. Με αυτόν τον τρόπο όμως, υποκρύπτεται η ανομοιογενής δομή της κοινωνίας, κάτι που θα μπορούσε να επιτρέψει την ανάπτυξη μιας κοινωνιολογικής κατανόησης τόσο της κρίσης όσο και της διαφθοράς. Στην πραγματικότητα, μελέτες έχουν δείξει ότι καθημερινές ανομικές συμπεριφορές είναι συχνά αμυντικές τακτικές ενάντια στην αυθαιρεσία, το πρόνομο και την αδικία.⁴¹ Η «σκιάδης οικονομία», στην οποία αναφέρεται το κείμενο, εξηγείται από τον συντάκτη μέσα από την εμμονή στη μικροδιαφθορά, υπονομεύοντας τη συστημική ανάλυση του φαινομένου, που αναδύεται μέσα από τους αποκλεισμούς και την υπανάπτυξη που το κέντρο προκαλεί στην περιφέρεια και την αδυναμία της τελευταίας να ανταγωνιστεί το κέντρο.

Αυτό που είναι επίσης προβληματικό είναι η προτεινόμενη λύση που προάγει το κείμενο: «Αναγνωρίστε τον εαυτό σας». Σε ένα διακειμενικό πλαίσιο,⁴² η πρόταση αυτή ευθυγραμμίζεται με το είδος της –ανά τον κόσμο– δημοφιλούς βιβλιογραφίας περί «αυτοβοήθειας» (self help). Η παράλληλη κειμενική αναφορά στην Αρχαία Ελλάδα εντάσσεται στη διαδικασία της μυθοποίησης⁴³ και η κοινότοπη επίκληση σε ένα αρχαίο ρητό (γνώθι σαυτόν), που παραπέμπει στην αναζήτηση κάποιας αυτογνωσίας, προδίδει κύρος και νομιμοποιεί τους ισχυρισμούς του εν λόγω συγγραφέα. Βεβαίως, η έκκληση για «αυτογνωσία» συνιστά ακόμα ένα σημείο της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, στην οποία ο ατομικισμός και η ατομική ψυχολογία απο-

τελούν τα κύρια ερμηνευτικά σχήματα των κοινωνικο-πολιτικών προβλημάτων.⁴⁴ Σε μια εποχή μειωμένης ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, έκλειψης δημοκρατικής πολιτικής και παρακμής των άλλοτε «ασφαλών καταφυγίων» (όπως ήταν, σύμφωνα με τον Christopher Lasch, το κοινωνικό κράτος και η οικογένεια), σε μια εποχή που τα αντικείμενα υποκαθιστούν τα επιτεύγματα, η αυτογνωσία αποτελεί μια ανέφικτη οντότητα.⁴⁵ Καθώς ο «εαυτός» δεν είναι μια σταθερή ενότητα, το είδος της αυτογνωσίας που προβάλλεται αποτελεί μια ευφημιστική εξαπάτηση, που έχει ως στόχο να γελοιοποιήσει και να εκφοβίσει τον αρνητικά αντικειμενικοποιημένο Άλλον. Φυσικά, η αναφορά σε χρησμούς και μαντεία υποδηλώνει, πέρα από μια μυθική κατασκευή της πραγματικότητας, και μοιρολατρία. Διατηρώντας τον ρόλο του μαντείου για τον εαυτό του –ως τελικό κάτοχο της αλήθειας–, ο «αρχι-αρθρογράφος» της *Bild* αναλαμβάνει έναν σαμανικό ρόλο, σε μια έκφραση εξουσιαστικού ανορθολογισμού,⁴⁶ που κρύβεται στο φαινομενικά «φιλικό» ή «οικείο» πλαίσιο του κειμένου (υπογεγραμμένο με την αφιέρωση «Ειλικρινά δικός σας»).

Το ταξικό βλέμμα: διάκριση, γελοιοποίηση, μνησικακία

Η επόμενη αναλυτική κατηγορία του Λόγου της κρίσης στα ΜΜΕ είναι αυτή του ταξικού βλέμματος, της ταξικής οπτικής της κρίσης και της Ελλάδας. Αυτό παράγεται υπό το αξιακό πρίσμα των ανώτερων κοινωνικών τάξεων και σχετίζεται με τα ενδιαφέροντα και τις επιδιώξεις, αλλά και τα γούστα, τις ταυτίσεις και τα συμφέροντα αυτών των τάξεων. Η εργασία του Bourdieu⁴⁷ για τη διάκριση και οι βρετανικές πολιτισμικές σπουδές έχουν δώσει τις βάσεις σε πλήθος μελετών⁴⁸ που διερευνούν τον ταξικό χαρακτήρα των αναπαραστάσεων των ΜΜΕ. Ο ταξικός λόγος των ΜΜΕ αντανάκλα τόσο τα στρατηγικά συμφέροντα όσο και την ιδεολογία τους.

Οι αναπαραστάσεις της ελληνικής κρίσης που μελετήθηκαν χαρακτηρίζονται από ένα κραταιό «αστικό βλέμμα», κινητοποιημένο από την αίσθηση του δικαιώματος που βασίζεται στην ιδιοκτησία (π.χ. τα χρήματα των φορολογουμένων που τάχα σώζουν την Ελλάδα), τον μπανάλ εθνικισμό (μέσα από την ταύτιση του λαού με τα εθνικά oligopώλια ή την εξύμνηση του εθνικού «τρόπου ζωής» κ.ο.κ.), την επίκληση στη γνώση της κρίσης (μέσα από αναφορές σε οικονομολόγους ή σε πολιτικούς), αλλά και το γούστο (με την αρνητική σκιαγράφηση των συνθηκών του Άλλου). Η ταξική διάσταση του ηγεμονικού Λόγου της ελληνικής κρίσης αφορά τη δημόσια διαπόμπευση του «αποτυχημένου», του μη ανταγωνιστικού, του αδύναμου, που αποτελεί κεντρικό ζήτημα στο νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα διακυβέρνησης και κοινωνικής ζωής, με την αναγωγή του ανταγωνισμού σε κοινωνική αξία, ηθική αρετή αλλά και ουσία της ανθρωπίνης φύσης.

Στην περίπτωση μας, το ταξικό βλέμμα αφορά την αντίληψη και την κατασκευή του Άλλου μέσα από το κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό κεφάλαιο που θεωρητικά κατέχει ο «μέσος αναγνώστης» στον οποίο απευθύνονται τα συγκεκριμένα ΜΜΕ, αυτόν του δυτικού μεσοαστού. Η έννοια της μεσαίας τάξης εξάλλου αποτελεί και η ίδια μια ηγεμονική ιδεολογική ταυτότητα του ύστερου καπιταλισμού, η οποία, παρά την ασάφεια και τον συχνά μυθικό της χαρακτήρα, μοιάζει να είναι αρκετά δημοφιλής στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ανά την υφήλιο, πράγμα που συντελεί στην κοινωνική νομιμοποίηση των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων, καθώς αυτές υποτίθεται πως θα ευνοήσουν τη μεσαία τάξη.⁴⁹

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που προσδίδονται εδώ στον Άλλον (τον Έλληνα σε κρίση) αφορούν τα υποτιθέμενα ηθικά του προβλήματα (αργοσχολία/τεμπελιά, διαφθορά, έλλειψη μόρφωσης και κινήτρων). Σε αυτό το πλαίσιο, τόσο η κρίση του δημόσιου χρέους όσο και η φτώχεια παθολογικοποιούνται και αποδίδονται στον Άλλον, που αδυνατεί να προσαρμοστεί στις «σύγχρονες συνθήκες», στην «πραγματικότητα» και να λειτουργήσει λογικά, ρεαλιστικά και κυρίως ανταγωνιστικά. Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά βέβαια πηγάζουν από την ιδεολογία της αστικής τάξης και τους αξιακούς της κώδικες. Ο μύθος της «σκληρής εργασίας» και της προσπάθειας που οδηγεί νομοτελειακά στην «επιτυχία», η ιδιοκτησία, η ελευθερία του επιχειρείν, η αντίληψη της κοινωνίας με όρους αγοράς αποτελούν τους βασικούς ιδεολογικούς άξονες της ταυτότητας και της κοσμοθεωρίας του αστού.⁵⁰ Έτσι, η συμμετοχή στην καταναλωτική κοινωνία αλλά και οι όροι στους οποίους βασίζονται τα κοινωνικο-πολιτικά δικαιώματα ανάγονται στο πλαίσιο των αξιών της αστικής τάξης που ορίζουν το ποιος πληροί τα δικαιωματικά κριτήρια για την πρόσβαση σε τέτοιου είδους «προνομία».

Η ταξική κατασκευή της κρίσης χαρακτηρίζεται από την αναπαραγωγή των απόψεων και των νοημάτων μελών των ανώτερων τάξεων (π.χ. επιχειρηματιών), τη χρήση μειωτικών μεταφορικών σχημάτων που γελοιοποιούν τη φτώχεια («Η Ελλάδα πλέον κατέρχεται στο επίπεδο της Σομαλίας, του Σουδάν και της Ζιμπάμπουε», *Jyllands Posten*, 01.07.2015), σαν η φτώχεια να είναι «επιλογή» και όχι κάτι που προκαλούν η ανισότητα του πλούτου, η δομική ισχύς του χρηματοπιστωτικού συστήματος, οι νεοφιλελεύθερες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις και η ίδια η καπιταλιστική οικονομία. Επιπλέον, βλέπουμε την εντατική αναπαραγωγή συμβάντων και στοιχείων που τάχα αποδεικνύουν τον ανήθικο χαρακτήρα των κατώτερων στρωμάτων, μέσα από τη συνεχή και λεπτομερή αναπαρασταση διαδεδομένων φαινομένων διαφθοράς (π.χ. φακελάκι), τα οποία και υπερπροβάλλονται από τα ΜΜΕ σε όλη την περίοδο της μελέτης. Παράλληλα, παρατηρείται και η υπο-προβολή φαινομένων συστημικής διαφθο-

ράς (π.χ. τα γνωστά σκάνδαλα δωροδοκιών της Siemens και της πώλησης των προβληματικών υποβρυχίων από τις ThyssenKrupp Marine Systems και Abu Dhabi Mar), στα οποία εμπλέκονται και τα εθνικά ολιγοπώλια του ευρωπαϊκού κέντρου.

Σε ό,τι αφορά τους Έλληνες, οι εγχώριες φωνές που φιλοξενούνται συνήθως στα συγκεκριμένα έντυπα είναι των μελών εκείνων που ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Στις ελάχιστες φορές που ο λόγος δίνεται στους εκπροσώπους των κατώτερων τάξεων, οι δημοσιογράφοι τούς φέρουν αντιμέτωπους με τους ηγεμονικούς Λόγους της κρίσης και της λιτότητας. Συχνά, φαίνεται να τους αντιμετωπίζουν με ειρωνική διάθεση, παρουσιάζοντάς τους ως «θυμωμένους», «απληροφόρητους» ή απλά «φτωχούς». Αυτού του είδους η δημοσιογραφική προσέγγιση των κατώτερων τάξεων είναι συνήθης,⁵¹ καθώς η εργατική τάξη γενικά υποτίθεται πως στερείται τη γνώση, τη νηφαλιότητα, το μέτρο, την αισθητική, αλλά και την ωριμότητα, ώστε να αποτελεί έναν ισότιμο συνομιλητή της μεσαίας και ανώτερης τάξης. Επομένως, η εργατική τάξη συχνά λοιδορείται από τα ΜΜΕ, με τον λόγο της να απονομιμοποιείται δημόσια.

Σε άρθρο της *Jyllands Posten* (29.06.2015) με τίτλο «Στο ελληνικό Hellerup» (όπου το Hellerup είναι ένα εύπορο προάστιο της Κοπεγχάγης), η άποψη των «πλούσιων Ελλήνων» (όπως ακριβώς αναφέρονται στο άρθρο) μεταφέρεται δίχως ιδιαίτερο σχολιασμό, καθότι συμπίπτει με την κυρίαρχη άποψη για το ελληνικό δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015:

Είναι λάθος που η κυβέρνηση μας ζητά να ψηφίσουμε: δεν έχουμε συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις, έτσι δεν μπορούμε να μάθουμε τι να ψηφίσουμε. [...] Οι άνθρωποι που θέλουν τη δραχμή δεν έχουν τίποτα να χάσουν, αλλά αυτοί πρέπει να σκεφτούν το μέλλον της χώρας.

Το «μέλλον της χώρας» εδώ εμφανίζεται ονομαστικά, χωρίς περαιτέρω επεξήγηση. Με αυτόν τον τρόπο, παρουσιάζεται ως κάτι αταξικό, εθνικό, που βρίσκεται πάνω από τα συμφέροντα των καταπιεσμένων, που «δεν έχουν τίποτα να χάσουν». Στην *Berlinske* την επόμενη μέρα (01.07.2015), παρατίθεται άρθρο («Ίσως να πιστεύουν ότι πρέπει να πεθάνουμε») με τη συνέντευξη μιας Ελληνίδας συνταξιούχου με αναπηρία, όπου, μεταξύ άλλων, διαβάζει κανείς τα εξής:

«Ο ΣΥΡΙΖΑ έφτιαξε καλύτερη κυβέρνηση από την προηγούμενη. Δεν είναι όλα όσα κάνει σωστά, αλλά τουλάχιστον προσπαθεί να μας υπερασπιστεί εναντίον των εχθρών μας».

«Εχθροί;» [ρωτάει ο δημοσιογράφος]

«Ναι, οι Ευρωπαίοι και φυσικά οι Γερμανοί. Δεν ξέρω τι θέλουν να κάνουν. Δεν μπορούμε να συνεχίσουμε με τη λιτότητα, όταν δεν μας έχει μείνει σχεδόν τίποτα. Ίσως να θέλουν απλά να πεθάνουμε όλοι».

«Ίσως να θέλουν μόνο τα χρήματά τους πίσω. [απαντά ο δημοσιογράφος]

«Ίσως, αλλά δεν είναι πολύ έξυπνο, γιατί δεν μπορείτε να πάρετε χρήματα από ένα άτομο που δεν έχει τίποτα ή που έχει πεθάνει».

Η πλαίσιωση του συγκεκριμένου άρθρου γίνεται με έναν τίτλο που αναφέρεται στα λεγόμενα της συνταξιούχου. Αντιμετωπίζοντάς την όμως με ερωτήσεις που φαινομενικά ανταποκρίνονται στην «κοινή λογική», η οποία υπονοεί ότι δεν υπάρχουν εχθροί στην Ενωμένη Ευρώπη ή ότι στην πραγματικότητα οι Ευρωπαίοι ούτε μισούν και ούτε επιθυμούν τον θάνατο κάποιου, παρά μόνο ζητούν τα «αυτονόητα», ο δημοσιογράφος εμφανίζει την Ελληνίδα συνταξιούχο ως υπερβολική και παράλογη. Με τον τρόπο αυτόν, η εμπειρία, η υποκειμενική θέση και η πολιτική άποψη της συγκεκριμένης ψηφοφόρου, που αντιτίθεται στη λιτότητα, υπονομεύεται. Συγχρόνως, το άρθρο νομιμοποιεί τον ηγεμονικό Λόγο της λιτότητας, η οποία φέρεται να εγγυάται τα χρήματα του (Βορειοευρωπαίου) φορολογουμένου για δάνεια που δόθηκαν «βοηθούν την Ελλάδα».

Σε στιγμές πολιτικής όξυνσης και έντονης αμφισβήτησης της λιτότητας, παρατηρείται μια πιο αρνητική και πολιτική στάση από τα ΜΜΕ, η οποία και φανερώνει μια έκφραση αγωνίας και άγχους. Το άγχος αυτό σχετίζεται με την προοπτική της απώλειας συγκεκριμένων προνομίων.

Προφανώς, υπάρχει ένας γενικός ιδεολογικός στόχος, που είναι πιο σημαντικός από το να εμποδιστεί η οικονομική κατάρρευση. Από τεχνική άποψη, η Ελλάδα βρίσκεται ήδη σε κατάσταση πτώχευσης και οι τράπεζές της είναι αφερέγγυες. Η ΕΕ πρέπει να αντιμετωπίσει με αποφασιστικότητα την εκμετάλλευση μιας τέτοιας κρίσιμης πραγματικότητας για την προώθηση φαντασιώσεων που θέλουν να μετατρέψουν όχι μόνο την Ελλάδα αλλά και την υπόλοιπη Ευρώπη σε ένα μαρξιστικό-αναρχικό πείραμα (*Jyllands Posten*, 05.07.2015).

Τη στιγμή που η λιτότητα συνδέεται με την έννοια της ευρωπαϊκής οικονομικής σταθερότητας αλλά και με την ίδια την οικονομική κατάσταση των «Ευρωπαίων», τα ΜΜΕ χρησιμοποιούν επιθετικούς χαρακτηρισμούς, που συχνά πλαισιώνονται με ψυχροπολεμικού τύπου αντιαριστερές και αντικομμουνιστικές αναφορές. Η πολιτική αυτή αντίδραση είναι ταξική, αφού στοχεύει στη συντήρηση συγκεκριμένων προνομίων, τα οποία γίνονται αντιληπτά μέσα από μια συνθήκη καταστατικής ανισότητας. Έτσι, η δαιμονοποίηση του ΣΥΡΙΖΑ μέσα από αντικομμουνιστικά στερεότυπα εκφράζει μια έντονη ταξική μνησικακία. Εξάλλου, ο αντικομμουνισμός, ιστορικά, υπήρξε ένα κεντρικό εργαλείο προπαγάνδας, «προκειμένου να κινητοποιηθεί ο πληθυσμός ενάντια σε οποιονδήποτε θα μπορούσε να υποστηρίξει πολιτικές που θα προκαλούσαν τα συμφέροντα της ιδιοκτησίας ή που θα προωθούσαν τον ριζοσπαστισμό».⁵²

Ο νεοφιλελεύθερος Νεο-λόγος: Η λιτότητα ως «ρεαλισμός» και ως «εξευρωπαϊσμός»

Η τελευταία αναλυτική κατηγορία είναι αυτή που αφορά τα χαρακτηριστικά του Λόγου της νεοφιλελεύθερης πολιτικής. Η ανάλυση εδώ καταπιάνεται με τη δημόσια αποπολιτικοποίηση και φυσικοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας, της «ελεύθερης αγοράς», της παγκοσμιοποίησης, της οικονομικής κρίσης και των πολιτικών λιτότητας. Αυτό γίνεται με την αντίταξη της τεχνοκρατικής οδού ως ενός παραγωγικού, ορθολογικού και καθαρά διαχειριστικού μηχανισμού. Υπό αυτό το πρίσμα, οι αναπαραστάσεις της κρίσης που μελετήθηκαν απονομιμοποιούν και περιθωριοποιούν κάθε έκφραση αντιπολίτευσης στις πολιτικές της λιτότητας και της κρίσης, καθώς καταλαμβάνουν και επανανοηματοδοτούν προοδευτικά σημαίνοντα και έννοιες, όπως η δημοκρατία ή η αλληλεγγύη. Γενικά, η συγκεκριμένη αναλυτική κατηγορία αφορά έναν φαινομενικά αντιπολιτικό Λόγο, ο οποίος όμως παραμένει πολιτικός, γιατί προκρίνει συγκεκριμένες ιδεολογικές απόψεις, ταυτότητες και πολιτικές, που συντάσσονται με τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για το ευρώ δεν είναι οι αγορές αλλά τα κόμματα διαμαρτυρίας. Αυτά μεγαλώνουν όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και την Ισπανία, την Ιταλία ή τη Γαλλία. Με ένα κραυγαλέο κάλεσμα ενάντια στη «λιτότητα» και με λαϊκιστικές επιθέσεις κατά της Γερμανίας, οι νεοαφιχθέντες πολιτικοί κερδίζουν υποστήριξη μεταξύ των ψηφοφόρων. Στο Βερολίνο, υπάρχει η γενική συμφωνία ότι η κρίση του ευρώ σε κάθε χώρα είναι αυτοπροκαλούμενη και ότι η κρίση μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με έναν συνδυασμό περικοπών και μεταρρυθμίσεων (Der Spiegel, 05.01.2015).

Το συγκεκριμένο παράδειγμα παρουσιάζει το πολιτικό διακύβευμα της κρίσης της Ευρωζώνης, όπως αυτό αποτυπώνεται στο κεντρώο και έγκυρο περιοδικό Der Spiegel, λίγες εβδομάδες πριν από τις ελληνικές εκλογές στις 25.01.2015, που έφεραν το κόμμα του ΣΥΡΙΖΑ στην κυβέρνηση για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Νομιναλισμοί οργανώνουν την οικονομία του κειμένου, όπου όλοι οι αντιπολιτευτικοί κομματικοί σχηματισμοί (αριστεροί και δεξιοί) βαπτίζονται συλλήβδην ως «κόμματα διαμαρτυρίας», και η κριτική της λιτότητας ως «λαϊκιστική».⁵³ Από την άλλη πλευρά, «το Βερολίνο» παρουσιάζεται ως μια ρεαλιστική, νηφάλια και λογική δύναμη, που, αντί για «κραυγές», υιοθετεί μια συναινετική άποψη για το τι είναι η κρίση και το πώς πρέπει να επιλυθεί. Ο ίδιος ο όρος «λιτότητα», που εμφανίζεται σε εισαγωγικά, φαίνεται να αμφισβητείται ως παρωχημένος. Η βασική μέριμνα του άρθρου, που αντανakλά και την επίσημη πολιτική της Γερμανίας και της ΕΕ, είναι η διάσωση του ευρώ, και για τον λόγο αυτόν δίνεται έμφαση στην ανάγκη για «σταθερότητα», κάτι που τα «κόμματα διαμαρτυρίας» απειλούν. Η πολιτική που προ-

κρίνεται από το άρθρο είναι διαχειριστική και βασίζεται στην τεχνοκρατία και όχι στη δημοκρατία, που μοιάζει παρορμητική και ανίδεη σε θέματα οικονομίας. Η νομιμοποίηση των επιχειρημάτων αντλείται από τις αρχές, τη γνώση και τη σοβαρότητα που υποτίθεται πως εκφράζει η τεχνοκρατία, αλλά και από τον εθνοκεντρισμό, που εκφράζεται με την πίστη στις αποφάσεις της γερμανικής κυβέρνησης «στο Βερολίνο». Επομένως, συναντάμε μια ουδέτερη αναπαράσταση της νεοφιλελεύθερης λιτότητας, που πραγματοποιείται μέσα από αναφορές σε δηλώσεις επίσημων θεσμικών προσώπων και οργάνων του πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου, εκφρασμένη με ένα τεχνικό λεξιλόγιο.

Η νηφαλιότητα αυτή βέβαια δεν συνάδει με την αναπαράσταση της οικονομικής κρίσης, που εδραιώθηκε ως κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, μέσα από μια αποκαλυπτική τύπου δημοσιότητα:

Σοκαρισμένοι οι Έλληνες: «Θεέ μου, βοήθησέ μας». Οι Έλληνες βρίσκονται σε κατάσταση συλλογικού σοκ. Τα σχέδια περικοπών έχουν προκαλέσει καθαρή τρομοκρατία. Τίτλοι εφημερίδων: «Ο Θεός να μας βοηθήσει!» (Bild, 04.03.2010).

Μήπως ολόκληρος ο κόσμος αναμένεται να χρεοκοπήσει σύντομα; Έλληνες, Ιρλανδοί, Πορτογάλοι, Ισπανοί, Βέλγοι, Ιταλοί, το ήμισυ της Ευρώπης βυθίζεται στο χρέος. Στις ΗΠΑ, ο πρόεδρος προειδοποιεί για την τραπεζική αφερεγγυότητα (Bild, 13.07.2011).

Δισεκατομμύρια ενίσχυσης για το χρέος: η Merkel θεωρεί ότι η ανάκαμψη απειλείται από την κρίση στην Ελλάδα. Η καγκελάρια προειδοποιεί για δραματικές συνέπειες αν η Ελλάδα χρεοκοπήσει: μια εθνική χρεοκοπία [της Ελλάδας] θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την ανάπτυξη στη Γερμανία. Η Merkel πιστεύει ότι ακόμη και μια συντριβή, όπως του 2009, είναι δυνατή. Η Lindner του FDP βλέπει ακόμη και τις ιδιωτικές καταθέσεις των πολιτών να απειλούνται (Der Spiegel, 11.06.2011).

Οι καταστροφολογικές κατασκευές νοήματος έχουν μια διττή όψη: αφενός θεαματοποιούν την ειδηση, κάτι που είναι προσοδοφόρο για τις βιομηχανίες των ΜΜΕ, και αφετέρου, μέσω της παραγωγής της ελληνικής κρίσης ως «ηθικού πανικού»,⁵⁴ κατασκευάζουν πολιτική συναίνεση για πολιτικές εκτάκτου ανάγκης, καθώς υποτίθεται πως οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν δεν αφήνουν χρόνο για δημοκρατικές διαδικασίες. Η αποκαλυπτική κατασκευή της οικονομικής κρίσης αποτελεί αυτό που ο Van Leeuwen ονομάζει μυθοποιητική νομιμοποίηση, καθώς οι πολιτικές λιτότητας νομιμοποιούνται κοινωνικά μέσω ενός «προειδοποιητικού αφηγήματος» για το τι μπορεί να συμβεί αν δεν εφαρμοστούν άμεσα. Η έκτακτη αυτή επικοινωνιακή διαδικασία είναι μέρος της ηγεμονικής στρατηγικής του νεοφιλελεύθερου δόγματος ΤΙΝΑ (There Is No Alternative, δεν υπάρχει εναλλακτική) και αδρανοποιεί

τους λόγους που αμφισβητούν τη λιτότητα και το ίδιο το χρέος.⁵⁵ Ο ρεαλισμός, επομένως, της τεχνοκρατίας θεμελιώνεται στην προηγούμενη κήρυξη μιας κατάστασης εκτάκτου ανάγκης.

Στις παρυφές της Ευρώπης: η κρίση της Ελλάδας δεν είναι μόνο οικονομική αλλά και υπαρξιακή. Ερωτευμένη με τη Δυτική Ευρώπη αλλά αγκυλωμένη ακόμα στην ανατολίτικη πολιτιστική της κληρονομιά, η χώρα αγωνίστηκε εδώ και πολλούς αιώνες για να βρει μια θέση στην Ευρώπη. Μια ελληνική έξοδος από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα θα έχει καταστροφικές πολιτικές συνέπειες (Berlingske, 28.06.2015).

Επιστρέφοντας στις οριενταλιστικές μεταφορές, μπορούμε εδώ να δούμε πώς αυτές εργαλειοποιούνται πολιτικά προκειμένου να μετατοπίσουν τη δημόσια προσοχή από το πολιτικό διακύβευμα που ανοίγεται σε στιγμές πολιτικής δράσης, όταν ο κυρίαρχος Λόγος της κρίσης και της λιτότητας αμφισβητείται και αναδύεται δημόσια ο Λόγος του Άλλου, ο οποίος υφίσταται τις συγκεκριμένες ταξικές πολιτικές αναδιάρθρωσης και υπαρπαγής.⁵⁶ Δημοσιευμένο κατά την περίοδο του ελληνικού δημοψηφίσματος, το παραπάνω απόσπασμα της δανέζικης Berlingske είναι ενδεικτικό γιατί η οικονομική κρίση μετασχηματίζεται εννοιολογικά⁵⁷ και αντικαθίσταται από μια κρίση του πολιτισμού και της ψυχολογίας. Έτσι, ο αγώνας ενάντια στη λιτότητα παρουσιάζεται ως ένα διακύβευμα πολιτισμικό, και όχι πολιτικο-κοινωνικό, που αφορά τη θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη. Η θέση αυτή ορίζεται κυρίως πολιτισμικά και η αντίσταση στη λιτότητα παρουσιάζεται περίπου ως κάταλοιπο μιας «ανατολίτικης παράδοσης». Σε αυτόν τον ευρωκεντρικό λόγο, η «Ανατολή» παρουσιάζεται σε χαμηλότερη αξιολογική κλίμακα από την «Ευρώπη», η οποία εμφανίζεται σε προνομιακή θέση, με τη μορφή ενός σημείου αναφοράς (benchmark) όπου η Ελλάδα προσπαθεί διαρκώς να φτάσει. Σε αυτό το πλαίσιο, η άνευ όρων υιοθέτηση της λιτότητας και των νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων μετασχηματίζεται εννοιολογικά από ένα πολιτικο-οικονομικό πρόγραμμα με συγκεκριμένες ταξικές καταβολές σε ένα σχέδιο κοινωνικού, πολιτικού και πολιτισμικού εκσυγχρονισμού και «εξευρωπαϊσμού». Επιπλέον, η λιτότητα και οι πολιτικές που συνεπάγεται παρουσιάζονται ως δημοκρατικές και αλληλέγγυες, ενώ οι αποφάσεις της λαϊκής πλειοψηφίας στην Ελλάδα που αντιτίθενται στη λιτότητα βαπτίζονται ως αντιδημοκρατικές, αφού αντιτίθενται στην «πραγματική δημοκρατία» της Ευρώπης, η οποία είναι ώριμη, υπεύθυνη κ.ο.κ.

Οι Έλληνες δεν χάνουν ευκαιρία να τονίσουν ότι η δημοκρατία γεννήθηκε στην Ελλάδα. Ωστόσο, οι Έλληνες δεν μπορούν να είναι και τόσο υπερήφανοι για το πώς αυτή η κληρονομιά έχει αναπτυχθεί από τότε. Το δημοψήφισμα δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτό. [...] Το δημοψήφισμα μοιάζει με φάρσα. Στο τέλος της ημέρας, το δημοψήφι-

σμα είναι η προσπάθεια της κυβέρνησης να αποφύγει την ανάληψη ευθύνης και να απομακρύνει την προσοχή από τον πυρήνα του προβλήματος [που είναι οι] υπερβολικές δημόσιες δαπάνες. [...] Ακόμη κι αν η πλειοψηφία των Ελλήνων ψηφίσει «ναι» σήμερα, σχεδόν τίποτα δεν θα αλλάξει όσο ο ΣΥΡΙΖΑ είναι στην εξουσία. Το βασικό πρόβλημα είναι ότι τόσοι πολλοί Έλληνες μοιάζουν να είναι τυφλοί στην πραγματικότητα (Jyllands Posten, 05.07.2015).

Συμπεράσματα

Το άρθρο παρουσίασε μια κριτική ανάλυση των αναπαραστάσεων της ελληνικής κρίσης στον Τύπο δύο χωρών του «κέντρου» της ΕΕ, της Γερμανίας και της Δανίας. Η ανάλυση επισημαίνει τον νεο-ρατσιστικό, ταξικό και μεταπολιτικό ηγεμονικό Λόγο της κρίσης. Η ηγεμονική αφήγηση της ελληνικής κρίσης, έτσι όπως αναπτύχθηκε από συντηρητικούς και νεοφιλελεύθερους πολιτικούς της ΕΕ αλλά και από οικονομολόγους, αναπαράχθηκε από τα ευρωπαϊκά ΜΜΕ άκριτα. Οι κεντρικές αναλυτικές κατηγορίες (η πολιτισμική, η ταξική και η τεχνοκρατική πλαισίωση της ελληνικής κρίσης) αλληλοσυνδέονται και βασίζονται σε παγιωμένα ιδεολογικά σχήματα που πηγάζουν από γεωπολιτικές και οικονομικές ιεραρχίες, αλλά και σε νοήματα που προέρχονται από την καταναλωτική κουλτούρα και ιδιαίτερα τον τουρισμό.

Παρατηρεί κανείς τις τεχνικές με τις οποίες η δημοσιότητα περιθωριοποιεί τους Λόγους και τις πολιτικές πρακτικές που αντιτίθενται στην ηγεμονική ιδεολογία της κρίσης και της λιτότητας, που συνίστανται κυρίως στη δαιμονοποίηση και τη γελοιοποίηση του Άλλου. Συγχρόνως, προτιμώμενες ιστορικές στιγμές εργαλειοποιούνται για να νομιμοποιήσουν ηγεμονικές διεκδικήσεις και νοήματα, ενώ απόψεις που μπορούν να τα αμφισβητήσουν και να τα υπονομεύσουν υποβαθμίζονται. Η απαξίωση του Άλλου ως ισότιμου πολιτικο-κοινωνικού υποκειμένου βασίζεται στη στερεότυπη κατασκευή του ως εξωτικού αντικειμένου, αλλά και στον «ηθικό πανικό» που η δημόσια κατασκευή της κρίσης χρέους δημιουργεί. Ο ηθικός αυτός πανικός βασίζεται στην πολιτική των «πακέτων διάσωσης» και της «κοινωνικοποίησης» του ελληνικού χρέους (από ένα χρέος που οφειλόταν σε ιδιωτικές τράπεζες σε ένα χρέος που οφείλεται στον δημόσιο τομέα διαφόρων χωρών⁵⁸), αλλά και στις γενικότερες ανασφάλειες που προκαλεί η νεοφιλελεύθερη κοινωνία της αγοράς⁵⁹ στα μικρά και μεσαία κοινωνικά στρώματα. Ο ηγεμονικός Λόγος της οικονομικής κρίσης έχει έναν πειθαρχικό χαρακτήρα, αρχικά για τους Έλληνες και έπειτα για τους εργαζόμενους των χωρών του κέντρου, που καλούνται να αποδεχτούν και να υποστηρίξουν τις νεοφιλελεύθερες επιταγές, ώστε να μην καταλήξουν σαν τους Έλληνες. Πέραν αυτού, εκτός από θάναμα, η απαξίωση του Άλλου καταστρέφει και τις προοπτικές ανάπτυξης διεθνιστικής και ταξικής αλλη-

λεγγύης. Παράλληλα, η πλαισίωση της πολιτικής κινητοποίησης ως κάτι συλλήβδην αρνητικό, που συνήθως φέρει άσχημα αποτελέσματα, διασπείρει μια αντιδραστική αντίληψη για την πολιτική και τη δημοκρατία και την καταστατική τους ενδεχομενικότητα.

Τέλος, η αποπολιτικοποιημένη, ρατσιστική και ταξική κάλυψη της κρίσης της Ευρωζώνης από τα ευρωπαϊκά ΜΜΕ καταδεικνύει και την ευρύτερη συντηρητική στροφή των αντίστοιχων κοινωνιών, όπου χώρες του Βορρά, όπως η Δανία, απολάμβαναν μέχρι πρότινος τη φήμη των πλέον ανεκτικών και δημοκρατικών κοινωνιών. Διάφορα στοιχεία, όπως οι πολιτικές της νεοφιλελεύθερης λιτότητας, η ιδεολογική ηγεμονία του «ακραίου κέντρου», που δεν αναγνωρίζει τη δυνατότητα χάραξης εναλλακτικών πολιτικών και κριτικής απέναντι στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό,⁶⁰ παράγουν μια αντιδραστική κουλτούρα, η οποία και σχετίζεται με ποικίλες νεο-φασιστικές τάσεις στην Ευρώπη⁶¹ και αλλού. Όπως εξάλλου έχει αναλυθεί από τον Νίκο Πουλαντζά,⁶² η σύμπραξη με τον φασισμό, ιστορικά, αποτελεί μια συχνή πολιτική επιλογή της αστικής τάξης, όταν τα συμφέροντά της απειλούνται.

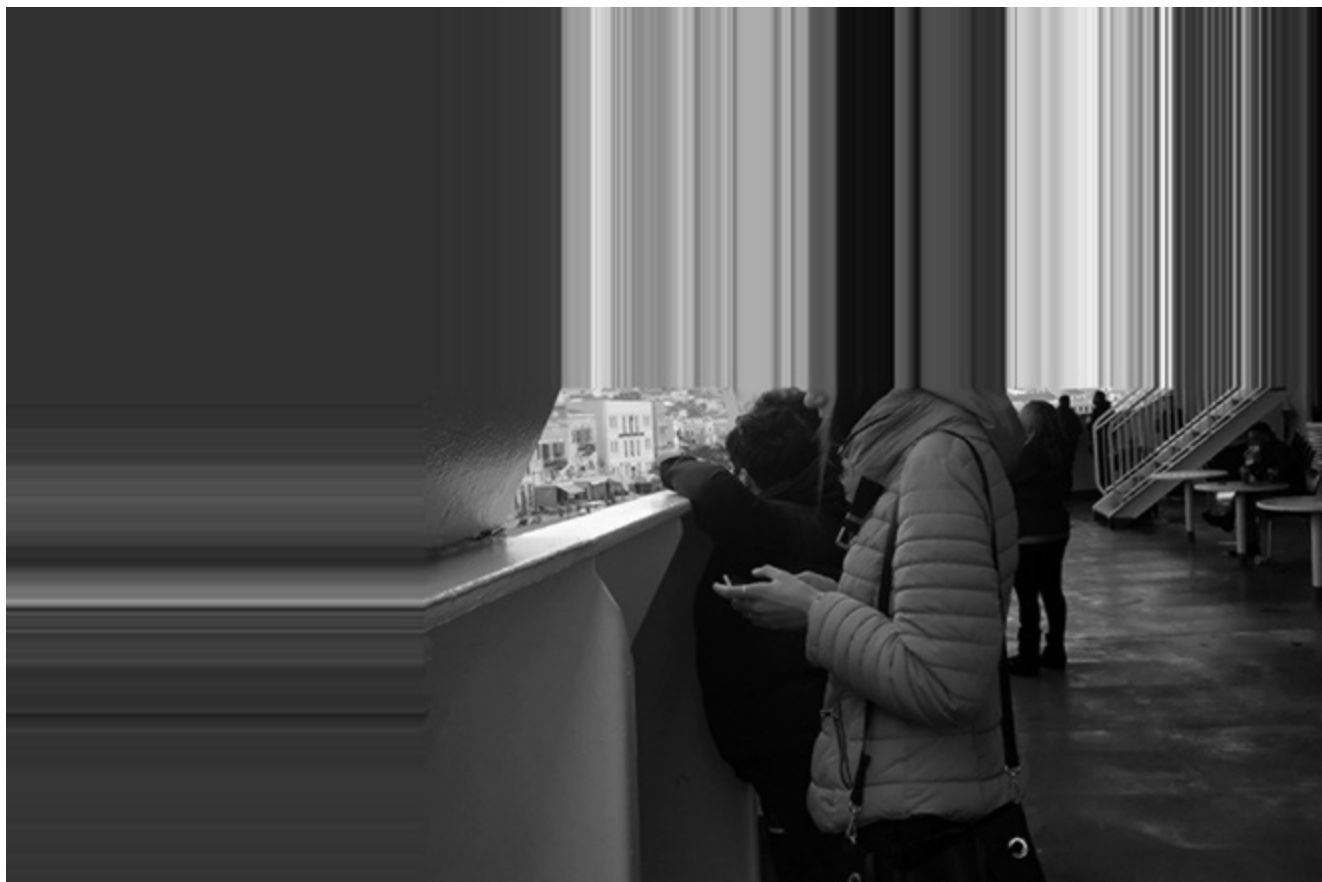
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το άρθρο παρουσιάζει μια σύνοψη ενός ευρύτερου ερευνητικού έργου που πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 2011 και 2018, και το οποίο εκδόθηκε τον Αύγουστο του 2019 ως μονογραφία με τίτλο Yiannis Mylonas, *The «Greek Crisis» in Europe: Race, Class and Politics*, Brill, Λέιντεν 2019.
2. Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν 309 άρθρα από την *Bild*, τα οποία δημοσιεύτηκαν μεταξύ 11.12.2009 και 08.08.2012, τα οποία και περιείχαν τις λέξεις «Griechische Krise». Από το *Der Spiegel* μελετήθηκαν 183 άρθρα που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 10.12.2009 και 17.01.2015. Σε ό,τι αφορά τις δανέζικες *Jyllands Posten* και *Berlingske*, μελετήθηκαν 165 άρθρα που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 27.06.2015 και 28.07.2015, που καταπιάνονταν με το ελληνικό δημοψήφισμα. Το υλικό που μελετήθηκε από τον δανέζικο Τύπο συλλέχθηκε και αναλύθηκε από κοινού με τη Ματίνα Νούτσου: Yiannis Mylonas Mylonas, Matina Noutsou, «The “Greferendum” in the Danish Daily Press». *Race and Class* 59(3) (2018), σ. 51-66.
3. Norman Fairclough, Iana Fairclough, *Political Discourse Analysis*. Routledge, Λονδίνο 2012.
4. Ενδεικτικά: Merkel: Club Med Countries Must Work More <https://blogs.wsj.com/source/2011/05/19/merkel-club-med-countries-must-work-more/>. Παπανδρέου: Η κρίση είναι ευκαιρία για την Ελλάδα <https://www.euro2day.gr/news/economy/article/594218/papandreoy-h-krish-einai-efkairia-gia-chn-ellada.html>.
5. Laura Basu, *Media Amnesia: Rewriting the Economic Crisis*, Pluto Press, Λονδίνο 2018.
6. Dimitris Gkintidis, «European Funds and the Hermeneutics of the Capitalist Crisis: Insights from within the Greek State», *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review* 41(1) (2018), σ. 142-159.
7. Hans Bickes, Tina Otten, Laura Chelsea Weymann, «The Financial Crisis in the German and English Press: Metaphorical Structures in the Media Coverage on Greece, Spain and Italy», *Discourse & Society* 25(4) (2014), σ. 424-445.
8. Wolfgang Streeck, *How Will Capitalism End?* Verso, Λονδίνο 2016.
9. Jerome Roos, *Why not Default? The Political Economy of Sovereign Debt*. Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϊ 2019.
10. David Harvey, *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014.
11. Spyros Sakellaropoulos, *Greece's (Un) Competitive Capitalism and the Economic Crisis, How the Memoranda change Society, Politics and the Economy*, Palgrave, Τσάμ 2019.
12. Ενδεικτικά: Nikos Bozatzis, «Cultural Othering, Banal Occidentalism and the Discursive Construction of the “Greek Crisis” in Global Media: a Case Study», *Suomen Anthropologi* 41(2) (2016), σ. 47-71. Sotiris Mitralaxis, «Studying Contemporary Greek Neo-Orientalism: the Case of the “Underdog Culture” Narrative», *Horizons of Politics* 8(25) (2017), σ. 125-149. Clara Ervedosa «The Calibanisation of the South in the German public “Euro crisis” Discourse», *Postcolonial Studies* 20(2) (2017), σ. 137-162.
13. Colin Crouch, *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Polity, Λονδίνο 2011.
Alexandros Kioupiolis, «Towards a Regime of Post-political Biopower? Dispatches from Greece, 2010-2012», *Theory, Culture & Society* 31(1) (2014), σ. 143-158.
14. Yannis Stavrakakis, Antonis Galanopoulos, «Discursive uses of “abnormality” in the Greek crisis», στο Kate Power, Ali Tanweer, Eva Lebdusková (επιμ.), *Discourse Analysis and Austerity, Critical Studies from Economics and Linguistics*, Routledge, Λονδίνο 2019, σ. 177-196.
15. Roos, ό.π.
16. Alain Badiou, *Greece and the Reinvention of Politics*, Verso, Λονδίνο 2018, σ. 26.
17. Mitralaxis, ό.π., σ. 138.
18. Samir Amin, *The Implosion of Capitalism*, Pluto Press, Λονδίνο 2014.
19. Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Λονδίνο 1985.
20. Nico Carpentier, Benjamin De Cleen, «Bringing Discourse Theory into Media Studies: The Applicability of Discourse Theoretical Analysis (DTA) for the Study of Media Practices and Discourses», *Journal of Language and Politics* 6(2) (2007), σ. 265-293. Γιάννης Σταυρακάκης, *Ο Λακάν και το πολιτικό*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Ψυχογιός, Αθήνα 2008.
21. Stavrakakis & Galanopoulos, ό.π., σ. 177. Mylonas, ό.π.
22. Ernesto Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, μτφρ. Γιάννης Σταυρακάκης, Νήσος, Αθήνα 1997, σ. 212.
23. Johnny Saldaña, *The Coding Manual for Qualitative Researchers*, Sage, Λονδίνο 2009, σ. 152.
24. Edward Said, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα, 1996. Étienne Balibar, Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, Verso, Λονδίνο 1991.
25. Yannis Hamilakis, «Some Debts Can Never Be Repaid: The Archaeo-Politics of the Crisis», *Journal of Modern Greek Studies* 34(2) (2016), σ. 227-264.
26. Δημήτρης Πλάτζος, *Το πρόσφατο μέλλον: Η κλασσική αρχαιότητα ως βιοπολιτικό εργαλείο*, Νεφέλη, Αθήνα 2017.
27. Γιάννης Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός: μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2019, σ. 48.
28. Michael Herzfeld, «The Absence Presence: Discourses of Crypto-Colonialism», *The South Atlantic Quarterly*, 101(4) (2002), σ. 899-926.

29. Vangelis Calotychos, *Modern Greece, a Cultural Poetics*, Berg, Οξφόρδη 2003, σ. 48.
30. Herzfeld, ό.π., σ. 900.
31. Γιάννης Χαμηλάκης, *Το έθνος και τα ερείπίά του: αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2012, σ. 51.
32. Πλάτζος, ό.π., σ. 90.
33. Σούζαν Μπακ-Μορς, *Σημειολογικά όρια και πολιτικές του νοήματος: Η νεωτερικότητα σε περιοδεία, ένα χωριό της Κρήτης σε μετάβαση*, μτφρ. Βαγγέλης Πούλιος, Ψηφίδες, Θεσσαλονίκη 2019.
34. Υβόν Κοσμά, «Οριενταλιστικές αναπαραστάσεις στον κινηματογράφο: Το παράδειγμα της ταινίας Γάμος αλά ελληνικά», Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Υβόν Κοσμά, Γιάννης Πεκτελίδης (επιμ.), *Θεωρία του Λόγου, δημιουργικές εφαρμογές*, Gutenberg, Αθήνα 2015, σ. 41-81.
35. Sara Ahmed, *Strange Encounters: Embodied Others in Post-Coloniality*, Routledge, Λονδίνο 2000, σ. 5.
36. Hamilakis, ό.π., σ. 240.
37. Μπακ-Μορς, ό.π., σ. 59.
38. Nicholas Carah and Eric Louw, *Media and Society: Production, Content and Participation*, Sage, Λονδίνο 2015, σ. 32.
39. Norman Fairclough, *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, Routledge, Λονδίνο 2003.
40. Fairclough, ό.π., σ. 13.
41. Σωτήρης Δημητρίου, *Κοινωνική εξέλιξη και σχέσεις δύναμης: η μεθοδολογία των Επιστημών του Ανθρώπου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016.
42. Fairclough, ό.π., σ. 47.
43. Teun Van Leeuwen, *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008, σ. 106.
44. Thomas Matza, *Shock Therapy: Psychology, Precarity and Well-Being in Postsocialist Russia*, Duke University Press, Λονδίνο 2018, σ. 220.
45. Christopher Lasch, *The Culture of Narcissism*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1979, σ. 59.
46. Theodor Adorno, *Τα άστρα κάτω στη γη: Κοινωνιοψυχολογική μελέτη της λαϊκής αστρολογίας*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης Ηριδανός, Αθήνα 2014.
47. Pierre Bourdieu, *Η διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Πατάκης, Αθήνα 2002.
48. Ενδεικτικά: Beverly Skeggs, *Class, Self, Culture*, Routledge, Λονδίνο 2003.
- Beverly Skeggs, Ellen Wood, *Reacting to Reality Television: Performance, Audience and Value*, Routledge, Λονδίνο 2012.
49. Hadas Weiss, *We Have Never Been Middle Class: How Social Mobility Misleads Us*, Verso, Λονδίνο 2019.
50. Amy E. Wendling, *The Ruling Ideas: Bourgeois Political Concepts*, Lexington Books, Λάνχαμ 2012.
51. Skeggs, ό.π., σ. 99.
52. Edward Herman and Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: the Political Economy of the Mass Media*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1988, σ. 29.
53. Lazaros Karavasilis, «Perceptions of "Populism" and "Anti-populism" in Greek Public Discourse during the Crisis: The case of the website "Anti-news"», *Politik* 20(4) (2017), σ. 58-70· Yannis Stavrakakis, Giorgos Katsambekis, «The Populism/Anti-Populism Frontier and its Mediation in Crisis-Ridden Greece: from Discursive Divide to Emerging Cleavage?» *Eur Polit Sci* 18 (2019), σ. 37-52· Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός*, ό.π.
54. Steven Harkins, Jairo Lugo-Ocando, *Poor News: Media Discourses of Poverty in Times of Austerity*, Rowman & Littlefield, Λονδίνο 2018.
55. Cédric Durand, *Fictitious Capital: How Finance Is Appropriating Our Future*, Verso, Λονδίνο 2017, σ. 90.
56. Harvey, ό.π., σ. 67.
57. Fairclough, ό.π., σ. 68.
58. Roos, ό.π., σ. 237.
59. Pierre Dardot, Christian Laval, *Never Ending Nightmare: How Neoliberalism Dismantles Democracy*, Verso, Λονδίνο 2019.
60. Chantal Mouffe, *For a Left Populism*, Verso, Λονδίνο 2018.
61. Andrea Micocci, Flavia Di Mario, *The Fascist Nature of Neoliberalism*, Routledge, Λονδίνο 2017.
62. Νίκος Πουλαντζάς, *Φασισμός και δικτατορία, η Τρίτη Διεθνής αντιμέτωπη με τον φασισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.

ΤΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΑΝ-ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ¹

ΑΘΗΝΑ ΜΙΧΑΛΑΚΕΑ

Συγκρότηση του υποκειμένου, εργαλειακός ορθολογισμός και έμφυλη καταπίεση

Η σύνδεση της Σχολής της Φρανκφούρτης με τη φεμινιστική θεωρία εκ πρώτης όψεως δεν είναι εμφανής, καθώς άσκησε, συγκριτικά με άλλες εκφάνσεις του μαρξισμού κατά τον 20ό αιώνα, μικρότερη επιρροή στις φεμινίστριες θεωρητικούς.² Ωστόσο, για τους Αντόρνο και Χορκχάιμερ (Theodor Adorno, Max Horkheimer) ο μισογυνισμός και η πατριαρχία τελούν σε σχέση όχι απλώς συνύπαρξης, αλλά και αλληλεπίδρασης ή και αλληλεξάρτησης με τον εργαλειακό λόγο της νεωτερικότητας, τον καπιταλισμό αλλά και τον αντισημιτισμό, θέση η οποία επεξηγείται εκτενώς στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (*Dialektik der Aufklärung*). Διερευνώντας πιθανές απαντήσεις στο κεντρικό ερώτημα που τίθεται ήδη από τον Πρόλογο του έργου, «γιατί η ανθρωπότητα αντί να περάσει σε μια αληθινή ανθρώπινη κατάσταση βουλιάζει σε ένα νέο είδος βαρβαρότητας», οι συγγραφείς επιχείρησαν να καταδυθούν στις απαρχές της δυτικής σκέψης και της θεμελίωσης της κυριαρχίας και στις διαδικασίες συγκρότησης του κυρίαρχου δυτικού υποκειμένου. Εκκινώντας από το Παράρτημα Ι της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* και με αναφορά στους μη-

Η Αθηνά Μιχαλακέα είναι δικηγόρος, διδακτορική φοιτήτρια της Νομικής Σχολής του Birkbeck College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

χανισμούς επιτήρησης κι ελέγχου της δυτικής νεωτερικότητας, στο παρόν άρθρο μελετώνται όψεις της τελευταίας, συνδεδεμένες με τη συγκρότηση του θηλυκού υποκειμένου – το οποίο προσομοιάζει μάλλον σε αν-υποκείμενο, καθώς, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια, δεν του αναγνωρίζεται συνείδηση εαυτού, ούτε ικανότητα εμπρόθετης δράσης.

Στα παραρτήματα I - «Οδυσσέας ή Μύθος και Διαφωτισμός» και II - «Ιουλιέττα ή Διαφωτισμός και Ηθική» αναπτύσσονται αντίστοιχα οι θέσεις «ο μύθος είναι Διαφωτισμός» και «ο Διαφωτισμός ξαναγίνεται μυθολογία», όπως και ανακοινώνεται από τους συγγραφείς στον πρόλογο του έργου τους. Ο λόγος που επιλέχθηκε το ομηρικό έπος ως αφετηρία της ερευνητικής αναζήτησης που αποσκοπούσε στην διάγνωση «του ανθρωπολογικού τύπου που κυριαρχεί στη σημερινή κοινωνία» δεν ήταν τυχαίος. Η *Οδύσσεια* ως «μία από τις αρχαιότερες αντιπροσωπευτικές μαρτυρίες του αστικού-δυτικού πολιτισμού», η οποία είχε προαναγγείλει τα μείζονα θέματα του Διαφωτισμού με την ευρεία έννοια³ –δηλαδή όχι μόνον της φιλοσοφίας του 18ου αιώνα, αλλά του σταδιακού περιορισμού της μεταφυσικής ως τρόπου ερμηνείας του κόσμου που χρονολογείται από την κλασική αρχαιότητα, μέχρι την ανάπτυξη των επιστημών κατά την κλασική νεωτερικότητα–, συνιστά πρότυπο για την παρακολούθηση της διαλεκτικής μύθου και Διαφωτισμού. Προεκτείνοντας και αντιστρέφοντας τη βεμπεριανή σύλληψη του απομαγευμένου κόσμου, ενός κόσμου συνολικά απαλλαγμένου από τους μύθους και την αίσθηση του μυστηρίου, η Κριτική Θεωρία υποστήριξε πως ο Διαφωτισμός έπλασε τους δικούς του μύθους, αναπαρήγαγε τον μύθο ως επιστήμη και οδήγησε στη μετατροπή του ανθρώπου σε αντικείμενο της τεχνολογικής ορθολογικότητας.⁴

Δεδομένης της έντασης που προέκυψε από τη διαφωτιστική αποδέσμευση από τον μύθο, το ανθρώπινο υποκείμενο πέτυχε, τοποθετώντας τη φύση στη θέση του αντικειμένου, αφενός να οριοθετήσει τον κόσμο που τον περιέβαλλε, αφετέρου να κυριαρχήσει σε αυτόν. Η σύνδεση μύθου και Διαφωτισμού και ο παράγωγος αυτού διαχωρισμός υποκειμένου - αντικειμένου αποτέλεσε, εκτός των άλλων, και τη βάση του έμφυλου διαχωρισμού και καταπίεσης. Ο Οδυσσέας, για τους συγγραφείς, αποτελεί υπόδειγμα της κυριαρχίας του ανδρικού υποκειμένου τόσο επί της φύσης όσο κι επί της θηλυκότητας, μιας κυριαρχίας η οποία «δεν χρειάζεται δικαιολόγηση: η ανδροκεντρική θεώρηση επιβάλλεται ως ουδέτερη και δεν έχει ανάγκη να δηλωθεί σε λόγους που είχαν στόχο τη νομιμοποίησή της».⁵ Αντίστροφα, η γυναίκα τοποθετείται μεταξύ του ανδρικού υποκειμένου και της αντικειμενοποιημένης φύσης, χωρίς να της αναγνωρίζεται συνείδηση εαυτού, ούτε και ικανότητα εμπρόθετης δράσης, συνεπώς ούτε και ικανότητα να συγκροτηθεί ως υποκείμενο.

«Ο μύθος και το έπος», όπως επισημαίνει και η Georgina Paul, «θεωρούνται οι με επίσημους όρους εκπρόσωποι της διαλεκτικής της πολυσιδούς φύσης από τη μία και του αυτόνομου κι ενιαίου ορθολογικού εαυτού που πρόθεση έχει την κυριαρχία επί της φύσης από την άλλη, στοιχεία που συνιστούν και το αντικείμενο της *Οδύσσειας*».⁶ Η υποταγή του απομαγευμένου κόσμου υπό τον ορθό λόγο χαρακτηρίζεται από κατεξοχήν πατριαρχική λογική: «Ο ευτυχής γάμος μεταξύ του ανθρώπινου νου και της φύσης είναι πατριαρχικός: ο νους που υπερνικά τη δεισδιαιμονία πρέπει να υποτάξει την απομαγευμένη φύση».⁷ Η υποταγή είναι αποτέλεσμα της κυριαρχίας αλλά και της επιστημονικής γνώσης – εξουσία και γνώση καθίστανται συνώνυμα. Στον ορθολογικό νεωτερικό κόσμο δεν υπάρχει χώρος για μη ορθολογικά υποκείμενα.

Ο πολιτισμός θεμελιώνεται επί της διαρκούς προσπάθειας του υποκειμένου να κατακτήσει την αυτονομία του μέσω της αυταπάρνης, του αποχωρισμού από την εξωτερική κι εσωτερική του φύση, προκειμένου να κυριαρχήσει επί αυτών. Οι διαδικασίες αυτές όμως θα αποτελέσουν τη ρίζα όλων των μετέπειτα ανεπαρκειών του πολιτισμού, αφού η αυταπάρνη είναι εγγενώς συνδεδεμένη όχι μόνο με την αυτοσυντήρηση αλλά και με την αυτοκαταστροφή. Συνιστά «δυσνητικά πάντοτε εξόντωση του υποκειμένου, στο όνομα του οποίου ασκείται, διότι η κυριαρχούμενη, καταπιεζόμενη και μέσω της αυτοσυντήρησης διαλυόμενη υπόσταση δεν είναι παρά η ζωντανή ύπαρξη, ως συνάρτηση της οποίας αποκλειστικά ορίζονται οι λειτουργίες της αυτοσυντήρησης, δηλαδή ακριβώς αυτό που πρόκειται να συντηρηθεί».⁸ Η *Οδύσσεια* βρίθκει χαρακτηριστικών παραδειγμάτων της διαλεκτικής σχέσης αυταπάρνης-αυτοσυντήρησης/αυτοκαταστροφής: η άρνηση του Οδυσσέα να γευτεί τον λωτό ή τα βόδια του Υπερίωνα, το γεγονός ότι κοιμήθηκε με την Κίρκη μόνο αφού απέσπασε τον όρκο πως δεν θα τον μεταμορφώσει σε γουρούνι, το οικειοθελές δέσιμο στο κατάρτι του πλοίου για να γλυτώσει από τη σαγήνη του τραγουδιού των Σειρήνων. Ο Οδυσσέας είναι θύμα, «ο εαυτός που συνεχώς επιβάλλει αυτοκυριαρχία και αφήνει να του ξεφύγει η ζωή, την οποία σώζει και μόνον ως περιπλάνηση θυμάται πια».⁹ Κατά τη διαδικασία συγκρότησης του ανδρικού εαυτού, ο γυναικείος χαρακτήρας καθίσταται *υπόστρωμα* της κυριαρχίας.¹⁰ η οποία διαιωνίζεται από και συγχρόνως διαιωνίζει τις σχέσεις ιδιοκτησίας που είναι εγγενείς τόσο στην πατριαρχία όσο και στον καπιταλισμό, και ως τέτοια πρέπει να τεθεί υπό έλεγχο, να δαμαστεί: το δίπολο πολιτισμός-φύση συγκροτείται παράλληλα με το δίπολο άνδρας-γυναίκα, με την τελευταία να εκφεύγει, ωστόσο, από την επιστημολογική διάκριση υποκειμένου - αντικειμένου, βρισκόμενη έτσι εκτός της διαλεκτικής της Ιστορίας.¹¹

Πέρα από το δίπολο άνδρας-γυναίκα, στο έπος συγκροτείται ακόμα ένα που αφορά τη θηλυκότητα καθαυ-

τή: στο ένα άκρο τοποθετείται η Κίρκη, η «τελευταία εταίρα» και ο «πρώτος γυναικείος χαρακτήρας», ενσάρκωση της φύσης και της ηδονής, η οποία αποχωρίζει το αρσενικό υποκείμενο από τη συνείδηση και τον εαυτό του και γι' αυτό είναι επικίνδυνη και πρέπει να χειραγωγηθεί. Στον αντίποδα της Κίρκης βρίσκεται η Πηνελόπη· σύμβολο της αστής γυναίκας, της πυρηνικής οικογένειας, της μονογαμίας και της ετεροκανονικότητας, για τους συγγραφείς της *Διαλεκτικής* ενσαρκώνει την ιδιοκτησιακή και ανταλλακτική μορφή της αγάπης στον καπιταλιστικό κόσμο. Η Κίρκη και η Πηνελόπη αποτελούν σύμβολα δύο διαφορετικών εκφάνσεων της «αστικής ψυχρότητας»¹² στην πατριαρχία, πορνεία και γάμος λειτουργούν συμπληρωματικά. Επιπλέον, οι αρχετυπικές αυτές αναπαραστάσεις του γυναικείου εντός του έπους αντανakλούν τη μετέπειτα κυρίαρχη στη Δύση ιδεολογία της θηλυκότητας. Ο κόσμος της *Οδύσσειας* –σε αντίθεση με αυτόν της *Ιλιάδας*– συντίθεται χρονικά και γεωγραφικά κατά κύριο λόγο από γυναικείους χαρακτήρες που καθορίζουν την περιπλάνηση του Οδυσσέα είτε βοηθώντας τον είτε βλάπτοντάς τον. Ο διαχωρισμός αυτός είναι εν γένει στατικός, με εξαίρεση την Κίρκη και την Καλυψώ, οι οποίες, αν και αρχικά παρουσιάζονται απειλητικές, εντέλει βοηθούν τον Οδυσσέα να συνεχίσει το ταξίδι του, μέσω της δικής τους υποταγής και αυταπάρνης αντίστοιχα. Επιπλέον, οι κύριες γυναικείες φιγούρες του έπους βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ του θεϊκού, του τερατώδους και του ανθρώπινου, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις Σειρήνες – ενώ εντός αυτού του σχήματος βρίσκονται και η Κίρκη και η Καλυψώ. Οι αρχετυπικές αυτές αναπαραστάσεις της θηλυκότητας, μιας θηλυκότητας στην οποία δεν αναγνωρίζεται ανθρώπινη υπόσταση αλλά τοποθετείται μεταξύ του θεϊκού και του τερατώδους, συνιστούν μια όψη του διπόλου «αγίας-πόρνης». Ο θαυμασμός και το δέος απέναντι στη θεότητα και ο φόβος και η απέχθεια απέναντι στο τερατώδες δεν χαρακτηρίζονται από στατικότητα αλλά από ρευστότητα: εναλλασσόμενες μπορούν διαδοχικά να απευθύνονται στα ίδια αντικείμενα, τάση που εντοπίζεται τόσο στο ομηρικό έπος αλλά και διαχρονικά στη δυτική ιστορία έως και σήμερα. Οι γυναικείες φιγούρες και οι αναπαραστάσεις τους (ποτέ ολοκληρωμένες προσωπικότητες) καθίστανται αρχέτυπα της θηλυκότητας και της σεξουαλικής έκφρασής της, ενώ είναι πάντοτε αμφιλεγόμενες και οριακές, ικανές να γεννήσουν τη μεγαλύτερη απόλαυση αλλά και την καταστροφή. Ο φόβος της καταστροφής εντοπίζεται στη γυναικεία σεξουαλικότητα καθαυτή – και είναι αυτή που το ανδρικό υποκείμενο/Οδυσσέας εκλαμβάνει ως απειλή. Η ταύτιση της Κίρκης και των Σειρήνων με την απειλητική γυναικεία σεξουαλικότητα αλλά και με τον θεσμό της πορνείας αφενός, και της Πηνελόπης με την αγνότητα και την αφοσίωση αλλά και τον θεσμό του γάμου αφετέρου, επισφραγίζει εντός του έπους το δίπολο

πόρνης-αγίας, αλλά και της ιδεολογίας της θηλυκότητας στη δυτική νεωτερικότητα εν γένει.

Ο διαχωρισμός των γυναικών σε πόρνες και αγίες είναι κεντρικός στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού: από τη σύνοδο του Τριδέντου (1545-53) και την αποκατάσταση της γυναίκας ως *υποκείμενο με ψυχή* και ως απογόνου της Παναγίας και όχι της Εύας, μέχρι και τον Freud,¹³ ο οποίος εντοπίζει την αιτία της σεξουαλικής ανικανότητας στο επονομαζόμενο σύμπλεγμα «παρθένας-πόρνης», αντίληψη που κατίσχυσε όχι μόνο στους επιστημονικούς λόγους του 20ού αιώνα, αλλά διαπότισε και την ποπ κουλτούρα, η έννοια της θηλυκότητας διασπάται. Η γυναικεία σωματικότητα και σεξουαλικότητα παύει πλέον να αποτελεί κτήμα των γυναικών και καθίσταται αντικείμενο διαχείρισης των πατριαρχικών, εκκλησιαστικών και μετέπειτα κρατικών θεσμών αλλά και των επιστημονικών λόγων. Η σύνοδος του Τριδέντου άλλωστε είχε στόχο όχι την άφεση των αμαρτιών, αλλά μάλλον την περιθωριοποίηση του ανυπάκουου χαρακτήρα της Εύας και την οριστική της ήττα: δεν ήταν παρά μια «απόπειρα του χριστιανισμού να αντισταθμίσει την καταπίεση του φύλου ιδεολογικά με τον σεβασμό προς τη γυναίκα και να εξευγενίσει την ανάμνηση της αρχαϊκής εποχής»,¹⁴ η οποία στην πράξη ενέτεινε τη διάκριση μεταξύ αγνών και αμαρτωλών γυναικών, ενισχύοντας τη «μνησικακία κατά της εξυψωμένης γυναίκας και της θεωρητικά χειραφετημένης απόλαυσης».¹⁵ Η αναγωγή της Παρθένου Μαρίας, πέραν της λατρευτικής της διάστασης, σε κανονιστικό πρότυπο που συγχρόνως παρέμενε πάντοτε άπιαστο λόγω της υπερβατικής του διάστασης, δεν ήταν παρά προκάλυμμα του «ψυχαναγκαστικού μίσους»¹⁶ απέναντι στην ίδια τη γυναικεία υπόσταση.

Δεχόμενοι πως οι επιστημονικοί λόγοι του 18ου και του 19ου αιώνα αποτελούν μετεξέλιξη της χριστιανικής ποιμαντικής, όπως επισημαίνει ο Φουκώ (Michel Foucault), αν όντως «η νεωτερική σκέψη δεν αποτελεί μια αθεϊστική και ιερόσυλη κριτική, όπως τόσες φορές έχει κατηγορηθεί και όπως τόσο αυτάρεσκα υπερηφανεύεται διά των επαναστατικότερων εκφάνσεών της, αλλά πρόκειται για μια κρυπτοθεολογική κριτική»,¹⁷ τότε είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε τους τρόπους εδραίωσης της πατριαρχίας και την άρρηκτη σύνδεσή της με τον δυτικό πολιτισμό, να εντοπίσουμε τις ρίζες και τις εκφάνσεις του μισογυνισμού, και εντέλει να κατανοήσουμε την ιστορικότητα και τη στόχευση της διχοτόμησης του γυναικείου υποκειμένου. Η διχοτόμηση αυτή αποτελεί πυρηνική έκφανση του μισογυνισμού, άρρηκτα συνδεδεμένη με τον εργαλειακό λόγο και τον αναγκαίο στον καπιταλισμό διαχωρισμό σε παραγωγικά και μη παραγωγικά υποκείμενα, καθώς και με την κατασκευή της μονογαμίας και συνακόλουθα της πυρηνικής οικογένειας σε θεμελιακό θεσμό και βασική παραγωγική μονάδα· διχοτόμηση η οποία περαιτέρω διασφαλίζει την ανδρική αυτοσυντήρηση, εδραιώνο-

ντας την έμφυλη διάκριση και κυριαρχία, καθιστώντας τελικά τη συγκρότηση του γυναικείου υποκειμένου αδύνατη.

Η Κίρκη ως «τελευταία εταίρα» και «πρώτος γυναικείος χαρακτήρας» – Μηχανισμοί υποταγής της γυναικείας σεξουαλικότητας

Για τον Αντόρνο, βασικό συγγραφέα του Παραρτήματος Ι, η ταύτιση της φύσης με τη θηλυκότητα, καθώς φέρουν τα χαρακτηριστικά της ομορφιάς, του πάθους, του αυθορμητισμού και του ανορθολογισμού, έλκει την καταγωγή της στην ελληνική μυθολογία. Αν, όπως προαναφέρθηκε, η *Οδύσσεια* είναι το μεγάλο έπος της γέννησης του εαυτού, του ανθρώπου στον οποίο δεν αποδίδεται πια η μαγική δύναμη της αντιπροσώπευσης, η Κίρκη είναι ο χαρακτήρας που ωθεί τον εαυτό να παλινδρομήσει σε ένα στάδιο προ της συγκρότησής του, στον κλειστό κύκλο της φύσης, στη βαθμίδα της κυρίως μαγείας που «αποδιοργανώνει τον εαυτό που περιπίπτει πάλι στην εξουσία της και έτσι σπρώχνεται πίσω προς ένα παλαιότερο βιολογικό είδος».¹⁸

Η μεταμόρφωση του ανθρώπου σε ζώο, στην οποία κορυφώνεται η μαγική δύναμη της Κίρκης, είναι ένα είδος τιμωρίας, μια παλινδρόμηση η οποία απελευθερώνει την καταπιεσμένη φύση μέσα τους, αυτή που τους έκανε να συγκροτούν έναν εαυτό και να τους διαχωρίζει από τα ζώα. Η μεταμόρφωση των συντρόφων του Οδυσσέα σε γουρούνια, αντίθετα με τους λύκους και τα λιοντάρια στα οποία είχε μεταμορφώσει τους παλαιότερους επισκέπτες της, συνιστά αναγωγή στο επίπεδο της προϊστορίας: η ανάμνηση της χθόνιας λατρείας της Δήμητρας, για την οποία το γουρούνι ήταν ιερό, αλλά, ακόμα περισσότερο, οι ανατομικές ομοιότητες μεταξύ του γουρουνιού και του ανθρώπου που γεννούν το ταμπού της κατανάλωσης του χοιρινού κρέατος (για τον Αντόρνο αυτό βάραινε τους Έλληνες όπως και τους Εβραίους), ως ανάμειξης με κάτι όμοιο, αλλά κυρίως τα ταμπού της γύμνιας και της απαγόρευσης του κανιβαλισμού – ιδρυτικό στοιχείο του πολιτισμού.

Η μαγεία που χρησιμοποιεί η Κίρκη μπορεί να μην είναι θανάσιμη, αποτελεί όμως μια τρομακτική παλινδρόμηση για το αρσενικό υποκείμενο: κλονίζει την αυτονομία του με τρόπο παρόμοιο με αυτόν των Λωτοφάγων. Είναι αισθησιοκεντρική με ιδιαίτερη έμφαση στην όσφρηση, «την ολοένα περισσότερο καταπιεσμένη και απωθημένη αίσθηση, η οποία βρίσκεται πιο κοντά τόσο στη σεξουαλικότητα όσο και στην αναθύμηση της προϊστορίας».¹⁹ η απουσία της αυτονομημένης νόησης –του αυτόνομου και ανθρωποκεντρικού Λόγου– καθιστά και τις αισθήσεις δέσμιες της μηχανιστικής, εργαλειοποιημένης επανάληψης. Η αποταύτιση του ανθρώπινου υποκειμένου από τη φύση, θεμελιακής σημασίας για τη διανοητική συγκρότησή του, απειλείται όχι μόνο από τη μαγεία, αλλά και από την ίδια τη σεξουαλικότητα της Κίρκης.

Ο Οδυσσέας αποφασίζει να συνευρεθεί με την Κίρκη, μόνον αφού αυτή δώσει τον μεγάλο όρκο των θεών – ο οποίος «αποσκοπεί στην προστασία του άντρα από τον ακρωτηριασμό, την εκδίκηση για την απαγόρευση της πολυσυντροφικότητας και την ανδρική κυριαρχία που με τη σειρά της όμως, ως διαρκής ορμική παραίτηση, εκτελεί συμβολικά τον αυτοακρωτηριασμό του άντρα».²⁰ Και αντίστοιχα, η Κίρκη θέλει να δοθεί σε αυτόν που της αντιστάθηκε, που μέσω της μη-μεταμορφωσιμότητάς του κατέστη αποδεδειγμένα κύριος του εαυτού του. Με τον τρόπο αυτόν, η σχέση του Οδυσσέα και της Κίρκης συμβολαιοποιείται και παίρνει τη μορφή της ανταλλαγής. Προϋπόθεση της ανταλλαγής είναι η παραίτηση: «η γυναίκα παραμένει αδύνατη, καθώς η δύναμη περιέρχεται σε αυτήν μόνο διαμεσολαβημένη από τον άντρα. Κάτι από αυτό διακρίνεται στην ήττα της θεάς-εταίρας μέσα στην *Οδύσσεια*».²¹ Ο Οδυσσέας, αντιστεκόμενος στη μαγεία της Κίρκης, «απολαμβάνει ακριβώς ό,τι η μαγεία της μόνο απατηλά υπόσχεται σε εκείνους που δεν της αντιστέκονται», ενώ η Κίρκη γνωρίζει πως η ηδονή που θα του προσφέρει έχει ήδη πέσει σε περιφρόνηση, αφού επέχει θέση τιμήματος. Η διαχείριση της σεξουαλικότητας από την πλευρά του Οδυσσέα με όρους κυριαρχίας και υποταγής, η υπαγωγή της ηδονής σε ορθολογικούς κανόνες, απελευθερώνει την ανδρική απόλαυση από τον φόβο του ακρωτηριασμού και την αναδιοργανώνει ως ορθολογική διεργασία.

Με τον όρκο αυτό η Κίρκη αναγνωρίζει έμμεσα, και μάλιστα επιθυμεί, τη σεξουαλική υποταγή της, ως πηγή παράγωγης διαμεσολαβημένης εξουσίας, της μόνης εξουσίας που διαθέτει. Η μεταμόρφωση των ανδρών σε χοίρους ήταν όχι προσπάθεια για αντιστροφή των πατριαρχικών δομών αλλά αναπαραγωγή τους, μια «τελετουργική διαδικασία» όμοια με εκείνη στην οποία η πατριαρχική κοινωνία υποβάλλει συνεχώς την ίδια. Ήταν επίσης και ένδειξη πως «η δυνατή πλανεύτρα είναι ταυτόχρονα αδύνατη, απαρχαιωμένη, τρωτή, και χρειάζεται τα υποτελή ζώα ως ένοπλη συνοδεία».²² Η υπακοή στον Οδυσσέα και ο όρκος της συνιστούν παραίτηση και ολική παράδοση σε αυτόν, καθώς η δύναμή της «που υποτάσσει τους άντρες κانونτάς τους υποτελείς της, μετατρέπεται σε υποτέλειά της απέναντι σε εκείνον ο οποίος με την παραίτησή του αρνήθηκε να υποταχθεί σε αυτή».²³ Ωστόσο στην ενέργεια αυτή της υποτέλειας «δεν υπάρχει η αναμενόμενη κλιμάκωση της διαλεκτικής δούλου - αφέντη, δεν προηγήθηκε μάχη ούτε καν αγώνας. Στην πραγματικότητα, ο πόλεμος κερδήθηκε πριν καν ξεκινήσει. Η Κίρκη δεν ήταν ποτέ τίποτα παρά πάνω από μια σκιά, υπό τα δεσμά είτε της επιθυμίας για εκδίκηση, είτε της επιθυμίας για ερωτική υποταγή».²⁴ Το *leitmotif* της γυναικείας υποτέλειας στην ανδρική κυριαρχία που εγκαινιάστηκε με την ανάγνωση του επεισοδίου των Σειρήνων και φτάνει έως τον γάμο του Οδυσσέα με την Πηνελόπη κορυφώνεται στην ιστορία της Κίρκης.

Φτάνουμε έτσι στη διατύπωση: «η τελευταία εταίρα αποδείχθηκε ο πρώτος γυναικείος χαρακτήρας».²⁵ Η Κίρκη είναι η ίδια σύμβολο της γυναικείας σεξουαλικής επιθυμίας, η οποία γίνεται αντιληπτή αρχικά ως εκδίκηση και στη συνέχεια ως υποταγή, νοσταλγώντας πιθανότατα ένα παρελθόν στο οποίο οι δυνάμεις της ήταν ακατανόητες και ακαταμάχητες. Τα χαρακτηριστικά που συγκεντρώνει στο πρόσωπό της η Κίρκη –συγκροτητικά στοιχεία της ιδεολογίας της θηλυκότητας– χρησιμοποιήθηκαν από κυρίαρχους εξουσιαστικούς λόγους με στόχο τη διεύρυνση και τη διατήρηση της ανδρικής κυριαρχίας. Στο πρόσωπο της Κίρκης συνυπάρχουν οι ιδιότητες της μάγισσας και της εταίρας, ιδιότητες που στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού έχουν συνδεθεί σε βαθμό να θεωρούνται ταυτόσημες. Όπως υπενθυμίζει ο Φουκώ,²⁶ από τα τέλη του 18ου αιώνα κι έπειτα, η ταύτιση αυτή συμπεριέλαβε και την κατηγορία των «υστερικών»: ο απομαγευμένος νεωτερικός κόσμος δεν άφηνε περιθώριο για ό,τι ξέφευγε από το στενό πλαίσιο της λογικής, της υπολογισιμότητας και εν τέλει της παραγωγικότητας. Άλλωστε, όπως ανέδειξε και η Σίλβια Φεντερίτσι (Silvia Federici), η διαδικασία της Πρωταρχικής Σώρευσης επέφερε αλλαγές και στο πεδίο των έμφυλων σχέσεων, ενώ το κυνήγι των μαγισσών ήταν για τον καπιταλισμό εξίσου ζωτικής σημασίας με την αποικιοκρατία και με τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις των γαιών από τους αγροτικούς πληθυσμούς. Οι παραγωγικές και αναπαραγωγικές διεργασίες επαναπροσδιορίστηκαν με ιδιαίτερα βίαιο τρόπο, καθιστώντας εμφανές ότι το φύλο δεν είναι μόνο πολιτισμικό αλλά και οικονομικό κατασκεύασμα, το οποίο δεν μπορεί να διαχωριστεί πλήρως από την τάξη.

Το τραγούδι των Σειρήνων και η εδραίωση της αρχής της αυτοσυντήρησης

Αν ο όρκος της Κίρκης αποτέλεσε το επισφράγισμα της γυναικείας υποταγής και της ανδρικής κυριαρχίας, η αντίσταση στο τραγούδι-ερωτικό κάλεσμα των Σειρήνων αποτέλεσε το ιδρυτικό σημείο της σεξουαλικής αυταπάραξης και, συγχρόνως, της επικράτησης του ορθολογισμού έναντι της (σεξουαλικής) παρόρμησης. Ο Οδυσσέας επιλέγει να παραπλεύσει μπροστά από τις Σειρήνες, ζητώντας από τους συντρόφους του να τον δέσουν: «δεν αφήνεται να στηριχθεί στην υπεροχή των γνώσεών του και να ακούσει ελεύθερα τους θηλυκούς πειρασμούς νομίζοντας ότι η ελευθερία του είναι επαρκής προστασία... τηρεί το συμβόλαιο της υποταγής του και σπαρταράει δεμένος στο κατάρτι για να πέσει στην αγκαλιά των φθοροποιών θηλυκών».²⁷

Αν και το αρσενικό υποκείμενο νοσταλγεί το στάδιο εκείνο της κοινωνικής οργάνωσης όπου υπήρχε ενότητα μεταξύ ανθρώπου και φύσης, το στάδιο της «μυθικής προϊστορίας», επιθυμώντας κατ' ουσίαν να έρθει σε επαφή με τα θηλυκά στοιχεία του τα οποία έχει απωθήσει,

οφείλει να επιδείξει αυτοσυγκράτηση, καθώς η παράδοση στη φύση θα σημάνει και το τέλος του πολιτισμού. «Η ανθρωπότητα έπρεπε να προξενήσει στον εαυτό της πολλά δεινά ώσπου να δημιουργηθεί ο εαυτός, ο ταυτόσημος ανδρικός χαρακτήρας των ανθρώπων, που προσανατολίζεται προς ταγμένους σκοπούς»,²⁸ προσπάθεια που η τυφλή παράδοση στο τραγούδι των Σειρήνων, απόλυτο σύμβολο του «πειρασμού να χαθεί κανείς στο παρελθόν», θα κατέστρεφε ολοκληρωτικά. Η τερατική μορφή των Σειρήνων, στην οποία η γυναικεία ομορφιά και σεξουαλικότητα συνυπάρχουν με ζωώδη χαρακτηριστικά, συνιστά την πλέον χαρακτηριστική αναπαράσταση της θηλυκότητας από πατριαρχική σκοπιά: και είναι αυτή ακριβώς που, διαμεσολαβώντας μεταξύ της φύσης και του ανθρώπου, μπορεί να βυθίσει στην ανυπαρξία το αναδυόμενο αρσενικό υποκείμενο. Η φράση «μέτρα όπως αυτά που εφαρμόζονται πάνω στο πλοίο του Οδυσσέα ενόψει των Σειρήνων προεικάζουν αλληγορικά τη διαλεκτική του διαφωτισμού» γίνεται σαφέστερη εφόσον αναγνωστεί εντός του πλαισίου της έμφυλης κυριαρχίας: η αρσενική αρετή της εγκράτειας αντιπαράκειται στην ελευθεριότητα, ενώ εκθηλυσμός και ηθικός εκφυλισμός ταυτίζονται.²⁹

Τα μαγικά φίλτρα της Κίρκης και το τραγούδι των Σειρήνων αναπαριστούν μια ακαταμάχητη υπόσχεση λαγνείας, την έκφραση εκείνη της γυναικείας σεξουαλικότητας που είναι ανεξέλεγκτη, συνεπώς και απειλητική. Οι Σειρήνες όμως βυθίζονται στη λήθη μετά τον παράπλου του Οδυσσέα: «έχουν την αξία τους, η οποία όμως στην αστική προϊστορία έχει ήδη εξουδετερωθεί, παίρνοντας τη μορφή της λαχτάρας εκείνου που την προσπερνάει. Το έπος δεν λέει τι συνέβη με τις Σειρήνες αφότου το πλοίο εξαφανίστηκε στον ορίζοντα».³⁰ Αντίστοιχα, ο δυτικός πολιτισμός εξώθησε στο περιθώριο όσα μη-υποκείμενα έφεραν «τερατικά» χαρακτηριστικά –όλα αυτά με τα οποία ασχολήθηκε ο Φουκώ στην *Ιστορία της Τρέλας*–, αντιμετωπίζοντας τη γυναίκα ως την αινιγματική εικόνα της ακαταμάχητης γοητείας και της αδυναμίας. Η ασφάλεια του παράπλου του Οδυσσέα επιτυγχάνεται χάρη σε ένα κενό στους όρους του «πανάρχαιου συμβολαίου». Όπως και στην περίπτωση της Κίρκης, η συμβολαιοποίηση ως έκφραση του ορθολογισμού είναι αυτή που διασώζει την ολότητα του υποκειμένου.

Η αντίσταση του Οδυσσέα στις Σειρήνες και την Κίρκη, που στόχευε στην αυτοσυντήρηση, μπορεί να ιδωθεί ως εξαγγελία αλλά και συμβολαιοποίηση της αντίστασης απέναντι στη γυναικεία σεξουαλικότητα, που υπαγόρευσε, στην περίπτωση των διωγμών των μαγισσών, τη συντριβή της. Άλλωστε, «το σεξουαλικό πάθος δεν υποβάθμιζε μόνο την ανδρική κυριαρχία επί των γυναικών... αλλά και την καθαυτή ικανότητα του άντρα για αυτοκυριαρχία, αφού τον οδηγούσε στο να χάσει το πολύτιμο κεφάλι του που για την Καρτεσιανή φιλοσοφία ήταν η πηγή του Ορθού

Λόγου. Μια σεξουαλικά δραστήρια γυναίκα ήταν δημόσιος κίνδυνος, απειλή για την κοινωνική τάξη όσο και για το αίσθημα υπευθυνότητας και την ικανότητα αυτοελέγχου αλλά και εργασίας του άνδρα. Η γυναικεία σεξουαλικότητα ήταν ένα κακό που έπρεπε να εξορκιστεί, προκειμένου να μην καταστραφούν ηθικά και οικονομικά οι άνδρες». ³¹

Το κυνήγι των μαγισσών ήταν «το πρώτο βήμα προς την επίτευξη του “καθαρού σεξ ανάμεσα σε καθαρά σε-ντόνια” και τον μετασχηματισμό της γυναικείας σεξουαλικής δραστηριότητας σε δουλειά, μια υπηρεσία προς τους άνδρες που στόχο είχε την τεκνοποίηση... και τη μεταβίβαση της περιουσίας εντός της οικογένειας». ³² Στο Παράρτημα II της *Διαλεκτικής*, επιπλέον, υποστηρίζεται πως η ωμή βία του έργου του Μαρκησίου Ντε Σαντ, βία όχι μόνο ασύμβατη, αλλά, αντίθετα, αναπόσπαστο κομμάτι της διαφωτιστικής διαλεκτικής, δεν είναι παρά συνειδητή έκφραση του χριστιανικού μισογυνισμού, «μνησικακία κατά της εξυψωμένης γυναίκας και της θεωρητικά χειραφετημένης απόλαυσης... Για τη λατρεία της Παναγίας πλήρωσε με το κυνήγι των μαγισσών». Η ηρωίδα του Σαντ, Ιουλιέττα, που ευαγγελίζεται τη βία, τον πόνο και την καταστροφή, ενώ ομνύει μόνο στην αλήθεια της επιστήμης, είναι για τον Χορκχάιμερ σύμβολο της διαφωτιστικής ηθικής, καθώς «η κοινωνική ιεραρχία στηρίζεται τελικά στη βία, όσο και αν η τελευταία είναι συγκαλυμμένη νομικιστικά». ³³

Η αμφισβήτηση της Κίρκης, η οποία φέρει την απειλή της φθοράς και της απώλειας του εαυτού, ενώ ταυτόχρονα βοηθά τον ανδρικό χαρακτήρα στη διατήρηση της αυτονομίας του, είναι αντίστοιχη με τον ρόλο της πόρνης· κατεξοχήν φιγούρα της δυτικής νεωτερικότητας που συγκεντρώνει όλες τις τις αντιφάσεις και τη σχέση της με την ίδια της την υπόσταση αλλά και τα ανδρικά υποκείμενα. Και, αντίστροφα, μπορεί να αναγνωστεί ως μεταφορά της καθαυτής νεωτερικής στάσης απέναντι στην πόρνη: της είναι αναγκαία, ενώ συγχρόνως επιθυμεί την καταστροφή της. Οι πόρνες αποτρέπονται συχνά από το να ασκήσουν το επάγγελμά τους, δολοφονούνται και οι δολοφόνοι τους πολλές φορές μένουν ατιμώρητοι, γεγονός που, όπως επισημαίνει ο Αντόρνο, ³⁴ αποδεικνύει πως «η κοινωνική εξουσία, έστω και ασυνείδητα, επιθυμεί τον θάνατο αυτών που ενώπιόν της ενσαρκώνουν μια ηδονή που πρέπει να πάψει να υπάρχει». Η μέριμνα για τη δημιουργία δημόσιων οίκων ανοχής υπό κρατική εποπτεία ήδη από τον 18ο αιώνα –βασισμένη στα σχέδια του Ρεστίφ ντε λα Μπρετόν (*Restif de la Bretonne*)– θα διασφάλιζε την «ενάρετη άσκηση του έρωτα στην πόλη», αφού θα εξέλιπαν πλέον οι «δυστυχίες που προκαλούνταν από τη δημόσια κυκλοφορία των γυναικών του δρόμου». ³⁵ Επρόκειτο στην πραγματικότητα για ένα σχέδιο απομόνωσης και περιορισμού των ελευθεριακών γυναικών, που αποτέλεσε την πρώτη αρχιτεκτονική πρόταση μεταρρύθμισης της πορνείας στις πόλεις της Ευρώπης. Οι οίκοι ανοχής καθίστα-

νται ομόλογοι με τα ιδρύματα εγκλεισμού και αναδεικνύονται σε ιδιόμορφους τόπους άσκησης της βιοπολιτικής, ως αρχιτεκτονικές που συνάδουν με ένα πειθαρχικό πρόγραμμα το οποίο αποσκοπεί όχι να παραγάγει την ηδονή, αλλά να προστατεύσει την κοινωνία από τις χαοτικές επιθυμίες του λαού με το να περιορίσει και να ρυθμίσει τις παρορμήσεις της σάρκας: οι οίκοι ανοχής συγκέντρωναν όλους εκείνους τους πανοπτικούς μηχανισμούς επιτήρησης που επινοήθηκαν από τους μηχανισμούς διακυβέρνησης των νεωτερικών κρατών. ³⁶

Υπάρχει όμως και ακόμα ένα στοιχείο καθοριστικό για την οικοδόμηση του πορνείου ως κρατικού ελεγκτικού μηχανισμού, το οποίο σχετίζεται με την πρόληψη γύρω από τη δημόσια υγεία· το σώμα, η σεξουαλικότητα αλλά και ο γεωγραφικός χώρος καθίστανται στη νεωτερικότητα περιοχές πολιτικής κυβερνολογικής. Το σώμα της πόρνης, θεωρούμενο πάντα πάσχον και συνεπώς απειλητικό τόσο για τις ατομικές ανδρικές σωματικότητες, όσο και για το κοινωνικό σώμα, πρέπει να περιοριστεί στους χώρους όπου αυτό δραστηριοποιείται, να ελεγχθεί σε χώρους που υπερβαίνουν το άσυλο και τη φυλακή. Αν η πανώλη ενέπνευσε την κατασκευή του Πανοπτικού, η σύφιλη διαμόρφωσε και εδραίωσε τον ετεροτοπικό χώρο του πορνείου. Το υγιεινιστικό ιδεώδες, άλλωστε, είναι πολύ αυστηρότερο του ασκητικού: ο οίκος ανοχής γίνεται αντιληπτός ως ένας νοσο-αρχιτεκτονικός μηχανισμός. Τοποθετούμενο συγχρόνως μέσα και έξω από την πόλη, στην πραγματικότητα χρησίμευε στον διαχωρισμό των άρρωστων/ανήθικων γυναικών από τις καθωσπρέπει, ενώ παγίωνε τις αντιλήψεις περί της ανεξέλεγκτης γυναικείας σεξουαλικότητας.

Ο χαρακτήρας της Κίρκης-Εύας, της γυναίκας που δεν αποποιείται τη σεξουαλικότητά της και που δεν εντάσσεται στη νόρμα του οικογενειακού βίου, είναι το διαχρονικό σύμβολο της θηλυκότητας ως απειλής, της δύναμης εκείνης που ανακινεί την πατριαρχική ηθική. «Η γυναίκα που χρησιμοποιεί ελεύθερα την ελκυστικότητά της, τυχοδιώκτισσα, βαμπ, μοιραία, παραμένει κάτι περίεργο. Η εικόνα της Κίρκης επιζεί στην κακιά γυναίκα των χολιγουντιανών ταινιών. Γυναίκες κήκαν σαν μάγισσες μόνο και μόνο γιατί ήταν όμορφες. Και στη σεμνότυφη ενόχληση της επαρχιώτικης ηθικής από τις γυναίκες με έκλυτη ζωή, ένας αρχαίος φόβος επιζεί». ³⁷ Μιας θηλυκότητας μη ορθολογικής, μη παραγωγικής, που συγκρούεται με τις κυρίαρχες ανδροκεντρικές λογοθετήσεις του σεξ και της σωματικότητας, γι' αυτό και πρέπει να αφανιστεί.

«Η αγάπη ως ανταλλαγή»: η Πηνελόπη ως σύμβολο του αστικού γάμου

Αν η εταίρα Κίρκη κατά τη μετάβαση από τον μύθο στην ιστορία συμβάλλει αποφασιστικά στην αστική ψυχρότητα, η σύζυγος Πηνελόπη είναι αυτή που την εγκαθιδρύει και συντελεί στη διαιώνισή της. Μπορεί εκ πρώτης όψεως να

φαντάζει υπερβολική η διατύπωση ότι πόρνη και σύζυγος είναι συμπληρώματα της γυναικείας αυτοαλλοτρίωσης μέσα στον πατριαρχικό κόσμο, ωστόσο πορνεία και γάμος στη νεωτερικότητα τελούν σε σχέση αλληλεξάρτησης: «Ο γάμος είναι η μέση οδός του κοινωνικού συμβιβασμού: η γυναίκα παραμένει αδύνατη, καθώς η δύναμη περιέχεται σε αυτή μόνο διαμεσολαβημένη από τον άντρα. Κάτι από αυτό διακρίνεται στην ήττα της θεάς-εταίρας μέσα στην *Οδύσσεια*, ενώ ο ολοκληρωμένος γάμος με την Πηνελόπη, λογοτεχνικά νεότερος, αντιπροσωπεύει ένα μεταγενέστερο στάδιο αντικειμενικότητας της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων... η σύζυγος προδίδει την ηδονή υπέρ της σταθερής οργάνωσης της ζωής και της ιδιοκτησίας, ενώ η πόρνη, η κρυφή σύμμαχός της, νέμεται ως νόμιμη κάτοχος ό,τι αφήνουν ακάλυπτο τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα της συζύγου και πουλάει την ηδονή».³⁸

Ο καντιανός ορισμός του γάμου, σύμφωνα με τον οποίο οι (ετερόφυλοι) σύζυγοι προέβαιναν σε αμοιβαία και διά βίου παραχώρηση των «ιδιοτήτων του φύλου τους», των γεννητικών τους οργάνων, συνοψίζει σε μεγάλο βαθμό την εργαλειακότητα που εισήγαγε η νεωτερική ηθική και στο πεδίο των συναισθημάτων και των διαπροσωπικών σχέσεων. Ο ορισμός αυτός άλλωστε βρίσκεται πολύ κοντά στις σαδικές φαντασιώσεις, όπου ο Άλλος, ο σεξουαλικός σύντροφος του υποκειμένου, ανάγεται σε ένα μερικό υποκείμενο, στο σωματικό του/της όργανο που δίνει απόλαυση αγνοώντας τον/την ως όλο ενός ανθρώπινου προσώπου.³⁹

Ο γάμος του Οδυσσέα με την Πηνελόπη στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* αποτελεί σύμβολο του αστικού θεσμού του γάμου, της ετεροκανονικής μονογαμίας, της συμβολαιοποίησης του συναισθήματος και της ερωτικής πράξης με καντιανούς όρους. Η συζυγική τους κλίνη άλλωστε είναι κατασκευασμένη γύρω από μια ελιά «σύμβολο ενότητας του σεξουαλικού και της ιδιοκτησίας».⁴⁰ Η αναμονή της –πάντοτε «συνετής», «λογικής», «φρόνιμης» και «στοχαστικής»– Πηνελόπης και η εγκράτειά της απέναντι στις ερωτικές προκλήσεις των μνηστήρων, πέρα από την προσμονή της ανταμοιβής της με την επιστροφή του Οδυσσέα, συνιστά και μια προσπάθεια εξομοίωσής της με τον άνδρα και τις ποιότητες που τον διακρίνουν. «Αν η εταίρα έχει ενστερνισθεί την πατριαρχική ιεραρχία αξιών, η μονογαμική σύζυγος δεν ικανοποιείται ούτε με αυτό και δεν ησυχάζει ωστόσο εξομοιωθεί με τον ίδιο τον ανδρικό χαρακτήρα. Έτσι συνεννοούνται οι παντρεμένοι»,⁴¹ σημειώνει ο Αντόρνο, επιθυμώντας πιθανώς να επισημάνει την επιθυμία της παντρεμένης γυναίκας να ξεπεράσει την καταπίεσή της, προσπαθώντας να την υποβαθμίσει ή υποκρινόμενη ότι δεν την υφίσταται. Εκεί οφείλεται άλλωστε και η στάση της Πηνελόπης απέναντι στις «δούλες» της, στις οποίες αναφέρεται πάντοτε ως «ξিপασμένες» και «σκύλες» και τις απειλεί με ξύλο· η αστή σύζυγος μετα-

θέτει την κακοποίηση και τις καταπίεσεις που η ίδια υφίσταται στις άλλες γυναίκες, ιδιαίτερα σε ταξικά/κοινωνικά κατώτερες, έχοντας εσωτερικεύσει τις καταπίεσεις τις πατριαρχίας και τον μισογυνισμό, στην προσπάθειά της να επιβιώσει μέσα σε έναν ανδροκρατούμενο κόσμο.

Ο γάμος στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ανήκει στο πρωταρχικό πέτρωμα του μύθου, στα θεμέλια του πολιτισμού, και περιγράφεται συνοπτικά όχι μόνο ως «ανταποδοτική τάξη της ζωής» αλλά και ως ο θεσμός εκείνος που εγγυάται μια επίφαση ευτυχίας με την κατά Γκαίτε (J.W. von Goethe) επικυρωμένη ιδέα της διάρκειας, μέσω της από κοινού αντίστασης στον θάνατο.⁴² Διάρκεια η οποία διασφαλίζεται μέσω της διαπραγματευτικής αναστολής της πανάρχαιας έμφυλης εκθρόνισης. Πρόκειται βέβαια για τον κατεξοχήν μηχανισμό υποταγής, πειθάρχησης της σεξουαλικότητας και αναπαραγωγής των έμφυλων ρόλων, χάριν της κοινωνικής συνοχής, της αύξησης της παραγωγικότητας και του ελέγχου της αναπαραγωγής και του πληθυσμού. «Στον αγώνα της κατά των ελεύθερων παρορμήσεων του έρωτα, η οικογένεια είχε επιπλέον με το μέρος της την κοινή γνώμη και την κρατική προστασία».⁴³ Η παράλληλη με τη βιομηχανική επανάσταση, τη γέννηση του αστικού κράτους και του Διαφωτισμού επένδυσή του με το συναίσθημα της αγάπης και την υπόσχεση της ευτυχίας και ο μετασχηματισμός του από έναν καθαρά θρησκευτικό σε κατά το ήμισυ πολιτειακό θεσμό συσκοτίσαν σε έναν βαθμό αυτήν του τη διάσταση, χωρίς όμως να την καταστήσουν απαρχαιωμένη. Η μετατροπή του γάμου σε μυστήριο δεν ήταν παρά μια προσπάθεια εξισορρόπησης, μεσολάβησης από την πλευρά της εκκλησίας, μεταξύ φύσης και πολιτισμού, γεγονός το οποίο η αστική κοινωνία αξιοποίησε, καθώς «ο ιντουστριαλισμός τείνει συνεχώς περισσότερο να υποβάλλει τις σχέσεις των φύλων σε κοινωνική κυριαρχία».⁴⁴

Η Πηνελόπη είναι σύμβολο της μονογαμίας, του μόνου αποδεκτού τρόπου ερωτικής ένωσης για την κοινωνική ηθική της Δύσης, από την κλασική αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Η αντίστασή της στους μνηστήρες –αρχικά προφασιζόμενη ότι πρέπει πρώτα να ολοκληρώσει το εργοχείρο της, το οποίο όμως ξήλωνε κάθε νύχτα, υποβιβάζοντας σαφώς τον κόπο και την εργασία της– απορρέει κατ' αρχάς από μια ιδέα εγκράτειας, ιδέα υλικής-πρακτικής φύσης, που υπαγορεύεται από την εξάρτησή της από την οικογένεια και τον σύζυγο, αλλά και δομική, δεδομένου ότι «για να μπορεί μια γυναίκα να είναι εγκρατής, οφείλει να εδραιώσει προς τον εαυτό της μια σχέση ανωτερότητας και κυριαρχίας που είναι καθαυτή αρρενωπού τύπου».⁴⁵

Σε ένα επόμενο –θεσμικό– επίπεδο, η εγκράτεια ταυτίζεται με τη σεξουαλική αποκλειστικότητα που επιβάλλει ο γάμος στη γυναίκα, πρακτική που, όπως αναφέρει ο Φουκώ, διαφοροποιείται κατά πολύ από την «πίστη» που η ηθική (éthique) του έγγαμου βίου συστήνει στον άνδρα,

η οποία συνίσταται «(σ)τη διατήρηση της καταστατικής σχέσης της συζύγου, των προνομίων της, της εξέχουσας θέσης της σε σχέση με τις άλλες γυναίκες»⁴⁶ – ηθική που επεξηγεί τη στάση του Οδυσσέα απέναντι στις ερωμένες του και την τελική του επιστροφή στη συζυγική εστία. Καθώς ο γάμος σταδιακά παύει να αποτελεί μόνο ιδιωτικό ζήτημα και τοποθετείται εντός της δημόσιας σφαίρας, η υπακοή και η εγκράτεια της συζύγου και η προστασία του οίκου, του ονόματος και της περιουσίας της αποκτούν πολιτική διάσταση· η υποταγή της σεξουαλικότητάς της, λιγότερο ή περισσότερο αθέλητη, λειτουργεί καταλυτικά στην υποταγή του φύλου της εγκαθιδρύοντάς την. «Καθώς η γυναίκα υποτάσσεται στον νόμο της πατριαρχικής οικογένειας, γίνεται η ίδια ένας συντελεστής αναπαραγωγής της αυθεντίας σε αυτή την κοινωνία»⁴⁷ η Πηνελόπη, η αστή σύζυγος, καθίσταται θεματοφύλακας των πατριαρχικών αξιών. Όπως άλλωστε αναφέρει και ο Χορκχάιμερ, παρότι η αγάπη της γυναίκας αποτελεί μια δεξαμενή αντίστασης κατά της πλήρους απώλειας της ψυχής αυτού του κόσμου και εμπεριέχει ένα αντιαυταρχικό στοιχείο, μέσω του οικογενειακού της ρόλου ενισχύει εντέλει την αυθεντία του κατεστημένου.⁴⁸

Η αναγνώριση του Οδυσσέα από την Πηνελόπη στη ραψωδία ψ του έπους, πριν να γείρουν «ευτυχισμένοι... στο νόμιμο παλιό κρεβάτι»⁴⁹ το οποίο τόσο αναλυτικά περιέγραψε ο Οδυσσέας για να άρει την καχυποψία της συζύγου του, είναι γεμάτη πειράγματα και κολακείες, συμπεριφορές που μάλλον λειτουργούν ως υπαινιγμοί για ένα ερωτικό παιχνίδι μεταξύ τους, παρά ως γνήσια έκφραση δυσπιστίας. Παιχνίδι που στοχεύει στο να ανακινήσει τη νοσταλγία και συνεκδοχικά την πίστη τού επί χρόνια απόντος συζύγου, μια «τέχνη» που, σύμφωνα με τον Φουκώ, λειτουργώντας «υπό τη μορφή δεσμού και συμμετρίας, παραχωρεί μια σχετικά σπουδαιότερη θέση στα προβλήματα των σεξουαλικών σχέσεων μεταξύ των συζύγων».⁵⁰ Η σεξουαλικότητα του παντρεμένου ζευγαριού περιβάλλεται με συμβολαιακούς όρους, χάριν της σωτηρίας του γαμήλιου δεσμού, αλλά και ανταποκρινόμενη σε ένα αίτημα απαλλαγής από την «οικονομία της ηδονής».⁵¹ Και η συμβολαιοποίηση, παρότι ενισχύει την αρχή της αυτοσυντήρησης αλλά και της πραγματοποίησης του Άλλου, ως έκφραση της αστικής ψυχρότητας ενισχύει την αλλοτρίωση και εκτοπίζει το ερωτικό συναίσθημα: «Μαζί με την κοινωνία αναπαράγεται διευρυνόμενη και η μοναξιά. Αυτός ο μηχανισμός εισχωρεί έως τις τρυφερότατες διακλαδώσεις του συναισθήματος, ώπου η ίδια η αγάπη, προκειμένου να μπορέσει να βρει τον δρόμο προς τον άλλον, εξωθείται τόσο πολύ στην ψυχρότητα, ώστε πάνω στην πραγμάτωσή της διαλύεται».⁵²

Η λειτουργία της γυναίκας στο πλαίσιο της αστικής οικογένειας, εντός της οποίας είτε συμβάλλει, μέσω της αντικειμενοποίησής της, στην επίτευξη της πλέον

απτής σεξουαλικής ικανοποίησης, είτε φέροντας το χρέος της αναπαραγωγής και επωμιζόμενη τον ρόλο της μητέρας-τροφού, της διατήρησης της οικονομικής μονάδας του οίκου και της φροντίδας των μελών του –λειτουργίες που παραδοσιακά της αποδίδονταν στις πατριαρχικές κοινωνίες–, δρούσε σαφώς ανασταλτικά στη διαδικασία της συγκρότησης της υποκειμενικότητάς της. Σε αντίθεση με την πόρνη, στην προσπάθειά της να εξομοιωθεί με τον άνδρα, η σύζυγος επιχειρεί να υιοθετήσει συμπεριφορές που ταυτίζονται με την ιδέα της αρρενωπότητας και προσαρμόζεται στην κυρίαρχη ηθική χωρίς να έχει πλήρη επίγνωση της αυτο-αλλοτρίωσής της. Παράλληλα, όπως επισημάνθηκε ήδη από τον Ένγκελς (Fr. Engels) με την ουσιαστική κυριαρχία του άνδρα μέσα στο σπίτι «έπεσε και ο τελευταίος φραγμός για την απόλυτη κυριαρχία του».⁵³

Η αστή σύζυγος-Πηνελόπη αποκτά αυτή την «ορθολογική, υπολογιστική σχέση προς το φύλο της, η οποία στον πεφωτισμένο κύκλο της Ιουλιέττας είχε ήδη διακηρυχθεί ως παλαιά σοφία».⁵⁴ Η ίδια η απομάκρυνσή της από την ηδονή –που έχει ανατεθεί στην πόρνη– μέσω της πειθαρχησης, απομάκρυνση από τη σεξουαλικότητά της, είναι η πλέον ισχυρή επιβεβαίωση της υποταγής της, της θριμβευτικής επικράτησης της ανδρικής κυριαρχίας. Η σύντροφος και υπηρέτρια που ενδυναμώνει τον χαρακτήρα του συζύγου της, καταπνίγοντας τη σεξουαλικότητά της, συχνά προσπαθώντας να υπερβεί την ίδια της τη σωματικότητα και ταυτιζόμενη εν μέρει με την Παρθένο, εναρμονιζόμενη πλήρως με τα προτάγματα και τις σχηματοποιήσεις της αρρενωπής ηθικής, απομακρύνεται τόσο από τη διαδικασία συγκρότησης της υποκειμενικότητάς της, που η πραγμάτωσή της καθίσταται εξαρχής αδύνατη.

Η κριτική των Αντόρνο και Χορκχάιμερ στην πατριαρχία, παρότι εύστοχη, παραμένει εγκλωβισμένη στην ανδρική οπτική: η ανάλυσή τους, αν και εκκινεί από την παραδοχή ότι ο διαφωτιστικός κόσμος συγκροτείται πατριαρχικά, τη ρητή εναντίωσή τους στον δυϊσμό που χαρακτηρίζει ιστορικά τη δυτική σκέψη και την υπέρβαση της διχοτομίας πόρνης - αγίας, παραμένει στενά εντός του έμφυλου διπολισμού. Αναγνωρίζουν μιν ότι το ανδρικό και το γυναικείο φύλο είναι γεννήματα της διαφωτιστικής σκέψης –μερικές δεκαετίες αργότερα ο Τόμας Λακέρ (Thomas Laquer) θα διαπίστωνε πως η κρατούσα στην κλασική εποχή αντίληψη περί ενιαίου σώματος τέθηκε υπό αμφισβήτηση και αναθεώρηση κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, με αποτέλεσμα να εδραιωθεί σταδιακά το δίπολο του φύλου–⁵⁵ ωστόσο η γραφή τους περιορίζεται εντός του διπόλου και μόνο. Σαφώς εδώ δεν υπάρχει υπαινιγμός ότι θα ήταν αναμενόμενο να κάνουν λόγο για ζητήματα που απασχόλησαν –κι εξακολουθούν να απασχολούν– τη φεμινιστική και κουήρ θεωρία και δράση κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, περί ρευστότητας των έμφυλων ταυτοτήτων, μη ταύτισης του κοινωνικού με το βιο-

λογικό φύλο, της πολλαπλότητας των παραγόντων που συγκροτούν και τα δύο και τη δυνατότητα επαναπροσδιορισμού τους. Κάτι τέτοιο θα ήταν άδικο αλλά και παντελώς άστοχο. Αυτό που θα ήταν αναμενόμενο, ωστόσο, θα ήταν η από πλευράς τους αμφισβήτηση, έστω μερική, των οντολογικών κατηγοριών «άνδρας» και «γυναίκα», ως ενδεχόμενο επακόλουθο της αναγνώρισής τους ως προϊόντων της δυτικής, διαφωτιστικής σκέψης και όχι ως στοιχείων διαχρονικών και ακλόνητων. Στον αντίποδα της αμφισβήτησης, στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* οι έννοιες τόσο της θηλυκότητας όσο και της αρρενωπότητας παραμένουν μονοσήμαντες: η γυναίκα κινούμενη μεταξύ της διχοτόμησης σε πόρνη και αγία, χωρίς ικανότητα αυτόνομης δράσης, υπάρχουν μόνο μέσω του κυρίου της, και σαφώς χωρίς να ανυψώνεται σε υποκείμενο· η αρρενωπότητα κυρίαρχη και ορθολογική, καθοδηγούμενη από τον στόχο της επίτευξης της αυτοσυντήρησης, το τμήμα της οποίας είναι ο ασκητισμός.

Συγκεκριμένα, η δύναμη της Κίρκης περιγράφεται ως *απαρχαιωμένη*, η σεξουαλικότητά της ως μυστηριώδης μα συγχρόνως απολύτως ελέγξιμη· η ίδια –όπως και οι Σειρήνες– αντιμετωπίζεται μάλλον με νοσταλγία ως σύμβολο ενός ιερού παρελθόντος, το οποίο δεν συνιστά άρνηση της διαδικασίας της διαφωτιστικής προόδου, αλλά την αντανάκλασή της. Η αποδιοργανωτική ισχύς της γυναικείας σεξουαλικότητας ανάγεται αποκλειστικά στο επίπεδο της προϊστορίας, που επιζεί μόνο ως ένα φευγαλέο ίχνος εντός της διαφωτιστικής διαδικασίας.⁵⁶ Αντίστοιχα, η Πηνελόπη ενσαρκώνει τόσο τη γυναικεία υποταγή όσο και την αστική αντιδραστικότητα, τη διαφθορά που επιφέρει ο αστικός κόσμος στις γυναίκες. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι και η ίδια η ανάλυση των συγγραφέων τοποθετεί τις θηλυκότητες στο περιθώριο της διαλεκτικής και της ιστορίας, χωρίς να τους αναγνωρίζεται ικανότητα για αυτόνομη δράση, αντίσταση απέναντι στις εξουσιαστικές δομές ή αυτοκυριαρχία, χωρίς να μπορούν να καταστούν υποκείμενα χειραφέτησης. Το διαρκές φεμινιστικό αίτημα της επανεγγραφής του Άλλου/του γυναικείου σε ένα νέο συμβολικό πεδίο, πέραν του φαλλογοκεντρικού πατριαρχικού κανόνα, φαίνεται να παραμένει ακόμα ζητούμενο.

Ωστόσο, η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* αποτελεί καθαυτή την εξιστόρηση της έντασης μεταξύ των υποκειμένων και δραστηριοτήτων που χωρούσαν εντός της εργαλειικής τάξης του Λόγου κι αυτών που τοποθετούνταν στο περιθώριο. Η αντίληψη, εξάλλου, που διαπνέει και τα δύο Παραρτήματα, ότι η αμοιβαιότητα της σεξουαλικής επιθυμίας αλλά και του ερωτικού συναισθήματος δεν μπορούν να ευδοκιμήσουν εντός του αρρενωπού καπιταλιστικού status quo, βρίσκεται στον πυρήνα της φεμινιστικής θεωρίας τουλάχιστον τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Εν τέλει, πέρα από τις προβληματικές θέσεις των συγγραφέων που προαναφέρθηκαν, η από πλευράς τους

ανάλυση των διαδικασιών συγκρότησης της έμφυλης υποκειμενικότητας μέσω παραγωγικών διεργασιών του Λόγου, καθώς και η ανάδειξη του θετικισμού ως ιδεολογία του καπιταλισμού, μπορούν να συμβάλλουν στη διαμόρφωση της Κριτικής Φεμινιστικής Θεωρίας του 21ου αιώνα. Το εγχείρημα, εξάλλου, της υπέρβασης της βάρβαρης εργαλειακότητας και της διεκδίκησης ενός πραγματικά ανθρώπινου διαφωτισμού δεν μπορεί να αποκόβεται από το αντίστοιχο της επανομηματοδότησης των έμφυλων σχέσεων και του θεσμού της οικογένειας, της σεξουαλικότητας και του έρωτα, τελικά της ίδιας της έννοιας του φύλου, πέρα από αρχέτυπα και δίπολα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το άρθρο αυτό συμπυκνώνει το κεντρικό θέμα της διπλωματικής εργασίας που υπέβαλα το καλοκαίρι του 2018, στο πλαίσιο του ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη & Κοινωνιολογία» του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, υπό την επίβλεψη του καθηγητή Γεράσιμου Κουζέλη.
2. Αθηνά Αθανασίου, «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το "δεύτερο κύμα"», εισαγωγή στο *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Νήσος, Αθήνα 2006.
3. Martin Jay, *Η διαλεκτική φαντασία: Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 263.
4. Γεράσιμος Κουζέλης, «Για μια κριτική θεωρία της υποκειμενικότητας: Ξαναδιαβάζοντας (με) τον Χορκχάιμερ» στο *Κριτική Θεωρία: Παράδοση και Προοπτικές*, επιμ. Κ. Καβουλάκος, Νήσος, Αθήνα 2003, σ. 37.
5. Pierre Bourdieu, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 43.
6. Georgina Paul, *Perspectives of Gender in Post -1945 German Literature*, Camden House, Νέα Υόρκη, 2009, σ. 36.
7. Max Horkheimer και Theodor W. Adorno, *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, επιμ. Γεράσιμος Κουζέλης, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 30.
8. *Αυτ.*, σ. 106.
9. *Αυτ.*
10. *Αυτ.*, σ. 38.
11. Robyn Marasco, «"Already the Effect of the Whip:" Critical Theory and the Feminine Ideal», στο *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies, Volume 17 – Feminist Theory and the Frankfurt School*, Duke University Press, B. Καρολίνα, Φεβρουάριος 2007, σ. 99-100.
12. Horkheimer και Adorno, *ό.π.*, σ. 132-133.
13. Sigmund Freud, *Über die allgemeinste Erniedrigung des Liebeslebens (On the universal tendency to debasement in the sphere of love)*, 1912.
14. Horkheimer και Adorno, *ό.π.*, σ. 186-187.
15. *Αυτ.*
16. *Αυτ.*, σ. 187.
17. Θανάσης Λάγιος, *Stirner – Nietzsche – Foucault: Ο θάνατος του θεού και το τέλος του ανθρώπου*, Futura, Αθήνα 2012, σ. 15.
18. Horkheimer και Adorno, *ό.π.*, σ. 27.
19. *Αυτ.*, σ. 130.
20. *Αυτ.*, σ. 126-127.
21. *Αυτ.*
22. Horkheimer και Adorno, *ό.π.*, σ. 130.

23. Αυτ., σ. 132.
24. Marasco, «Already the Effect of the Whip», ό.π., σ. 97.
25. Horkheimer και Adorno, ό.π., σ. 131-132.
26. Michel Foucault, *Η ιστορία της τρέλας στην κλασική εποχή*, μτφρ. Πάρις Μπουράκης, Καλέντης, Αθήνα 2007.
27. Αυτ., σ. 112.
28. Αυτ., σ. 74.
29. Δήμητρα Τζανάκη, *Ιστορία της μη κανονικότητας*, Ασίνη, Αθήνα 2016.
30. Αυτ., σ. 130.
31. Silvia Federici, *Caliban and the Witch – Women, the Body and Primitive Accumulation*, Autonomedia, Νέα Υόρκη, 2004, σ. 191.
32. Αυτ., σ. 192, 194.
33. Horkheimer και Adorno, ό.π., σ. 185.
34. Adorno, Theodor, «Sexual Taboos and the Law Today» στο *Interventions and Catchworks: Critical Models*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, 2009, σ. 71-88.
35. Σημειώνεται ότι αντίστοιχο σχέδιο εκπόνησε το 1803 και ο «ανταγωνιστής» και παρωδός του Μπρετόν, Μαρκήσιος Ντε Σαντ, το οποίο ωστόσο έχει καθεί.
36. Paul Preciado, «Το κρατικό μπورتέλο του Restif de la Bretonne: Σπέρμα, κυριαρχία και χρέος στην ουτοπική συγκρότηση της Ευρώπης κατά τον 18ο αιώνα», *South*, έκδοση της *documenta 14*, Αθήνα 2017.
37. Simone de Beauvoir, *Το δεύτερο φύλο*, μτφρ. Κυριάκος Σιμόπουλος, Γλάρος, Αθήνα 1979, σ. 214.
38. Αυτ., σ. 132.
39. Slavoj Žižek, «Kant with Sade: The Ideal Couple», *Lacanian ink Vol. 13*, The Wooster Press, Οχάιο, 1998.
40. Horkheimer και Adorno, ό.π., σ. 134.
41. Αυτ., σ. 134.
42. Αυτ., σ. 135.
43. «Max Horkheimer», στο Μ. Horkheimer, E. Fromm, και Η. Marcuse, *Αυθεντία και Οικογένεια*, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 111.
44. Max Horkheimer, *Η έκλειψη του Λόγου*, Κριτική, Αθήνα 1987, σ. 138.
45. Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας τόμος 2 – Η χρήση των ηδονών*, Πλέθρον, Αθήνα 2013, σ. 107.
46. Αυτ., σ. 204-205.
47. Horkheimer, *Αυθεντία και Οικογένεια*, ό.π., σ. 107.
48. Αυτ., σ. 104-105.
49. Όμηρος, *Οδύσσεια*, μτφρ. Δημήτρης Μαρωνίτης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015.
50. Michel Foucault, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας τόμος 3 – Η επιμέλεια εαυτού*, Πλέθρον, Αθήνα 2013, σ. 189.
51. Αυτ., σ. 230.
52. Horkheimer και Adorno, ό.π., σ. 132.
53. Friedrich Engels, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2016, σ. 200.
54. Horkheimer και Adorno, ό.π., σ. 180.
55. Thomas Laquer, *Making Sex. Body and gender from Greeks to Freud*, Harvard University Press, 1992.
56. Marasco, «Already the effect of the whip», ό.π., σ. 97.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΥΡΑΣΙΑ

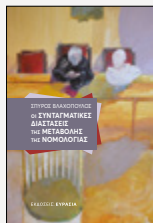
Ομήρου 47, 10672 Αθήνα · τηλ.: 210 3614968 · email: info@eurasiabooks.gr · www.eurasiabooks.gr

εργοτάξιο ιδεών

ΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Φίλιππος Βασιλόγιαννης
**ΠΡΟΣΩΠΑ, ΛΟΓΟΙ
ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ**

ΣΠΥΡΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ
**ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ [...]**

Λίνα Παπαδοπούλου
**ΘΕΣΜΟΙ «ΑΜΕΣΗΣ ΔΗΜΟ-
ΚΡΑΤΙΑΣ» ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ**

Συλλογικό έργο
**ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ,
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ**

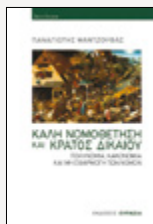

Αλέξανδρος Κεασόπουλος
**Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Ronald Dworkin
**Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ**

Παναγιώτης Μαντζούφας
**ΚΑΛΗ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ**

Γιώργος Δελλής
**ΔΗΜΟΣ
ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ**

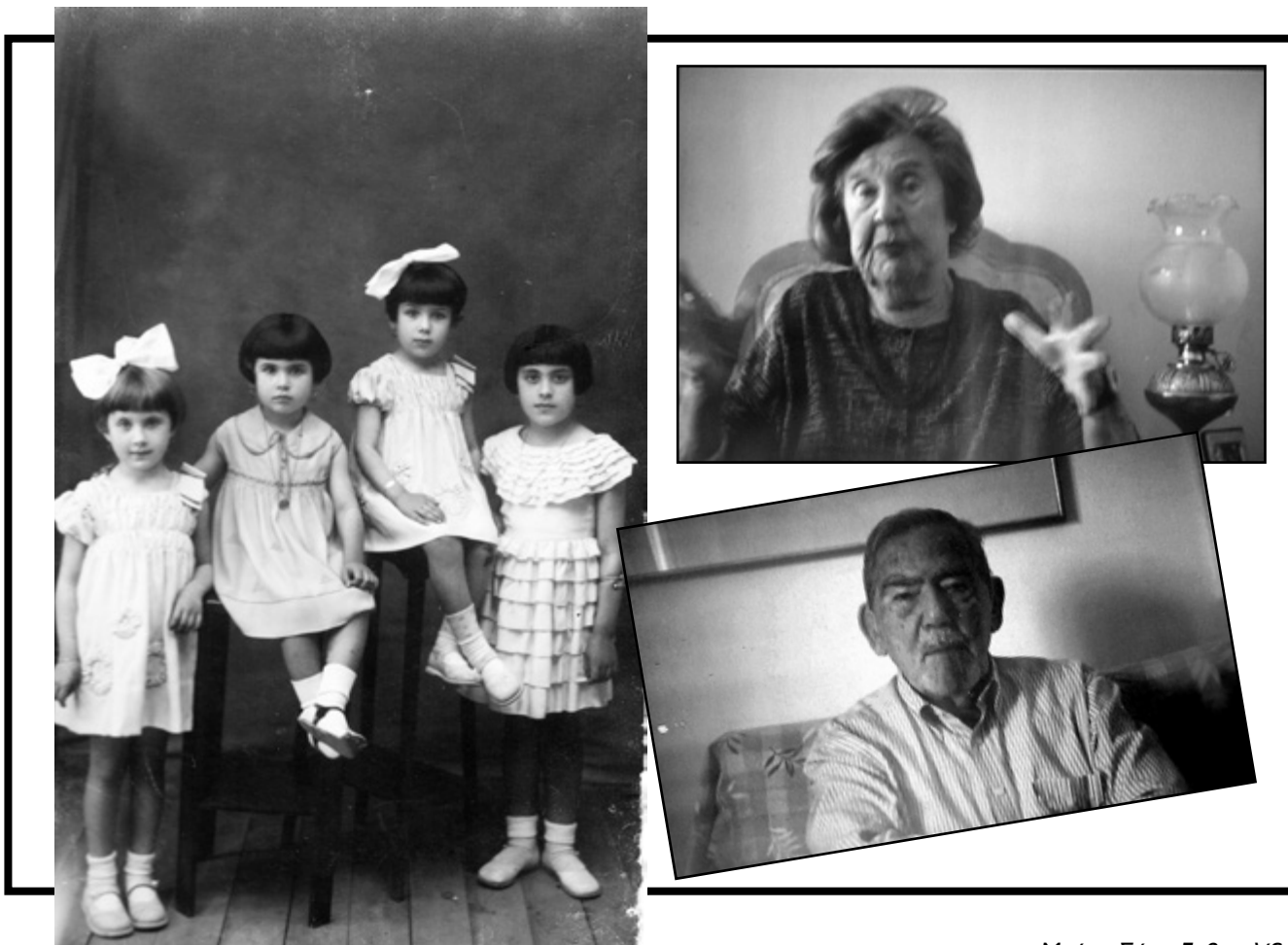
R. Aron - M. Foucault
**ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ [...]**

Ludwig Wittgenstein
**ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ
ΜΕ ΤΟΝ FREUD**

ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΠΑΙΔΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΑΖΙΣΤΙΚΟ ΔΙΩΓΜΟ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΝΤΟΚΙΜΑΝΤΕΡ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΗΣ ΑΛΚΑΛΗ ΜΙΡΑΝΤΑ ΑΛΚΑΛΗ - ΖΑΚΙΝΟΣ ΛΕΒΗΣ: ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

Μνήμη Σάμη Γαβριηλίδη

Αφηγήσεις Πολέμου

Σκηνοθεσία: Άρτεμις Αλκαλή, 2015-2020
Φωτογραφία-Μοντάζ: Κώστας Δεληγιάννης
Μουσική: Κορνήλιος Διαμαντόπουλος

Η Οντέτ Βαρών-Βασάρ είναι ιστορικός, διδάκτωρ Σύγχρονης Ιστορίας του ΕΚΠΑ, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

Ξεκινώ με τις ευχαριστίες μου στην εικαστικό Άρτεμη Αλκαλή, φίλη με την οποία συμπορευόμαστε εδώ και χρόνια, για την πρόσκληση-πρόκληση να σχολιάσω την ταινία της. Θέλω επίσης να συγχαρώ τον εκδότη Σάμη Γαβριηλίδη για τις εκδηλώσεις που στεγάζει στον φιλόξενο χώρο του κάθε Ιανουάριο τα τελευταία χρόνια, με αφορμή τη «Διεθνή Ημέρα Μνήμης Θυμάτων του Ολοκαυτώματος» (27η Ιανουαρίου). Αυτός ακριβώς είναι και ο ουσιαστικός ρόλος μιας Ημέρας Μνήμης, να πυροδοτεί ιδιωτικές πρωτοβουλίες από διάφορους φορείς, κι όχι να περιορίζεται στον επίσημο εορτασμό. Να γίνεται αφετηρία διαλόγου και στοχασμού. Αυτό γίνεται όλο και περισσότερο τα τελευταία πέντε-έξι χρόνια στην Αθήνα. Φέτος, η Ημέρα Μνήμης έδωσε έναυσμα νομίζω σε περισσότερες ακόμη εκδηλώσεις (συμπεριλαμβανομένων και αφιερωμάτων στον Τύπο, προβολών κ.λπ.). Η αποψινή μας εκδήλωση εγγράφεται λοιπόν σ' αυτό το πλαίσιο κι αποτελεί μια μικρή συμβολή.

Πέρα από τα μεγάλα, τα ευνόητα και τα χιλιοειπωμένα, που ενίοτε απλώς ξορκί-

ζουν τους φόβους μας για φαινόμενα που συμβαίνουν στο παρόν ή που μπορούν να συμβούν στο μέλλον, έχει σημασία να προχωρήσουμε πια εις βάθος τη γνώση μας και την κατανόησή μας σε συγκεκριμένες πτυχές των όσων συνέβησαν τότε, στο πλαίσιο αυτού του διωγμού, που δεν ήταν άλλος ένας διωγμός του εβραϊκού έθνους, ήταν κάτι ριζικά άλλο. Απ' αυτόν τον τρομακτικό διωγμό, που στόχο είχε την ολοκληρωτική εξόντωση κάθε ατόμου εβραϊκής καταγωγής σε κάθε κατεχόμενη χώρα από το ναζιστικό Τρίτο Ράιχ, και του τελευταίου παιδιού αν ήταν δυνατόν, γιατί, όπως γράφει κι ο Saul Friedländer (που σώθηκε κρυμμένος επίσης), «και ο τελευταίος εν ζωή Εβραίος αποτελεί θανάσιμη κι ενεργή απειλή για όλα τα έθνη, για την αρία φυλή και τον γερμανικό λαό»,¹ από αυτήν λοιπόν τη μαζική εξολόθρευση, κάποιοι επέζησαν, είτε γιατί πρόλαβαν να μεταναστεύσουν είτε γιατί οι χώρες τους δεν καταλήφθηκαν (όπως η Αγγλία) είτε γιατί πήραν μέρος στην Αντίσταση ή γιατί κατόρθωσαν να διαφύγουν της εκτόπισης. Στην Ελλάδα είχαμε ένα τρομερό ποσοστό απωλειών, χάθηκε το 83% του προπολεμικού εβραϊκού πληθυσμού. Χάθηκαν περίπου 60.000 άνθρωποι, κι επέζησαν περίπου 10.000-12.000. Ήταν επόμενο, όταν έσπασε μετά από πενήντα περίπου χρόνια η σιωπή γι' αυτά τα θέματα, να ρίξουμε φως πρώτα στον αφανισμό των ανθρώπων.² Οι μαρτυρίες επιζώντων του Άουσβιτς, που εκδόθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και κυρίως στη δεκαετία του '90, τράβηξαν το ενδιαφέρον. Ξεκίνησαν και οι πρώτες μελέτες και έρευνες και ο δημόσιος λόγος για το «Ολοκαύτωμα». Δεν υπήρχε όμως ενδιαφέρον για όσους γλίτωσαν την εκτόπιση. Αυτό ξεκίνησε πολύ αργότερα. Όσοι είχαν διαφύγει της εκτόπισης και είχαν επιβιώσει με διάφορους τρόπους, συνήθως περιπλανώμενοι, αλλάζοντας κρησφύγετα, θεωρούσαν πως δεν είχαν τίποτε άξιο λόγου να αφηγηθούν, ή τουλάχιστον τίποτε που να υπερβαίνει το ενδιαφέρον των παιδιών και των εγγονιών τους στην καλύτερη περίπτωση και να ενδιαφέρει την «ιστορία» κι ευρύτερα την κοινωνία. Ευπήρχε ίσως και η ενοχή του επιζώντος από μια καταστροφή, σε σχέση με όσους χάθηκαν.

Όταν το 1998 η Shoah Foundation του Steven Spielberg ήρθε και στην Ελλάδα για τη συλλογή προφορικών μαρτυριών, είχαν αναπτύξει την έννοια του μάρτυρα όπως την είχαν ορίσει στην έρευνά τους. Περιελάμβανε κάθε άτομο εβραϊκής καταγωγής που είχε γεννηθεί ακόμη και στη διάρκεια της Κατοχής και είχε επιζήσει του διωγμού με οιαδήποτε τρόπο. Έτσι για πρώτη φορά, προς κατάπληξή τους που τους ρωτούσαν, μίλησαν ως «μάρτυρες» και άνθρωποι που διηγήθηκαν τον τρόπο που διασώθηκαν, που κρύφτηκαν, είτε βγήκαν στο βουνό ως αντάρτες είτε περιπλανήθηκαν. Έβγαιναν έτσι στην επιφάνεια τόσο η αντιστασιακή δράση όσο και πολλές οδύσσειες που αποκάλυπταν ισάριθμες στρατηγικές διάσωσης και επιβίωσης.

Μίλησαν τότε πρώτη φορά και άνθρωποι που ήσαν μι-

κρά παιδιά ή έφηβοι στην Κατοχή, που δεν μπορούσαν δηλαδή να έχουν αντιστασιακή δράση ή να έχουν βιώσει το στρατόπεδο, αλλά που υπέστησαν την τρομερή εμπειρία του διωγμού, που σφράγισε τη ζωή τους. Διευρύνθηκε έτσι η κατηγορία των επιζώντων και των μαρτύρων. Αργότερα –πολλές φορές δυστυχώς πολύ αργά, αφού έφυγαν οι δικοί μας– κατανοήσαμε πόσο αυτές οι ιστορίες, που αποτελούσαν τμήμα του *roman familial*, του οικογενειακού μυθιστορήματος κάθε εβραϊκής οικογένειας, ήταν συναρπαστικές στην πολυπλοκότητά τους αλλά και στην ποικιλομορφία τους: σκεφτήκαμε πάνω στους κοινούς τόπους ή τις συνθήκες που δίκως αυτές η διάσωση θα ήταν απλώς αδύνατη. Πώς ορισμένοι κατόρθωσαν να διαφύγουν; Ποιες κινήσεις, ποια αντανakλαστικά, ποιες επιλογές αμείφθηκαν με τη διάσωσή τους; Ποιοι στάθηκαν άτυχοι γιατί τελικά κάποιοι τους πρόδωσαν ή γιατί ένα καϊκι προς τη Μέση Ανατολή δεν έφτασε ποτέ στον προορισμό του; Σε ποιον βαθμό βοήθησε το περιβάλλον; Η μία λοιπόν θεματική οργανώνεται γύρω από αυτά τα ερωτήματα.

Αλλά, εκτός από τους ενήλικες που πήραν τις αποφάσεις, υπήρξαν και αυτοί που όντας παιδιά ή έφηβοι δεν πήραν την πρωτοβουλία της αναχώρησης, υπέστησαν μόνο τις συνέπειες. Αν και ο νέος τους ρόλος απαιτούσε μέγιστη συμμετοχή και προσπάθεια και από τα ίδια τα παιδιά και δυσβάστακτη υπευθυνότητα (όπως το να εξοικειωθούν με το νέο τους όνομα, να μην αναφέρουν άλλα ονόματα και γεγονότα ποτέ, να προσαρμοστούν παιδιά που γνώριζαν μόνο τον αστικό τρόπο ζωής στη ζωή του χωριού). Τα παιδιά αυτά αποκτούν συνείδηση ότι η εβραϊκότητα απειλεί την ίδια τους τη ζωή και πρέπει πάση θυσία να μένει κρυμμένη.

«Αυτοί που δεν είχαν τίποτε να αφηγηθούν»

Μια σύντομη περιδιάβαση στον διεθνή χώρο δείχνει ότι και αλλού το ενδιαφέρον για τα «κρυμμένα παιδιά» άργησε σχετικά με άλλες θεματικές και εκφράστηκε πρώτα κινηματογραφικά. Ούτε η ιστοριογραφία αλλά ούτε οι επιστήμες της ψυχικής υγείας δεν είχαν εστιάσει το ενδιαφέρον τους στην ειδική κατηγορία παιδιών και εφήβων που σώθηκαν γιατί κάποιοι μεγάλοι (οι γονείς, ο παππούς, ο θείος) πήραν γι' αυτά τις αποφάσεις και κάποιοι άλλοι (άτομα, οργανώσεις, μοναστήρια, ιδρύματα) τα έκρυψαν. Όπως επισημαίνει ειρωνικά ο ρωσοεβραϊκής καταγωγής Γάλλος νευροψυχίατρος Boris Cyrulnik, που ανήκει και ο ίδιος σ' αυτήν την κατηγορία: «Συγκρίνοντας τη μοίρα τους με τον θάνατο των δικών τους ή με τον πόλεμο, από τον οποίο αυτά είχαν γλυτώσει, αυτά τα παιδιά τα είχαν βγάλει πέρα καλά, δεν είχαν λοιπόν τίποτε να αφηγηθούν».³ Δεν είναι τυχαίο ότι ο ίδιος ο Boris Cyrulnik έκανε πάρα πολλά χρόνια για να επιστρέψει σε κάποιους τόπους και για να δημοσιεύσει τη δική του ιστορία.⁴ Γράφει πως η πολιτισμική αλλαγή της δεκαετίας του '80 είναι αυτή που

του επέτρεψε να μιλήσει: «Αυτό που μου ξαναέδωσε τον λόγο είναι η πολιτισμική αλλαγή της δεκαετίας του '80. Πολύ σχηματικά, από το τέλος του πολέμου έως το 1985, μου ήταν αδύνατον να μιλήσω για όσα είχα ζήσει. Για σαράντα χρόνια η κουλτούρα ωθούσε στη σιωπή, αλλά το 1985 σημειώθηκε μια πολιτισμική αλλαγή: η κοινωνία ξαναέδωσε τον λόγο σε κάποιον σαν κι εμένα που είχε ζήσει εδώ, στο Ποντορά».⁵

Διερωτώμενη γιατί το 1985 ειδικά, θυμήθηκα πως είναι το έτος προβολής της ταινίας του Claude Lanzmann, *Shoah*, στη Γαλλία. Η ταινία συγκλονίζει και τον λόγο κρατούν σχεδόν αποκλειστικά οι επιζώντες των στρατοπέδων. Όλη όμως η δεκαετία είναι η εποχή που η μνήμη του γεγονότος, είτε με τον όρο «Shoah» είτε με τον όρο «Ολοκαύτωμα», αναγνωρίζεται διεθνώς και γίνεται κεντρική για τον δυτικό κόσμο.

Επιτρέψτε μου να εμβαθύνω λίγο στον όρο «κρυμμένα παιδιά». Εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1980 στον υπότιτλο μιας γαλλικής ταινίας, με τίτλο *Σαν να ήταν χτες*. Αλλά μόνο το 1991, στην πρώτη διεθνή συγκέντρωση πρώην «κρυμμένων παιδιών» στη Νέα Υόρκη, ανακοινώνεται επίσημα ως όρος πια που προσδιορίζει ειδική κατηγορία επιζώντων. Η νεαρή Αμερικανίδα Miriam Abramović, κόρη επιζώντων, θα μεταβεί στο Βέλγιο το 1977, πατρίδα των δικών της, για να κάνει την πρώτη ταινία μ' αυτό το θέμα, τη διάσωση δηλαδή των Εβραϊόπουλων του Βελγίου από μη Εβραίους Βέλγους. Το 1991 θα ιδρυθεί στη Νέα Υόρκη η Ένωση «The Hidden Child Foundation» και το 1992 θα ιδρυθεί στο Παρίσι η Ένωση «Enfants cachés: 1940-1944». Από και ύστερα θα ακολουθήσουν ποικίλες δραστηριότητες. Το 1999 αναγνωρίζεται στο Βέλγιο το νομικό στάτους του «κρυμμένου παιδιού» και το 2003 αναγνωρίζονται ως θύματα πολέμου που δικαιούνται αποζημίωση.

Θέλω να κάνω όμως προκαταρκτικά μια μεθοδολογική διάκριση που θεωρώ ουσιαστική: ο όρος «κρυμμένα παιδιά» στη διεθνή βιβλιογραφία αφορά παιδιά που έζησαν αποκομμένα από τους Εβραίους γονείς τους, σε οικογένειες ή σε ιδρύματα, ή ακόμη και περιπλανώμενα στα δάση όπως ο μικρός Έρβιν που θα γίνει ο μεγάλος Ισραηλινός συγγραφέας Aharon Appelfeld.⁶

Αυτά τα παιδιά έχουν το τραύμα της αποκοπής από την οικογένεια, την οποία κατά κανόνα δεν θα ξαναβρούν ποτέ, της αλλαγής ταυτότητας, για να μην τους προδώσει το εβραϊκό τους όνομα, που είναι το τίμημα που πρέπει να καταβάλουν για την επιβίωση. 40.000 παιδιά στο Βέλγιο και 60.000-70.000 παιδιά στη Γαλλία σώθηκαν από ένα δίκτυο στο οποίο συνεργάζονταν πολλές οργανώσεις, εβραϊκές και μη. Αυτά τα παιδιά στη συντριπτική τους πλειοψηφία δεν βρήκαν κανένα γονιό μετά την απελευθέρωση, ελάχιστα πιο τυχερά βρήκαν έναν. Πάντως είχαν ζήσει την εμπειρία της διάσωσής τους αποκομμένα από τις οικογένειες. Αυτό συνιστούσε ένα μείζον τραύμα που έχουν με-

λετήσει τα τελευταία είκοσι χρόνια οι ψυχαναλυτές. Αυτά είναι τα «κρυμμένα παιδιά» στη διεθνή βιβλιογραφία.

Τέτοιες συντονισμένες και συλλογικές ενέργειες για τη διάσωση παιδιών δεν έγιναν ποτέ στην Ελλάδα. Εδώ η διάσωση των παιδιών παρέμεινε ατομική και οικογενειακή υπόθεση. Λίγοι ήταν οι γονείς που τόλμησαν να εμπιστευθούν τα παιδιά τους σε ιδρύματα, όπως τις αδελφές Ρίνα, Παυλίνα και Βέτα Κοέν που τις εμπιστεύθηκαν στις καθολικές μοναχές του Σαιν Ζοζέφ, στην Αθήνα. Η μητέρα τους, Ζερμαίν Κοέν, ήταν από τις τελευταίες επιζώσες του Άουσβιτς που επέστρεψαν.

Άλλοι γονείς άφησαν κάποια παιδιά στον Άγιο Στυλιανό στη Θεσσαλονίκη, ιστορία που έχει αναδείξει με την έρευνά της η ανθρωπολόγος Αίγλη Μπρούσκου.⁷ Πόσοι όμως είναι οι γονείς που εμπιστεύθηκαν κάπου τα παιδιά τους και πόσοι αυτοί που τα έσωσαν μαζί τους; Το μόνο βέβαιο είναι πως τα περισσότερα εκτοπίστηκαν και χάθηκαν. Η έρευνα της Στέλλας Σαλέμ είχε εντοπίσει μόνο στο Δημοτολόγιο του Δήμου Θεσσαλονίκης πάνω από 10.000 ονόματα εκτοπισμένων παιδιών που εξοντώθηκαν στο Άουσβιτς.⁸

Περιμένουμε την έρευνα που θα συγκροτήσει ένα corpus τουλάχιστον αντιπροσωπευτικό, για να μπορούμε να έχουμε μια συνολικότερη εικόνα για τις τύχες των παιδιών που σώθηκαν. Τα παιδιά της ταινίας, όπως και τα περισσότερα παιδιά στην Ελλάδα, όχι όμως όλα, δεν αποκόβονται από την οικογένεια. Έτσι πιστεύω πως οι ιστορίες τους δεν ανήκουν τόσο στις ιστορίες των «κρυμμένων παιδιών», αλλά περισσότερο της διάσωσης οικογενειών. Δεν κουβαλούν δηλαδή αυτό το επιπλέον τραύμα της αποκοπής και της ορφάνιας, που είναι ριζικό. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μοιράζονται άλλες πτυχές της τραυματικής εμπειρίας: την αποκοπή από το πατρικό σπίτι, το σχολείο και την πόλη, τους φίλους, τους δασκάλους, τους συμμαθητές. Συγκλονιστικές στην απλότητά τους οι επιστολές που ο Ζακίνος Λεβής λαμβάνει από τον δάσκαλό του στο χωριό.

Και βέβαια τη συναίσθηση ότι η ζωή τους απειλείται και πρέπει διαρκώς να έχουν τον νου τους. Επίσης παιδιά που είχαν μεγαλώσει σε αστικό περιβάλλον μαθαίνουν να ζουν όπως τα χωριάτοπouλα (η Μιράντα μαθαίνει να μαζεύει χόρτα, οι γυναίκες να ζυμώνουν ψωμιά).

Στη δεκαετία του 2000 ξεκίνησε το ενδιαφέρον και στην Ελλάδα, πρώτα από εβραϊκούς φορείς. Την πρώτη προσέγγιση έκανε η Έκθεση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος το 2005, με τίτλο «Κρυμμένα παιδιά στην Ελλάδα της Κατοχής», κι εξέδωσε τον κατάλογο με δεκαέξι προσωπικές ιστορίες. Λίγο αργότερα, σε τόμο που εξέδωσε το Κεντρικό Ισραηλινό Συμβούλιο,⁹ η ψυχαναλύτρια Αριέλλα Ασέρ υπέγραφε ένα εισαγωγικό κείμενο στην ενότητα «Κατοχή-Διωγμός: Παιδιά σε αναζήτηση καταφυγίου», που σχολίαζε από την ψυχαναλυτική σκοπιά το τραύμα των κρυμμένων παιδιών. Στον τόμο δημοσιεύονταν ιστο-

ρίες 18 παιδιών, από τα οποία τα περισσότερα είχαν σωθεί με τις οικογένειές τους. Η Έκθεση στάθηκε η αφορμή για να κινηθεί το ενδιαφέρον του σκηνοθέτη Βασίλη Λουλέ σ' αυτήν την κατεύθυνση και να ολοκληρώσει το 2012 την πολύ επιτυχημένη ταινία *Φιλιά εις τα παιδιά* (βασισμένη σε 5 ιστορίες διάσωσης παιδιών).

Μια χωριστή υποκατηγορία λοιπόν των ανθρώπων που διασώθηκαν, και μάλιστα η πιο εύθραυστη και ανίσχυρη, τα παιδιά, άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως μια ιδιαίτερη θεματική. Δεν έχουμε όμως ακόμη προχωρήσει σ' αυτήν αρκετά. Η ταινία της Άρτεμης, η οποία ως εικαστικός διασταυρώνεται όλο και συχνότερα με την ιστορία, εγγράφεται λοιπόν σ' αυτόν τον ορίζοντα. Και τη βρίσκω ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, γιατί μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε μέσα από τον λόγο δύο παιδιών-εφήβων τότε την ιστορία διάσωσης δύο οικογενειών. Να θυμίσω και πόσο πρόωρα ενηλικιώνονταν τα παιδιά στα συμφραζόμενα της Κατοχής. Καθώς δεν υπάρχει και πατέρας, η μικρή Μιράντα παίρνει πολλές ευθύνες, που τις μοιράζεται με τη μητέρα της, μια και η αδελφή είναι πιο μικρή και κρατά ακόμη τον ρόλο του παιδιού.

Δυο λόγια ακόμη για την ταινία. Μου αρέσει πολύ που έχει δύο φωνές, τα δύο ξαδέλφια. Ο λίγο μεγαλύτερος ξάδελφος της Μιράντας, ο Ζακίνος, έχει λόγο διαφορετικό, πιο «ανδρικό». Ήδη εκείνη την εποχή ήταν ένας μικρός Επονίτης, από τους πολλούς που είχε ο Βόλος – ο Ραφαήλ Φρεζής μού είχε μιλήσει για τους Επονίτες του Βόλου, τους οποίους στρατολογούσε ο ίδιος. Δεν θα επεκταθώ στο τι ήταν η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων.¹⁰ Θα πω μόνο πως το να είσαι Επονίτης σε έκανε ανοιχτό, εσένα και την οικογένειά σου που το ήξερε, στα μηνύματα του ΕΛΑΣ. Η Αντίσταση ήταν κάτι οικείο και φιλικό. Με το μικρό του σημείωμα ως Επονίτης ο Ζακίνος περνάει με την οικογένειά του από όλες τις περιπόλους των ανταρτών. Πόσο διαφορετικό από τον πανικό που δημιουργείται στις εβραϊκές οικογένειες της Θεσσαλονίκης όταν έρχονται από την Αντίσταση να προτείνουν το φευγιό του γιου για τον ΕΛΑΣ. Πανικός που κράτησε τους περισσότερους νέους στα σπίτια τους.¹¹ Η συναναστροφή με τους Ελασίτες είναι καθημερινή υπόθεση, μες στην καθημερινότητα της ζωής, αλλά και του θανάτου. Η μικρή Μιράντα θα νεκρολογήσει Ελασίτες πριν κηδευτούν. Το μόνο εκ των υστέρων σχόλιο είναι: «Και δεν φοβόμουν!». Σε μια ηλικία που ακόμη θα έπαιζε, είδε αντάρτη νεκρό με μια τρύπα από σφαίρα στο μέτωπο. Εξοικείωση επίσης με τον θάνατο. Κανείς από αυτές τις οικογένειες που ανέβηκαν στο βουνό και έτυχαν της προστασίας των ανταρτών αλλά και των χωριανών δεν συνελήφθη και δεν εκτοπίστηκε. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν θάνατοι. Ήδη από την αρχή της Κατοχής χάνεται ο πατέρας, που είναι μία απύσχα μορφή. Αλλά το τραγικότερο όλων είναι πως, αμέσως μετά την απελευθέρωση, αρρωσταίνει και πεθαί-

νει η μικρή αδελφή. Ο θάνατος, λοιπόν, караδοκούσε με διάφορες μορφές.

Μία τελευταία σκέψη πριν κλείσω. Οι Εβραίοι στην Κατοχή ανήκουν σε τρεις κατηγορίες: είναι αυτοί που εκτοπίστηκαν κι εξοντώθηκαν (ελάχιστοι τυχεροί ήσαν οι επιζώντες), αυτοί που συμμετείχαν ενεργά στην Αντίσταση, συνήθως ανεβαίνοντας στο βουνό, και όσοι διέφυγαν της εκτόπισης γιατί «κρύφτηκαν». Γι' αυτούς χρησιμοποιούμε τον όρο «κρυμμένοι», και για τα παιδιά τον όρο «κρυμμένα παιδιά». Σκέφτομαι πως ο όρος «κρυμμένοι» για τους ενήλικες έχει κάτι το υποτιμητικό, σαν να έκαναν κάτι λιγότερο γενναίο από τον νέο που βγήκε στο βουνό. Χρειαζόταν απέραντη γενναιότητα κι επινοητικότητα για να επιβιώσεις με ψεύτικα χαρτιά σε μια ξένη πόλη, σε συνθήκες παρανομίας, όπως λόγου χάριν για όσους ήρθαν από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα. Το απονενομημένο διάβημα του να χάσεις μικρά παιδιά νύχτα σε παράνομα καΐκια που θα φτάσουν ή όχι στον προορισμό τους. Οι οικογένειες που άφησαν τα ωραία σπίτια και τα μαγαζιά τους στον Βόλο και ανέβηκαν στο βουνό με την προστασία του ΕΛΑΣ έδειξαν κι αυτές μεγάλη τόλμη και γενναιότητα. Θέλω λοιπόν να πω ότι το να «κρυφτείς» ήταν κι αυτό μια πράξη αντίστασης. Το να ζήσεις παράνομα ήταν μια μεγάλη και θαρραλέα τομή στη ζωή ενηλίκων και παιδιών που ο καθένας δεν μπορούσε να την αντιμετωπίσει. Πιστεύω ότι πάνω σ' αυτά τα θέματα έχουμε ακόμη πολύ να σκεφτούμε και να εργαστούμε.

* Επεξεργασμένη ομιλία στην εκδήλωση «Τα κρυμμένα παιδιά στην Κατοχή», στις 16 Ιανουαρίου 2020, στον χώρο Poems and Crimes των εκδόσεων Γαβριηλίδης, που συνόδευε την προβολή του ντοκιμαντέρ της εικαστικού Α. Αλκαλάη, *Μιράντα Αλκαλάη - Ζακίνος Λεβής: Αφηγήσεις πολέμου*. Η Άρτεμις Αλκαλάη διασταυρώνεται με την ιστορία και στο μεγάλο της φωτογραφικό project με τα πορτρέτα επιζώντων των ναζιστικών στρατοπέδων.

Ολιβερή είδηση και μεγάλη απώλεια, ο πρόωρος θάνατος του εκδότη και τυπογράφου Σάμη Γαβριηλίδη στις 12 Φεβρουαρίου 2020.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Saul Friedländer, *Η ναζιστική Γερμανία και οι διωγμοί των Εβραίων*, μτφρ. Ηλίας Ιατρού, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 387.
2. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης: Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Εστία, Αθήνα (β' έκδοση) 2013.
3. Boris Cyrulnik, «Volte-face», πρόλογος στην πρώτη διατριβή που ασχολείται με αυτό το θέμα, αυτή της παιδοψυχιάτρου Marion Feldman, *Entre trauma et protection: quel devenir pour les enfants juifs cachés en France (1940-1944)?* Èrès, Τουλούζη 2009, σελ. 17.
4. Boris Cyrulnik, *Je me souviens...*, Odile Jacob, Παρίσι 2010 και μόλις κυκλοφόρησε το πολυσέλιδο πια βιβλίο του, *Sauve-toi, la vie t'appelle*, Odile Jacob, Παρίσι 2012, όπου αφηγείται πρώτη φορά την αυτοβιογραφία του αναλυτικά. [Τρέξε να σωθείς, η ζωή σε καλεί, μτφρ. Α. Πλεύρη-Γ. Βεσαλά, Κέλευθος, Αθήνα 2015.]

5. Αυτ., σ. 34-35.
6. Αarόν Άπελφελντ, *Ιστορία μιας ζωής*, μτφρ. Μάγκνυ Κοέν, Εστία, Αθήνα 2007.
7. Αίγλη Μπρούσκου, «Λόγυ της κρίσεως σας χαρίζω το παιδί μου», Εντόμω ΣΥΜΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 2015.
8. Στέλλα Σαλέμ, *Τα χαμένα παιδιά της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017.
9. Αριέλλα Ασέρ, «Παιδιά του πολέμου αντιμετώπα στο “τραύμα του πραγματικού”»: Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση», *Νέοι στη*

Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας. Ο διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1943-1944, Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο, με την υποστήριξη της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 2008 (αγγλ. μτφρ. 2009).

10. Βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς: Νέοι και Νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Εστία, Αθήνα 2009.
11. Ρίκα Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν: Αντίσταση, Εκτόπιση, Επιστροφή*, Πόλις, Αθήνα 2014.

Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΣΥΓΧΡΟΝΙΑ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΛΕΚΟΥ ΛΕΒΙΔΗ¹

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Αλέκος Λεβίδης, *Gradiiva*, 36X36,
Μεικτή τεχνική σε ξύλο, 2014

Είναι πρόκληση για μία ιστορικό να μιλήσει για συγκαρινούς της πίνακες ζωγραφικής. Πώς να σταθεί απέναντι στον τίτλο «Μυθ-ιστορικά»; Σε ζωγραφικούς πίνακες στους οποίους αφθονούν οι ιστορικές αναφορές, τόσο στα μοτίβα τους όσο και στους τίτλους τους, αλλά που είναι συγχρόνως συχνά κρυπτικοί ως προς τα νοήματά τους;

Δεν είναι πολλές δεκαετίες που οι ιστορικοί άρχισαν να αξιοποιούν ζωγραφικά έργα, και γενικότερα εικόνες, ως ιστορικό υλικό. Σήμερα διαθέτουμε πλήθος μελέτες που χρησιμοποιούν ζωγραφικά έργα, κυρίως πολιτισμικής ιστορίας, αλλά επίσης ιστορίας υλικού πολιτισμού, ακόμη και κοινωνικής ιστορίας. Πώς αλλιώς άλλωστε στην εποχή των εικόνων στην οποία ζούμε;² Στις μελέτες αυτές, συνήθως οι ζωγραφικοί πίνακες αξιοποιούνται ως ιστορικές μαρτυρίες, τόσο γι' αυτά που δείχνουν όσο και για όσα δεν επιδιώκουν να δείξουν, για τα «ίχνη της εποχής», εκείνα τα στοιχεία που καθιστούν τον ζωγράφο (ακούσιο ή εκούσιο) αυτόπτη μάρτυρα της εποχής του.

Σε όσα ακολουθούν, θα διατυπώσω ορισμένες σκέψεις για την ιστορία στους πίνακες του Αλέκου Λεβίδη. Αφετηρία είναι μία φράση του ζωγράφου, με αφορ-

¹ Έφη Αβδελά, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

μή υστερότερο σχολιασμό του της έκθεσης *Οικείος Τόπος - Οικείος Χρόνος* του 2017, πίνακες της οποίας υπάρχουν γύρω μας: «Όπως έκανα πάντα, έτσι και σε αυτήν την πρόσφατη έκθεση χρησιμοποίησα τη ζωγραφική μου για να εκφράσω ενδόμυχες σκέψεις και συναισθήματα στη διασταύρωσή τους με τη δημόσια σφαίρα». ³ Όπως το αντιλαμβάνομαι, πρόκειται για τη διασταύρωση τόσο ανάμεσα στους προσωπικούς μύθους και τη δημόσια ιστορία όσο και ανάμεσα στην προσωπική ιστορία και τους δημόσιους μύθους, διασταύρωση που παράγει ακριβώς «μυθ-ιστορικούς» πίνακες. Διασταύρωση που απορρέει από τη θέση του ζωγράφου ως «πολιτικού όντος», για να δανειστώ τη διατύπωση του Ευγένιου Ματθιόπουλου στο εξαιρετικό κείμενό του στον κατάλογο. ⁴ Θα στηριχθώ στην προσεκτική παρατήρηση των συγκεκριμένων πινάκων και σε θραύσματα από μακρά σχετική συζήτηση με τον ζωγράφο, ο οποίος κατά τα άλλα είναι εξαιρετικά φειδωλός στις επεξηγήσεις των έργων του. ⁵ Στόχος μου, να εντοπίσω ορισμένα στοιχεία αυτής της διασταύρωσης και να σκεφτώ για το είδος της ιστορικότητας που χτίζει με τη ζωγραφική του ο Αλέκος Λεβίδης.

Είναι περιττό ίσως να το σημειώσω, αλλά προϋπόθεση για όλα αυτά είναι ότι οι πίνακες που βλέπουμε εδώ είναι «αφηγηματικοί», λένε ο καθένας μία ή περισσότερες ιστορίες. Οι ιστορίες αυτές είναι συχνά γριφώδεις, δυσανάγνωστες. Συντίθενται από αταίριαστα μοτίβα, σαν «κολάζ» κατά τη διατύπωση του ζωγράφου, άλλοτε συνειρμικά άλλοτε αποδομητικά, και κατασκευάζουν παραστατικές εικόνες με ποιητικό, συχνά συμβολικό περιεχόμενο. Ποια από τα στοιχεία αυτών των ιστοριών ανήκουν στις «ενδόμυχες σκέψεις και συναισθήματα» του ζωγράφου και ποια στη «δημόσια σφαίρα»; Και ποια αίσθηση του ιστορικού χρόνου παράγει η διασταύρωσή τους, τι τύπου ιστορικότητα; Αυτά είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που μου γέννησε η ζωγραφική του Αλέκου Λεβίδη.

Πώς να μην ξεκινήσει κανείς από τη σκέψη ότι, πριν ακόμη από τη ζωγραφική, το βάρος της ιστορίας –ταυτόχρονα ιδιωτικής και δημόσιας– το φέρουν το όνομα και η οικογένεια του ζωγράφου; «Παλιά βυζαντινή οικογένεια ευγενών στρατιωτικών και πολιτικών με καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη», λέει η Βικιπαίδεια για το όνομα Λεβίδη. ⁶ Λόφος Λεβίδη ονομάζεται περιοχή στην Παλλήνη, όπου υπήρχε ιδιοκτησία της οικογένειας. Γεώργιος Χατζηανέστης ήταν το όνομα του μητρικού παππού, με όλα τα άχθη που αυτό κουβαλά. Κοντά στο παλάτι ο πατέρας, αξιωματικός του ιππικού. Και τα λοιπά και τα λοιπά. Θεωρώ ότι δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς αυτήν τη διάσταση όταν επιχειρεί να «διαβάσει» τους πίνακες του Αλέκου Λεβίδη. Η διασταύρωση ιδιωτικού και δημόσιου, που επικαλείται, απορρέει τόσο από τη δημόσια διάσταση της οικογενειακής του ιστορίας όσο και από την ιδιότητά του ως σκεπτόμενου, πολιτικοποιημένου πολίτη, διάσταση και

ιδιότητα αξεδιάλυτες, όχι σπάνια σε αντιπαράθεση, σε διαπάλη.

Η αφηγηματικότητα, η ιστορικότητα των πινάκων που βλέπουμε εδώ, δηλαδή η αίσθηση του ιστορικού χρόνου που εκπέμπουν μέσα από τον συνδυασμό συμβόλων, μεταφορών και ρεαλιστικών στοιχείων, συνδέονται, κατά τη γνώμη μου, με τρία χαρακτηριστικά στοιχεία που φέρουν και τα τρία το βάρος του χρόνου: ένα είναι το τοπίο και τα κτίρια. Ο ίδιος ο ζωγράφος παραδέχεται την έλξη του για τους χώρους. Όπως γράφει: «Για μένα η απεικόνιση ενός χώρου είναι εν τέλει μια άσκηση ερμηνείας της σχέσης μου με αυτόν και με ό,τι ο ίδιος φέρει». ⁷ Είναι φανερά τα ίχνη από τις αρχιτεκτονικές σπουδές του: ελληνιστικά και ρωμαϊκά ερείπια, νεοκλασικά χτίσματα, θραύσματα κτιρίων. Το δεύτερο στοιχείο είναι οι αναφορές στην αρχαιότητα, και όχι μόνο την ελληνική, με έμφαση στην ελληνιστική εποχή. Τίτλοι και μοτίβα μαρτυρούν τη μακρόχρονη εξοικείωσή του με την αρχαία ζωγραφική, την αρχαία ιστορία και την αρχαία γλώσσα. Η Παλμύρα, ανοιχτή, πολυπολιτισμική και ευάλωτη, επανέρχεται κάθε τόσο. Τρίτο στοιχείο, οι πολλές αναφορές στην ιστορία της ζωγραφικής: ηθελημένες, φανερές επιρροές από παλαιότερους ζωγράφους, Ντε Κίρικο, Πικάσο, Γκόγια, Πουσέν, Μασόν, Τσαρούχης και πολλοί άλλοι.

Η ιστορικότητα χτίζεται επίσης με εξω-ζωγραφικά στοιχεία, όπως οι τίτλοι των έργων, συστατικό στοιχείο της σύνθεσης από ό,τι καταλαβαίνω, αλλά και από τη χρονιά που φτιάχτηκαν. Θα επανέλθω σ' αυτά. Χτίζεται επίσης από ψηφίδες, ζωγραφικά μοτίβα που παραπέμπουν σε ιστορικά στοιχεία, αλλά που δεν συγκροτούν ευανάγνωστες αφηγηματικές αλληλουχίες. Αντίθετα, συντίθεται με τρόπο νοηματικά αινιγματικό: από τον πίνακα *Ενθύμιον Παλμύρας και Νεαπόλεως* μέχρι το *Ενθύμιον Αθηνών* και τις *Παραμονές της συνθηκολόγησης*, και ακόμη πιο ρητά στην *Pradella* από τα *Μοντέλα στο ατελιέ*, για να δώσω ορισμένα μόνο παραδείγματα, η ιστορικότητα συγκροτείται μέσα από τη συγχρονική συνύπαρξη στοιχείων που παραπέμπουν σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές, που έχουν διαφορετικές ιστορικές αναφορές. Η παράθεσή τους συνθέτει μια ιδιοσυγκρατική διαχρονία. Θα αποφύγω προσώρας να τη χαρακτηρίσω.

Εμβληματικός από την άποψη αυτή είναι ο πίνακας *Ενθύμιον Αθηνών*. Από τη μια, θυμίζοντας ρωμαϊκό ψηφιδωτό, γύρω γύρω μορφές που συνδέονται διαχρονικά με την πόλη (η Αθηνά, ο Θησέας, ο Περικλής, η Ειρήνη η Αθηναία, ο Ανδρούτσος και ο Καραϊσκάκης, ο Μοροζίνι, η κόρη των Αθηνών και ο Καμπούρογλου κ.ά.) και φτιάχνουν μια παρατακτική τρισχιλιετή συνέχεια. Από την άλλη, η κεντρική εικόνα, στην οποία φαίνεται η Ακρόπολη από μακριά σε μια προ-νεωτερική εκδοχή της. Η απεικόνιση αυτή συνοδεύεται σε κοντινό πλάνο από μορφές που παραπέμπουν σε διαφορετικές χρονικότητες με έντονο το στοιχείο του

συγκρητισμού: Οθωμανοί μαχητές, γυναίκα με χλαμύδα, ανδρικές μορφές του Τσαρούχη, σύγχρονα παιδιά που παρατηρούν και, τέλος, ένας νέος με ποδήλατο. Η συνύπαρξη αυτή, η διαχρονία ως συγχρονία, υπονομεύει την τρισχιλιετή συνέχεια του πλαισίου επειδή παράγει ειρωνεία, δίνει μια σουρεαλιστική διάσταση στον πίνακα.

Άλλο παράδειγμα: οι *Παραμονές της συνθηκολόγησης*, πίνακας που παράγει έντονα απειλητική αίσθηση, όπως εξάλλου και πολλοί άλλοι. Και εδώ συνυπάρχουν διαφορετικές χρονικότητες, εγκιβωτίζονται διαχρονικές ψηφίδες σε μια συγχρονική απεικόνιση με έντονο τον αλληγορικό, «μυστηριακό», ποιητικό χαρακτήρα. Παραπομπές στις διαφορετικές θέσεις διαφορετικών ανθρώπων στον πόλεμο, στον εμφύλιο –μαχητές, ηττημένοι, τιμωροί, θύματα, νεόπλουτοι κτλ.– συνδυάζονται με προσαρμοσμένα αποσπάσματα από την *Αρπαγή των Σαβίνων* του Πουσέν, με την αυτοαπεικόνιση του ζωγράφου σε ένα από τα πρόσωπα, αλλά και με δυσανάγνωστα στοιχεία, όπως το άγαλμα του φτερωτού αλόγου και η λευκοντυμένη ανδρική μορφή ή το σαμάρι, ή με εικόνες ξένοιαστου, ειρηνικού καλοκαιριού στο βάθος. Εδώ η απειλή και η ειρωνεία λειτουργούν περισσότερο συνειρμικά, ποιητικά, συμβολικά.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ζωγράφου, απειλή και ειρωνεία αποτελούν κεντρικά στοιχεία του έργου του. Η απειλή παράγεται από τη δημόσια και πολιτική καθημερινότητα, η ειρωνεία από τον συνδυασμό της με προσωπικά στοιχεία. Και τα δημόσια και τα προσωπικά στοιχεία, διάσπαρτα και πολλαπλά στα έργα, δεν είναι καθόλου προφανή, αλλά είναι ουσιαστικά για τον ζωγράφο. Ο συνδυασμός τους συγκροτεί αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «προσωπικό του μύθο».⁸

Τα προσωπικά στοιχεία απαρτίζονται από βιογραφικά στοιχεία, αλλά και από αναφορές στη διανοητική του πορεία, την ιστορία της ζωγραφικής, τα διαβάσματά του, την αίσθησή του από το γύρω του περιβάλλον κάθε φορά. Χρειάστηκε να μιλήσω μαζί του για να εντοπίσω ορισμένα από αυτά. Για παράδειγμα, οι ημερομηνίες στους τίτλους, στους οποίους αναφέρθηκα πιο πάνω. Τρία έργα έχουν στον τίτλο τους ημερομηνίες. Αναρωτιέται κανείς πού παραπέμπουν και έχει την αίσθηση ότι αποδεικνύεται ανεπαρκής όταν δεν καταφέρνει να τις τοποθετήσει, παρά πολύ γενικά. Κάποιες είναι πιο σαφείς, όπως το 13.11.2015, που είναι η ημερομηνία της επίθεσης στο «Μπατακλάν», στο Παρίσι. Ο πίνακας *Paris, 13.11.2015. Notre avenir est dans l'air* φτιάχνεται αμέσως μετά. Άλλες σε κάνουν να αναρωτιέσαι τι αγνοείς. Στον πίνακα *1η Αυγούστου 1944*, η ημερομηνία μπορεί να γεννά αναφορές στα αδιέξοδα της τελευταίας περιόδου πριν από την Απελευθέρωση. Όμως ο ζωγράφος θα σου πει ότι 1η Αυγούστου γεννήθηκε η μητέρα του, ενώ είναι γνωστό ότι το 1944 γεννήθηκε ο ίδιος και στον τόπο που απεικονίζεται (τα Λουτρά του Καρακάλλα, στη Ρώμη) συνήθιζαν να

πηγαίνουν μαζί τα καλοκαίρια· ότι στις 25 Μαρτίου 1955, εκτός από εθνική εορτή και μετεμφυλιακή χρονιά, είναι και τα γενέθλια της Μαρίκας...⁹ Έτσι, οι ημερομηνίες μνημειοποιούνται, αποκτούν εμβληματικό χαρακτήρα, έστω και καθώς –για να μην πω ακριβώς επειδή– το νόημά τους παραμένει αινιγματικό και ανοικτό στις υποθέσεις. Ταυτόχρονα, και σε συνδυασμό με την εικόνα, ο χρόνος στον οποίο παραπέμπουν γίνεται συμβολικός, άχρονος.

Εξαιρετικό παράδειγμα εγκιβωτισμού προσωπικών και δημόσιων στοιχείων, η *Pradella* του πίνακα *Μοντέλα στο ατελιέ*. Οι προσωπικές αναφορές είναι αλληπάλληλες: απεικονίσεις συγγενών (παππούς, θείος), στοιχεία από φωτογραφίες της Μαρίκας στο πανηγύρι της Λόφτσας στη Θράκη (ψησταριά, σφάκτης), αλλά και απεικόνιση του ζωγράφου παιδί με τη μητέρα του, που πηγαινέει να καταθέσει τάμα. Τα προσωπικά αυτά στοιχεία συνδυάζονται με ζωγραφικές αναφορές (τα αναγεννησιακά στοιχεία του πρώτου μέρους, η μορφή της αλλόφρονος γυναίκας, η παραβολή του Γκόγια) και με αναφορές από τη δημόσια και πολιτική καθημερινότητα, εδώ η σημαία της 21ης Απριλίου ή τα επεισόδια από τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου.

Λίγες φορές οι δημόσιες αναφορές είναι άμεσες. Για παράδειγμα, ο πίνακας *Paris, 13.11.2015. Notre avenir est dans l'air*, που συνδυάζει την ημερομηνία της επίθεσης στο «Μπατακλάν» με τον ομώνυμο πίνακα του Πικάσο σε μια ειρωνική νοηματοδότηση του τίτλου. Άμεση πολιτική απόντηση στη δημόσια πραγματικότητα –και καθόλου ειρωνική– είναι το *Palmyra Requiem*, από την εγκατάσταση που εκτέθηκε στο Μουσείο Μπενάκη μετά την καταστροφή της αρχαίας πόλης από τον ISIS. Προφανείς είναι και οι αναφορές στον πίνακα *Η αρπαγή της Ευρώπης*. Ξεκίνησε να ζωγραφίζεται το 2015, χρονιά κορύφωσης του προσφυγικού στη χώρα μας, όπως μας θυμίζει και η φιγούρα του πρόσφυγα με το σωσίβιο γιλέκο στο πρώτο πλάνο. Ειρωνικός τίτλος για ένα τραγικό θέμα. Οι ζωγραφικές αναφορές από τον Φρα Αντζέλικο έως τον Καραγκιόζη λειαίνουν το τραγικό στοιχείο, αλλά αναδεικνύουν συγχρόνως και τη διαχρονική του διάσταση. Πρόδρομος και τρομακτικός ο πίνακας *Οι γηγενείς*, γύρω από το ίδιο θέμα, αναποφάσιστος ανάμεσα στην ουσιοκρατία και την αποδόμησή της.

Όμως, στους περισσότερους πίνακες οι δημόσιες αναφορές είναι έμμεσες. Για κάποιες θα πρέπει να αναγνωρίσει κανείς τα σημάδια στον χώρο: το ελληνικό νοσοκομείο στην *Αλεξάνδρεια*, η μαθητική πορεία και ο ανδριάντας στο *Παλαιστές στο λιμάνι, 25 Μαρτίου 1955*, οι χαρτογράφοι του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο *Νύκτωμα των χαρτογράφων*, οι εξεγερτικοί υπαινιγμοί στο *Άρκτος ορχουμένη εν Αθήναις*. Σε αυτόν τον τελευταίο πίνακα, εκτυφλωτικά όμορφο, πλήθος ετερόκλητα στοιχεία συνθέτουν πάλι μια αίσθηση απειλής και ειρωνείας. Όμως δύσκολα θα μπορούσε κανείς να μαντέψει δίχως τις επεξηγήσεις του

ζωγράφου ότι εικονογραφεί τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 2008. Με τα λόγια του: «την εξέγερση του αθηναϊκού λαού, που τον είχαν να χορεύει σαν αρκούδα, εξεγέρθηκε, έφαγε τον αρκουδιάρη και ήρθε μετά η καταστολή».¹⁰ Και εξηγεί πώς πρόσθεσε μετά μοτίβα για να απαλύνει αυτό το νόημα, όπως τις γαλοπούλες και τον βοσκό τους.

Θα μπορούσα να πολλαπλασιάσω τα παραδείγματα, να μιλήσω και για άλλους πίνακες ή για δικές μου ερμηνείες που αποδείχτηκαν έωλες, όταν τις συζήτησα με τον ζωγράφο. Για παράδειγμα, πολύ σύντομα, το τρίπτυχο *Αγορά, Η αμμηχανία του Ιουλίου, Παραμονές της συνθηκολόγησης*. Πέρα από όλα τα επιμέρους μοτίβα που μπορεί κανείς να ερμηνεύσει κατά το δοκούν, εγώ είδα στους πίνακες μια ψυχαναλυτική ιστορικότητα: η *Αγορά*, οι πειρασμοί, οι αναστολές και οι δυνατότητες της νεότητας, η *Η αμμηχανία του Ιουλίου* ως μνήμες της ώριμης νεότητας – ο Ιούλιος ως τα μέσο του ατομικού χρόνου – και οι *Παραμονές της συνθηκολόγησης*, οι παραμονές του γήρατος, το γήρας ως συνθηκολόγηση. Ο ζωγράφος μού ανέλυσε επί ώρα πόσο διαφορετικά νοήματα είχαν για τον ίδιο αυτοί οι πίνακες, με ποιες αφετηρίες και με ποιους συνειρμούς τούς «έχτισε». Δεν έχει νόημα εδώ να τα επαναλάβω.

Συμπερασματικά λοιπόν:

Στα «Μυθ-ιστορικά» του Αλέκου Λεβίδη, η ιστορία που αφηγούνται οι πίνακες είναι καταρχήν η προσωπική του ιστορία, όχι τόσο η βιογραφική όσο η διανοητική και συναισθηματική, η διαδρομή της διαμόρφωσής του ως ζωγράφου και ως πολίτη. Η ιστορία αυτή διαμορφώνεται μέσα και σε σχέση με τη «μεγάλη εικόνα», τη «μεγάλη ιστορία» (γενική ή καλλιτεχνική)· καθόλου δεν «διασταυρώνεται» μόνο με αυτήν. Όμως, η έγνοια του ζωγράφου να μην είναι η πολιτική προφανής στην τέχνη του –όπως επαναλαμβάνει προφορικά– κάνει ώστε οι συναντήσεις ανάμεσα στο προσωπικό και στο δημόσιο να απεικονίζονται στους πίνακες ως συμπτωματικές, να προκύπτουν από το παλίμψηστο των αναφορών τους, την τρισχιλιετή διαχρονία τους. Ταυτόχρονα, η συσχέτιση με στοιχεία του παρόντος υπονομεύει αυτήν τη διαχρονία, καθώς παράγει ειρωνεία και μετατρέπει τις απεικονίσεις σε ποιητικές αλληγορίες.

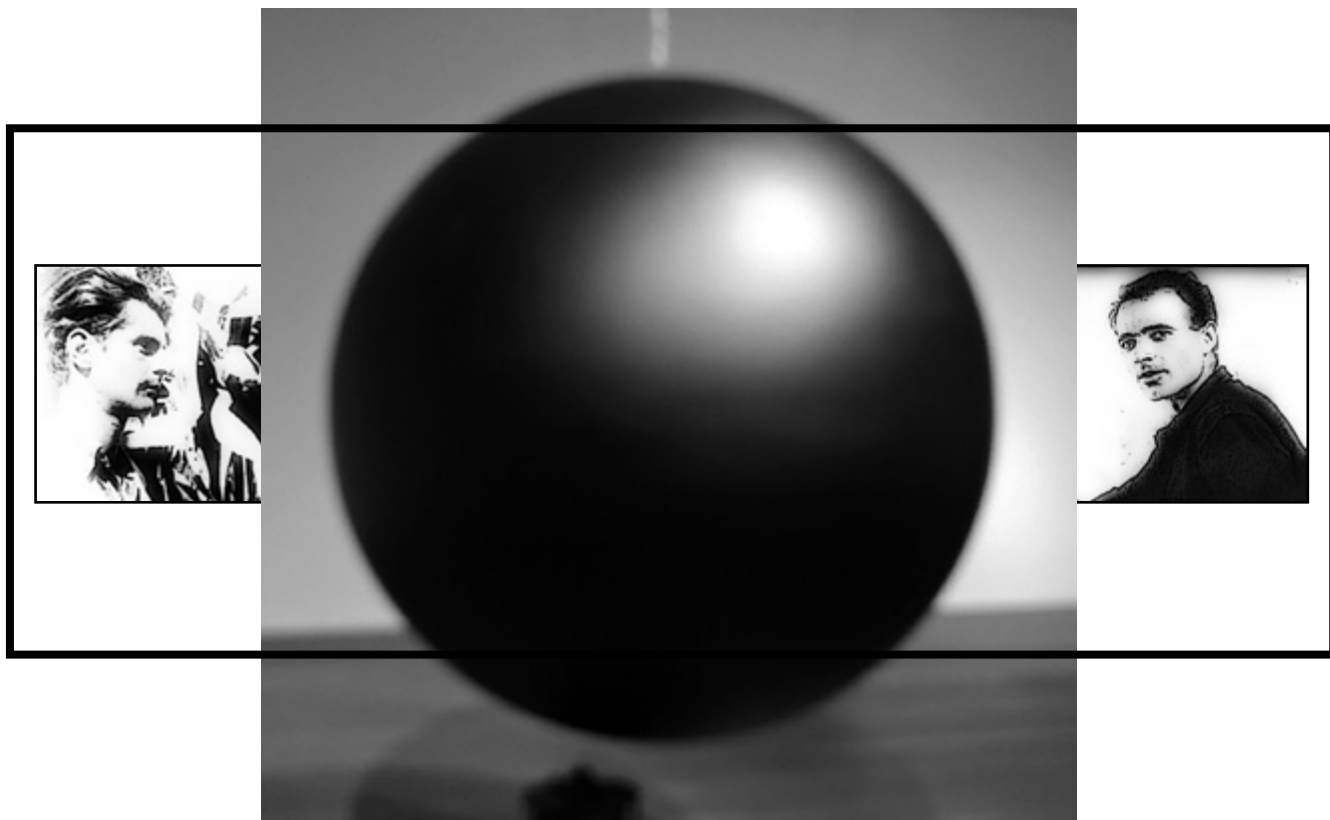
Σε όλους τους πίνακες του Αλέκου Λεβίδη, ο τίτλος, η χρονολογία, τα μοτίβα και κυρίως οι συνδυασμοί όλων των στοιχείων τους προσφέρονται για πολλαπλές ερμηνείες. Καθώς εγκιβωτίζει διαχρονικές ψηφίδες σε μια συγχρονική απεικόνιση με έντονο τον συμβολικό, «μυστηριακό», ποιητικό χαρακτήρα, θα τολμήσω να πω ότι ο ζωγράφος υπερβαίνει την ιστορία, κατασκευάζει εικόνες που παράγουν τη δική τους εσωτερική «μυθιστορική» ιστορικότητα, η οποία διαπερνάται από την αίσθηση της απειλής και από την ανακούφιση της ειρωνείας. Αυτά τα χαρακτηριστικά μάς επιτρέπουν να ονειρευόμαστε μπροστά τους. Γιατί, όπως δείχνει παραστατικά ο Ευγένιος Μαθιόπουλος και όπως λέει ρητά ο Πίτερ Μπερκ, «οι δημιουργοί των εικόνων δεν μπορούν να καθορίσουν ή να ελέγξουν το νόημά τους».¹¹ Και αυτό –σε συνδυασμό με την έντονη αισθητική ομορφιά τους– κάνει τους πίνακες του Αλέκου Λεβίδη ακόμη πιο γοητευτικούς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ομιλία στην εκδήλωση με αφορμή την έκθεση του Αλέκου Λεβίδη, «Μυθ-Ιστορικά», Πινακοθήκη Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Πέμπτη 30.1.2020.
2. Στα ελληνικά, χρήσιμο σχετικά είναι το βιβλίο του Peter Burke, *Αυτοψία: Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003. Επίσης, το κλασικό John Berger, *Ways of Seeing* (1972), ελλ. έκδ. *Η εικόνα και το βλέμμα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993· νέα έκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2011.
3. Στο *ΑΛΕΚΟΣ ΒΛ. ΛΕΒΙΔΗΣ, Βιογραφία και Εργογραφία*, Έκδοση εκτός εμπορίου, Σεπτέμβριος 2017, κείμενο: Αλέκος Βλ. Λεβίδης, επιμέλεια: Μαρίκα Ρόμπου-Λεβίδη (στο εξής *Λεβίδης*, 2017), σ. 88. Ευχαριστώ τον ζωγράφο που έθεσε στη διάθεσή μου την έκδοση αυτή.
4. Ευγένιος Μαθιόπουλος, «Θραύσματα σκέψεων για την τέχνη του Αλέκου Λεβίδη», στο Αλέκος Βλ. Λεβίδης, *Μυθιστορικά*, Άγρια, Αθήνα 2020, σ. 7-23.
5. Καταγεγραμμένη συζήτηση, 12.12.2019.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Levidis_family (τελευταία πρόσβαση 7.2.2020).
7. *Λεβίδης*, 2017, σ. 37.
8. *Λεβίδης*, 2017, 26.
9. Μαρίκα Ρόμπου-Λεβίδη, γυναίκα του ζωγράφου.
10. Συζήτηση, 12.12.2019.
11. P. Burke, *Αυτοψία*, ό.π., σ. 224.

ΚΑΛΑΣ & ΤΑΚΙΣ: ΤΕΧΝΗ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ, ΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΑΜΦΙΘΥΜΗ¹

ΕΛΕΝΑ ΧΑΜΑΛΙΔΗ

¹Έργο του Τάκι. Λονδίνο, ModernTate, 2019

Η «συνάντηση» των Νικόλα Κάλας και Τάκι (Παναγιώτη Βασιλάκη) φαίνεται πως παρήγαγε μια σπίθα με διάρκεια και οι δύο άντρες ενέπνευσαν ο ένας τον άλλον στη δημιουργική τους πορεία. Σημεία σύγκλισής τους υπήρξαν η σχέση του ποιητικού με το πραγματικό, η αντι-τέχνη και ένα πνεύμα εξεγερσιακό. Στο παρόν κείμενο θα εστιάσω, ωστόσο, σε ένα από τα σημεία τριβής τους, σε μια πρώτη απόπειρα προσέγγισης της σχέσης τους με σκοπό, κυρίως, να εμβαθύνω στην πρόσληψη του έργου του Τάκι από τον Κάλας. Μέσα από αυτήν τη σχέση φωτίζεται, παράλληλα, περισσότερο μια εποχή μεταβατική, αλλά και κρίσιμη όσον αφορά τις σημασίες που προσδόθηκαν και τις προσδοκίες που επενδύθηκαν στο «δύσκολο» πάντρεμα τέχνης, επιστήμης και τεχνολογίας, μια εποχή γεμάτη απροσδόκητες «συναντήσεις» μεταξύ «αντικειμενικής» πραγματικότητας και ποίησης.

Μεταξύ του Νέου Κόσμου και της Γηραιάς Ηπείρου

Ήταν η εποχή κατά την οποία οι περισσότεροι «ειδικοί» έδιναν, όπως θυμάται ο Frank Popper, έμφαση στις «πλαστικές» αξίες των κινητικών και οπτικοκινητικών έργων τέχνης και στη γενεαλογική τους σχέση με την παράδοση του Κονστρουκτι-

Η Έλενα Χαμαλίδη διδάσκει Ιστορία της Τέχνης στο Τμήμα Τεχνών, Ήχου και Εικόνας του Ιόνιου Πανεπιστημίου.

βισμού, και λιγοστοί καλλιτέχνες βασίζονταν σε επιστημονικές γνώσεις και ενσωμάτωναν στα έργα τους στοιχεία της σύγχρονης τεχνολογίας, είτε για τον δομικό λειτουργικό τους ρόλο είτε προσδίδοντάς τους συμβολικές σημασίες.² Ο Κάλας ως κριτικός ανήκε εν μέρει στην πρώτη κατηγορία, και ο Τάκις ως καλλιτέχνης στη δεύτερη. Πράγματι, το πρώτο μέρος κάθε κριτικής του για το έργο του Τάκι, τη δεκαετία του 1960 τουλάχιστον, ο Κάλας το αφιερώνει στην τεχνοτροπική ανάλυση των λύσεων που δίνει ως γλύπτης, όσον αφορά τη σχέση των όγκων με τον χώρο, και στην ένταξη του έργου του στην ιστορία της γλυπτικής, ξεκινώντας από την αρχαιότητα, και με βασικό σημείο αναφοράς τον Κονστρουκτιβισμό.³ Τόσο στον λόγο όσο και στο σκεπτικό των προσεγγίσεών του, όμως, βαραίνει, όπως θα φανεί παρακάτω, η υπερρεαλιστική του στάση απέναντι στην τέχνη και την επιστήμη και στη σχέση τους με το πραγματικό.

Είναι γνωστή η αντίθεση του Κάλας στα «ενδιαφέροντα αισθησιο-αντιληπτικά εφέ» και τους «περίπλοκους επιστημονικούς σχεδιασμούς» ή τους «μηχανικούς τρόπους αναπαραγωγής» στην τέχνη, που διατυπώνει ήδη το 1968,⁴ την εποχή που ο Τάκις εργαζόταν ως επισκέπτης-ερευνητής στο Center for Advanced Visual Studies του MIT.⁵ Το 1971, στο *Icons and Images of the Sixties*, που γράφει από κοινού με την Έλενα Κάλας, ασκεί κριτική στα πειράματα του Robert Rauschenberg στο EAT (Experiments in Art and Technology), ενός καλλιτέχνη το εικαστικό έργο του οποίου είχε υποστηρίξει από την αρχή, και αυτό το υπενθυμίζει στη συνέντευξη στον Cummings το 1977.⁶ Το 1981, σε συμπόσιο που οργάνωσε ο Σύνδεσμος Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα, με θέμα *Σύγχρονη Τέχνη και Παράδοση*, στο ερώτημα αν ο εφευρέτης μπορεί να θεωρηθεί καλλιτέχνης, και κατά πόσον μια εφεύρεση, όπως το ποδήλατο, θα πρέπει να αναγνωρίζεται ως έργο τέχνης, ο Κάλας απαντά στο πρώτο ερώτημα πως τον καλλιτέχνη και τον εφευρέτη ενώνει το «ξάφνιασμα» του ευρήματος, της επινόησης, ωστόσο δεν μπορεί να δεχτεί την εφεύρεση ως «δημιουργία», διότι «με την λέξιν δημιουργία ονομάζω την ποίησιν».⁷ Στην απάντησή του στο δεύτερο ερώτημα επικαλείται τον Apollinaire, που «είπε ότι το πρώτο υπερρεαλιστικό πράγμα είναι η ρόδα. Διότι ενώ περπατάς με πόδια, τότε ξαφνικά περπατάς με ρόδα. Ο ειρμός είναι αφάνταστος, δεν κατανοείται σχεδόν, φαίνεται μαγικός. Αυτή είναι η υπόθεσις».⁸

Παρά το γεγονός ότι ο Κάλας και ο Τάκις φαίνεται να προέρχονται από δύο διαφορετικές εποχές, την παλιά και τη νέα, ίσως, τελικά, ο καθένας με τον τρόπο του και ως τέκνο του καιρού του βρέθηκε στο μεταίχμιο των εξελίξεων: ο Κάλας, με τη δική του ιστορία και αφετηρία τον γαλλικό υπερρεαλισμό και τον Φροϋδομαρξισμό, ενδιαφέρθηκε, στις ΗΠΑ, για τον αφηρημένο εξπρεσιονισμό και την Ποπ Αρτ, ενώ ο Τάκις, στη θέα των ραντάρ,

στο αστικό τοπίο του Παρισιού, ονειρευόταν να «συλλάβει τη μουσική του σύμπαντος» και λησμονούσε «όλους τους νόμους της τέχνης και της επιστημονικής γνώσης».⁹ Η εικόνα που ο ίδιος ο καλλιτέχνης-«εφευρέτης» Τάκις έχει καλλιεργήσει για τον εαυτό του, εξάλλου, είναι μάλλον ενός άλλου πολυμήχανου Οδυσσέα που συνδύαζε την επιστημονική γνώση με τον μύθο και την αρχαία φιλοσοφία, αλλά και την Beat αντικουλτούρα.

Στο happening του 1960, στην γκαλερί της Iris Clert, με τίτλο *Το αδύνατο, ο άνθρωπος στο διάστημα*, ο Τάκις βάζει τον φίλο του, Beat ποιητή, Sinclair Beiles, να αιωρείται προσωρινά συγκρατούμενος από δύο μαγνήτες. Στην αυτοβιογραφία του περιγράφει πώς προέκυψε το έργο αυτό μέσα από την παρέα με τους Beat το 1960, καθώς και τις ανταγωνιστικές σχέσεις του κύκλου καλλιτεχνών γύρω από την γκαλερί της Iris Clert. Η αφήγηση μεταδίδει ένα κλίμα στο οποίο συνυπήρχαν και εναλλάσσονταν παιγνιωδώς η διάθεση για πειραματισμό, η κριτική στο κατεστημένο και το πνεύμα ενός είδους νεο-ντανταϊστικής «φάρσας»: «Οι Ρώσοι ήταν έτοιμοι να στείλουν τον πρώτο άνθρωπο στο διάστημα... Ο Brion [Gysin] έλεγε ότι μια διεθνής συνεργασία θα βοηθούσε την αναχώρηση προς κάποιον άλλον πλανήτη. Αυτό που με εντυπωσίαζε κυρίως ήταν η περιφρόνηση των κυβερνώντων για τη διάνοια. Πρότεινα να στείλουμε με τη βοήθεια των τεχνολόγων έναν άνθρωπο στο διάστημα... Η αντίθεση ανάμεσα στον κόσμο του Gît-Le-Cœur¹⁰ και τον κόσμο της Iris ήταν ολοφάνερη: Νέος Κόσμος και Γηραιά Ευρώπη. Ήμασταν κληρονόμοι των συγκρούσεων και της ανελέητης δυστυχίας... Ο εκθρόνος ήταν τώρα διαφορετικός: ήταν η κοινωνία και το κοινωνικό σύστημα. Στης Iris ήταν η αισθητική και η φόρμα», και παρακάτω: «Ο Sinclair μόλις που είχε τον χρόνο ν' απαγγείλει το ποίημά του αιωρούμενος στο κενό, πριν πέσει. Δυο μέρες μετά... ο Yves [Klein] πήδηξε από ένα παράθυρο με τους πυροσβέστες να τον προσέχουν από κάτω... Ο Yves μπορούσε να πηδάει όσο ήθελε. Αυτήν τη φορά δεν ήμουν μόνος στο έλεος της Ευρώπης. Είχα πλάι μου την Beat Generation... Ο Burroughs και ο Ginsberg δεν ήταν καθηγητές της αισθητικής αλλά προφήτες. Εμένα δεν μ' ένοιαζε ούτε η αισθητική, ούτε να κάνω το πρώτο happening στην ιστορία: ήθελα να "προκαλέσω" την τεχνολογία. Ο Sinclair ήταν ο πρώτος άνθρωπος στο διάστημα. Το ταξίδι του έγινε μέσα απ' την αγάπη και δεν κόστισε φράγκο».¹¹

Δέκα χρόνια αργότερα, μετά τον Μάη του 1968 και το Βιετνάμ, ο Τάκις σε κείμενό του στο θρυλικό περιοδικό *Radical Software*¹² προτείνει τρόπους για την αξιοποίηση των νέων μέσων από τους «επαναστάτες» και τους «underground», ώστε να μπορούν να «μεταφράζουν» τις κυρίαρχες «αναπαραστάσεις» της πολιτικής επικαιρότητας από τα ΜΜΕ, να ενημερώνονται και να επικοινωνούν (μάλιστα αναφέρεται και στη δικτατορία στην Ελλάδα και

υποστηρίζει ότι οι Έλληνες αντιστασιακοί δεν θα είχαν ηττηθεί, εάν είχαν πρόσβαση στις νέες τεχνολογίες).¹³

Αν και το μέλλον έδειχνε να βρίσκεται στον Νέο Κόσμο, τόσο για τον Κάλας όσο και για τον Τάκι, για διαφορετικούς λόγους, θα πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι αντίστοιχες πρώιμες έρευνες εδράζονταν αρχικά στην Ευρώπη, ενώ οι ΗΠΑ ακολούθησαν με καθυστέρηση πέντε ή δέκα ετών.¹⁴ Αντίστοιχα, το CAVS ιδρύθηκε από τον Ούγρο Gyorgy Kepes, κοινών της διδασκαλίας του Bauhaus, αλλά και της Ντανταϊστικής αισθητικής, ο οποίος είχε διδάξει πρώτα στο New Bauhaus στο Σικάγο, κατόπιν πρόσκλησης του László Moholy-Nagy. Τον διαδέχτηκε ο γερμανικής καταγωγής καλλιτέχνης Otto Piene, σημαντικός εκπρόσωπος της κινητικής τέχνης, ο οποίος μαζί με τον Τάκι ανήκαν στους πρώτους υποτρόφους του CAVS.

«Το Μαγνητικό Πουθενά» ή ο «Κανένας»

Ο Τάκις, όπως επισημαίνει ο Γιώργος Γιάνναρης, ήταν ο ένας από τους δύο ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνες (η άλλη ήταν η Χρύσα), με τους οποίους συνδέθηκε φιλικά ο Κάλας και μελέτησε το έργο τους.¹⁵ Η συνεργασία τους θα ξεκινήσει με κείμενα του Κάλας για το έργο του Τάκι –αρχής γενομένης το 1962–, θα συνεχίσει με τη συμμετοχή του καλλιτέχνη σε εκθέσεις που επιμελήθηκε ο Κάλας,¹⁶ ο οποίος θα του αφιερώσει, επίσης, εκτενές κείμενο στο βιβλίο που συνέγραψε με την Έλενα, *Icons and Images of the Sixties* (1971),¹⁷ και θα καταλήξει στην πρώτη μονογραφία για τον Τάκι από την Έλενα και τον Νικόλα Κάλας το 1984. Σημαντικό τεκμήριο της προσωπικής και πνευματικής τους σχέσης συνιστά και η αλληλογραφία τους από το 1960 έως το 1983, η οποία φυλάσσεται στο Αρχείο Κάλας, στη Βιβλιοθήκη Βορείων Χωρών, μαζί με χειρόγραφα του Κάλας και έντυπο υλικό γύρω από το έργο του Τάκι.¹⁸

Το 1960, το άστρο του Τάκι μόλις είχε ξεκινήσει να διαγράφει την ανοδική τροχιά του, με τη συμμετοχή του στην έκθεση *Νέες Μορφές, Νέα Μέσα* (New Forms, New Media) στην γκαλερί Martha Jackson και την πρώτη του ατομική στη Νέα Υόρκη, στην γκαλερί του Αλέξανδρου Ιόλα. Το 1961, ο Τάκις, ίσως με αφορμή τη δεύτερη ατομική του έκθεση στην γκαλερί του Ιόλα τον Νοέμβριο, αλλά και την αγορά έργου του από το Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης της Νέας Υόρκης (MoMA),¹⁹ επισκέπτεται για πρώτη φορά τη μητρόπολη του μεταπολεμικού μοντερνισμού, όπου «γνωρίζει την Greta Garbo και το Marcel Duchamp» μέσω του Κάλας.²⁰ Μέχρι το 1967, το έργο του Τάκι θα έχει ήδη αρχίσει να συμπεριλαμβάνεται σε όλες τις σημαντικές εκθέσεις γύρω από την κινητική τέχνη και, γενικότερα, τη σχέση της τέχνης με την επιστήμη και την τεχνολογία στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ, καθώς και σε σχετικές μελέτες κριτικών και θεωρητικών, όπως οι Frank Popper, Michael Compton και Gyorgy Kepes.

Τα χρόνια εκείνα για τον Κάλας ξεκινά μια νέα περίο-

δος, καθώς στρέφεται εκ νέου στην τέχνη, την κριτική και την επιμέλεια εκθέσεων, μετά τη συνάντησή του με τους Robert Rauschenberg και Jasper Johns γύρω στο 1958, ύστερα από πρόσκληση στην γκαλερί Leo Castelli.²¹ Μέχρι τότε, από το 1947, ο Κάλας, όπως εξομολογείται εκ των υστέρων στον Cummings, έβλεπε αδιέξοδα και το τέλος, το τέλος του υπερρεαλισμού στην Αμερική και τη συντριβή των «ψευδαισθήσεών του» γύρω από την πολιτική, και έτσι είχε ξεκινήσει μια περίοδος αποχής, καθώς, θα προσθέταμε, τη δεκαετία του 1950 η Αμερική εισέρχεται στην περίοδο του Μακαρθισμού.²²

Ανάμεσα στις γραμμές των επιστολών που ανταλλάσσουν οι δύο άνδρες, ζωντανεύουν το milieu της καλλιτεχνικής σκηνής και οι υλικές συνθήκες διακίνησης της τέχνης στις αγορές του Παρισιού και της Νέας Υόρκης, ενώ, έστω στιγμιαία, φωτίζονται και παρασκήνια των καλλιτεχνικών πραγμάτων στην Ελλάδα.²³ Τα πρώτα γράμματα είναι στα ελληνικά και η σχέση φαίνεται να είναι άνιση: ως νεότερος, ο Τάκις επιχειρεί να κάνει τον Κάλας κοινωνό των ιδεών και του έργου του, εκφράζεται με σεβασμό, κλείνει τις επιστολές του «με αγάπη» και ζητά υποστήριξη, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια. Ο Τάκις δείχνει στον Κάλας εμπιστοσύνη και του ζητά συμβουλές, ενώ φαίνεται πως ο Κάλας λειτουργούσε παράλληλα και ως μεσάζοντας μεταξύ του Τάκι και της καλλιτεχνικής σκηνής και της αγοράς της Νέας Υόρκης.²⁴

Το πρώτο κείμενο για τον Τάκι, ο Κάλας το έγραψε το 1962 για την έκθεση μαγνητικών γλυπτών στην γκαλερί του ιστορικού τέχνης και επιμελητή, Arturo Schwarz, μια γκαλερί προσανατολισμένη στο Νταντά και τον Υπερρεαλισμό. Με αυτό το πολύ ενδιαφέρον κείμενο ο Κάλας φαίνεται να εντάσσει στα θεωρητικά του ενδιαφέροντα τον Τάκι. Παράλληλα, το 1969, στη θερμή κριτική του για την αναδρομική έκθεση του καλλιτέχνη στο MIT,²⁵ υποστηρίζει την κίνηση του Τάκι, να αποσύρει το έργο του από την περίφημη έκθεση, *The Machine as Seen at the End of the Mechanical Age*.²⁶ Η χειρονομία αυτή έμεινε ιστορική, καθώς εγκαινίασε το Art Workers' Coalition και τη συμπαράταξη των καλλιτεχνών με τα κοινωνικά κινήματα.²⁷

Από την αλληλογραφία τους, όμως, συνάγεται πως ο Κάλας ήταν σχεδόν πειστικά παραινετικός και αρκετά κριτικός. Ιδιαίτερα διαφωτιστική σχετικά είναι μια τετρασέλιδη χειρόγραφη επιστολή του Τάκι, που πρέπει να γράφτηκε τον Νοέμβριο του 1963.²⁸ Σε αυτήν, ο Τάκις παραθέτει και αριθμεί έξι σημεία της κριτικής του Κάλας και απαντά: τα δύο αφορούν τις αμφιβολίες του Κάλας για τα έργα με φως, για τα οποία εμφανίζεται να διστάζει να γράψει. Πρόκειται για τη σειρά *Télelumières* (1961), με την οποία ο Τάκις εισάγει στη γλυπτική του τη χρήση του ηλεκτρισμού για την παραγωγή φωτός.²⁹ Κατά την κρίση του Κάλας, η τελευταία έκθεση του Τάκι στην γκαλερί του Ιόλα στη Νέα Υόρκη,³⁰ που περιλάμβανε και *Τηλεφώτα*, δεν εί-

χε επιτυχία.³¹ Στην κριτική αυτή, καθώς και στην παραίνεση του Κάλας, να ζήσει καιρό στη Νέα Υόρκη, γιατί είναι το «κέντρο των αναζητήσεων» και θα βοηθήσει στην επιτυχία του, ο Τάκις απαντά διεξοδικά: αναφέρεται στην καλλιτεχνική σκηνή στη Νέα Υόρκη και το Παρίσι αντιστικτικά, ενώ υπαινίσσεται ότι στο Παρίσι αναδύεται μια νέα εποχή, που ο Κάλας δεν γνωρίζει, και αντιπαραθέτει το νεαρό της ηλικίας του δικού του Παρισινού και Νεοϋρκέζικου κοινού στην εμπειρία του Κάλας και των «ιερών τεράτων» του καλλιτεχνικού του κύκλου.³² Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε συνδυάζοντας αναφορές σε εκθέσεις, πρόσωπα και ημερομηνίες, η επιστολή και η προστριβή με τον Κάλας φαίνεται πως είχαν ως αφορμή το έργο με το οποίο θα συμμετείχε ο Τάκις στην έκθεση του Κάλας, *For Eyes and Ears*. Ο Τάκις τού γράφει: «Αυτήν τη στιγμή φτιάχνω ανάγλυφα μαγνητικά και μαγνήτες [με:] φως με λάμπες παρόμοιες μ' αυτή που σου έστειλα για την έκθεσή σου»,³³ ενώ απαντά χλιαρά στην προτροπή του Κάλας να συνεργαστεί με τον Earl Brown.³⁴

Ιδιαίτερα θιγμένος φαίνεται ο Τάκις από τους υπαινιγμούς του Κάλας ότι στα *Τηλεφώτα* καταφεύγει σε ευκολίες,³⁵ και απαντά: «Πάνε αρκετά χρόνια που δεν ψάχνω για καμιά λύση στη Γλυπτική. Εκείνο που με ενδιαφέρει είναι πώς να δείξω τις ιδέες μου και πίστεις μου με τον καλύτερο τρόπο. Την εποχή που εσπούδαζα έψαχνα για λύσεις. (εσπούδασα παρατηρώντας μόνος μου). Τώρα ψάχνω να βρω όπως ο Πολύφημος έψαχνε τυφλός όντας τον ΚΑΝΕΙΣ. Με ενδιαφέρει να πιάσω αυτόν τον ΚΑΝΕΙΣ. Και να τον δείξω στους άλλους. Τα αντικείμενα στεκόμενα (Μαγνήτης) στον αέρα δείχνουν την ύπαρξη του ΚΑΝΕΙΣ στον αέρα. Όπως όταν κινούνται από αυτήν τη δύναμη. Το φως επίσης. Υποδεικνύουν την ύπαρξή τους μέσω των vibration[s]».³⁶

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο Τάκις τελικά ακολούθησε τη συμβουλή του Κάλας και συνεργάστηκε με τον Earl Brown στο *Sound of Void* (1963),³⁷ στο έργο δηλαδή με το οποίο συμμετείχε στην έκθεση του Κάλας, *For Eyes and Ears*, είτε γιατί εκτιμούσε τη γνώμη του είτε γιατί είχε ανάγκη την υποστήριξή του.³⁸ Το έργο αυτό, το οποίο παρήγαγε ήχο και όχι φως, παρότι χρησιμοποιήθηκε ο ηλεκτρισμός, θεωρείται και το πρώτο έργο του Τάκι που παρήγαγε ήχο.³⁹ Από την άλλη πλευρά, ο Κάλας, με εξαίρεση τη μονογραφία του 1984, όπου αναφέρεται αναγκαστικά σε όλη την πορεία του Τάκι, τόσο στις κριτικές του για το έργο του όσο και στο *Icons and Images*, γράφει μόνο για τα μαγνητικά γλυπτά και τα *Σινιάλα*.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα, λοιπόν, να προτείνω μια ανάγνωση των κριτικών κειμένων του Κάλας για τα *Σινιάλα* και τα μαγνητικά *Τηλεγλυπτά* του Τάκι υπό το φως ενός άρθρου του που δημοσιεύτηκε στο *College Art Journal*⁴⁰ το 1948, με τίτλο «Ο Λαοκόων: μία προσέγγιση στην κριτική της τέχνης».⁴¹ Η αναφορά στον Λαοκόοντα

συνδέεται με το αντικείμενο της σύγκρουσής του με τον Clement Greenberg το 1940, όταν ο Κάλας, με άρθρο του στο *View*,⁴² στρέφει τα βέλη του ενάντια στις θέσεις του Greenberg, όπως διατυπώθηκαν στο *Towards a Newer Laocoön*.⁴³ Η διαμάχη αφορά το «ut pictura poesis», την επαναφορά του ανταγωνισμού των τεχνών (*paragone*) με νέους όρους. Ο Greenberg επικαλείται τον Λαοκόοντα του Lessing, «ένα δοκίμιο επάνω στα όρια της ζωγραφικής και της ποίησης»,⁴⁴ για να υποστηρίξει την αυτονομία των τεχνών, εν τέλει, την αφαίρεση της Σχολής της Νέας Υόρκης, απαξιώνοντας τον υπερρεαλισμό.

Στο άρθρο του 1948, ο Κάλας πιστεύω πως επιχειρήσε να εμβαθύνει και να συστηματοποιήσει τα επιχειρήματά του, και εστιάζει στη σχέση της τέχνης, του καλλιτέχνη και του κριτικού με την πραγματικότητα. Ουσιαστικά, και όσον αφορά την κριτική και τη θεωρία της τέχνης, εργάζεται την εξισορρόπηση των υποκειμενιστικών (κατά Κάλας, η Μαρξική και η Φροϋδική) με τις αντικειμενιστικές προσεγγίσεις (η εικονολογική μέθοδος [Panofsky] και η θεωρία Gestalt).⁴⁵ Παράλληλα, θέτει εκ νέου το ζήτημα της ασυμφιλίωτης σύγκρουσης μεταξύ των δύο συστημάτων απεικόνισης, αφενός εκείνων που διατηρούν την άμεση επαφή με τον εξωτερικό κόσμο, ακόμη και αν επιχειρούν τη βίαιη ανατάραξή του, και αφετέρου εκείνων που έρχονται σε απόλυτη ρήξη με το αισθητό εμμένοντας στην αυτονομία του έργου τέχνης.⁴⁶ Ο ίδιος προτείνει τη συμφιλίωση των δύο αυτών άκρων στο επίπεδο του ειδικού και συγκεκριμένου, της τέχνης της ίδιας,⁴⁷ και στο άρθρο αυτό εξετάζει τα παραπάνω ζητήματα τοποθετώντας τα σε ένα ευρύτερο φιλοσοφικό και θεωρητικό πλαίσιο που αφορά τις παραμέτρους οι οποίες επηρεάζουν τη γνωστική λειτουργία και τον βαθμό αντικειμενικότητας της επιστημονικής γνώσης.⁴⁸

Ουσιαστικά, και έτσι καταλήγει στο άρθρο του, συντάσσεται με τον Gaston Bachelard που στο *La formation de l'esprit scientifique, contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*⁴⁹ διαπιστώνει ότι στον 20ό αι. φαίνεται ότι αναπτύχθηκε ένα είδος επιστημονικής σκέψης ενάντια στο φυσικό αίσθημα και προτείνει ως λογική συνέπεια την ανάγκη να «... αναπτυχθεί μια θεωρία της αντικειμενικότητας ενάντιος [/opposed to the object] στο αντικείμενο».⁵⁰ Στο ρηξικέλευθο επιστημολογικό έργο του Bachelard, ο Κάλας βρίσκει την αναγνώριση της σημασίας της ψυχανάλυσης για τη γνωστική λειτουργία, καθώς η ψυχανάλυση κατά τον Bachelard συμβάλλει στην άρση των «επιστημολογικών εμποδίων» απέναντι στη γνωστική λειτουργία και στην αντικειμενική σκέψη, εμποδίων που δημιουργούν οι σκόπελοι του εμπειρισμού, των «κρυμμένων παθών και ασυνείδητων ιδεών», καθώς και των αξιακών πολιτισμικών φορτίων.⁵¹

Σε αντιστοιχία, στη μοντέρνα τέχνη, σημειώνει ο Κάλας, η απομάκρυνση του κυβισμού από την αναπαράσταση του αντιληπτού μέσω των αισθήσεων, και του υπερ-

ρεαλισμού από το συνειδητό, είχε ως αποτέλεσμα έργα δυσνόητα για το ευρύ κοινό. Η νέα αυτή πραγματικότητα συνεπάγεται έναν νέο ρόλο και για τον κριτικό, αυτόν του ερευνητή, του χαρίζει αυτονομία από το κοινό και από τον καλλιτέχνη εξίσου, και προϋποθέτει αυτός να είναι δημιουργικός, «με την ποιητική έννοια του όρου».⁵²

Ως προσφορότερη μέθοδο για την ανάλυση του έργου τέχνης, ο Κάλας προκρίνει την ψυχαναλυτική προσέγγιση και προβαίνει στην εξέταση των ψυχαναλυτικών θεωριών του Freud και του Jung.⁵³ Στη συνέχεια, προτείνει ως παράλληλη της αντίθεσης μεταξύ αφαίρεσης και παραστατικής τέχνης σε ψυχαναλυτικό επίπεδο, τη σχέση που διατηρεί με την πραγματικότητα η ναρκισσιστική προσωπικότητα από τη μία, και η αντικειμενοστραφής προσωπικότητα (*object-loving personality*) από την άλλη. Σε αυτό το σημείο στηρίζεται σε ένα άρθρο του Αυστριακού ψυχαναλυτή Robert Wälder, μαθητή της Anna Freud, με θέμα τον μηχανισμό των ψυχώσεων, ένα άρθρο που θεωρείται προδρομικό στην εξέταση του ναρκισσισμού ως διαταραχής. Στα χαρακτηριστικά της ναρκισσιστικής προσωπικότητας ο Wälder συγκαταλέγει την εξαιρετική αναλυτική ικανότητα και την κλίση προς την αφηρημένη σκέψη, και, όπως σημειώνει ο Κάλας, τυπικό παράδειγμα της ναρκισσιστικής «μετουσίωσης» στην επιστήμη είναι η μαθηματική σκέψη (που λειτουργεί υπό το κράτος του λογικού καταναγκασμού), ενώ στην τέχνη η αφαίρεση.⁵⁴ Αντίθετα, ο αντικειμενοστραφής καλλιτέχνης, καθώς ενδιαφέρεται για το συγκεκριμένο αντικείμενο όπως ο μηχανικός ή ο ιστορικός για τα γεγονότα, βρίσκεται πιο κοντά από οποιοδήποτε είδος καλλιτέχνη στην επιστήμη.⁵⁵

Για την ένταξη του έργου τέχνης στην ιστορία, ο Κάλας εισάγει ένα νέο αντιθετικό ζεύγος, αυτό του Κλασικού ή του Μπαρόκ/Ρομαντικού,⁵⁶ στο οποίο υπάγονται όλοι οι καλλιτέχνες, τόσο οι ναρκισσιστικές προσωπικότητες όσο και οι αντικειμενοστραφείς. Εδώ υιοθετεί τον ρόλο που συστήνει παρακάτω σε όσους κριτικούς αντιμετωπίζουν την τέχνη ως απελευθερωτική δύναμη, επανερμηνεύει, δηλαδή, τις κλασικές αισθητικές θεωρίες με τους όρους της «μοντέρνας ψυχολογίας».⁵⁷ Ειδικότερα, ερμηνεύει τον ορισμό του Κλασικισμού από τον Hegel με ψυχαναλυτικούς όρους και αποφαίνεται πως δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα της υποταγής σε μια εντολή, δεν μπορεί παρά να προέρχεται από το υπερεγώ, παρότι αυτό συγχέεται με τη «φωνή του Θεού».⁵⁸ Αντίθετα, η εξέγερση απέναντι στην καθεστηκυία τάξη μπορεί μερικές φορές να οδηγήσει τον καλλιτέχνη στην ελεύθερη έκφραση της ευαισθησίας του. Αυτός ο καλλιτέχνης, σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, έχει χαρακτηριστεί ως «Μπαρόκ», «Ρομαντικός», «Υπερρεαλιστής». Αντικειμενοστραφείς καλλιτέχνες που εξεγείρονται ενάντια στην τάξη μέσα από την επιλογή των θεματικών τους και τον πειραματισμό με τις τεχνικές είναι, κατά τον Κάλας, οι υπερρεαλιστές, Max Ernst και Yves Tanguy.⁵⁹

Και επιστρέφοντας στην αρχή, στο ζητούμενο της σύνθεσης υποκειμενισμού και αντικειμενισμού, παράστασης και αφαίρεσης, ο Κάλας υποστηρίζει τη μέση οδό που ακολουθούν οι Bachelard και Breton – ο δεύτερος αναδεικνύοντας τη σημασία του ονείρου ως πηγής έμπνευσης και ζωγραφικού θέματος.⁶⁰ Τέλος, η τέχνη μπορεί επίσης να επωφεληθεί από την άρση των ταμπού στην επιστήμη, η τέχνη δεν είναι φυγή από την πραγματικότητα, μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την πραγματικότητα.⁶¹ Είναι σαφές ότι ο Κάλας προσδίδει μία γνωστική λειτουργία στην τέχνη, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της οποίας, πάντως, προϋποθέτουν την κατά Bachelard ψυχανάλυση της γνώσης.

Στο πρώτο του, ήδη, κριτικό κείμενο για την έκθεση του Τάκι το 1962, με τίτλο, «Το Μαγνητικό Πουθενά του Τάκι», ο Κάλας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Τάκις ανοίγει το δρόμο, για έναν αγώνα, «μετά τον Λαοκόοντα». Η αναφορά στον Λαοκόοντα εδώ φαίνεται να έχει διττή σημασία: όπως γίνεται σαφέστερο στο, μεταγενέστερο, *Images and Icons of the Sixties*, η αναφορά στο γλυπτό σύμπλεγμα του Λαοκόοντα υποδηλώνει το αποφασιστικής, για τον Κάλας, σημασίας κριτήριο της μορφής και της αισθητικής της επεξεργασίας.⁶²

Σε δεύτερο επίπεδο, αν διαβάσει κανείς τα κριτικά κείμενα της περιόδου 1962-1969, φαίνεται πως τα *μαγνητικά* γλυπτά του Τάκι εκπληρώνουν κατά τον Κάλας τον στόχο της σύνθεσης που προτείνει στο άρθρο του 1948, όσον αφορά τη σχέση του έργου τέχνης με το πραγματικό, αλλά και την επιστήμη. Τα γλυπτά του Τάκι δεν αποτελούν γεωμετρικές συνθέσεις (όπως π.χ. του George Rickey), αλλά συναρμογές από πραγματικά υλικά αντικείμενα (*readymades*) όπως οι μαγνήτες, μηχανικά μέρη κ.ά., συναρμογές δηλαδή που λειτουργούν μεν κατόπιν της εφαρμογής της επιστημονικής γνώσης και μετά από την ανθρώπινη επέμβαση, αλλά υπόκεινται στους φυσικούς νόμους (μαγνητισμός, αιολική ενέργεια), ενώ, παράλληλα, εμπερικλείουν άυλη ενέργεια και παράγουν ήχο.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε δηλαδή ότι τα μαγνητικά γλυπτά και τα *Σινιάλα* ανταποκρίνονται στα κριτήρια που θέτει ο Κάλας στο άρθρο του 1948, μιας τέχνης αντικειμενοστραφούς, η οποία, όμως, δεν αναπαριστά, αλλά αφορμάται από και εμπεριέχει το πραγματικό, χωρίς να είναι ρεαλιστική, διότι, ακόμη, στα έργα του γλύπτη Τάκι τίθεται εκ νέου το ζήτημα του πραγματικού: πραγματική είναι η ενέργεια, αλλά άυλη και αόρατη και δεν μπορεί να παρασταθεί παρά μόνο μέσω της κίνησης, να γίνει ορατή μέσω των συνεπειών του μαγνητισμού (ή, αργότερα, αισθητή μέσω του ήχου). Αόρατοι και οι ήχοι του σύμπαντος που ο Τάκις θέλει να συλλάβει, το «αόρατο» υποστασιοποιημένο ως ο «ΚΑΝΕΙΣ» που επιχειρεί να συλλάβει ο τυφλός Πολύφημος, στις επιστολές του στον Κάλας, η μόνη επαφή του Κύκλωπα με την παράσταση/εικόνα και τη

ζωή. Τα έργα του Τάκι πληρούν, έτσι, και το κριτήριο του «μαγικού»: «Τα πεδία έντασης του Τάκι μάς συνεπαίρουν με το σκοτάδι της μαγείας τους».⁶³ Εξίσου μαγικά θα πρέπει να θεωρούσε ο Κάλας και τα έργα Αντι-βαρύτητας, που επιχειρούσαν να ανατρέψουν τον νόμο της βαρύτητας με τη χρήση του μαγνητισμού, όπως και τη μεταφυσική διάσταση του έργου του Τάκι, το όνειρό του, τα έργα του να αντηχούν τον ήχο του σύμπαντος.

Η εισαγωγή του χρόνου με ποικίλους τρόπους στο έργο (που μοιάζει να ανασκευάζει τη διάκριση του Lessing μεταξύ της ποίησης, που λειτουργεί στον χρόνο, και της ζωγραφικής, που λειτουργεί στον χώρο)⁶⁴ και η αίσθηση του «ανησυχαστικού», στα όρια του «ενοχλητικού», και η εφαρμογή της λειτουργίας φυσικών νόμων χωρίς πρακτικό σκοπό προσδίδουν στο «Μαγνητικό Πουθενά του Τάκι» την ποιότητα του ποιητικού, καθώς αυτό διανοίγει τον δρόμο για το «ονειρικό». Με τα λόγια του Κάλας: «Υπάρχει τίποτε πιο ανησυχαστικό από ένα μαγνητικό εκκρεμές, που σημειώνει τον χρόνο πάνω σε έναν συνδυασμό από πέντε πυξίδες... που δονούνται μέσα στον κύκλο του πουθενά, περισσότερο ενοχλητικό από πέντε δάχτυλα που, ως άλλοι κατήγοροι, δείχνουν προς το κενό ενός μονόχρωμου καμβά, περισσότερο συγκλονιστικό από τέλειες σφαίρες και κυλίνδρους που χορεύουν σπασμωδικά γύρω από ένα ειδώλιο αφαιρετικό; Ας υπάρχει μια επιστημονική εξήγηση του μαγνητισμού, η ποιητικότητα της τέχνης απαιτεί την αναστολή της διαβεβαίωσης της Γνώσης, ενώ η αγωνία αφυπνίζει την ευαισθησία μας στις ονειρικές ιδιότητες των αντικειμένων».⁶⁵

Στην κριτική του για την έκθεση του Τάκι στην γκαλερί Howard Wise (*Arts Magazine*, 1967), ο Κάλας προσθέτει στα μετα-Λαοοικονικά ποιοτικά χαρακτηριστικά την επικοινωνία αντί για την κίνηση στα *Σινιάλα*, έργα που προέκυψαν από την παρατήρηση των ραντάρ των αεροδρομίων, και επισημαίνει το στοιχείο του τυχαίου στην παραγωγή του ήχου.⁶⁶

Στο *Icons and Images of the Sixties* (1971), στην εκτενή του αναφορά στο έργο του Τάκι, στο κεφάλαιο για την Κινητική Τέχνη,⁶⁷ τονίζει και πάλι την υπερρεαλιστική, την ονειρική και υπερβατική διάσταση του έργου, και επανέρχεται στο κριτήριο της αισθητικής αναζήτησης γύρω από τη μορφή του έργου τέχνης. Ο Κάλας διακρίνει δύο βασικές κατηγορίες κινητικής γλυπτικής τη δεκαετία του 1960: α) αυτή που περιλαμβάνει έργα καλλιτεχνών (οι Τάκις, Tsai, Haacke και λίγοι ακόμη) που «δραματοποιούν το μυστήριο της αόρατης ενέργειας» μέσω της κατάλληλης διαμόρφωσης των δομικών στοιχείων του έργου σε επίπεδο μορφής, και β) εκείνη που περιλαμβάνει πολυάριθμους καλλιτέχνες οι οποίοι παράγουν εντυπωσιακά εφέ χωρίς να εργάζονται επάνω στη μορφή του έργου.⁶⁸

Είναι χαρακτηριστικό πως, τόσο στο *Icons and Images*,

όσο και στη μονογραφία του 1984, ο Κάλας και η Έλενα Κάλας αναφέρονται στην κίνηση του Τάκι να αποσύρει το έργο του από την έκθεση *The Machine as Seen at the End of the Mechanical Age*, προσθέτοντας ότι δεν θα έπρεπε να είχε συμπεριληφθεί στην έκθεση εξαρχής, αφού ο ίδιος δεν ενδιαφέρεται για τη μηχανή αυτή καθεαυτή.⁶⁹ Παραθέτουν, μάλιστα, τα λόγια του ίδιου του Τάκι, πως ήταν «κατά της τεχνολογικής τέχνης» γιατί προτιμούσε να «ανακαλύπτει».⁷⁰ Στη μονογραφία, μάλιστα, στις περιγραφές των μεταγενέστερων έργων με φως, άλλοτε καταβάλλεται η προσπάθεια να αναγνωριστούν αναφορές στη μυθολογία και στοιχεία μιας ποιητικής, και άλλοτε περιγράφονται ως υπερφορτωμένα με εμφανή τα μηχανικά στοιχεία (καρμπιρατέρ, μπαταρίες κ.ά.).⁷¹

Ίσως, τελικά, οι ενστάσεις του Κάλας απέναντι στη χρήση του φωτός από τον Τάκι να συνδέονται με το γεγονός ότι το κύριο ενδιαφέρον του ήταν η «μετουσίωση» του αόρατου, με ψυχαναλυτικούς όρους, και το μυστήριο του αινίγματος⁷² με υπερρεαλιστικούς. Το ορατό διά γυμνού οφθαλμού φως φαίνεται να ήταν, για τον Κάλας, ο εχθρός του μαγικού, «σκοτεινού» στοιχείου των έργων του γλύπτη που εκείνος ύμνησε στα άρθρα του· αντίθετα, ο ήχος των μαγνητικών γλυπτών μπόρεσε να «κορέσει» «το κενό με την ένταση, όπως ο Mondrian πριν απ' αυτόν είχε γεμίσει το κενό με την εικόνα του λευκού».⁷³

Σημαντικότερο ακόμη από το αίνιγμα φαίνεται να είναι, όμως, για τον Κάλας το κριτήριο του πειραματισμού: η πειραματική τέχνη πρέπει να διακρίνεται όχι μόνο από την παραδοσιακή, αλλά και από την «αινιγματική», ακόμη και την υπερρεαλιστική. Το «αινιγματικό» παρέχει νέες εικόνες, ενώ το πειραματικό νέους τρόπους να βλέπουμε τα πράγματα. Ο Κάλας αναγνωρίζει στην ελευθερία του πειραματισμού και της κατάκτησης και διάχυσης νέων γνώσεων μία επαναστατική δυναμική.⁷⁴

Αυτήν την πολιτική διάσταση που αναγνώριζε ο Κάλας στη δυνατότητα αξιοποίησης της επιστημονικής γνώσης και της τεχνολογίας από την τέχνη δεν την θέτει ευθέως στις κριτικές του. Την απελευθερωτική, εξεγερσιακή δύναμη της τέχνης, ο ίδιος δεν την αναγνώριζε στη στάση των Beat, όπως ο Τάκις.⁷⁵ Οι εκλεκτικές συγγένειες της σκέψης του ποιητή με το έργο του γλύπτη φαίνεται να συνίστανται σε όσα προφητικά επισημαίνει, όταν γράφει με αφορμή τα πειράματα του Rauschenberg στο EAT: «Η εμπλοκή του καλλιτέχνη με την τεχνολογία θα καταστήσει τον καλλιτέχνη υπόδουλο στην επιστήμη. Έτσι, η σύντομη περίοδος της αυτονομίας της τέχνης... από την εκκλησία και το κράτος θα έχουν λήξει... Η ιστορική διαδικασία της καλλιτεχνικής εξέλιξης, αντίθετα, απαιτεί ο καλλιτέχνης να εντείνει τις κοινωνικές αντιφάσεις που προκαλούν οι τεχνολογικές εξελίξεις και να αντιπαραθέσει την αμφιβολία στη βεβαιότητα, τον φόβο στις ψευδαισθήσεις και τους ποιητές στους φακίρηδες».⁷⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή της εισήγησης μου με τίτλο «Κάλας & Τάκις: Τέχνη, επιστήμη και “ποιητική αλήθεια” στην “εποχή των αντιφάσεων”», στο διεθνές συμπόσιο *Για τον Νικόλαο Κάλας* (Regarding Nicolas Calas), Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 21-22 Οκτωβρίου 2016.
2. Joseph Nechvatal, «Origins of Virtualism: An Interview with Frank Popper», *Art Journal*, Άνοιξη 2004, τόμ. 63, τχ. 1, σ. 62, DOI: 10.1080/00043249.2004.10791116.
3. Ο Κάλας έγραψε, ουσιαστικά, τέσσερα τεχνοκριτικά κείμενα για τον Τάκι, τα οποία αναδημοσιεύτηκαν στους καταλόγους των αναδρομικών εκθέσεων του Τάκι και αποτέλεσαν τη «βάση» για το κείμενο της μονογραφίας του 1984: 1) «Takis' Magnetic Nowhere», κείμενο στα ιταλικά, γαλλικά και αγγλικά, στο *Takis*, κατ. ατομ. έκθ. του Τάκι στην γκαλερί Schwarz, Μιλάνο, 1962, αναδ. *Signals Newsbulletin*, τόμ. 1, τχ. 3-4, 10-11/ 1964, σ. 22· αναδ. στο *Takis. Magnetic Sculpture*, κατ. ατομ. έκθ., γκ. Howard Wise, Νέα Υόρκη, 1967, και στο *Takis*, κατ. ατομ. έκθ., Centre National d'Art Contemporain, CNAC Archives, Παρίσι (: nouvelle série no 6), 1972, σ. 18· 2) «Takis», *XX Siècle*, Παρίσι, τχ. 24, 12/1964, σ. 82-85, αναδ. στο *Takis*, κατ. αναδ. έκθ., Galerie Nationale du Jeu de Paume, Jeu de Paume, Παρίσι, 1993, και στα ελληνικά, στο *Takis*, κατ. αναδ. έκθ. «Εργοστάσιο», Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Αθήνας, Αθήνα, περ. 1993, σ. 22, και *Συντέλεια*, τχ. 8-9, Άνοιξη-Καλοκαίρι 1995, σ. 76-79· 3) «Takis», *Arts Magazine*, 4/1967, κριτική για την έκθεση του Τάκι στην γκαλερί Howard Wise, Νέα Υόρκη, 1967· 4) «Takis' Magnetic Attractions», *Arts Magazine*, 2/1969. Βλ. επίσης, «Takis», στο Nicolas Calas and Elena Calas, *Icons and Images of the Sixties*, Νέα Υόρκη, E.P. Dutton & Co., 1971, σ. 288-291· Hélène et Nicolas Calas, *Takis* (με πρόλογο του Pierre Restany και κείμενα, εκτός των Κάλας, των Gregory Corso, William Burroughs), Éditions Galilée, Παρίσι 1984.
4. «Η Τέχνη την Εποχή της Διακύβευσης», στο Νικόλας Κάλας, *Η Τέχνη την Εποχή της Διακύβευσης και Άλλα Δοκίμια*, Αγρα, Αθήνα 1997, σ. 202.
5. Στο εξής, CAVS.
6. Elena and Nicolas Calas, *Icons & Images*, ό.π., σ. 308-311. Συνέντευξη στον Paul Cummings, βλ. Σπήλιος Αργυρόπουλος και Βασιλική Κολοκοτρώνη (επιμ. & μετάφραση), *Νικόλαος Κάλας. Βίος και Πολιτεία. Η Συνέντευξη για τα Αρχεία Αμερικανικής Τέχνης το 1977*, Ύψιλον, Αθήνα 2012, σ. 79.
7. *Σύγχρονη Τέχνη και Παράδοση*, Πρακτικά Εισηγήσεων και Συζητήσεων στο Δεύτερο Συμπόσιο, Σύνδεσμος Σύγχρονης Τέχνης, Αθήνα 1981, σ. 56.
8. *Σύγχρονη Τέχνη και Παράδοση*, ό.π., σ. 57.
9. Αυτήν τη φράση γράφει για πρώτη φορά στην αυτοβιογραφία του, *Estafilades* (1961), απόσπασμα της οποίας αναδημοσιεύεται στα ελληνικά, στον κατάλογο της αναδρομικής του έκθεσης στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας, σ. 34.
10. Το ξενοδοχείο στο οποίο ο Τάκις συγκατοικούσε με τους Beat στο Παρίσι.
11. Το απόσπασμα προέρχεται από την αυτοβιογραφία του Τάκι, *Estafilades* (Παρίσι, 1961), αναδ. στα ελληνικά, κατ. ΑΣΚΤ, σ. 38-39.
12. Το *Radical Software* ήταν ένα περιοδικό για τη βίντεο art ως μέσο κριτικής και ακτιβιστικής παρέμβασης στους τρόπους διάχυσης και ελέγχου της πληροφορίας από τα ΜΜΕ και σημαντικούς πυρήνες ζύμωσης των νέων ιδεών. Συνολικά, κυκλοφόρησαν 11 τεύχη από το 1970 έως το 1974.
13. Takis, «Technology Against Technology=Anti-Tech» (αποσπάσματα), *Radical Software*, τόμ. 1, τχ. 2 (αφιέρωμα: *The Electromagnetic Spectrum*), Φθινόπωρο 1970, σ. 8.
14. Jack Burnham, *Beyond Modern Sculpture. The Effects of Science and Technology on the Sculpture of this Century*, Νέα Υόρκη, George Braziller, 1968, σ. 343. Επισημαίνεται στο Edward A. Schanken, «From Cybernetics to Telematics: The Art, Pedagogy, and Theory of Roy Ascott» στο Roy Ascott, *Telematic Embrace: Visionary Theories of Art, Technology, and Consciousness*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 2003, σ. 17. Ο Burnham υπήρξε από τους πρώτους που προσέγγισε τη σύγχρονη τέχνη υπό το πρίσμα της κυβερνητικής.
15. Γιώργος Γιάνναρης, *Η ελληνική πρωτοπορία. Νικόλας Κάλας - Θεόδωρος Ντόρρος*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2005, σ. 109.
16. *For Eyes & Ears*, γκαλερί Cordier & Ekstrom, Νέα Υόρκη, 3-25/1/1964, και *Games Without Rules*, Fischbach Gallery, 29/3-16 (ή 18)/4/1966. Σχετικά με τις εκθέσεις αυτές, βλ. Irini Marinaki, *Nicolas Calas: Critic and Curator*, διδ. διατριβή, Birkbeck (University of London), 2012.
17. Αν και υπογράφουν χωριστά επί μέρους κείμενα, και το κείμενο για τον Τάκι το υπογράφει ο ίδιος ο Κάλας («N.C.»).
18. Όλες οι επιστολές που αναφέρονται ανήκουν στο Αρχείο Κάλας της Βιβλιοθήκης των Βορείων Χωρών και παρατίθενται σύμφωνα με το σύστημα αρχειοθέτησης από τη Lena Hoff. Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Αρχείο Βορείων Χωρών που έθεσε στη διάθεσή μου προς μελέτη υλικό από το Αρχείο Κάλας.
19. Όπως σημειώνεται στο Δελτίο Τύπου της έκθεσης των πρόσφατων αποκτημάτων του Μουσείου (*Recent Acquisitions to the Museum Collection*, 11/1962-1/1963), στις αγορές του 1961 περιλαμβάνεται και ένα *Μαγνητικό Γλυπτό* του Τάκι του 1961, το οποίο, μάλιστα, συγκαταλέγεται στα τέσσερα έργα που είναι πολύ πιθανό να προκαλέσουν σχόλια («to arouse comment»). Συντάκτης Elizabeth Shaw, 14/11/1962, No 131, σ. 1, 7, https://www.moma.org/documents/moma_press-release_326294.pdf. Βλ. Επίσης, <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/2889?locale=en>.
20. Σύμφωνα με το Χρονολόγιο του Ιδρύματος Takis, <https://takisfoundation.org/el/chronologio/>.
21. Συνέντευξη στον Paul Cummings, βλ. Αργυρόπουλος και Κολοκοτρώνη ό.π., σ. 49.
22. Ειδικότερα, ο Κάλας είχε απογοητευτεί τόσο από την «υπαναχώρηση» του Μπρετόν «από την πολιτική γραμμή», όσο και από το γεγονός ότι η νέα, μεταπολεμική γενιά των Γάλλων υπερρεαλιστών ήταν απολιτική. Έτσι, αποφάσισε να μην επιστρέψει στην Ευρώπη και αφοσιώθηκε στη συνεργασία του με την ανθρωπολόγο Margaret Mead. Αργυρόπουλος και Κολοκοτρώνη, ό.π., σ. 47-50.
23. Στη δακτυλόγραφη επιστολή της 25ης/9/1977 στην αγγλική γλώσσα, ο Τάκις αναφέρεται στην πρόθεση του Ιόλα να προτείνει στον Καραμανλή, τον οποίο επρόκειτο να συναντήσει για το «θέμα του μουσείου», τον Κάλας και τον Χρήστο Ιωακειμίδη ως συμβούλους. Ο Τάκις κλείνει το θέμα σημειώνοντας: «Υποθέτω ότι ο Καραμανλής θα προχωρήσει μετά τις εκλογές, γιατί αυτός είναι που τρέχει πίσω απ' τον Ιόλα γι' αυτήν την ιστορία» («I suppose that Karamanlis will go ahead after the election because he's the one who runs after Iolas for this story»). (28) «Letters 4», 16. Correspondence reg. the exhibition «Objects» 1976-78, σ. 13.
24. Σε χειρόγραφη επιστολή του στις 22/11/1977, ο Κάλας ρωτάει τον Τάκι την τιμή πώλησης έργου του, ώστε να μεσολαβήσει και να μοιραστεί την προμήθεια με τη Marian Goodman. Ό.π.
25. «Takis' Magnetic Attractions», ό.π. Ο Κάλας γράφει για την έκθεση στην γκαλερί Howard Wise της Νέας Υόρκης, όπου και μεταφέρθηκε η έκθεση του MIT.

26. Ο Τάκις απέσυρε το έργο του που ανήκε στη συλλογή του Μουσείου, διότι εκτέθηκε χωρίς την άδειά του, και έθεσε, έτσι, θέμα πνευματικών δικαιωμάτων, ενώ με δήλωσή του ζητούσε ουσιαστικότερη επικοινωνία μεταξύ των μουσείων, των καλλιτεχνών και του κοινού. «Sculptor takes work out of Modern Museum Show», *The New York Times*, 4/1/1969.
27. Ο Κάλας συμμετείχε επίσης στο Art Workers' Coalition.
28. Βλ., (29) «Letters 5», 25. «Takis and Do 1960-1983+undated», 19. Η επιστολή φέρει σημειωμένο στην επάνω αριστερή άκρη της πρώτης σελίδας, «1/3'. Δεδομένου ότι ο Τάκις αναφέρεται στην αυτοβιογραφία του, *Estafilades*, και στα *Τελεφώτα*, η επιστολή πρέπει να γράφτηκε οπωσδήποτε μετά το 1961. Ακόμη, το γεγονός ότι ο Τάκις αναφέρεται στη συμβουλή του Κάλας να συνεργαστεί ο ίδιος με τον Earl Brown, στην οποία εμφανίζεται (στην επιστολή) να αντιδρά, αλλά τελικά την ακολούθησε σε έργο του 1963, με το οποίο συμμετείχε στην έκθεση *For Eyes and Ears*, τοποθετεί την επιστολή οπωσδήποτε πριν από τον Ιανουάριο του 1964 οπότε και έλαβε χώρα η έκθεση, και, ειδικότερα, το αργότερο το 1963, χρονιά δημιουργίας του έργου. Τέλος, η αναφορά σε άλλες δύο εκθέσεις του Τάκι στην επιστολή αυτή, μία στη Νέα Υόρκη για την οποία ο Κάλας κρίνει ότι δεν είχε επιτυχία, και μία που ο Τάκις γράφει ότι ετοιμάζει στην γκαλερί του Ιόλα στο Παρίσι (σ. 4 της επιστολής), σε συνδυασμό με την απάρεσκεια του Κάλας για τα *Τηλεφώτα* του, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι εκθέσεις στις οποίες μπορεί να αναφέρεται στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1961 και 1964 είναι οι *Telesculptures*, *telephota*, *telemagnets*, γκ. Alexandre Iolas, Νέα Υόρκη, 15/10-2/11/1963, και η έκθεση στο Παρίσι, *TAKIS. Dix ans de sculpture*, γκ. Iolas, 8/10-8/11/1964. Άρα, δεδομένης και της αναφοράς από τον Κάλας στην έκθεση της Νέας Υόρκης, η επιστολή πρέπει να χρονολογείται, το νωρίτερο, τον Οκτώβριο ή τον Νοέμβριο του 1963. Κατά συνέπεια, υποθέτουμε ότι η μόνη ερμηνεία της σημείωσης «1/3» στην πρώτη σελίδα, που μπορεί είναι συνεπής με τα παραπάνω, είναι ότι η ημερομηνία που εννοείται είναι η 3η Νοεμβρίου και όχι η 1η Μαρτίου, πράγμα που σημαίνει ότι ο Τάκις έγραψε στον Κάλας την επομένη ημέρα που έκλεισε η έκθεσή του στη Νέα Υόρκη!
29. «... β) [Μου γράφεις] ότι δεν μπορείς να γράψεις για το φως [από:] μαγνήτες προς το παρόν. Θα ήταν μεγάλη απαίτησις εκ μέρους μου να επιμείνω, και να προσπαθήσω να σ' εμπνεύσω [:] γράφοντάς σου γύρω από αυτά είναι πραγματικά δύσκολο [για] εμένα το ομολογώ. Θα σου στείλω όμως ότι έχω ήδη γράψει...». Τάκις, επιστολή προς Κάλας, [3/1/1963], 1. (Σημ: έχει διατηρηθεί η στίξη, έχει διορθωθεί η ορθογραφία).
30. Βλ. σημ. 28.
31. Τάκις, ό.π., 1.
32. Βλ. ενδεικτικά, «Δηλαδή το να αναγνωρίσει πρώτος την αξία μου ο MARX (sic) ERNST, ο Magritte ή ο Giacometti δεν σημαίνει τίποτα εάν δεν με έχουν αναγνωρίσει οι νέοι (διψασμένοι για πνευματική τροφή) και δεν μιλήσουν στα καφεενεία για μένα... Λοιπόν αυτήν τη φορά στη Νέα Υόρκη είχα την πιο ενθουσιώδη υποδοχή από τους νέους. Μου είπαν ότι η Νέα Υόρκη είχε μερικά χρόνια να δει τέτοια έκθεση». Τάκις, ό.π., 2. Πβλ., ωστόσο, και παρακάτω: «Η Ευρώπη όπως θα ξέρεις είναι γερασμένη, αλλά γεννιούνται κάθε μέρα ακόμη ενδιαφέροντες νέοι. Παραδέχομαι ότι μαζί με όλα τα καλά η Ν. Υόρκη έχει και το χρήμα και ότι εκεί τελικά συγκεντρώνεται και καταλήγει ο καλλιτέχνης. Αλλά τόσα χρόνια δύσκολης ζωής που έχω κάνει, η Ν. Υόρκη μου φαίνεται σαν λαβύρινθος για να ζήσω». Ό.π., σ. 3. Η υπογράμμιση είναι του πρωτοτύπου.
33. Ό.π., σ. 1.
34. «... θα χρειαστεί, βέβαια, να με ενθουσιάσει ο Earl Brown με τη συνεργασία του. Όπως και θα πρέπει εγώ [να] έχω στρέψει[:] το ενδιαφέρον μου σε αυτή την κατεύθυνση. Παρ' ότι εάν θυμάσαι στη βιογραφία μου μιλώ "ότι εάν μπορούσα να συλλάβω τους ήχους των πλανητών..."». Ό.π. Ο Earl Brown υπήρξε σημαντικός πρωτοποριακός συνθέτης που τη δεκαετία του 1950 είχε παραγάγει ήχο από μαγνητική ενέργεια και το 1962 είχε συνεργαστεί με τον Alexander Calder.
35. «[Μου γράφεις] Να μη νομίζω ότι οι λύσεις βρίσκονται πάντα εύκολα στη γλυπτική και ακόμη όταν χρησιμοποιώ θέματα επισημονικά!!!!... Βέβαια, Νίκο, σε ορισμένα από αυτά που μου λες, ξέροντάς σε, αναγνωρίζω ότι δεν λείπει το HUMOUR σου. Αλλά εγώ θα σου απαντήσω σαν να ήταν όλα πολύ σοβαρά». Ό.π., σ. 1.
36. Ό.π., σ. 3-4.
37. Για εικόνα του έργου, βλ: <http://www.orbit.zkm.de/?q=node/202>.
38. «Ελπίζω να καταλάβεις, Νίκο, την ειλικρίνεια αυτού του γράμματός μου και να την συγχωρήσεις. Τώρα καταλαβαίνω πόσο θα ήταν καλό εάν έμενα περισσότερο στη Ν.Υ., αν όχι τίποτα άλλο, τουλάχιστον ίσως να είχες υπ' όψιν σου πώς σκέπτομαι, που για μένα θα ήταν πολύ χρήσιμο γιατί θα μπορούσες να με υποστηρίξεις. Αλλά ο Iolas έχοντάς με ανάγκη με εξεσήκωσε πολύ νωρίτερα. [...] Εργάζομαι πάρα πολύ και ετοιμάζω την έκθεσή μου εδώ τον Ιούνιο. Προσπαθώ να μην τα χαλάσω με τον Iolas». Τάκις, ό.π., σ. 4.
39. Βλ. σχετικά, Hugh Davies, «Takis [Vassilakis, Panayiotis]» στο Oxford/Grove Music Online (<https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-4002294855>). Για την περιγραφή του έργου, βλ. Hélène et Nicolas Calas, *Takis*, 88, όπου επισημαίνεται η απουσία φωτός: «Its basic elements consisted of an unlit cathode...». Για τη διαμεσικότητα στο έργο του Τάκι, βλ. Eugenia Alexaki, *Sehen, hören, erleben: multimediale kunstttendenzen seit 1945 am Beispiel drei gieschischer Künstler der Diaspora: Takis, Iannis Xenakis, Anestis Logothetis*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, 1996.
40. Είναι ο τίτλος της περιοδικής έκδοσης του College Art Association από το 1941 έως το 1960, προδρομική του σημερινού *Art Journal*, διαδέχτηκε το *Parnassus* (1929-1941).
41. «The Laocoon: an approach to art criticism», τόμ. 7, τχ. 4 (Καλοκαίρι 1948), σ. 268-277.
42. «On Clement Greenberg's A New Laokoon: Partisan review as an attack on surrealism», *View*, χρ. Α', τχ. 2, 10/ 1940, σ. 1-5. Σχετικά με την υπεράσπιση της υπόθεσης του υπερρεαλισμού από τον Κάλας από τις σελίδες του *View*, βλ. επίσης Stamatina Dimakopoulou, «View (1940-1947) and VVV (1942-1944): Remapping Broken Cultural Lines», στο, *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines*, II, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2012, σ. 737-758.
43. *Partisan Review*, VII, τχ. 4, 7-8/1940, σ. 296-310.
44. Gotthold Ephraim Lessing, *Laokoon oder über die Grenzen der Mahlerey und Poesie*. 1766
45. Calas, *Laocoon*, ό.π., σ. 268.
46. Ο Κάλας παραπέμπει εδώ στον Μπρετόν, και, ειδικότερα, σε πρόλογό του στον κατάλογο της έκθεσης του Enrico Donati στη Νέα Υόρκη το 1944, στην γκαλερί Passadoit. Calas, ό.π., σ. 268-269.
47. Η επιλογή αυτή, της διαλεκτικής της σύνθεσης, είναι κάτι που χαρακτηρίζει τη σκέψη του Κάλας γενικότερα, όσον αφορά τη σχέση της τέχνης, όχι μόνο με την επιστήμη, αλλά και με την πολιτική, με την κοινωνία, με τη ζωή. Βλ. σχετικά, Δήμητρα Γ. Καραδής, *Οι Μεταμορφώσεις της Ποιητικής του Νικολάου Κάλας*,

- διδ. διατριβή, τόμ. Β', Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κύπρου, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, Λευκωσία 2006, σ. 905 κ.ε., σ. 910.
48. Calas, ό.π., σ. 269.
 49. Paris, J. Vrin, 1938.
 50. Ό.π., σ. 282. Calas, ό.π., σ. 269. Ο Κάλας αντιλαμβάνεται τη στάση του Bachelard ως κριτική στη φαινομενολογία του Husserl.
 51. Bachelard, ό.π., σ. 53.
 52. Ό.π., σ. 269.
 53. Αυτ., σ. 270-271.
 54. Αυτ., σ. 272.
 55. Αυτ.
 56. Αυτ., σ. 273.
 57. Αυτ., σ. 274.
 58. Αυτ., σ. 273.
 59. Αυτ., σ. 274.
 60. Αυτ., σ. 276.
 61. Αυτ.
 62. Nicolas and Elena Calas, *Icons and Images*, 280.
 63. «Takis' fields of tension entrance us with the blackness of their magic», Calas, «Takis' Magnetic Nowhere», ό.π.
 64. Gotthold Ephraim Lessing, *Laocoön. An Essay on the Limits of Painting and Poetry*, εισαγωγή-μετάφραση-επιμέλεια Edward Allen McCormick, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1984, σ. 78 κ.ε.
 65. «What more unsettling than a magnetic pendulum marking time over a set of five ubiquitous compasses trembling in the circle of nowhere, more disturbing than the five fingers pointing accusingly at the emptiness of a monochrome canvas, more disquieting that perfect spheres and cylinders dancing spasmodically about an idol abstracted? Let there be a scientific explanation of magnetism, the poetry of art requires that Knowledge's assurance be suspended while anxiety awakens our sensitivity to the dream-like qualities of objects». Calas, «Takis' Magnetic Nowhere», ό.π.
 66. «Takis», *Arts Magazine*, ό.π.
 67. Ουσιαστικά, μία σύνθεση από αποσπάσματα των κριτικών της δεκαετίας του 1960. Nicolas and Elena Calas, *Icons and Images*, ό.π., σ. 288-291.
 68. «It is useful to view kinetic sculpture of the sixties as falling into two basic categories. The first would include works of those who, like Takis, Tsai, Haacke, and a few others, dramatize the mystery of invisible energy by means of an appropriate stylization of structure; the second includes quantities of artists who seek to produce startling effects without regard to stylistic consideration of structure». Nicolas and Elena Calas, ό.π., σ. 290-1.
 69. Αυτ., σ. 290.
 70. Τη φράση αυτή αρχικά είχε παραθέσει ο Otto Hahn. Hélène et Nicolas Calas, *Takis*, σ. 128.
 71. «... overburdened with heavy gadgetry», πβλ., ό.π., σ. 88 και σ. 112. Όσον αφορά τη μονογραφία του 1984, όπως συνάγεται από το ύφος του κειμένου που αντιστρατεύεται το credo του Κάλας για την αποστολή του κριτικού, δηλαδή «ερμηνεία αντί της περιγραφής» (βλ. Lena Hoff, *Nicolas Calas and the Challenge of Surrealism*, Denmark Museum Tusculanum Press, Κοπεγχάγη 2014, σ. 239-240), κύρια (αν όχι η μόνη) συγγραφέας της είναι, τελικά, η Έλενα Κάλας. Κατά συνέπεια, θα διαφωνήσω με τη θέση της Δ.Γ. Καραδήμα, ότι το ύφος των Νικόλα και Έλενας Κάλας δεν διαφέρει, βλ., ό.π., σημ. 23, σ. 655. Ειδικότερα, παρότι εντάσσονται στο κείμενο ιδέες και διατυπώσεις που ο Κάλας έχει αναπτύξει σε παλαιότερα άρθρα του για τον Τάκι, το ύφος αφίσταται κατά πολύ από το ποιητικό ύφος των κριτικών του Κάλας, ενώ, παράλληλα, δίνεται αναλογικά μεγαλύτερο βάρος στην προσπάθεια να περιγραφεί εμπειριστικώς η σύνθεση και λειτουργία των έργων του Τάκι. Σε επιστολή του προς τον Ιόλα το 1981, ο Κάλας ζητάει να προηγηθεί το όνομα της συζύγου του στους τίτλους του βιβλίου, διότι εκείνη έγραψε το μεγαλύτερο μέρος. Βλ., (29) «Letters 5», 25. «Takis and Do 1960-1983+undated», 51. Ακόμη, η μελέτη της επιστολογραφίας μεταξύ των Κάλας, Τάκι και Restany οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τελικά στη μονογραφία αποτυπώνονται οι ενστάσεις του Κάλας που είχαν διατυπωθεί στις επιστολές. Παράλληλα, δίνεται η αίσθηση μιας αυξανόμενης έντασης τόσο λόγω της μεγάλης καθυστέρησης στην ολοκλήρωση του βιβλίου, όσο και λόγω διαφωνιών του ζεύγους με τον Τάκι επί του περιεχομένου: για παράδειγμα, λόγω της αρχικής απουσίας αναφοράς στο έργο που ο Τάκις δημιούργησε στο MIT ή γύρω από την πρωτοτυπία των πυροτεχνημάτων του Τάκι στους δρόμους του Παρισιού το 1958 ή αναφορικά με το happening, του 1960 στην γκαλερί Iris Clert, σχετικά με το οποίο, τελικά, θα δημοσιευτεί συζήτηση του Τάκι με το Restany που έλαβε χώρα το 1983 ειδικά για το βιβλίο. Βλ. ενδεικτικά, επιστολές: Takis and Do στους «Nicolas and Lolias», 16/5/1979, (37) E.C. Notes 2, 10. Takis and Broodthaers 1979+Miro/Mannequin Parade+Bellmer, αρ. τεκμηρίου 5, και [Elena Calas] στους Takis and Do, 25/11/1979, ό.π., αρ. Τεκμηρίου 7. Επίσης, από το (29) «Letters 5», σ. 25. «Takis and Do 1960-1983+undated», τα τεκμήρια αρ. 45, 48, 49, 50, που αντιστοιχούν στις επιστολές: Takis and Do στους «Lolias and Nico», 6/10/1979, , Takis and Do στους Nico and Lolias, 13/2/1980, Takis στον Pierre (Restany), 20/2/1981, Pierre (Restany) στον Takis, 2/1981, Takis και Do προς Lolias and Nicos, 21/2/1981.
 72. Που επισημαίνει και η Δήμητρα Γ. Καραδήμα, ό.π., σ. 769-770.
 73. Calas, «Takis», *XX Siècle*, ό.π., αναδημ. στο Takis, κατ. αναδρομ. έκθ. «Εργοστάσιο», Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Αθήνας, ό.π., σ. 22.
 74. Nicolas and Elena Calas, ό.π., σ. 16-17.
 75. Σχετικά με την κριτική του Κάλας στους Beat, βλ. Lena Hoff, σ. 235-237.
 76. Nicolas and Elena Calas, ό.π., σ. 311.

1997-2019
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

ΕΙΚΟΣΙ ΔΥΟ ΧΡΟΝΙΑ ΠΕΜ

Αννα Φραγκουδάκη, ομότιμη καθηγήτρια ΕΚΠΑ, επιστημονική υπεύθυνη ΠΕΜ.

Θάλεια Δραγώνα, ομότιμη καθηγήτρια ΕΚΠΑ, επιστημονική υπεύθυνη ΠΕΜ.

Αλεξάνδρα Ανδρούσου, αναπληρώτρια καθηγήτρια ΕΚΠΑ, επιστημονική επιτροπή ΠΕΜ.

Νέλλη Ασκούνη, αναπληρώτρια καθηγήτρια ΕΚΠΑ, επιστημονική επιτροπή ΠΕΜ.

Το Πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων» (ΠΕΜ) αποτελεί συστηματική μακρόχρονη παρέμβαση με αντικείμενο τη βελτίωση της εκπαίδευσης των παιδιών της μειονότητας της Θράκης. Είναι έργο του υπουργείου Παιδείας, το οποίο, μαζί με το εμβληματικό μέτρο της «ποσόστωσης» (της θετικής διάκρισης δηλαδή που θεσπίστηκε το 1996 και προβλέπει την εισαγωγή των παιδιών της μειονότητας με προνομιακούς όρους στο πανεπιστήμιο), υλοποιεί τη νέα πολιτική «ισονομίας και ισοπολιτείας» που υιοθετούν οι ελληνικές αρχές απέναντι στη μειονότητα από τις αρχές της δεκαετίας του '90. Το Πρόγραμμα, με ευρωπαϊκή συγχρηματοδότηση, ξεκίνησε το 1997, περιλαμβάνει πέντε φάσεις και ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 2019.¹ Την ευθύνη της υλοποίησης είχε το Πανεπιστήμιο Αθηνών με εταίρο, στις περισσότερες φάσεις του, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με επικεφαλής τη Βενετία Αποστολίδου. Στην υλοποίησή του όλα αυτά τα χρόνια έχουν συμβάλει εκατοντάδες συνεργάτες διαφόρων ειδικοτήτων, πανεπιστημιακοί από πολλά πανεπιστήμια, ερευνητές, ειδικοί επιστήμονες, εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, μέλη της πλειονότητας και της μειονότητας.

Στόχοι του ΠΕΜ ήταν η αναβάθμιση της εκπαίδευσης των παιδιών της μειονότητας, η ενίσχυση της ελληνομάθειας, η καταπολέμηση της διαρροής από την υποχρεωτική εκπαίδευση, το άνοιγμα του δρόμου για την αρμονική ένταξη στην ελληνική κοινωνία μέσα από το σχολείο και η κοινωνική κινητικότητα μέσα από την άνοδο στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Βασική αρχή που χαρακτηρίζει το σύνολο της παρέμβασης είναι η αναγνώριση της ταυτότητας και ο σεβασμός των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων της μειονότητας.

Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης είναι η μόνη επίσημα αναγνωρισμένη μειονότητα στην Ελλάδα. Ιστορικά είναι, όπως και η ελληνορθόδοξη μειονότητα της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, προϊόν της Συνθήκης της Λωζάνης και περιλαμβάνει τους μουσουλμάνους της Θράκης που εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή των πληθυσμών μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το 1923. Η εκπαίδευση της μειονότητας διέπεται από ιδιαίτερο νομικό καθεστώς, προϊόν διεθνών συμβάσεων, και θεσπίστηκε με στόχο να προστατεύσει τα δικαιώματα διατήρησης της μητρικής γλώσσας και της θρησκείας, τα οποία αναγνωρίζονται σε αυτή την ομάδα Ελλήνων πολιτών. Η εκπαίδευση της μειονότητας και η ιστορική της εξέλιξη εξαρτώνται στενά από τις διακυμάνσεις και την ένταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Λόγω της μακρόχρονης έντασης και αντιπαλότητας, η εκπαίδευση αποτέλεσε πεδίο διαρκούς πολιτικής αντιπαράθεσης και εργαλείο ελέγχου της μειονότητας και από τις δύο πλευρές. Η πολιτική διάσταση υπερκαθόριζε (κι ακόμα καθορίζει σε μεγάλο βαθμό) την εκπαίδευση της μειονότητας, διαστρέφοντας έτσι και ακυρώνοντας τη μορφωτική της λειτουργία.

Ο μειονοτικός μαθητικός πληθυσμός στη Θράκη είναι σχεδόν 16.000 και κατανέμεται ως εξής στις αντίστοιχες βαθμίδες: 1.400 μαθητές και μαθήτριες στο νηπιαγωγείο, 7.700 μαθητές στο δημοτικό σχολείο, 4.000 στο γυμνάσιο και 3.000 στο λύκειο.² Σχεδόν το 65% των παιδιών ηλικίας δημοτικού φοιτά στα ξεχωριστά, αμιγή μειονοτικά δημοτικά σχολεία, που λειτουργούν με δίγλωσσο πρόγραμμα (τα μισά μαθήματα διδάσκονται στα ελληνικά και τα άλλα μισά στα τουρκικά από εκπαιδευτικούς που προέρχονται

από τη μειονότητα). Στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών της μειονότητας (74%) φοιτά σε δημόσια ελληνόγλωσσα γυμνάσια και λύκεια, ενώ περίπου το ένα τέταρτο των μαθητών (26%) εγγράφεται στα δύο μειονοτικά γυμνάσια/λύκεια και τα ιεροσπουδαστήρια. Χρειάζεται βέβαια να διευκρινιστεί ότι την περίοδο που ξεκίνησε το Πρόγραμμα η εικόνα ήταν πολύ διαφορετική. Μεγάλος αριθμός μαθητών (και κυρίως μαθητριών) εγκατέλειπε το σχολείο στο τέλος του δημοτικού και το ποσοστό της μαθητικής διαρροής από την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση ήταν 65% (βλ. Ασκούνη, *εδώ*).

Τα προβλήματα που αντιμετώπισε το ΠΕΜ ήταν μεγάλα και σύνθετα. Δεν ήταν μόνο εκπαιδευτικά, π.χ. τα παιδιά δεν μιλούσαν καθόλου ελληνικά, οι εκπαιδευτικοί ήταν παντελώς απροετοίμαστοι για να διδάξουν σε μια τέτοια συνθήκη, τα σχολικά βιβλία ακατάλληλα για μαθητές με μητρική γλώσσα άλλη από την ελληνική και το αναλυτικό πρόγραμμα των μειονοτικών σχολείων διχοτομημένο. Ήταν επίσης κοινωνικά, δηλαδή η γεωγραφική απομόνωση και η κοινωνική περιθωριοποίηση της μειονότητας και –το σημαντικότερο– πολιτικά: από την αρχή το έργο του Προγράμματος προσέκρουσε σε πολιτικής φύσης εμπόδια και από τις δύο πλευρές, τη μειονότητα και την πλειονότητα, στην επιφυλακτικότητα της μειονότητας και στην καχυποψία της πλειονότητας μήπως ήταν «εθνικά επικίνδυνος» ο προσανατολισμός του Προγράμματος (βλ. Φραγκουδάκη, *εδώ*). Όπως θα φανεί από τα κείμενα που περιλαμβάνει αυτό το αφιέρωμα, πολλά από τα προβλήματα αμβλύνθηκαν σημαντικά στη διάρκεια των είκοσι δύο χρόνων που διήρκεσε το Πρόγραμμα. Όλοι οι εκπαιδευτικοί δείκτες τεκμηριώνουν ότι η σημερινή κατάσταση είναι τελείως διαφορετική σε σχέση με το 1997. Όμως οι πολιτικές εντάσεις δεν έχουν πάψει να επηρεάζουν την εκπαίδευση της μειονότητας, γεγονός που δείχνει πόσο δύσκολες είναι οι αλλαγές σε αυτό το πεδίο.

Παρά τις ιστορικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες του πλαισίου, το έργο του ΠΕΜ έχει αξία γενικότερου παραδείγματος για τα ζητήματα διαχείρισης των εθνοπολιτισμικών διαφορών και καταπολέμησης των κοινωνικών ανισοτήτων στον χώρο της εκπαίδευσης, ζητήματα που βρίσκονται στο προσκήνιο και στη σημερινή συγκυρία, λόγω της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης.

Το έργο του Προγράμματος είναι σύνθετο και δεν είναι στόχος αυτού του αφιέρωματος να καλύψει το εύρος των δράσεων και του θεωρητικού σκεπτικού που τις συνοδεύει. Αυτό που παρουσιάζεται *εδώ* είναι κάποια κείμενα ή αποσπάσματα βιωματικών κειμένων με βάση τις εισηγήσεις από τις δύο καταληκτικές εκδηλώσεις της 22ετούς αυτής παρέμβασης στην Κομοτηνή και στην Αθήνα (18 και 26 Σεπτεμβρίου 2019). Ο συνδυασμός του αναλυτικού λόγου με τις προσωπικές μαρτυρίες δίνει, ελπίζουμε, μια εικόνα της πολλαπλότητας και της δυναμικής του Προγράμματος. Εκτός από το θεωρητικό, πολιτικό και παιδαγωγικό υπόβαθρο, αποτυπώνει επίσης τη βιωματική σχέση και την επαγγελματική εξέλιξη πολλών συνεργατών και συνεργατριών που είτε «ανήκουν» στη Θράκη είτε ανακάλυψαν το σύνθετο αυτό πεδίο μέσα από το Πρόγραμμα. Το αφιέρωμα προέκυψε από πρωτοβουλία των *Σύγχρονων Θεμάτων*, τα οποία έχουν κατά καιρούς δημοσιεύσει κείμενα σχετικά με τη μειονότητα της Θράκης. Ευχαριστούμε και *εδώ* τα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής.³

Εκ των πραγμάτων, το αφιέρωμα είναι εξαιρετικά μερικό, καθώς τα είκοσι δύο χρόνια και η πολλαπλότητα των δράσεων δεν χωράνε σε καμία παρουσίαση ή εκδήλωση. Το έργο του Προγράμματος περιλαμβάνει συστηματική και πολυσχιδή παρέμβαση τόσο στο εσωτερικό του σχολείου, με δημιουργία εκπαιδευτικών υλικών, επιμόρφωση και ενισχυτικές δράσεις, όσο και στο επίπεδο της κοινότητας μέσα από την ίδρυση των ΚΕΣΠΕΜ, σταθερών εκπαιδευτικών χώρων, και των κινητών ΚΕΣΠΕΜ, δηλαδή κινητών μονάδων που μετέφεραν τις εκπαιδευτικές δράσεις σε απομακρυσμένους οικισμούς. Πολλές από τις δράσεις δεν αποτυπώνονται *εδώ*.⁴ Με μεγαλύτερη πληρότητα η εξέλιξη και το εύρος του έργου παρουσιάζονται στον ιστότοπο του Προγράμματος (www.museduc.gr). Εκεί ο αναγνώστης θα βρει το σύνολο των εκπαιδευτικών υλικών: τη δου-

λειά των γλωσσολόγων συνεργατών/ριών που εμπλούτισε τη διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης και δεύτερης γλώσσας με μεθόδους, εργαλεία, εκπαιδευτικά υλικά (έντυπα και ηλεκτρονικά) και σχολικά βιβλία για παιδιά και εφήβους, καλύπτοντας ένα σημαντικό κενό για την εποχή μας των μεγάλων μετακινήσεων πληθυσμών. Επίσης μεθόδους διδασκαλίας και εκπαιδευτικά υλικά για τη Λογοτεχνία σε αλλόγλωσσους εφήβους, καθώς και μεθόδους διδασκαλίας και εκπαιδευτικά υλικά για τα Μαθηματικά, τις Φυσικές Επιστήμες, την Ιστορία και τη Γεωγραφία για το δημοτικό σχολείο και το γυμνάσιο. Από όλα τα αντικείμενα διδασκαλίας, εδώ παρουσιάζεται παραδειγματικά μόνο αυτό της Ιστορίας διότι, όπως όλα τα αναλυτικά προγράμματα και σχολικά βιβλία Ιστορίας, αντιμέτωπise αναμενόμενα εμπόδια.

Το αφιέρωμα διαρθρώνεται ως εξής: Ξεκινάει με μια περιγραφή του έργου από τη Θάλεια Δραγώνα η οποία επικεντρώνεται, συνοπτικά, στον καινοτόμο χαρακτήρα δράσεων του έργου. Λόγω της αναγκαστικής μερικότητας του κειμένου, απουσιάζει μνεία σε σημαντικές δράσεις του ΠΕΜ, όπως είναι ο μεγάλος αριθμός ερευνών που είχαν στόχο μια τεκμηριωμένη γνώση του πεδίου παρέμβασης. Χρησιμοποιήθηκαν πολλαπλές ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις για τη διερεύνηση της σχολικής πραγματικότητας και των συντελεστών της, μελετήθηκαν τα επίπεδα ελληνομάθειας των μαθητών, έγιναν εθνογραφικές έρευνες στον χώρο της κοινότητας με αντικείμενο τις εκπαιδευτικές πρακτικές και προσδοκίες των μελών της μειονότητας και τη σχέση της εκπαίδευσης με το ζήτημα της ταυτότητας. Μελετήθηκαν επίσης οι εκπαιδευτικές πορείες των φοιτητών της μειονότητας και τα αποτελέσματα της πολιτικής θετικής διάκρισης.⁵

Ένα έργο με αντικείμενο την εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης είναι εκ των πραγμάτων μια εξαιρετικά πολύπλοκη πολιτική παρέμβαση. Η Άννα Φραγκουδάκη στο δεύτερο κείμενο του αφιερώματος αναδεικνύει τη συνθετότητα του πεδίου, τα εμπόδια και τις συνεχείς προκλήσεις, καθώς και τον τρόπο που το ΠΕΜ τα διαχειρίστηκε. Τη ρευστότητα της δυναμικής του πεδίου της Θράκης γενικότερα και του ΠΕΜ ειδικότερα, που περιγράφει η Φραγκουδάκη, τη διαβάζουμε και μέσα από την αφήγηση του εμβληματικού διανοούμενου της μειονότητας, Μουσταφά Μουσταφά. Ακολουθούν τέσσερα αποσπάσματα κειμένων των συνεργατών του ΠΕΜ, Μαρίας Κωνσταντινίδου, Βαγγέλη Φακούδη, Χαράς Καραβία και Σεβάλ Οσμάν Ογλού, τα οποία αναδεικνύουν, μέσα από τη δική τους ματιά, το κοινωνικό στοίχημα της εκπαιδευτικής παρέμβασης, δηλαδή τις γέφυρες ανάμεσα στις δύο πολιτισμικές ομάδες και την εγκατάσταση εμπιστοσύνης.

Στη συνέχεια παρατίθενται ψηφίδες από τις παρουσιάσεις συνεργατριών και συνεργατών σχετικά με τις αλλαγές στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πράξης και την ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών. Η Χαρά Δαφέρμου αναφέρεται στο πώς υποστηρίχθηκε η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας σε πλαίσια έξω από το κανονικό ωράριο του σχολείου και τον ρόλο που έπαιξε η χρήση των εξωσχολικών βιβλίων. Η Ραφιέ και η Νεδιμέ Καντουχάρ και η Φεϊμέ Ραϊφ περιγράφουν πώς άλλαξαν οι ίδιες κάνοντας μαθήματα στα «δικά τους» παιδιά και υπογραμμίζουν το ενδυναμωτικό αποτέλεσμα του ΠΕΜ. Η Λένα Παπαδοπούλου αναδεικνύει τη δύναμη του εκπαιδευτικού υλικού στην κινητοποίηση της φαντασίας και τη δημιουργικότητα των παιδιών. Ο Μιχάλης Τσιραμπίδης αναφέρεται στα εφόδια που απέκτησε για τη δική του καθημερινή διδακτική πρακτική, ενώ η Βίκη Λαγοπούλου τονίζει πως η διδασκαλία και η μάθηση στο ΠΕΜ υπήρξε μια θετικά αμφίδρομη διαδικασία. Η Βενετία Αποστολίδου αναδεικνύει πόσο δύσκολη ήταν αρχικά η δουλειά με τους εκπαιδευτικούς στο πεδίο, αλλά και πόσο κρίσιμος ο ρόλος της διοίκησης του Προγράμματος.

Η Αλεξάνδρα Ανδρούσου εστιάζει στις παιδαγωγικές προκλήσεις του ΠΕΜ φωτίζοντας τις επιτυχίες και τα όρια της εκπαιδευτικής αυτής παρέμβασης, η οποία εκκινεί από τη θέση ότι η αποδοχή και υποστήριξη της ταυτότητας των παιδιών της μειονότητας είναι προϋπόθεση για τη νοηματοδοτημένη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Το κείμενο αναφέρεται στην ολοκληρωμένη πρόταση εκπαιδευτικής παρέμβασης που εισηγήθηκε το ΠΕΜ και ειδικότερα στην πολυτροπικότητα των εκπαιδευτικών υλικών, στις μεθόδους μετάδοσης της γνώσης, στη βιωματική επιμορφωτική διαδικασία και στην καινο-

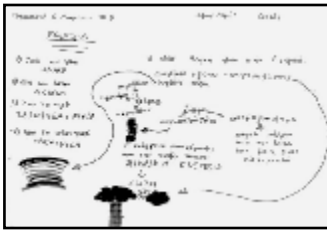

τομία των κινητών μονάδων (των κινητών ΚΕΣΠΕΜ) που υπερβαίνουν τα όρια της σχολικής τάξης και εμπλέκουν στη μάθηση ολόκληρη την κοινότητα. Στα κινητά ΚΕΣΠΕΜ αναφέρεται και η Όλγα Κατσιάνη, υπογραμμίζοντας τη σημασία αυτής της παρέμβασης στα απομακρυσμένα χωριά.

Οι βασικοί αποδέκτες των εκπαιδευτικών δράσεων του Προγράμματος ήταν τα παιδιά και οι νέοι. Σε αυτούς προστέθηκαν στη συνέχεια και οι γυναίκες της μειονότητας, κυρίως μητέρες μαθητών. Τα μαθήματα ελληνικών στις γυναίκες ήταν μια δράση που δεν είχε σχεδιαστεί εξ αρχής. Προέκυψε αργότερα, μετά το αίτημα των ίδιων των γυναικών, ένα αίτημα με ισχυρό χειραφετικό κίνητρο. Αυτό το μεγάλο βήμα προς την αυτονόμηση που συνεπάγεται η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας τονίζει η Μαρία Ζωγραφάκη, ενώ η Νένα Ορφανίδου αναφέρεται στην πολύτιμη σχέση που δημιουργήθηκε ανάμεσα σε εκείνη και τις ενήλικες μαθήτριάς της.

Το αφιέρωμα κλείνει με δύο κείμενα που παραπέμπουν στα εμπόδια και τις κατακτήσεις του ΠΕΜ στο συγκεκριμένο πολιτικό συγκείμενο. Το πρώτο αναφέρεται στην παραδειγματική των πολιτικών εμποδίων δημιουργία βιβλίων και εκπαιδευτικού υλικού για το μάθημα της Ιστορίας. Η Έφη Αβδελά περιγράφει τα βιβλία Ιστορίας, το σκεπτικό της δημιουργίας τους, τις επιμορφώσεις, την πολύ επιτυχημένη τρίχρονη πιλοτική εφαρμογή μέσα στην τάξη αλλά και τη δυσπιστία των εκπαιδευτικών και των στελεχών της εκπαίδευσης όταν πια είχαν εγκριθεί από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο και είχαν τυπωθεί από την αρμόδια υπηρεσία του υπουργείου Παιδείας. Τέλος, η Νέλλη Ασκούνη εστιάζει, εκτός από τα πολιτικά, στα κοινωνικά αίτια των εκπαιδευτικών προβλημάτων της μειονότητας. Περιγράφει τις μεγάλες εκπαιδευτικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί από τη δεκαετία του '90 μέχρι σήμερα, όπως η μείωση της μαθητικής διαρροής και, αντίστοιχα, η αύξηση της φοίτησης των κοριτσιών, συνδέοντάς τες με τη δυναμική ευρύτερων αλλαγών στην κοινωνία της μειονότητας.

Οι αλλαγές αυτές είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών. Στο εκπαιδευτικό πεδίο, το ΠΕΜ είναι μία από τις βασικές συνιστώσες των αλλαγών. Παρόλο που αρκετά εμπόδια παραμένουν, οι εκπαιδευτικοί δείκτες βελτιώνονται σταθερά, ένδειξη ότι ο δρόμος της εκπαίδευσης, και άρα η αρμονική κοινωνική ένταξη, αρχίζει να γίνεται πραγματικότητα για τα μέλη της μειονότητας. Αυτό είναι κέρδος όχι μόνο για τη Θράκη, αλλά για ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Βέβαια, πολλά και δύσκολα μένουν ακόμα να γίνουν. Οι κοινωνικές αλλαγές δεν είναι ποτέ ευθύγραμμες. Παλιές αντιλήψεις, παλιωμένες αντιθέσεις, ιδεολογικές παρωπίδες από όλες τις πλευρές εξακολουθούν να υπάρχουν. Η συμβολική απάντηση του ΠΕΜ είναι το «σύνθημά» του: ένα πολύχρωμο παζλ με τη φράση «Πρόσθεση, όχι Αφαίρεση / Πολλαπλασιασμός, όχι Διαίρεση».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το Πρόγραμμα σε όλη τη διάρκεια υλοποίησής του συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο κατά 80%. Κατά την τελευταία του φάση εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά βίου Μάθηση», Πράξη: «Ένταξη και Εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων» και συγχρηματοδοτήθηκε. Οι φάσεις υλοποίησης είναι: α) 1997-2000 β) 2002-04 γ) 2005-08 δ) 2010-13 και ε) 2017-2019.
Την επιστημονική ευθύνη του έργου είχαν η Άννα Φραγκουδάκη και η Θάλεια Δραγώνα.
2. Τα στοιχεία προέρχονται από την Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης και αφορούν το σχολικό έτος 2018-19.
3. Ευχαριστούμε ιδίως την Έφη Αβδελά και τον Γρηγόρη Ανανιάδη, που είχαν την ιδέα του αφιερώματος.
4. Για την αναλυτική παρουσίαση του έργου του ΠΕΜ κατά τις δύο πρώτες φάσεις (μέχρι το 2005), βλ. Θάλεια Δραγώνα, Άννα Φραγκουδάκη (επιμ.) (2007), Πρόσθεση όχι αφαίρεση, Πολλαπλασιασμός όχι διαίρεση: Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
5. Στην ιστοσελίδα του Προγράμματος (museduc.gr) γίνεται αναλυτική αναφορά στον μεγάλο αριθμό επιστημονικών δημοσιεύσεων που έχουν παραχθεί σε σχέση με το έργο.

ΜΙΑ ΜΑΚΡΟΠΝΟΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ (1997-2019)

ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ

Το έργο «Ένταξη και Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων» έκλεισε τον Αύγουστο του 2019 την πέμπτη και τελευταία φάση του μετά από είκοσι δύο χρόνια ζωής. Η μακροβιότητά του το ξεχωρίζει από πολλές άλλες κοινωνικές και εκπαιδευτικές παρεμβάσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και αλλού στον κόσμο. Ξεκίνησε επί πρωθυπουργίας Κώστα Σημίτη και υπουργού Παιδείας Γιώργου Παπανδρέου. Έκτοτε, όλοι οι υπουργοί σε όλες τις κυβερνήσεις ακολούθησαν λίγο-πολύ την ίδια πολιτική, ακόμη και αν υπήρξαν περισσότερο ή λιγότερο ευτυχείς περίοδοι ανάλογα με τον εκάστοτε υπουργό και την εκάστοτε κυβέρνηση. Πρόκειται για έργο προϊόν συλλογικής προσπάθειας, που ακολούθησε μια συστημική, ολιστική μεθοδολογία.¹

Στην πρώτη φάση (1997-2000) το έργο ανατέθηκε απευθείας από το υπουργείο στην επιστημονική ομάδα που το έφερε σε πέρας μέχρι το τέλος. Στις επόμενες τέσσερις φάσεις έγινε ανοικτή προκήρυξη. Οι προδιαγραφές του υπουργείου είχαν στόχους ελάχιστα ρεαλιστικούς, που παρέβλεπαν τις τεράστιες πολιτικές δυσκολίες. Είναι ενδεικτικό ότι στην πρώτη φάση προέβλεπε τη λειτουργία πιλοτικού δημόσιου, δίγλωσσου σχολείου μέσα σε τρία χρόνια! Ο σχεδιασμός, άρα, έπρεπε

Η Θάλεια Δραγώνα είναι ομότιμη καθηγήτρια ΕΚΠΑ, επιστημονική υπεύθυνη ΠΕΜ.

να κινηθεί ανάμεσα σε στόχους ουτοπικούς και τη πραγματικότητα.

Η κοινωνική και εκπαιδευτική αυτή παρέμβαση έχει το ενδιαφέρον ότι πέτυχε γόνιμη διασταύρωση της τυπικής με την άτυπη εκπαίδευση μέσα από μια πολυεπιστημονική προσέγγιση. Στρατεύτηκαν σε αυτό το έργο κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, παιδαγωγοί, γλωσσολόγοι, ιστορικοί, φιλόλογοι, ανθρωπολόγοι, νομικοί από όλα σχεδόν τα πανεπιστήμια της χώρας μαζί με εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας.

Αρχίσαμε από το στενότερο επίπεδο της τάξης με τη δημιουργία βιβλίων και εκπαιδευτικού υλικού, επεκταθήκαμε στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και ανοίξαμε προς την κοινωνία με τη δημιουργία των ΚΕΣΠΕΜ (από τα αρχικά Κέντρα Εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων) και των κινητών μονάδων – κινητά ΚΕΣΠΕΜ. Όλες αυτές οι δράσεις είχαν στοιχεία καινοτομίας.

- Τα βιβλία και τα εκπαιδευτικά υλικά για το δημοτικό σχολείο και το γυμνάσιο δεν φτιάχτηκαν στα γραφεία μας, αλλά μαζί με τους εκπαιδευτικούς στην τάξη, όπου και ανασχεδιάζονταν συνεχώς, ώσπου να πάρουν την τελική τους μορφή.² Καθοριστικότερες όλων στάθηκαν οι ριζικές αλλαγές στη διδασκαλία της γλώσσας. Τα βιβλία και τα εκπαιδευτικά υλικά ακολούθησαν για τη δημιουργία τους τις μεθόδους εκμάθησης της ελληνικής ως ξένης/δεύτερης γλώσσας (ενώ τα σχολικά βιβλία του κράτους ήταν και είναι γραμμένα για την εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης από παιδιά ήδη φυσικούς ομιλητές της ελληνικής). Από την είσοδο στο σχολείο και έως το τέλος του γυμνασίου, όλα τα κείμενα και τα εργαλεία (γλωσσικές ασκήσεις, γραμματικές κ.ά.) λάμβαναν υπόψη τις μεγάλες διαφορές που έχει η ελληνική, ιδίως στη σύνταξη, από την τουρκική γλώσσα. Στη δευτεροβάθμια, όταν πια τα βιβλία εγκρίθηκαν από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, αντί για τη συνήθη μονοήμερη επιμόρφωση, μικρός αριθμός εκπαιδευτικών τα δίδαξε πιλοτικά για τρία ολόκληρα χρόνια.³ Πολύτιμος είναι ο αναλυτικός Οδηγός για τον εκπαιδευτικό, που συνοδεύει τα βιβλία.

- Οι επιμορφώσεις είναι πάγια ανάγκη και μόνιμο αίτημα των εκπαιδευτικών σε όλη την Ελλάδα. Οι επιμορφώσεις άρχισαν με την έναρξη του έργου το 1997. Για πρώτη φορά εκπαιδευτικοί της πλειονότητας και της μειονότητας επιμορφώθηκαν από κοινού. Μέχρι τότε οι εκπαιδευτικοί του διχασμένου μειονοτικού σχολείου δεν είχαν συνεργαστεί ποτέ. Δοκιμάστηκαν υποχρεωτικές επιμορφώσεις και κρίθηκε ότι αποτελεσματικότερη ήταν η επιμόρφωση προς εκπαιδευτικούς με κίνητρο εθελοντικής συμμετοχής, στον ελεύθερο χρόνο τους. Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών συνεργατών του Προγράμματος ήταν συνεχής όλα αυτά τα χρόνια. Εξαιρετικό αποδείχθηκε το επιμορφωτικό υλικό που, πέρα από το πρόγραμμα, χρησιμοποιείται από εκπαιδευτικούς και φοιτητές όλης της χώρας.⁴

- Η εμπειρία και η τεκμηρίωση των ορίων στη βελτίωση της ελληνομάθειας και του μειονοτικού σχολείου γενικότερα οδήγησαν στην αναζήτηση εναλλακτικού παραδείγματος. «Μαθαίνω» σε δίγλωσσο περιβάλλον με σύγχρονους όρους σημαίνει ότι οι γλώσσες έχουν αντίστοιχο κύρος, οι διαφορετικές κουλτούρες έχουν ισάξια θέση, οι σχέσεις είναι συνεργατικές και όχι ανταγωνιστικές και εξουσιαστικές, οι διαφορετικές ταυτότητες δεν είναι μόνο αντικείμενο σεβασμού αλλά πρόκληση και πλούτος. Έτσι δημιουργήθηκαν τα ΚΕΣΠΕΜ, όπου όλες αυτές οι προϋποθέσεις δοκιμάστηκαν παραδειγματικά. Δημιουργήθηκαν δέκα ΚΕΣΠΕΜ στους τρεις νομούς, με διασπορά πόλης, βουνού και κάμπου,⁵ και τέσσερα κινητά ΚΕΣΠΕΜ. Όμορφοι χώροι που λειτούργησαν με μεγάλη επιτυχία. Μέρος της επιτυχίας οφείλεται στο ότι από την αρχή στα ΚΕΣΠΕΜ συνεργάστηκαν μέλη της μειονότητας και της πλειονότητας χτίζοντας ένα κοινό όραμα. Οι γλώσσες εναλλάσσονταν και οι γονείς τα ένιωσαν δικά τους. Η πρώτη ανάμνηση επιτυχίας είναι οι μητέρες στο ΚΕΣΠΕΜ της Ξάνθης, που περίμεναν τα παιδιά τους να τελειώσουν το μάθημα στην κουζίνα φτιάχνοντας καφέ και συζητώντας σαν να βρίσκονται σε πραγματικά δικό τους χώρο.⁶

Στα ΚΕΣΠΕΜ, χώρο εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης, η μάθηση έγινε παιχνίδι για τα μικρότερα παιδιά, ενώ στα μεγαλύτερα έδωσε σιγουριά. Οι παιδαγωγικές αρχές, ο τρόπος διδασκαλίας και η επικοινωνία μαθητή - δασκάλου ήταν διαφορετικά από του σχολείου. Εκτός των άλλων, τα ΚΕΣΠΕΜ ήταν εξοπλισμένα με Η/Υ και ηλεκτρονικά μαθησιακά υλικά – αγαθό σπάνιο εκείνη την εποχή. Ο Η/Υ αποδείχτηκε, όπως έλεγαν οι εκπαιδευτικοί, το κλειδί που ξεκλείδωσε τη μαθησιακή διαδικασία.

Ο αριθμός των ΚΕΣΠΕΜ ήταν πεπερασμένος και, ακόμη και αν οι μαθητές/τριες μετακινούνταν για να έρθουν στα μαθήματα και τις δραστηριότητες, υπήρχαν περιπτώσεις που η απόσταση ήταν τέτοια, που έπρεπε εμείς να μετακινηθούμε προς αυτούς/ές. Έτσι υπήρξαν εκπαιδευτικές παρεμβάσεις εκτός του κανονικού ωραρίου, απογευματινές ώρες ή Σαββατοκύριακο, σε μειονοτικά και δημόσια δημοτικά και γυμνάσια όπου φοιτούν παιδιά της μειονότητας. Στόχος πάντα η ενίσχυση της ελληνομάθειας, της γνωστικής υποδομής των μαθητών σε βασικά μαθήματα στην περίπτωση της δευτεροβάθμιας (ελληνική γλώσσα, μαθηματικά και φυσικές επιστήμες), η άρση των εμποδίων για καλή επίδοση και η ενίσχυση των κινήτρων για συνέχιση των σπουδών σε ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης.⁷

- Η μεγάλη καινοτομία ήταν τα κινητά ΚΕΣΠΕΜ – οι κινητές μονάδες που ταξίδευαν καθημερινά σε έως 58 απομακρυσμένους οικισμούς σε όλη τη Θράκη. Τα «καγκουρό του βουνού», όπως τα ονόμασαν τα παιδιά, ήταν εξοπλισμένα με Υ/Η, φωτογραφικές μηχανές, παιδαγωγικά επιτραπέζια παιχνίδια και 936 επιλεγμένους τίτλους παιδικών βιβλίων, ασύρματο internet και ηλεκτρονικά παι-

δαγωγικά παιχνίδια σχεδιασμένα ειδικά για το πλαίσιο της Θράκης (βλ. Ανδρούσου, *εδώ*).⁸

- Άλλο δείγμα της σημασίας του ανοίγματος στην τοπική κοινωνία ήταν τα Δημιουργικά Εργαστήρια Νέων. Εκεί, ο στόχος δεν ήταν η σχολική γνώση αλλά ο πειραματισμός, να μάθουν παιδιά της μειονότητας μαζί με αυτά της πλειονότητας τη συμβίωση, τη συνεργασία και τον πλούτο από τη συνάντηση γλωσσών και πολιτισμών. Επιτεύχθηκε μια ψυχοκοινωνική γνώση σε άλλο, βαθύτερο επίπεδο.⁹

- Η εκπαίδευση προσεγγίστηκε ως διά βίου διαδικασία και οικογενειακή υπόθεση. Γι' αυτό ανταποκριθήκαμε αμέσως στο πρώτο αίτημα μικρής ομάδας γυναικών –κυρίως μητέρων των μαθητών και μαθητριών μας– για μαθήματα ελληνικής γλώσσας. Τα αιτήματα πολλαπλασιάστηκαν και ο ενθουσιασμός των ενήλικων μαθητριών φούντωσε. Πίσω από την ανάγκη για γνώση, οι γυναίκες είχαν έναν ξεκάθαρο χειραφετικό στόχο. Ίσως η επιτυχία αυτής της δράσης να οφείλεται στην αντιστροφή του αιτήματος. Δεν επρόκειτο πια για παρέμβαση σε μια κοινωνική ομάδα με εκ των άνω πρωτοβουλία, αλλά για ανταπόκριση σε ένα ρητό και επίμονο αίτημα.¹⁰

- Επιδιώχθηκαν πολλές εναλλακτικές πρωτοβουλίες, ώστε να καμφθούν εμπόδια που δυσκολεύουν την προσέγγιση πλειονότητας και μειονότητας. Δεν έγιναν πάντα δεκτές και από τις δύο πλευρές, αλλά ούτε και από το υπουργείο Παιδείας. Για παράδειγμα, έγιναν για τρία χρόνια μαθήματα τουρκικής γλώσσας σε ελληνόφωνους εκπαιδευτικούς. Η εξοικείωσή τους με τη δεύτερη επίσημη γλώσσα του μειονοτικού σχολείου συνέβαλε στην κατανόηση των λαθών των μαθητών, εξαιτίας της διαφορετικής σύνταξης της τουρκικής. Παρά τη μεγάλη συμμετοχή πολλών εκατοντάδων εκπαιδευτικών και την επιτυχία τους, το υπουργείο το 2013 τα διέκοψε. Ένα άλλο συμμετρικό παράδειγμα αφορά τα βιβλία του τουρκόφωνου προγράμματος του μειονοτικού σχολείου. Για να σπάσουν συμβολικά οι αγκυλώσεις σχετικά με την παραγωγή βιβλίων στο μειονοτικό σχολείο, τα οποία σύμφωνα με τις διακρατικές συμφωνίες έρχονται από την Τουρκία, φτιάχτηκε, υπό την εποπτεία συνεργατών του Προγράμματος, ένα βιβλίο στα τουρκικά γραμμένο από διανοούμενους της μειονότητας.¹¹ Αυτό το εξαίρετο παράδειγμα αυτενέργειας της μειονότητας δεν το είδε με θετικό μάτι η ηγεσία της και το κατέκρινε.

Χωρίς αμφιβολία ήταν πολύ δύσκολο εγχείρημα με σκοπέλους πάσης φύσεως, με κυριότερο όλων τα πολιτικά ρητά ή υπόγεια εμπόδια στη Θράκη (βλ. Φραγκουδάκη, *εδώ*) αλλά και τις προθέσεις της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, που δεν μεταφράζονταν πάντα με τον ίδιο τρόπο στο πεδίο, με αποτέλεσμα η συνεργασία με τα τοπικά στελέχη της εκπαίδευσης να δυσχεραίνεται σε όλη τη διάρκεια του έργου. Υπήρξαν όμως και πολλά, συχνά αξεπέραστα, δομικά εμπόδια. Οι πέντε διαδοχικές προκηρύξεις του υπουργείου Παιδείας είχαν ορίζοντα από δύο

έως τέσσερα χρόνια. Στο ενδιάμεσο, το έργο σταματούσε, η χρηματοδότηση διακοπτόταν και έπρεπε κάθε φορά όλα (υποδομές και προσλήψεις εργαζομένων) να ξεκινήσουν από την αρχή. Το κόστος αυτών των κενών ήταν μεγάλο, οικονομικά και παιδαγωγικά. Σε πεδία σαν και αυτά της Θράκης, η έλλειψη σταθερότητας και συνέχειας διαταράσσει τις σχέσεις εμπιστοσύνης και υπονομεύει την αποτελεσματικότητα. Τέλος, οι γραφειοκρατικές δυσκολίες, κυρίως στην τελευταία φάση όταν οι ΕΛΚΕ των πανεπιστημίων έγιναν εξαιρετικά δύσκαμπτοι, είχαν σε κάποιες περιπτώσεις καταστροφικές επιπτώσεις.

Είκοσι δύο χρόνια είναι σχεδόν μια γενιά. Το 1997 που φτάσαμε στη Θράκη, ήμασταν ξένοι. Σήμερα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ήταν προσόν που δεν είμαστε Θρακιώτες/τισσες. Είμαστε έξω από την τοπική δυναμική, χωρίς προκαταλήψεις και δεσμεύσεις, και έτσι μπορέσαμε σταδιακά και με μεγάλο κόπο, παρά τις δυσκολίες που περιέγραψα, να χτίσουμε πολύτιμες σχέσεις εμπιστοσύνης με τα μέλη της μειονότητας αλλά και με αυτά της πλειονότητας.

Άλλαξαν πολλά στα εκπαιδευτικά δεδομένα και το πρόγραμμά μας διεκδικεί μερίδιο στην αλλαγή (βλ. Ασκούνη, *εδώ*). Έγιναν πολλά, ενώ άλλα δεν έγιναν και εκκρεμούν. Ωστόσο, χιλιάδες παιδιά και εκατοντάδες εκπαιδευτικοί πέρασαν από το Πρόγραμμα. Αρχίσαμε να δουλεύουμε στο πεδίο χωρίς συνεργάτες από τη μειονότητα. Σήμερα είναι περισσότεροι οι συνεργάτες μας της μειονότητας από αυτούς της πλειονότητας – διοικητικοί, εκπαιδευτικοί, εμψυχωτές, οδηγοί των κινητών ΚΕΣΠΕΜ. Παιδιά που ήταν μαθητές μας στα 18 τους μήκαν στο πανεπιστήμιο και αργότερα έγιναν πτυχιούχοι συνεργάτες μας.

Τυπικά ένας πλήρης κύκλος έκλεισε. Εμείς όμως δεν βλέπουμε έναν κύκλο που κλείνει, αλλά μια σπείρα αενάως ανοικτή για μια καλύτερη εκπαίδευση και ισότητα ευκαιριών για τα παιδιά της μειονότητας, που δεν τελειώνει ποτέ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την πλήρη περιγραφή, βλ. στον ιστότοπο του έργου, www.museduc.gr.
2. Την επιστημονική ευθύνη για τη δημιουργία των βιβλίων και των εκπαιδευτικών υλικών είχαν οι Έ. Αβδελά, ιστορικός, Β. Αποστολίδου, ελληνίστρια, Ά. Ιορδανίδου, γλωσσολόγος, Γ. Κουζέλης, κοινωνιολόγος, Ν. Λαμπρινός, γεωγράφος, Σ. Μοσχονάς, γλωσσολόγος, Μ. Ντεκάστρο, συγγραφέας παιδικών βιβλίων, Χ. Σακονίδης, Διδακτική των Μαθηματικών, Μ. Τζεβελέκου, γλωσσολόγος, Β. Τσελφές, μαθηματικός, Ε. Χοντολίδου, παιδαγωγός. Για τη δημιουργία των εκπαιδευτικών υλικών βλέπε, Θ. Δραγώνα, Α. Φραγκουδάκη (επιμ.), *Πρόσθεση όχι Αφαίρεση, Πολλαπλασιασμός όχι Διαίρεση: Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας τη Θράκης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007. Όλα τα βιβλία και τα υλικά είναι αναρτημένα στον ιστότοπο του έργου.
3. α) Χ. Δανιήλ, Ε. Χοντολίδου, *Προσεχώς εμείς μεγαλώνουμε: Μαρτυρίες εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στο πλαίσιο του Προγράμματος Εκπαίδευσης Μουσουλμανο-*

- παιδων, Τόπος, Αθήνα 2015. β) Β. Τσάφος, Τ. Πετρίδης, Ν. Τσενέ, «Πιλοτική διερεύνηση της αξιοποίησης του εκπαιδευτικού υλικού του Προγράμματος “Εκπαίδευση των Παιδιών της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης” στο μάθημα της Ιστορίας», *Νέα Παιδεία* (156), 2015. Β. Τσελφές, Χ. Γκοτζαρίδης, Γ. Έψιμος, «Πιλοτική εφαρμογή εκπαιδευτικών υλικών των Φυσικών Επιστημών στο Πρόγραμμα “Εκπαίδευση των Παιδιών της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης”», *Νέα Παιδεία* (156), 2015.
4. Βλ. Kleidiakaiaantikleidia.net. Βλ. επίσης Α. Ανδρούσου, «“Κλειδιά και Αντικλειδιά”, ένα επιμορφωτικό εργαλείο: Οι στόχοι, τα όρια και οι προκλήσεις», στο Θ. Δραγώνα, Α. Φραγκουδάκη, *Πρόσθεση όχι Αφαίρεση*, ό.π.
5. Ξάνθη, Δροσερό, Εχίνος, Εύλαλο και Σέλερο στον Νομό Ξάνθης, Κομοτηνή, Ίασμος, Σάπες, Οργάνη στον Νομό Ροδόπης και Αλεξανδρούπολη (τέρμα Άβαντος) στον Νομό Έβρου. Υπεύθυνοι των ΚΕΣΠΕΜ υπήρξαν οι Π. Γιουβάνογλου, Χ. Καραβία, Μ. Κωνσταντινίδου, Α. Νοταράς, Λ. Παπαγιαννάκης. Τα ΚΕΣΠΕΜ καθώς και όλες οι δράσεις του ΠΕΜ λειτουργούσαν επτά ημέρες την εβδομάδα εντεκάμισι μήνες τον χρόνο.
6. Th. Dragonas, A. Frangoudaki. «Like a bridge over troubled water: Reforming the education of Muslim minority children in Greece», στο V. Lytra (επιμ.), *When Greeks and Turks Meet*, Ashgate, Λονδίνο 2014.
7. Την ευθύνη αυτής της δράσης είχαν οι Χ. Δαφέρμου και Μ. Σφυρόερα για το δημοτικό σχολείο και ο Χ. Σακονίδης για το γυμνάσιο.
8. Α. Ανδρούσου, «Εκτός σχολείου για το σχολείο: η περίπτωση των κινητών ΚΕΣΠΕΜ στη Θράκη», στο Μπ. Βέμη, Ε. Νάκου (επιμ.), *Μουσεία και Εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα 2010.
9. Th. Dragonas, A. Vassiliou, «Educational activism across the divide: empowering youths and their communities», *Contemporary Social Science* (12), 1-2, 2017.
10. Μ. Ζωγραφάκη, «“Η γλώσσα είναι ελευθερία”: Τα μαθήματα ελληνικών για τις ενήλικες γυναίκες», Ανακοίνωση σε ημερίδα: *Είκοσι χρόνια λειτουργίας του Προγράμματος Ένταξη και Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων*, ΥΠΕΘ, 14 Δεκεμβρίου 2018.
11. A. Bostancı, D. Yaşcioğlu, E. Dede, H. Millas, K. Hasan, T. Balta, *Türkçe Kitabımız: Bati Trakya'nın Edebiyatı, Gazete ve Dergi Metinleri*, PEM, 2008.

Θέσεις 151

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ / ΚΡΙΤΙΚΗ / ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΣΕΩΝ

Περιεχόμενα Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης και η κρατική φαντασίωση μιας αδύνατης αποτροπής / Για τον Θάνο Μικρούτσικο / Γκράμσι ή Μακιαβέλι; / Η γένεση του καπιταλισμού, ο Μακιαβέλι, ο Αλτουσέρ και ο εθνικισμός / Οι γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου ως δείκτης για τη σεξουαλικότητα της «νέας» γυναίκας, 1921-1938 / Φράζιες ή ο μυστικός δείπνος των λέξεων / Μια δι' αναρχικήσεως επί της προσόψεως της εισπήδηση στη μαρξιστική οικονομική θεωρία, Μέρος 4^ο

ΑΠΡΙΛΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ 2020

ΠΩΣ Η «ΠΡΟΣΘΕΣΗ» ΑΝΤΙΚΑΤΕΣΤΗΣΕ ΤΗΝ «ΑΦΑΙΡΕΣΗ» ΚΑΙ Ο «ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ» ΤΗ «ΔΙΑΙΡΕΣΗ»

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

Το έργο που κάνει σήμερα την τελευταία του δημόσια παρουσία στην Αθήνα (αφού αποχαιρέτησε συνεργάτες, φίλους, γονείς, μαθητές και μαθήτριες σε αντίστοιχη εκδήλωση στην Κομοτηνή την περασμένη εβδομάδα, στις 18 Σεπτεμβρίου), το εικοσάχρονο αυτό έργο, το ΠΕΜ, όπως είναι γνωστό στη Θράκη, είναι προϊόν της ριζικής αλλαγής της πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντι στους πολίτες του μέλη της μειονότητας της Θράκης. Η αλλαγή ξεκίνησε με βάση το λεγόμενο μνημόνιο που συνυπέγραψαν το 1990 οι αρχηγοί των τριών κομμάτων της τότε Βουλής (Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Ανδρέας Παπανδρέου και Χαρίλαος Φλωράκης), διαπιστώνοντας την αποτυχία της έως τότε πολιτικής και προκρίνοντας την εφαρμογή της ισονομίας και ισοπολιτείας.¹ Στη συνέχεια σφραγίστηκε από την κατάργηση (1998) του μετεμφυλιακού άρθρου 19 περί ιθαγένειας.

Στην εκπαίδευση, οι αλλαγές με ανάμεσά τους το ΠΕΜ αλληλεπιδράσαν ενισχύοντας η μία την άλλη. Το καθοριστικό για τις εξελίξεις μέτρο προνομιακής εισαγωγής μελών της μειονότητας στην ανώτερη εκπαίδευση άνοιξε τον δρόμο, ενώ το ΠΕΜ συνέβαλε καθοριστικά στη βελτίωση της ελληνομάθειας και της επίδοσης

Η Άννα Φραγκουδάκη είναι ομότιμη καθηγήτρια ΕΚΠΑ, επιστημονική υπεύθυνη ΠΕΜ.

γενικά, με κυριότερης σημασίας συμβολή την ένταξη παιδιών και νέων με στόχο τις σπουδές στο εκπαιδευτικό σύστημα και, συνεπώς, στην ταυτότητα του πολίτη της χώρας τους (όπως δείχνουν τα κείμενα του αφιερώματος).

Η μακρόχρονη παρέμβαση με στόχο την αλλαγή πολύ αρνητικών εκπαιδευτικών δεδομένων στάθηκε έργο πάρα πολύ δύσκολο. Οι γενικοί στόχοι που είχε θέσει το υπουργείο Παιδείας ήταν αντικειμενικά πολύ δύσκολοι για οποιαδήποτε κοινωνική κατηγορία και χώρα, ενώ στις συνθήκες της Θράκης έμοιαζαν για καιρό σχεδόν απρόσιτοι. Οι στόχοι ήταν συνοπτικά οι ακόλουθοι. Η δραστική βελτίωση των εκπαιδευτικών δεδομένων, η διευκόλυνση εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, η «κοινωνική ενσωμάτωση» των νέων γενεών της μειονότητας «μέσω του σχολείου» και ακόμα «η αποδοχή τους στην κοινωνία ως ισότιμων Ελλήνων πολιτών». Από την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από έναν μαθητικό πληθυσμό που τελείωνε το δημοτικό με ελληνικά τόσο ελλιπή, ώστε για το μεγαλύτερο ποσοστό ήταν σχεδόν αδύνατη η φοίτηση στο γυμνάσιο, έως την «αποδοχή τους» ως ισότιμων πολιτών σε μια τοπική κοινωνία όπου τα μέλη της μειονότητας ζούσαν σε συνθήκες περιθωρίου (γεωγραφικού, οικονομικού, κοινωνικού και μορφωτικού), όλα τούτα έκαναν το έργο να μοιάζει σισύφειο.

Οι δυσκολίες ήταν δύο ειδών. Εκπαιδευτικές: οι μαθητές και μαθήτριες της μειονότητας (βλ. Ασκούνη, *εδώ*) είχαν πολύ χαμηλότερη από τους εθνικούς μέσους όρους κοινωνική και μορφωτική καταγωγή, κάτι που διεθνώς αποτελεί εμπόδιο στη μάθηση και παράγει χαμηλή εκπαιδευτική ποιότητα. Αλλά και πολιτικές: η εθνοτική ταυτότητα των παιδιών φέρει στίγμα του προαιώνιου εχθρού. Και βέβαια, τα μεγαλύτερα εμπόδια που συνάντησε το ΠΕΜ προέρχονταν από την πολιτική διάσταση. Καλούμαστε να αλλάξουμε μια επί δεκαετίες εδραιωμένη κρατική πολιτική περιθωρίου της μειονότητας, πολιτική που συνόψισε αφήνοντας μας άναυδες τον Σεπτέμβριο του 1997 ένας από τους δασκάλους της ελληνικής, λέγοντας πολύ καλοπροαίρετα: «Καμιά φορά παρασυρόμαστε σαν δάσκαλοι, παιδιά είναι, βλέπεις. Και καμιά φορά βγαίνω από το μάθημα και σκέφτομαι, πω πω, τι έκανα, το παιδί που εγώ μόρφωσα θα γίνει αύριο ο νέος Σαδίκ».

Η πολιτική διάσταση υπερκαθόριζε (κι ακόμα καθορίζει σε μεγάλο βαθμό) την εκπαίδευση της μειονότητας. Συνεπώς, η αλλαγή των εκπαιδευτικών δεδομένων απαιτούσε το δυσκολότερο να επιτευχθεί σε όλες τις κοινωνίες, την αλλαγή βαθιά ριζωμένων πεποιθήσεων για «εμάς» και τους «άλλους». Όπως είναι εύκολο να υποθέσει ο/η αναγνώστης/ρια, η υπέρβαση των δυσκολιών δεν έγινε στο πεδίο των πολιτικών αντιπαράθεσεων αλλά στο εκπαιδευτικό, παιδαγωγικό και μαθησιακό.

Η τοπική κοινωνία της Θράκης αντέδρασε από την πρώτη στιγμή αρνητικά στο ΠΕΜ. Συναντήσαμε έντονες αντιστάσεις και σκληρή πολεμική, καθώς μας αντιμετωπί-

σαν σαν «εισβολείς» του «κράτους της Αθήνας» (έκφραση συχνή τα πρώτα χρόνια) που «δεν καταλάβαιναν» τη Θράκη. Είχαν δίκιο μέχρι έναν βαθμό, κλονίζαμε μια ισορροπία που όλοι (πλειονότητα και μειονότητα) θεωρούσαν εύθραυστη. Τα πρώτα χρόνια, ο τοπικός Τύπος της πλειονότητας (το μεγαλύτερο μέρος του) μας απέδιδε «αντεθνική δράση» με διαστρεβλώσεις και ακρότητες. Ο τύπος της μειονότητας μάς ονόμαζε «λύκους με προβιά προβάτου» και έψαχναν για καιρό να διακρίνουν πού κρύβουμε την αφομοιωτική πολιτική. Ενδιαφέρον είναι ότι οι ακραίες επιθέσεις του πλειονοτικού Τύπου ανά διαστήματα μειώ-ναν την καχυποψία της μειονότητας.

Το ΠΕΜ ήταν έργο αντικειμενικά γιγάντιο (βλ. Δραγώνα, *εδώ*) και πέτυχε πολλά. Τις ηγεσίες ωστόσο κι από τις δύο πλευρές, πλειονότητας και μειονότητας, δεν τις κερδίσαμε ποτέ, στάθηκαν από την αρχή και εξακολουθούν να είναι εναντίον του έργου, εκτός από μερικές και από τις δύο πλευρές φωτεινές εξαιρέσεις. Είναι αλήθεια ότι δεν ακολουθήσαμε τις συμβουλές των εκπροσώπων των ηγεσιών. Διαφώνησαν από την αρχή με την πρόθεσή μας να ερευνήσουμε τα εκπαιδευτικά δεδομένα. Και μας εμπόδισαν σε πολλά ερευνητικά σχέδια (βλ. Ασκούνη, *εδώ*). Θεωρούσαν ότι, αντί ερευνών, αρκούσε να μας δώσουν όποια πληροφορία χρειαζόμαστε, εφόσον εκείνοι γνώριζαν καλύτερα από τον καθένα τη Θράκη. Τους ενόχλησε η αμφιβολία μας για τις δύο αντίπαλες «αλήθειες» που προέβαλαν από την κάθε πλευρά, σε δύο παράλληλους μονόλογους που δεν συναντώνται. Ας σημειωθεί ότι οι τοπικές ηγεσίες πλειονότητας και μειονότητας εμφανίζουν μια εντυπωσιακή σύμπνοια, ενώ είναι αντίπαλες ηγετικές ομάδες. Συστηματικά και οι δύο εμφανίζονται σε όλα τα ζητήματα με σχέδια, παρόμοιες θέσεις είτε κατοπτρικά είτε κυριολεκτικά.

Για να πετύχει αυτή η τόσο δύσκολη προσπάθεια, έπρεπε να κερδίσουμε οπωσδήποτε μέρος τουλάχιστον των εκπαιδευτικών, γιατί καμιά αλλαγή στο σχολείο δεν είναι εφικτή χωρίς εκπαιδευτικούς, αλλά και οπωσδήποτε τους γονείς, γιατί χωρίς τη συμμαχία τους δεν είναι δυνατό να επιδράσεις στα παιδιά.

Στην επιτυχία του ΠΕΜ συνέβαλαν οι σύγχρονες παιδαγωγικές τεχνικές, η τεχνολογία και οι μέθοδοι μάθησης που κάνουν τη γνώση ενδιαφέρουσα περιπέτεια και όχι Γολγοθά (βλ. Ανδρούσου, *εδώ*). Η επιτυχία ωστόσο πριν και πάνω απ' όλα οφείλεται στο ότι οι πολλών ειδών δράσεις του (που περιέχονται στα κείμενα του αφιερώματος) έπεισαν τα παιδιά. Οι γλωσσολόγοι συνεργάτες/τριες μετέτρεψαν την ελληνική γλώσσα σε προσιτή στην εκμάθηση και εργαλείο σχολικής και κοινωνικής ανόδου. Συγχρόνως, η επίμονη επανάληψη, από τις περισσότερες δράσεις, της παρέμβασης της σημασίας που έχει για τη μάθηση γενικά η μητρική γλώσσα των μαθητών και μαθητριών έπαιξε σημαντικό ρόλο. Η εφαρμογή της βασικής

αυτής παιδαγωγικής αρχής έγινε αμέσως αντιληπτή από τα παιδιά ως δείγμα σεβασμού στη διαφορετική πολιτισμική τους ταυτότητα, με σημαντικά αποτελέσματα στην επίδοση στα ελληνικά. Έτσι, η αρχή ότι προϋπόθεση για τη μάθηση αποτελεί ο σεβασμός και η αναγνώριση της πολιτισμικής (γλωσσικής, θρησκευτικής και εθνοτικής) ταυτότητας των μαθητών έπεισε γονείς και μέρος δασκάλων με την επαληθευσή της. Το γεγονός ότι έβλεπαν να επαληθεύεται στην εκπαιδευτική πράξη από την πρόοδο των παιδιών συνέβαλε να πεισθεί μέρος των δασκάλων, ενώ το γεγονός ότι, εκτός της προόδου, άκουγαν τα παιδιά τους να λένε δημόσια στις εορτές τέλους της σχολικής χρονιάς ότι «τα ελληνικά είναι στο ΚΕΣΠΕΜ εύκολα» έπεισε τους γονείς.

Το πολυτιμότερο που κερδίσαμε με τη μεταμόρφωση των παιδιών και τις θεαματικές αλλαγές στην επίδοση στις τάξεις του ΠΕΜ ήταν η εμπιστοσύνη των γονέων και ιδίως των μητέρων. Από τη στιγμή που μας εμπιστεύτηκαν οι γονείς, δεν επιδρούσε πια τόσο ισχυρά η αρνητική απέναντι στο έργο στάση των ηγετών, ορισμένων συνδικαλιστών κι ακόμα λίγων εκπροσώπων τοπικών συμφερόντων που πλήττει η ανατροπή της παραδοσιακής ισορροπίας με βάση την οποία η μειονότητα αποτελείται από πολίτες δεύτερης κατηγορίας ως προς τα δικαιώματα, ενώ έχει τις ίδιες με όλους τους πολίτες υποχρεώσεις (τα μέλη της φορολογούνται, στρατεύονται, ψηφίζουν, εκλέγονται κ.ο.κ.).

Εκτός από τις σημαντικές εκπαιδευτικές αλλαγές, μεγάλης σημασίας θεωρούμε και τις ποιοτικές και μη μετρήσιμες αλλαγές στις οποίες συνέβαλε το ΠΕΜ. Οι επιτυχίες που θεωρούμε ανταμοιβές όσοι/ες (πολλοί/ές) αντέξαμε

ολόκληρη τη δύσκολη και με αρκετές ματαιώσεις 20ετία δεν είναι λίγες. Ανάμεσα στις μεγάλες ανταμοιβές είναι η εμπιστοσύνη μελών της μειονότητας (γονέων και ομάδων νέων ηλικιών), που επαληθεύει ότι η κρατική πολιτική περιθωρίου της μειονότητας, στο όνομα της προστασίας της «ακριτικής» Θράκης από τον κίνδυνο «εκτουρκισμού», έχει τα ακριβώς αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Επαληθεύει επίσης ότι ο σεβασμός των θεσμών προς όλους τους πολίτες και τα δικαιώματά τους είναι ο μόνος δρόμος (όχι μόνο για να μάθουν ελληνικά, αλλά και) για να εσωτερικεύσουν θετικά οι πολίτες της μειονότητας την ταυτότητα του πολίτη της ευρωπαϊκής Ελλάδας. Εξίσου επιδρά και προς την άλλη πλευρά. Οι νέες γενιές της πλειονότητας όλο και περισσότερο καταλαβαίνουν την αυταρχική πίεση που έζησαν, καθώς διαπαιδαγωγήθηκαν από όταν ήταν νήπια να ξεχνούν την ύπαρξη των «άλλων» στη διχασμένη τους κοινωνία (βλ. Κωνσταντινίδου, *εδώ*) και αυξάνουν σήμερα όσοι/ες αναγνωρίζουν την πολυπολιτισμική Θράκη πλουσιότερη και δυνάμει δημιουργικότερη από άλλες για ένα καλύτερο μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την κρατική πολιτική απέναντι στη μειονότητα της Θράκης και την αλλαγή της, βλ. μεταξύ άλλων: Α. Αλεξανδρή, Θ. Βερέμης, Π. Καζάκος, Β. Κουφουδάκης, Χ. Ροζάκης, Γ. Τσιτσόπουλος, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, 1923-1987*, Γνώση, Αθήνα 1988· Α. Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»*, Πόλις, Αθήνα 2001· D. Yagcioglu, «From De-terioration to Improvement in Western Thrace: A Political Systems Analysis of a Triadic Ethnic Conflict», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο George Mason, ΗΠΑ, 2004.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ **αλεξάνδρεια**

Λίνα Λούβη

Η Ευρώπη των Ελλήνων

Πρότυπο, απειλή, προστάτις, 1833-1857

Πώς αντιλαμβάνονταν οι Έλληνες τον ρόλο της Ευρώπης απέναντι στο νεοσύστατο κράτος τους; Πώς αντέδρασαν στην υποχώρηση του φιλελληνισμού και στις έμμεσες ή άμεσες επεμβάσεις των εγγυητριών Δυνάμεων στο εσωτερικό της χώρας; Πώς αξίωναν τα «κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας» να συνδράμουν αυτές οι Δυνάμεις στην πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης—και όχι μόνο—, εξαργυρώνοντας έτσι πολιτικά την πνευματική οφειλή τους στην ένδοξη αρχαιοελληνική κληρονομιά; Η παρούσα μελέτη καταγράφει και αναλύει αυτά τα ζητήματα με βάση τον Τύπο, που συνιστούσε το πιστότερο κάτοπτρο των ιδεολογικών ζυμώσεων στη μετεπανάστατική Ελλάδα.

ΤΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΟΥ ΠΕΜ ΣΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ Η ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΩΝ

ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΜΟΥΣΤΑΦΑ

Ας ξεκινήσω χαιρετίζοντας τη λαμπερή απουσία αρκετών εκπροσώπων της μειονότητας. Δυο βουλευτές, πρόεδροι συλλόγων, πρόεδροι των δασκάλων, αλλά για κι-σμέτ πρόκειται. Άλλος αρρώστησε, άλλος είχε δουλειά, άλλος πήγε κάπου αλλού... Βγήκε και μια ανακοίνωση των δύο βουλευτών που δεν παρευρίσκονται. Ε, λοιπόν, σήμερα, μετά από 22 χρόνια, ανακαλύπτουν ότι αυτό το Πρόγραμμα, το ΠΕΜ, είναι βλαβερό για τη μειονότητα. Δεν ξέρω κατά πόσο στέκει η ανακάλυψη, γιατί είχαν επί χρόνια ως βουλευτές συνεργασία με το Πρόγραμμα και με τα υπουργεία που στήριξαν το Πρόγραμμα.

Για τούτο, αισθάνομαι την ανάγκη να αρχίσω την ομιλία μου εμψυχώνοντας, πώς να το εκφράσω, δίνοντας κουράγιο στους νέους που ήταν μαθητές στο Πρόγραμ-μα από παιδιά, μετά μεγάλωσαν, σπουδάσανε και ήρθανε και δουλεύουν πάλι στα πλαίσια του Προγράμματος. Και να τους πω: να έχουν καθαρή τη συνείδησή τους ότι καλώς πράξανε, ότι καλώς κάνανε... Ήταν θετική η συμμετοχή τους και η προ-σφορά τους. Κι ακόμη, ας μην ξεχνάνε ότι στην περιοχή μας τέτοια πολιτικάντικα παιχνίδια γίνονται πολύ συχνά και να μην τα λαβαίνουν και πολύ υπόψη τους.

*Ο Μουσταφά Μουσταφά είναι
γιατρός και πρώην βουλευτής
του Νομού Ροδόπης.*

Προσωπικά ανήκω στις παλαιότερες γενιές, κουβαλάω πολύ φορτίο μειονοτικής ζωής. Για παράδειγμα, τελείωσα το «τουρκικό σχολείο» Μεγάλου Δουκάτου, έτσι έγραφε τότε η πινακίδα του δημοτικού όπου φοίτησα. Στάθηκα από τους τυχερούς, γιατί ο μακαρίτης ο πατέρας μου με πήρε από το κεράκι μετά το δημοτικό και με πήγε στο γυμνάσιο αρρένων Κομοτηνής. Έτσι, λοιπόν, τη διγλωσσία την είχα μέσα μου. Την ανακάλυψα όμως με το Πρόγραμμα. Όταν λέγαμε τότε εμείς διγλωσσία, εννοούσαμε υποκρισία, διπροσωπία (τον άνθρωπο που φέρεται, ας πούμε, διαφορετικά προς τον έναν και διαφορετικά προς τον άλλον). Μέσα από το Πρόγραμμα είδαμε ότι πρόκειται για επιστημονικό όρο, παιδαγωγικό, κοινωνιολογικό κ.λπ. Μάθαμε και τον Cummins... Άνοιξαν οι ορίζοντές μας.

Για τούτο, σήμερα που κλείνει ένας κύκλος, πραγματικά από τα βάθη της καρδιάς μου θέλω να ευχαριστήσω την Άννα Φραγκουδάκη, τη Θάλεια Δραγώνα, την Ασκούνη, την Ανδρούσου, όλους και όλες... Δεν θέλω να παραλείψω κανέναν, γιατί συμμετείχα σε όλο αυτό το εγχείρημα, σε όλο αυτό το Πρόγραμμα: συνέπεσε και τα δυο μου παιδιά, οι δυο μου κόρες, να είναι στα χρόνια του δημοτικού και του γυμνασίου τότε που άρχισε το Πρόγραμμα και πραγματικά συμμετείχαν ενεργά, ενώ συμμετείχαμε κι εμείς, οι γονείς, και μάθαμε κι εμείς πολλά πράγματα.

Στη δική μου σχολική ζωή, από το '67 μέχρι το '73 στο γυμνάσιο αρρένων Κομοτηνής, έζησα όλα τα καλά και τα κακά, καθώς ήμουν ο μοναδικός μαθητής από τη μειονότητα στην τάξη μου. Έζησα όλα τα καλά και τα κακά, εννοώ ότι στάθηκε για μένα μεγάλη η συνεισφορά του πατέρα μου, που με πήγε στο δημόσιο γυμνάσιο κι έτσι... έγινα δίγλωσσος. Ήταν μεγάλη εμπειρία η εξέλιξη που ακολούθησε. Από ένας και μοναδικός μαθητής που ήμουν τότε στην πρώτη τάξη εκείνου του γυμνασίου, η συμμετοχή σήμερα των παιδιών από τη μειονότητα στα δημόσια γυμνάσια φτάνει κάπου 50%. Παρόμοια εμπειρία ήταν και η σύσταση του Συλλόγου Επιστημόνων Μειονότητας. Θυμάμαι το 1982, τότε που δεν βρισκόταν 21ος να γίνει μέλος, έτσι κάποιοι διπλωματούχοι ιερωμένοι από τη Σαουδική Αραβία, την Αίγυπτο, το Πανεπιστήμιο Αλ Αζχάρ Καΐρου, έγιναν μέλη για να μπορέσει να συσταθεί ο σύλλογος. Σήμερα, έχουμε έναν Σύλλογο Επιστημόνων Μειονότητας που απαριθμεί, δεν ξέρω ακριβώς, 1.500 με 2.000 άτομα... Και ο πρόεδρος του δεν ήρθε να μιλήσει, δεν έστειλε έστω κάποιον στη θέση του. Κι ας είναι ραγδαία η αύξηση των παιδιών της μειονότητας με ανώτερα πτυχία.

Υπήρχε από παλιά η έφεση για σπουδές. Έφευγαν όμως να σπουδάσουν στο εξωτερικό. Από το χωριό μου υπάρχουν δεκάδες επιστήμονες που φύγανε, σπουδάζανε και δεν μπόρεσαν να γυρίσουν λόγω οικονομικών δυσκολιών, λόγω εμποδίων, λόγω διακρίσεων... Η τάση επιστροφής άρχισε μετά τη δεκαετία του '80 και ήμουν κι εγώ ένας από τους πρωτοστάτες της επιστροφής των

επιστημόνων στη γενέθλια γη. Το κόστος το πληρώσαμε ακριβά. Ο Καψής, που ήταν τότε υφυπουργός των Εξωτερικών και υπεύθυνος για τη μειονοτική πολιτική, είπε ότι θα τους βάλω τα δυο πόδια σ' ένα παπούτσι και θα τους διώξω. Κι έτσι, επί 7 χρόνια πτυχιούχος Ιατρικής, παρέμενα αγρότης και προσπαθούσαμε να δώσουμε συμπληρωματικά μαθήματα ενώ παλεύαμε για την αναγνώριση των πτυχίων μας.

Αν δούμε διαχρονικά όλη την εξέλιξη, υπάρχει πράγματι μεγάλη πρόοδος στα εκπαιδευτικά ζητήματα της μειονότητας. Βοήθησαν πολλά. Βοήθησε η συμβολή των γονέων, βοήθησε και η πολιτική αλλαγή του 1990 με το μνημόνιο επί της οικουμενικής κυβέρνησης, που αποφάσισε να σταματήσουν οι διακρίσεις, γιατί δεν πάει άλλο... Και μετά, το ευλογημένο Πρόγραμμα του ΠΕΜ, που έτυχε αποδοχής. Αλήθεια, γιατί έτυχε αποδοχής; Όποιος ξέρει καλύτερα να μεταφράζει από μένα, να κάνει τη μετάφραση: Adam yerine konmak. Δηλαδή, μας λογάρισαν ανθρώπους. Αυτό το Πρόγραμμα τα παιδιά της μειονότητας, τους εκπαιδευτικούς της μειονότητας, την ίδια τη μειονότητα την ενέταξε στους ανθρώπους... Έτσι ειπώθηκε από τον ίδιο τον κόσμο, Bunlar bizi adam yerine koyuyor, αυτοί μας λογαριάζουν για ανθρώπους. Και τούτο, γιατί η μέχρι τότε συμπεριφορά διευθυντών, γενικών διευθυντών, επιθεωρητών ήταν πολύ διαφορετική. «Τι κάνουν οι Τούρκοι στην Κωνσταντινούπολη;» σκέφτονταν, για να αποφασίσουν: αυτό θα κάνουμε κι εμείς εδώ πέρα. Έγινε κι εκείνο το ατόπημα και άρχισε η θρησκευτικοποίηση της μειονότητας και το σχολείο στο χωριό μου, το Μεγάλο Δουκάτο, έπαψε να είναι τουρκικό.

Σε όλη αυτή την πορεία από τότε που ξεκίνησε, το Πρόγραμμα Φραγκουδάκη - Δραγώνα ήταν μια όαση. Έλεγε: ήρθαμε να συζητήσουμε πώς να βελτιώσουμε την εκπαίδευση για τα παιδιά της μειονότητας, πώς να σταματήσει αυτή η μεγάλη διαρροή από την υποχρεωτική εκπαίδευση... Έτσι όπως είναι τα πράγματα, δεν μπορούν τα παιδιά να καταφέρουν να την ολοκληρώνουν... Κι αυτό πραγματικά επέδρασε σημαντικά στη μειονότητα. Λειτουργήσε και ο κόσμος αγκάλιασε το Πρόγραμμα, με τη συμμετοχή και των γονέων και των εκπαιδευτικών και των δυο πλευρών, με αντιστάσεις βέβαια, πράγμα για το οποίο αξίζουν συγχαρητήρια και για τα στομάχια τους. Ακούσανε πολλά εναντίον τους από όλες τις μεριές, αλλά αντέξανε και το προχώρησαν το Πρόγραμμα και το έφτασαν μέχρι τώρα.

Το κουβεντιάζαμε αυτό, θυμάμαι, με τον Ηρακλή Μήλλα, που συμμετείχε κι αυτός στο πρόγραμμα. Καθόμαστε μια φορά και κλαίγαμε τη μοίρα μας, για να καταλήξουμε στην ερώτηση: «Τι ζητάει ο μειονοτικός, βρε παιδί μου;». Τι να ζητήσει; «Λίγη στοργή, λίγη κατανόηση, λίγη αλληλεγγύη ζητάει. Αυτό ζητάει ο μειονοτικός». Το ίδιο αισθανόταν και ο Ηρακλής, μέλος της άλλης μειονότητας αυ-

τός, το ίδιο αισθανόμαστε κι εμείς. Και πραγματικά αυτή η στοργή, αυτή η κατανόηση, αυτή η αλληλεγγύη μέσα από αυτό το Πρόγραμμα ανέδειξε πολλά, πολλά χαρίσματα της κοινωνίας μας. Η μείωση της διαρροής, η συμμετοχή των παιδιών στα νηπιαγωγεία, ο αριθμός των εισαχθέντων στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα είναι εξελίξεις που μας κάνουν αισιόδοξους για το μέλλον της εκπαίδευσης. Το Πρόγραμμα ήταν μια πραγματικά ανθρωπιστική, ανθρώπινη και επιστημονική προσέγγιση που έδωσε πολύ θετικά αποτελέσματα.

Τώρα όμως, κυρία Φραγκουδάκη και κυρία Δραγώνα, τι θα κάνουμε; Τελειώνει το πρόγραμμα που παρακολούθησαν τα παιδιά μου, αλλά ο εγγονός μου μπήκε φέτος στο δημοτικό. Αυτός πού θα πάει; Πρέπει να συνεχιστεί με κάποιον τρόπο.

Από όλους τους ομιλητές τονίστηκε ότι είναι μια δυναμική διαδικασία η εκπαίδευση, άρα οι αναζητήσεις είναι απαραίτητες, γιατί κάθε τόσο η ζωή βγάζει καινούργια προβλήματα. Απέναντι σε αυτά τα προβλήματα, πρέπει να υπάρχει ένα επιτελείο που να σκέφτεται πώς μπορεί να βρει λύσεις κ.λπ. Δηλαδή, με τον τόσο μεγάλο πλέον αριθμό μαθητών στα δημόσια γυμνάσια, πρέπει να υπάρχουν ειδικές προβλέψεις, π.χ. ενισχυτική διδασκαλία, άλλες μέθοδοι, με στόχο να μην αδικείται από το σχολείο κανένα τμήμα της κοινωνίας. Πρέπει να ψάξουμε πώς θα μπορέσει να κλείσει το χάσμα που έρχεται από τα δημοτικά, το έχουμε συζητήσει αυτό από καιρό με μέλη του προγράμματος και είχαμε καταλήξει στην ιδέα να γίνει ένα πειραματικό διαπολιτισμικό σχολείο. Δεν καταφέραμε να το κάνουμε πράξη και δεν τα καταφέραμε επί κυβέρνησης στην οποία συμμετείχα κι εγώ. Θα ήταν πραγματικά σημαντι-

κό κάτι εμβληματικό σαν ένα διαπολιτισμικό σχολείο, στο οποίο να φοιτούν άνετα και με ισότητα παιδιά από όλες τις ομάδες της κοινωνίας μας.

Όσο για τη συμμετοχή του Δημοκρίτειου στα εκπαιδευτικά της μειονότητας, νομίζω πως το Δημοκρίτειο πρέπει να κάνει την αυτοκριτική του. Ας θυμηθώ μόνο ότι όταν κάναμε την παρουσίαση του βιβλίου του Γιάννη Κτιστάκι για τη σαρία, ένας καθηγητής του Δημοκρίτειου, έγκριτος νομικός, είπε ότι «δεν ήξερε» πως υπάρχει σαρία εδώ στη Ροδόπη, όπου επί 40 χρόνια εμείς, από τη Μεταπολίτευση και εντεύθεν, λέγαμε ότι η σαρία πρέπει να καταργηθεί. Κι όταν εδέησε κάποτε να δοθεί λύση, ήταν λύση ημιτελής...

Τέλος, για την «εντοπιότητα» που θεωρεί προνόμιο του το Δημοκρίτειο, θα έλεγα ότι, όπως είπε τις προάλλες σε συνέντευξή της η Θάλεια Δραγώνα, «ευτυχώς που δεν ήμασταν από εδώ, από τη Θράκη, γιατί μπορέσαμε να κρατήσουμε αποστάσεις και να μην ταυτιστούμε με τη μια ή με την άλλη άποψη». Ευτυχώς, επαναλαμβάνω κι εγώ, γιατί στην περιοχή ευδοκιμούνε πολλά «ΕΜΣ», υπάρχουν επαγγελματικά «μεμετολογικά» στελέχη, υπάρχουν και επαγγελματικά μειονοτικά στελέχη και είναι συγκοινωνούντα δοχεία, άτομα που προσπαθούν να βρίσκουν δουλειά ο ένας σε βάρος του άλλου και το κόστος το πληρώνει η ίδια η κοινωνία μας.

Γι' αυτό, ευελπιστώ να συνεχιστεί η προσπάθειά σας με το Πρόγραμμα, να μπορέσει να υπάρξει εφάμιλλος συνεχιστής του έργου, ένα πρόγραμμα που να κάνει διάλογο για τα εκπαιδευτικά θέματα, και έτσι τα εγγόνια μου να βρεθούν σε καλύτερες συνθήκες, όχι μόνο από μένα αλλά και από τους γονείς τους.

Σας ευχαριστώ πολύ για την υπομονή σας.

Η ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΩΝ

**«ΤΑ ΚΕΣΠΕΜ ΧΩΡΟΣ
ΓΙΑ ΝΑ ΣΥΝΥΠΑΡΞΟΥΜΕ
ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ, ΟΧΙ
ΝΑ ΠΟΡΕΥΟΜΑΣΤΕ
ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ»**

ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

*Η Μαρία Κωνσταντινίδου είναι
λέκτορας ΔΠΘ, υπεύθυνη ΚΕΣΠΕΜ
Νομού Ροδόπης.*

Στα γεγονότα της Κομοτηνής το 1990, ήμουν μαθήτρια γυμνασίου. Υπήρχε αναστάτωση στην πόλη και ακούγονταν φήμες ότι θα γίνουν επεισόδια. Ένα μεσημέρι στο μάθημα ακούσαμε φασαρία, μερικοί μαθητές σηκώθηκαν να βγουν έξω. Ο καθηγητής δεν αντέδρασε (η ειρωνεία είναι πως είχαμε αγωγή του πολίτη) και τελικά φύγαμε όλοι. Εννοείται ότι εμείς δεν σπάσαμε, δεν λεηλατήσαμε. Κάποιοι ίσως να φώναξαν κανένα σύνθημα. Μετά πήγαμε σπίτια μας. Κανείς δεν μας επέπληξε. Την επομένη γυρίσαμε στη σχολική κανονικότητα.

Χρόνια αργότερα στο εξωτερικό έμαθα για συνύπαρξη, για μειονότητες και πλειονότητες, για δικαιώματα. Είδα κι έκρινα με άλλη ματιά την πραγματικότητα στη Θράκη. Αναγνώρισα τις ευθύνες της ηγεσίας εκατέρωθεν για τα προβλήματα της μειονότητας... Και πορεύτηκα για λίγο καιρό ακόμη με τον πλειονοτικό κοινωνικό μου κύκλο. Το 2011 άρχισα να εργάζομαι ως υπεύθυνη των ΚΕΣΠΕΜ Ροδόπης. Εκεί δούλεψε και η Σεμικά, που την ήξερα. Χάρηκα που την ξαναείδα, όμως κάτι με αναστάτωσε που το έβαλα στην άκρη. Θυμήθηκα ότι τον Γενάρη

του 1990, όταν φύγαμε όλοι απ' την τάξη, έμειναν πίσω δύο μαθητές: η μία ήταν η Σεμικά. Οι γονείς και των δύο είχαν καταστήματα. Την επομένη, όταν γυρίσαμε στην τάξη μας, δεν ντράπηκα να τους αντικρίσω, γιατί δεν έκανα τη σύνδεση ότι οι περιουσίες που καταστράφηκαν ήταν αυτών των παιδιών και ότι ο όχλος που για λίγο με διασκέδασε ήταν οι γείτονές μου, η οικογένειά μου, οι δάσκαλοί μου κι εγώ η ίδια.

Τα επόμενα χρόνια, δούλευα με τη Σεμικά κάθε μέρα. Μέσα στα ΚΕΣΠΕΜ γυρίσαμε σελίδα. Όχι αγνοώντας το παρελθόν, αλλά κατανοώντας το. Το Πρόγραμμα μάς έδωσε ένα πλαίσιο μοναδικό. Μας έδωσε την ευκαιρία να δημιουργήσουμε τον χώρο για να συνυπάρξουμε ουσιαστικά, όχι να πορευόμαστε παράλληλα. Λέω «μας», γιατί εκτός από εμένα, ήταν άλλοι 4 πλειονοτικοί διοικητικοί στα ΚΕΣΠΕΜ της Ροδόπης. Και άλλοι 6 στην Ξάνθη. Δεκάδες δάσκαλοι, άλλοι τόσοι νηπιαγωγοί, εκατοντάδες καθηγητές δευτεροβάθμιας, εμψυκωτές, μαθητές και γονείς και κάθε λογής ντόπιοι με τους οποίους συναντήθηκαν οι δρόμοι μας σε κάποια δράση. Κάντε την πρόσθεση, είναι εντυπωσιακό. Και τώρα κάντε και τον πολλαπλασιασμό: οι γονείς και τ' αδέρφια, τα παιδιά, οι φίλοι, οι μαθητές και οι φοιτητές του καθενός και της καθεμιάς μας. Αυτή η μεγάλη παρακαταθήκη ανθρώπων μεταξύ του πλειονοτικού πληθυσμού, από ένα πρόγραμμα που στόχευε πρωτίστως στο μειονοτικό, είναι μια από τις μεγαλύτερες προίκες που αφήνει πίσω του. Και για αυτό, ευχαριστούμε.

«ΕΝΑ ΣΤΟΙΧΗΜΑ ΖΩΗΣ»

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΦΑΚΟΥΔΗΣ

Ο Βαγγέλης Φακούδης είναι εκπαιδευτικός Γυμνασίου Σουφλίου.

Συμμετέχοντας όλα αυτά τα χρόνια σε αυτήν την κοινότητα με ανθρώπους που μοιράζονταν τις ίδιες ανησυχίες, έμαθα πολλά. Από την κατανόηση των δυσκολιών που έχουν αυτοί οι μαθητές και πώς να τους βοηθήσω, μέχρι την κατανόηση των κοινωνικοπολιτισμικών απόψεων για τη μάθηση και τη διδασκαλία. Έμαθα τη σημασία της ενεργού συμμετοχής του μαθητή, το πόσο σημαντική είναι η κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ των μαθητών αλλά και με μένα. Και το πιο σημαντικό: το ΠΕΜ δεν ήταν απλά ένα Πρόγραμμα στο οποίο κάποιοι πανεπιστημιακοί συμμετείχαν για λόγους επαγγελματικούς. Ήταν κάτι πολύ παραπάνω, ένα στοιχείο ζωής. Το Πρόγραμμα άνοιξε μια συζήτηση στη Θράκη και έστησε γέφυρες ανάμεσα σε δύο πολιτισμικές ομάδες που δεν συνομιλούσαν γιατί κυριαρχούσαν οι παράλληλοι μονόλογοι. Και αυτό το κατάφερε, γιατί δεν έπαιξε παιχνίδια. Έβαλε μπροστά μόνο το καλό των παιδιών, έχοντας ως βάση την επιστημονική γνώση και ακούγοντας προσεκτικά την κάθε κοινότητα.

Δεν ξέρω αν θα συνεχίσει το Πρόγραμμα με την προηγούμενη ή με άλλη μορφή. Βλέπω όμως ότι οι ανάγκες των παιδιών της μειονότητας συνεχίζουν να είναι μεγάλες και η έστω και μικρή διακοπή θα επηρεάσει αρνητικά τις ζωές τους. Η σύζευξη του επιστημονικού λόγου με την πράξη είναι το μόνο που μπορεί να μας οδηγήσει σε μια εκπαιδευτική πραγματικότητα για «όλους τους μαθητές», αλλά και προοδευτικά σε μια Θράκη όπου η πολυπολιτισμικότητα θα εκτιμηθεί ως αυτό που πραγματικά είναι, ένας ανεκτίμητος πλούτος.

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΚΕΣΠΕΜ

ΧΑΡΑ ΚΑΡΑΒΙΑ

Η Χάρα Καραβία είναι κοινωνική ανθρωπόλογος, υπεύθυνη ΚΕΣΠΕΜ Νομού Ξάνθης.

Τα ΚΕΣΠΕΜ ήταν κάτι πολύ περισσότερο από αίθουσες διδασκαλίας, βιβλιοθήκες και διοικητικά κέντρα. Ήταν ένας χώρος όπου γονείς, μαθητές και όλοι όσοι δουλεύαμε καθημερινά εκεί τον κάναμε δικό μας.

Με τον καιρό τα Κέντρα ταυτίστηκαν με την ίδια την παρέμβαση και τους στόχους που αυτή έθετε. Κατέκτησαν μια αυτονομία που μπορούσε να αφήνει απ' έξω πολιτικαντισμούς τοπικών φορέων και ηγετών της πλειονότητας και της μειονότητας (που συνήθως έμεναν αποστασιοποιημένοι, αν όχι εχθρικοί). Κι αυτό γιατί, μεταξύ άλλων, τα

ΚΕΣΠΕΜ είχαν και μια ταξική αναφορά. Σε μια περίοδο βαθιάς οικονομικής κρίσης, τα ΚΕΣΠΕΜ ήταν μια λύση όχι μόνο ανάγκης αλλά και επιλογής για πάρα πολλούς γονείς-μέλη της μειονότητας, που ήθελαν να δουν τα παιδιά τους να προχωρούν, να πετούν από πάνω τους τη σκόνη ενός μονοδιάστατου πολιτισμικού διαχωρισμού που τους καθήλωνε. Τα ΚΕΣΠΕΜ τούς έδωσαν την ευκαιρία να διεκδικήσουν για τα παιδιά τους χωρίς να είναι ακόλουθοι κανενός, χωρίς να λογοδοτούν σε κανέναν (διοικήσεις των σχολείων, σχολικές εφορίες και άλλα αφανή αλλά σημαντικά κέντρα άσκησης εξουσίας). Αυτήν την αδιαμεσολάβητη σχέση με αυτούς τους ανθρώπους επεδίωξε και κατέκτησε σε μεγάλο βαθμό το ΚΕΣΠΕΜ, κι εμείς μαζί του.

ΚΕΡΔΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ **ΣΕΒΑΛ ΟΣΜΑΝ ΟΓΛΟΥ**

*Η Σεβάλ Οσμάν Ογλού είναι
ψυχολόγος, συνυπεύθυνη
Δημιουργικών Εργαστηρίων Νέων.*

Αναπολώντας την πορεία μου μέσα στο Πρόγραμμα, υπάρχουν έντονες στιγμές που κοντοστέκομαι και ένα δάκρυ κυλά ασυναίσθητα...

Πόσα έχω αποκομίσει, πόσα έχω κάνει κτήμα μου, πόσα εργαλεία κουβαλάω; Και αυτή είναι μόνο η μία όψη του νομίσματος. Η άλλη όψη έχει να κάνει με τις ζωές νέων και οικογενειών που αγγίξαμε και με όλα όσα αποκόμισαν. Μπορέσαμε να κερδίσουμε την εμπιστοσύνη της κοινωνίας γεφυρώνοντας παλιά και νέα βιώματα, σπάζοντας καλούπια συμπεριφορών και πεποιθήσεων, δείχνοντας πως η αποδοχή της διαφορετικότητας έχει τη δύναμη της αναγέννησης, τη δύναμη να εκμαιεύσει την ομορφιά που ο καθένας κρύβει μέσα του.

Ευχαριστώ όλους τους πολύτιμους ανθρώπους που με στηρίξαν σε αυτό το ταξίδι ζωής και έγιναν μέντορές μου... Ένας κύκλος όντως κλείνει, όμως ελπίζουμε ότι θα υπάρξει συνέχεια.

Η ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

ΜΑΘΑΙΝΟΝΤΑΣ ΤΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΧΑΡΑ ΔΑΦΕΡΜΟΥ

Η Χαρά Δαφέρμου είναι επίκουρη καθηγήτρια ΕΚΠΑ, επιστημονική υπεύθυνη μαθημάτων στα σχολεία.

Στα μαθήματα υποστήριξης της ελληνομάθειας των παιδιών του μειονοτικού σχολείου, εκτός των ωρών του τυπικού σχολικού προγράμματος, στηριχτήκαμε κυρίως σε βιβλία με ιστορίες, καθώς θεωρούμε ότι η ενασχόληση των παιδιών με αυτά υποστηρίζει την εξέλιξη της γλώσσας και της σκέψης. «Με τα βιβλία μαθαίνει κανείς να μαθαίνει μόνος του», είπε κάποια στιγμή συνεργάτιδα εκπαιδευτικός από τη μειονότητα. Στη συγκεκριμένη συνθήκη αποτελούσαν κίνητρο ενασχόλησης και με την ελληνική γλώσσα. Ενθαρρύναμε την προσέγγισή τους από διαφορετικές οπτικές: του αναγνώστη, του συγγραφέα, του ηθοποιού, του κουκλοπαίχτη, του κατασκευαστή. Τα παιδιά ανταποκρίνονταν. Οι αφηγήσεις τους γίνονταν όλο και πιο εκτενείς, όσο και περισσότερο εμπλουτισμένες ως προς τη γραμματική τους δομή.

Οι εκπαιδευτικοί υποστηρίζονταν με συνεχείς επιμορφωτικές διαδικασίες: εισηγήσεις, βιωματικά εργαστήρια, παρατηρήσεις στις τάξεις τους και εκτενείς συζητήσεις μαζί τους από κοντά, τηλεφωνικές, ηλεκτρονικές, παρουσιάσεις της δουλειάς τους. Είδαμε εκπαιδευτικούς με αρκετά χρόνια υπηρεσίας, αλλά και νεαρές εκπαι-

δευτικούς από τη μειονότητα, αποφοίτους ελληνικών Πανεπιστημίων, να εξελίσσονται σημαντικά. Όσα καταθέτουν παρακάτω αποκαλύπτουν πώς βίωσαν οι ίδιοι και οι ίδιες αυτήν τους την εξέλιξη.

«ΠΕΤΥΧΑ ΣΤΟΧΟΥΣ ΠΟΥ ΕΜΟΙΑΖΑΝ ΝΑ ΜΗΝ ΕΙΝΑΙ ΓΙΑ ΜΕΝΑ»

ΡΑΦΙΕ ΚΑΝΤΟΥΧΑΡ

*Η Ραφιέ Καντουχάρ είναι
εκπαιδευτικός στο ΠΕΜ.*

Σπούδασα στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας.

Υπήρξα μαθήτρια του ΠΕΜ και από το 2011 εργάζομαι ως εκπαιδευτικός στην πρωτοβάθμια και στη στήριξη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του προγράμματος.

Σαν μαθήτρια βοηθήθηκα πολύ από το Πρόγραμμα. Απόκτησα θάρρος, κατάλαβα καλύτερα τα σχολικά μου βιβλία, ένιωσα ότι μπορώ να καταφέρω στόχους που πριν από αυτή μου τη συμμετοχή έμοιαζαν ότι δεν είναι για μένα. Έτσι χάρηκα πολύ όταν μου δόθηκε η ευκαιρία, μετά τις σπουδές μου, να συμμετέχω σ' αυτό το Πρόγραμμα και ως εκπαιδευτικός. Με τη συμμετοχή μου στις επιμορφώσεις, την εποπτεία και τη συνεχή επικοινωνία με τις επιστημονικές υπεύθυνες και τις επόπτριες, κατάφερα να δουλεύω μ' έναν διαφορετικό τρόπο, δίνοντας άλλη διάσταση στη μάθηση. Τα παιδιά, πάνω απ' όλα νιώθοντας ασφάλεια και συμμετέχοντας σε δραστηριότητες που φαίνονταν να τα ενδιαφέρουν, κατόρθωναν να ξεπεράσουν φόβους και ανασφάλειες, να δημιουργούν και να μαθαίνουν.

«ΤΟ ΠΕΜ ΜΕ ΕΚΑΝΕ ΝΑ ΠΙΣΤΕΨΩ ΟΤΙ ΜΠΟΡΩ ΝΑ ΤΑ ΚΑΤΑΦΕΡΩ»

ΝΕΔΙΜΕ ΚΑΝΤΟΥΧΑΡ

*Η Νεδιμέ Καντουχάρ είναι
εκπαιδευτικός στο ΠΕΜ.*

Υπήρξα μαθήτρια του ΠΕΜ. Αυτή μου η συμμετοχή μου έδωσε θάρρος, με έκανε να πιστέψω ότι μπορώ να τα καταφέρω. Αυτό, μαζί με την υποστήριξη της οικογένειάς μου, μου επέτρεψε να βάλω στόχο το Πανεπιστήμιο.

Ως εκπαιδευτικός στα μαθήματα του ΠΕΜ, επίσης έλαβα στήριξη και βοήθεια. Μέσα από τις πολύ συχνές επιμορφώσεις, την εποπτεία και τη συνεχή διαπροσωπική επικοινωνία, ένιωθα να αποκτώ αυτοπεποίθηση.

Έμαθα να χειρίζομαι καλύτερα διαφορετικές συνθήκες, να εστιάζω την προσοχή μου σε κάθε μαθητή και μαθήτρια, να παρατηρώ πώς σκέφτονται, τι λένε και τι κάνουν και να προσπαθώ να υποστηρίξω όλα τα παιδιά να τα καταφέρουν καλύτερα.

Ως νηπιαγωγός ασχολήθηκα με τις μικρότερες ηλικίες. Μέσα από οικεία για τα παιδιά θέματα, όπως οικογένεια, σπίτι, χωριό, αλλά και μέσω της δημιουργικής επεξεργασίας παραμυθιών που τους αρέσουν, μπήκαν στη διαδικασία να θέλουν να εκφραστούν με κάθε τρόπο. Και μέσα σ' αυτήν τους την προσπάθεια να μιλήσουν καλύτερα ελληνικά. Είμαι περήφανη για όλα τα παιδιά που συμμετείχαν στο Πρόγραμμα, είμαι περήφανη που κι εγώ συμμετείχα.

«ΔΥΣΚΟΛΗ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΜΕ ΤΟΣΑ “Ι” ΚΑΙ ΤΟΣΑ “Ε”»

ΦΕΪΜΕ ΡΑΪΦ

*Ο Φείμ Ραϊφ είναι εκπαιδευτικός
στο ΠΕΜ.*

Η γνωριμία μου με το Πρόγραμμα ξεκίνησε όταν ήμουν στα θρανία του δημοτικού σχολείου και δεν ήξερα πώς θα καταφέρω να μιλήσω αυτήν τη δύσκολη γλώσσα που δεν την μιλούσε κανένας στο σπίτι... Δύσκολη η ελληνική γλώσσα, είχε τόσα «ι», τόσα «ε», πώς θα μπορούσα εγώ να ξεχωρίσω τι θα έμπαινε κάθε φορά! Με την απόφαση που πήρε ο πατέρας μου, γνώρισα το ΠΕΜ και με βοήθησε να ξεπεράσω πολλές από αυτές τις δυσκολίες.

Αργότερα, αφού αποφοίτησα από το Πανεπιστήμιο, κατέληξα στο Πρόγραμμα ως εκπαιδευτικός. Ξεκίνησα το καλοκαίρι του 2011.

Ήταν μεγάλη η χαρά μου που μπορούσα να βοηθήσω παιδιά από τη μειονότητα, επειδή γνώριζα καλά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, να

τους δώσω κουράγιο να τις ξεπεράσουν και να ακολουθήσουν κι αυτά τις δικές τους πορείες.

Με πολλές επιμορφώσεις και υποστηρικτικό υλικό, οι υπεύθυνες του Προγράμματος μας καθοδηγούσαν ουσιαστικά. Μέσα από τις συνεχείς καταγραφές που κρατούσα κατά τη διάρκεια των μαθημάτων, είχα την ευκαιρία να παρατηρώ την πρόοδο των μαθητών στην πορεία εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας.

Η εμπειρία μου στο Πρόγραμμα ήταν εξαιρετική. Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους έδωσαν θάρρος και ελπίδα σε πολλά παιδιά της μειονότητας, αλλά και σε εμένα προσωπικά.

ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΛΕΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

*Η Λένα Παπαδοπούλου είναι
εκπαιδευτικός στο Μειονοτικό
Δημοτικό Σχολείο Γλαύκης, Ξάνθη.*

Στη Γλώσσα, μόλις τέλειωσε το βιβλίο του ΠΕΜ, «Μια φορά κι έναν καιρό, Λενίτσα», με πλησίασε ένας μαθητής και με ρώτησε: «Κυρία, μήπως είστε η νεράιδα Λενίτσα;» – τα άλλα περίμεναν την απάντηση: «Ναι, εγώ είμαι», τους είπα και έπεσαν βροχή οι ερωτήσεις: «Και ξέρεις αγγλικά και κορακίστικα; Και έχεις άντρα τον Ξανθό γεωργό; Μήπως έχεις μανά τη νεράιδα με τις σαράντα κοτσίδες; Κάνε μας μαγικά...». «Τα μαγικά τα κάνω, όταν γεμίζει το φεγγάρι», απάντησα. Με πίστευαν αλλά και με αμφισβητούσαν. «Και πλέκεις χωρίς βελόνες;», «Ράβω χωρίς ραφή και ράμμα», επιστράτευσα τον Βιζυηνό για να τους πείσω...

Το σημαντικό είναι ότι έκαναν ανασκόπηση του βιβλίου, το μετέφεραν στη ζωή της τάξης, στάθηκαν ανάμεσα στην αλήθεια και το ψέμα, στον μύθο και την πραγματικότητα, αλλά και στη διερώτηση και τον αναστοχασμό. Μπροστά μου είχε συντελεστεί η γοητεία που ασκούν τα παραμύθια, αλλά συγχρόνως και η απομάγευσή τους, λειτουργίες σύνθετες για παιδιά τρίτης δημοτικού... Και όλο αυτό το περιστατικό σε πολύ καλά ελληνικά!

Και κάτι προσωπικό

Κάθε μέρα ανηφορίζουμε για τη Γλαύκη, εκεί, στις άκρες των δρόμων, ανάμεσα σε πρωινές πάχνες και πυκνές ομίχλες ξεπροβάλλουν οι κόκκινες-καρό ποδιές των γυναικών ή τα ροδομάγουλα παιδιά που φτάνουν περπατώντας στα σχολεία.

Βλέπουν τα μάτια μας, ακούνε τα αυτιά μας. Όλο σκέπτομαι, να είχες τώρα τη μηχανή να φωτογράφιζες, θα τα χάσεις κάποτε, θα τα ξεχάσεις. Ξεχνιέμαι, γιατί περιμένω να πεταχτεί μπροστά μου η Λενίτσα, η νεράιδα με το ένα αλεπουδίσιο ποδάρι, που εξέπεσε από έρωτα στον κόσμο των ανθρώπων, η Λεϊλάνθη που την κυνηγάει ο δράκος από έρωτα, από πείνα, δεν ξέρω, ίσως είναι το ίδιο. Και οι άλλοι ήρωες των αναγνωστικών μας τόσο δεμένοι με τα δέντρα, τα πουλιά, τους χειμώνες, τα καλοκαίρια, τους ανθρώπους, όπως ο παππούς που ευωδιάζει κανέλα και γαρύφαλλο, γιατί δεν σκότωσε το πουλί-ξωτικό και απολαμβάνει μια αιώνια μοσκοβολιά.

Ανηφορίζουμε στο βουνό και συμπράττουμε σε μια ευτυχία που ούτε καν υποψιαζόμαστε.

«ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΑΠΕΚΤΗΣΕ ΓΙΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΓΙΑ ΜΕΝΑ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ ΝΟΗΜΑ»

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΙΡΑΜΠΙΔΗΣ

*Ο Μιχάλης Τσιραμπίδης είναι
εκπαιδευτικός στο 1ο Μειονοτικό
Δημοτικό Σχολείο Ξάνθης.*

Ήρθα σε επαφή με το ΠΕΜ το 1998. Η επίδραση των επιμορφώσεων στη δουλειά μου στην τάξη ήταν καθοριστική. Άρχισα να χρησιμοποιώ τους τοίχους και να τους μετατρέπω σε ένα ανοιχτό βιβλίο, εφημερίδα τοίχου, να τους γεμίζω με δημιουργίες των μαθητών μου. Στην υποτυπώδη αίθουσα Η.Υ. χρησιμοποιώ τα ηλεκτρονικά λεξικά και παιχνίδια του ΠΕΜ. Εκδίδω με τους μαθητές μου σχολική εφημερίδα. Το 2005 οι συντονιστές του Προγράμματος με γνώρισαν σε μια επιμόρφωση στην Αλεξανδρούπολη και μου πρότειναν να γίνω συνεργάτης. Από τότε μέχρι και το καλοκαίρι 2019 κάνω μαθήματα ελληνομάθει-

ας σε Μειονοτικά Δημοτικά Σχολεία και στο ΚΕΣΠΕΜ της Ξάνθης. Αντλώντας από τις επιμορφώσεις, εφάρμοσα τις ιδέες, τους τρόπους, τις μεθόδους και συμμετείχα σε πανελλήνιους διαγωνισμούς, σε προγράμματα περιβαλλοντικά και πολιτιστικά. Φυσικά χρησιμοποιούσα όλα τα παραπάνω στην καθημερινή μου εκπαιδευτική πρακτική και οι μαθητές ανταποκρίνονταν θετικά, βίωναν τη χαρά της δημιουργίας, προσέγγιζαν την ελληνομάθεια αβίαστα και με παιγνιώδη τρόπο. Το σχολείο αποκτούσε και για εκείνους και για μένα ουσιαστικό νόημα.

Η ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

ΒΙΚΥ ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

*Η Βίκυ Λαγοπούλου είναι
εκπαιδευτικός, επόπτρια στο ΠΕΜ.*

Η εποπτεία στο ΠΕΜ αποτελούσε διαδικασία συνεχούς ανατροφοδότησης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, επιτρέποντάς τους έτσι την καλύτερη στόχευση των παρεμβάσεων. Περιλάμβανε συνεχή ηλεκτρονική ανατροφοδότηση στις καθημερινές καταγραφές των εκπαιδευτικών, επιτόπια στήριξη εντός και εκτός τάξης και επιμορφωτικές συναντήσεις οργανωμένες ανά θέμα.

Η εμπειρία αυτή έμαθε κι εμάς –τις επόπτριες– πολλά, καθώς οι δυσκολίες και οι αγκυλώσεις που συναντούσαν οι εκπαιδευτικοί στη Θράκη φώτιζαν με διαφορετικό τρόπο τις δυσκολίες που συναντούσαμε κι εμείς στην καθημερινή δουλειά στα σχολεία μας εκτός Θράκης. Αυτή η αμφίδρομη σχέση μάς επέτρεψε στη διάρκεια όλων αυτών των χρόνων να βλέπουμε ταυτοχρόνως τη δική τους εξέλιξη, αλλά και τη δική μας. Μάθαμε να κατανοούμε το πλαίσιο στο οποίο καλούμαστε κάθε φορά να δράσουμε και να προσαρμοζόμαστε σε αυτό, και αποκτήσαμε μια πιο διεισδυτική και ευαίσθητη ματιά.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΜ

ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ

*Η Βενετία Αποστολίδου είναι καθηγήτρια,
επιστημονική υπεύθυνη στο έργο εκ
μέρους του ΑΠΘ.*

Η εμπλοκή μου στο ΠΕΜ ξεκίνησε το 2002 ως υπεύθυνης, μαζί με την Ελένη Χοντολίδου, για την αναμόρφωση του μαθήματος της Λογοτεχνίας στο γυμνάσιο. Νέα διδακτικά υλικά, νέες μέθοδοι διδασκαλίας, επιμορφώσεις των εκπαιδευτικών, παραγωγή επιμορφωτικού υλικού, πιλοτική εφαρμογή του υλικού. Όλα αυτά έγιναν σταδιακά μέσα στα χρόνια, καθώς σε κάθε φάση του Προγράμματος δοκιμάζαμε μια καινούργια δράση, μια καινούργια προσέγγιση. Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστώ ότι υπήρξε για μένα μια δεύτερη διδακτορική διατριβή, ίσως και κάτι παραπάνω. Σίγουρα κάτι παραπάνω, αφού οι διδακτορικές διατριβές, όσο κόπο κι αν έχουν, δεν σε εμπλέκουν, τουλάχιστον όχι οι φιλολογικές, σε έναν δαίδαλο ανθρώπινων σχέσεων: σχέσεις με τους επικεφαλής του προγράμματος, σχέσεις με τα μέλη της ομάδας της Λογοτεχνίας, σχέσεις με τους συναδέλφους των άλλων επιστημονικών ομάδων, σχέσεις με τους εκπαιδευτικούς, σχέσεις με τα στελέχη της διοίκησης της εκπαίδευσης.

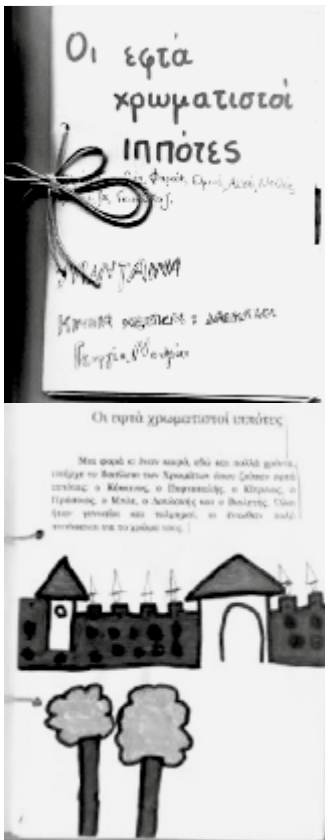
Από όλες αυτές τις εμπειρίες σχέσεων, θα ξεχωρίσω προσώρας τη σχέση με τις δύο επιστημονικά υπεύθυνες του έργου, την Άννα Φραγκουδάκη και τη Θάλεια Δραγώνα. Τα πρώτα χρόνια, στις ατέλειωτες ώρες των συναντήσεων των συνεργατών του έργου στην Αθήνα και στη Θράκη, με εισήγαγαν σε ένα καινούργιο επιστημονικό πεδίο (άραγε είναι μόνο ένα ή περισσότερα;) που είναι η εκπαίδευση της μειονότητας και όλα τα σύνθετα πολιτικά και επιστημονικά ζητήματα που τίθενται σχετικά με αυτήν και τα οποία τελικά σχετίζονται με κορυφαία ζητήματα της εκπαίδευσης γενικά. Εκτός από το επιστημονικό κομμάτι, το κυριότερο που έμαθα παρατηρώντας και τις δύο να διευθύνουν ένα τόσο μεγάλο Πρόγραμμα, με πλήθος επιπλοκές και δυσκολίες, είναι το δημοκρατικό ήθος, η προσοχή σε όλους και σε όλα, η επιμονή χωρίς αυταρχισμό, η προσήλωση πάντα στον σκοπό. Δεν μπορούσα τότε να φανταστώ τι με περίμενε και πόσο στενότερη θα γινόταν η συνεργασία μου μαζί τους.

Το 2010, σύμφωνα με την προκήρυξη, το ΠΕΜ έπρεπε να χωριστεί σε δύο υπο-

έργα τα οποία θα υλοποιούνταν από δύο Πανεπιστήμια. Μου προτάθηκε λοιπόν να αναλάβω την ευθύνη του δεύτερου υποέργου που θα υλοποιούνταν από το ΑΠΘ. Δεν γινόταν να αρνηθώ βέβαια κάτι το οποίο ήταν απαραίτητο για τη συνέχιση του έργου, αλλά και τιμητικό για μένα. Δεν είχα εξάλλου συνείδηση της ιδιαίτερης φύσης της δουλειάς που συνεπάγεται η ευθύνη ενός μεγάλου ερευνητικού έργου στο πλαίσιο του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας, του γνωστού σε όλους τους πανεπιστημιακούς ΕΛΚΕ.

Μέχρι τότε, είχαμε συναντήσει (η επιστημονική ομάδα της Λογοτεχνίας εννοώ) ουκ ολίγες δυσκολίες στην εργασία μας στο ΠΕΜ. Οι επιμορφώσεις των φιλολόγων, λ.χ., υπήρξαν για μένα η σημαντικότερη και οδυνηρότερη εμπειρία. Η εκπόνηση των εκπαιδευτικών υλικών, λόγω και της προηγούμενης εργασίας που είχε γίνει, υπήρξε μια δημιουργική και ευχάριστη, θα μπορούσε να πει κανείς, διαδικασία με μια ανανεωμένη ομάδα συνεργατών. Γρήγορα όμως καταλάβαμε όλοι πως το δυσκολότερο κομμάτι του Προγράμματος θα ήταν η δουλειά στο πεδίο, η γνωριμία με τους εν ενεργεία εκπαιδευτικούς στα γυμνάσια της Θράκης. Αυτοί ήταν, σύμφωνα και με τις γενικές αρχές του Προγράμματος, οι κριτές, οι συνδιαμορφωτές των εκπαιδευτικών υλικών και τελικά εκείνοι που θα έπρεπε να τα πιστέψουν και να τα αξιοποιήσουν στη διδασκαλία τους στο κανονικό πρόγραμμα και στις ώρες της ενισχυτικής διδασκαλίας. Εκεί σπάσαμε τα μούτρα μας. Οι δυσκολίες που συναντήσαμε στη συνεργασία μας με τους εκπαιδευτικούς ήταν άπειρες. Ατέλειωτες επιφυλάξεις για τα πάντα: για τις προθέσεις και την οργάνωση του Προγράμματος, για τους μη Θρακιώτες πανεπιστημιακούς που έρχονται να προτείνουν πράγματα χωρίς να ξέρουν τη Θράκη, τη μειονότητα και το επίπεδο των μαθητών, για το αν μπορούν οι μουσουλμάνοι μαθητές να διαβάσουν λογοτεχνία, για το τι είναι η λογοτεχνία και τι πρέπει να διδαχθεί, αν μπορούν οι ίδιοι να αλλάξουν μεθόδους διδασκαλίας, αν τα προτεινόμενα υλικά θα αποδώσουν κ.ο.κ. Η μεγάλη μας αγωνία ήταν να μη χάσουμε τους εκπαιδευτικούς, να μην εγκαταλείψουν τις επιμορφώσεις και το Πρόγραμμα συνολικά, καθώς όλα γίνονταν σε εθελοντική βάση. Με πολύ αργούς ρυθμούς φάνηκαν κάποιες χαραμάδες αισιοδοξίας. Κυρίως οφείλονταν στους πιο τολμηρούς εκπαιδευτικούς, που άρχισαν να δοκιμάζουν κάποια από τα προτεινόμενα υλικά και τις μεθόδους και να μιλούν στις επιμορφωτικές συναντήσεις για τα πρώτα δειλά σημάδια ανταπόκρισης των μειονοτικών μαθητών. Δημιουργήθηκε σιγά σιγά ένας πυρήνας τακτικών στις παρουσίες τους εκπαιδευτικών, με τους οποίους χτίσαμε σχέσεις εμπιστοσύνης και συνεργασίας, όμως, σε κάθε φάση του Προγράμματος, κάποιοι έφευγαν, κάποιοι νέοι έρχονταν και όλα ξανάρχιζαν από την αρχή. Είχαμε την αίσθηση ότι χτίζουμε σε κινούμενη άμμο.

Όλα τα παραπάνω, όσο δύσκολα και αν ήταν, είχαν τις ηθικές ανταμοιβές τους. Δουλεύαμε απερίσπαστοι, καθώς όλα τα διοικητικά μας θέματα, μέχρι το 2010, κανονίζονταν από το γραφείο της Αθήνας και τις υπέροχες συνεργάτιδες μας εκεί, οι οποίες όλα τα προλάβαιναν και για όλα έβρισκαν λύσεις. Όταν ανέλαβα το υποέργο 2 για λογαριασμό του ΑΠΘ, βρέθηκα μπροστά σε μια εντελώς καινούργια γραφειοκρατική κατάσταση. Για τον ΕΛΚΕ του ΑΠΘ ήμουν υπόλογη και υπεύθυνη για το φυσικό και το οικονομικό αντικείμενο (όπως συνηθίζουμε να λέμε), αλλά εγώ δεν αισθανόμουν ότι μπορούσα να σηκώσω αυτό το βάρος στους ώμους μου. Τα δύο έργα ήταν στενά συνδεδεμένα, οι αποφάσεις λαμβάνονταν στην Αθήνα, ωστόσο, από την απόφαση στην υλοποίηση, μέσω Θεσσαλονίκης, ο δρόμος ήταν μακρύς και ο φόρτος εργασίας πολύς· κάθε ΕΛΚΕ έχει τις ιδιοτυπίες του. Με κατέλαβε κρίση ταυτότητας: από εκεί που είχα να σκεφτώ μόνο την ουσία της εκπαιδευτικής μας παρέμβασης, τώρα βρισκόμουν σε έναν δαίδαλο γραφειοκρατικών προβλημάτων τα οποία με αποσπούσαν από αυτό που θεωρούσα ουσία του ΠΕΜ. Ένωθα τον χρόνο που δαπανούσα χαμένο και δεν αντλούσα καμιά ικανοποίηση από τη διοικητική αυτή δουλειά. Σταδιακά κατάλαβα ότι η διοίκηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος

τος δεν είναι κενή περιεχομένου, κάθε άλλο. Το πώς διευθετούνται τα πράγματα, το πώς, λ.χ., πληρώνονται οι συνεργάτες έχει μεγάλη σχέση με την ποιότητα της δουλειάς, με το αίσθημα δικαιοσύνης, με την εικόνα του προγράμματος προς τα έξω.

Σήμερα που τα βλέπω τα πράγματα εκ των υστέρων, νομίζω πως επί εννιά χρόνια (2010-2019), που το ΠΕΜ ήταν μοιρασμένο ανάμεσα στο ΕΚΠΑ και στο ΑΠΘ, κατορθώσαμε κάτι που δεν ξέρω αν έχει ξαναγίνει στα ελληνικά ερευνητικά χρονικά: να συνεργαστούν δύο πανεπιστήμια σε ένα έργο επί τόσα πολλά χρόνια με ομόνοια και καλό συντονισμό, τόσο στο επιστημονικό κομμάτι όσο και στο διοικητικό. Αυτό δεν θα μπορούσε να κατορθωθεί, εάν δεν υπήρχε απόλυτη εμπιστοσύνη ανάμεσα στους υπευθύνους των δύο υποέργων και τελικά θεωρώ τον εαυτό μου τυχερό που στην πανεπιστημιακή μου σταδιοδρομία αξιώθηκα να βιώσω τέτοιες σχέσεις εμπιστοσύνης και εκτίμησης με συναδέλφους.

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΜ: ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΝΔΡΟΥΣΟΥ

Στο πλαίσιο του Προγράμματος διοργανώθηκαν μαθήματα για ενίσχυση της ελληνομάθειας, από τα πολύ μικρά παιδιά έως τους ενήλικες, τα οποία βασίστηκαν σε ένα κοινό θεωρητικό παιδαγωγικό πλαίσιο: στη διδασκαλία της γλώσσας μέσω της ενδυνάμωσης της ταυτότητας των μαθητών/τριών.¹

Οι παιδαγωγικές προκλήσεις ήταν πολλές και οι απαντήσεις ούτε απλές ούτε μονοσήμαντες. Από την αρχή, το βασικό ερώτημα ήταν πώς σε μια τέτοια συνθήκη να δημιουργήσει κανείς ένα κατάλληλο εκπαιδευτικό πλαίσιο για την ελληνομάθεια.

Στο Πρόγραμμα οργανώθηκαν:

* Μαθήματα στα 10 ΚΕΣΠΕΜ σε μαθητές και μαθήτριες πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας, απογεύματα και Σαββατοκύριακα.²

* Μαθήματα ενισχυτικής διδασκαλίας σε συγκεκριμένα μειονοτικά και δημόσια δημοτικά σχολεία, μετά τα μαθήματα ή τα Σαββατοκύριακα.³

* Μαθήματα σε 52 απομακρυσμένα χωριά με 4 κινητές μονάδες.⁴

Η γλώσσα είναι ένα από τα βασικότερα εργαλεία πρόσβασης στη γνώση και το γλωσσικό επίπεδο ενός παιδιού προκαθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη μετέπειτα scho-

Η Αλεξάνδρα Ανδρούσου είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια ΤΕΑΠΗ-ΕΚΠΑ, επιστημονική επιτροπή ΠΕΜ.

λική του πορεία. Η κατάκτηση της γλώσσας (μητρικής και δεύτερης), όμως, λαμβάνει χώρα κάθε φορά μέσα σε ένα κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο που δεν είναι ουδέτερο.

Αντίστοιχα, η διδακτική προσέγγιση της δεύτερης γλώσσας δεν είναι ουδέτερη χωρο-χρονικά και δεν σχετίζεται μόνο με ζητήματα διδακτικής μεθοδολογίας, αλλά απορρέει από συγκεκριμένες θεωρητικές θέσεις και ιδεολογικές επιλογές.⁵

Στόχος μας ήταν να μάθουν ελληνικά παιδιά των οποίων η μητρική γλώσσα δεν είναι η ελληνική και επίσης παιδιά που ζουν συχνά σε συνθήκες γεωγραφικής απομόνωσης (ορεινοί απομακρυσμένοι οικισμοί), όπου τα ελληνικά ακούγονται μόνο την ώρα του σχολείου. Άρα στη συγκεκριμένη περίπτωση –όπως και παντού όμως– το μαθαίνω ελληνικά δεν μπορεί να περιορίζεται στο μαθαίνω ορθογραφία και γραμματική, μαθαίνω απέξω το μάθημα για τη επομένη. Μαθαίνω ελληνικά σημαίνει τα ελληνικά αποκτούν νόημα. Άρα τα ελληνικά έπρεπε να γίνουν ελκυστικά, τα παιδιά να θέλουν να τα μάθουν, γιατί αυτό θα κάλυπτε μια ανάγκη τους να εκφραστούν. Έτσι καταλαβαίνουν ότι τους είναι χρήσιμα για την μετέπειτα ζωή, οπότε αποκτά νόημα και για τα ίδια η διαδικασία αυτή.

Η πρώτη και βασική μας έγνοια ήταν να δημιουργήσουμε στα παιδιά κίνητρο για να έρθουν να μάθουν ελληνικά, στα ΚΕΣΠΕΜ, στα μαθήματα που οργανώσαμε σε σχολεία και στα κινητά ΚΕΣΠΕΜ. Το κίνητρο στην εκπαίδευση δημιουργείται τόσο μέσα από το περιεχόμενο της μάθησης και τα εκπαιδευτικά υλικά, όσο και από τις μεθόδους δουλειάς, αλλά και από τον τρόπο διεξαγωγής του μαθήματος από τους εκπαιδευτικούς.

Για να επιλέξουμε το περιεχόμενο και τα εκπαιδευτικά υλικά⁶ των μαθημάτων μας, εμπλουτίσαμε στην ουσία το Αναλυτικό Πρόγραμμα, αναμορφώνοντάς το με βάση το συγκεκριμένο κάθε φορά εκπαιδευτικό πλαίσιο (π.χ., διαφορετικό πρόγραμμα σε ένα απομακρυσμένο χωριό από ό,τι σε μια ομάδα στην πόλη της Ξάνθης).

Θα αναρωτηθεί κανείς αν τα παιδιά στα μαθήματα του Προγράμματος απλώς παίζουν και περνούν ευχάριστα την ώρα τους. Η απάντηση είναι ότι τα παιδιά παίζουν και περνούν ευχάριστα, μαθαίνοντας όμως την ελληνική γλώσσα μέσα από κείμενα και διαδικασίες που τα ενδιαφέρουν και τα κινητοποιούν. Άρα η ελληνική γλώσσα γίνεται οικεία, γεφυρώνει την απόσταση ανάμεσα στο οικείο και το μακρινό και τα παιδιά δημιουργούν κείμενα πολλών ειδών, ηλεκτρονικά και μη. Τα εκπαιδευτικά υλικά ήταν ποικίλα:⁷

* επιλεγμένα εξωσχολικά βιβλία,

* ηλεκτρονικά εκπαιδευτικά παιχνίδια ειδικά σχεδιασμένα από συνεργάτες του Προγράμματος για τον συγκεκριμένο πληθυσμό,⁸

* κείμενα και ασκήσεις από τα σχολικά βιβλία του μειονοτικού σχολείου που παρήγαγε το Πρόγραμμα (βλ. Αβδελά και Δραγώνα, *εδώ*),

* κείμενα πληροφοριακά από το διαδίκτυο, π.χ. για μουσεία, για αρχαιολογικούς χώρους, λεξικά, εγκυκλοπαίδειες, βιβλία τέχνης, μουσειοσκευές,

* ποικίλα συμβατικά παιχνίδια που κυρίως χρησιμοποιούνταν στα κινητά ΚΕΣΠΕΜ.

Οι μέθοδοι δουλειάς που εφαρμόστηκαν στις παρεμβάσεις του Προγράμματος βασίζονταν σε σύγχρονες παιδαγωγικές αρχές για τη διαφοροποιημένη παιδαγωγική και προωθούν την επιτρεπτικότητα στην εκπαιδευτική διαδικασία μέσω της απενοχοποίησης του λάθους και της ενδυνάμωσης της φωνής των παιδιών. Στα μαθήματα ενισχυόταν η λειτουργία σε ομάδες ως βασική αρχή της κοινωνικής μάθησης. Τέλος, δινόταν μεγάλη σημασία στη χρήση νέων τεχνολογιών και άρα στον ηλεκτρονικό γραμματισμό, που αποτελεί βασική επιδίωξη αυτού του τύπου των προγραμμάτων.

Οι παραπάνω μέθοδοι δουλειάς απαιτούν εκπαιδευτικούς-εμπυκνωτές επιμορφωμένους σε σύγχρονες διδακτικές μεθοδολογίες, που αναστοχάζονται, σχεδιάζουν ερευνώντας και κατανοώντας κάθε φορά τις ιδιαιτερότητες του πλαισίου στο οποίο καλούνται να δουλέψουν. Στο πρόγραμμα επιμορφώθηκαν όλα αυτά τα χρόνια πολλοί νέοι και εν ενεργεία εκπαιδευτικοί. Οι επιμορφώσεις αποτελούν βασικό άξονα των παιδαγωγικών καινοτομιών του προγράμματος.⁹ Γίνονταν σε μικρές ομάδες, με στόχο την επικοινωνία των εκπαιδευτικών μεταξύ τους και τη δημιουργία μιας κοινότητας μάθησης και πρακτικής που επικοινωνεί, ανταλλάσσει και εξελίσσεται συνεχώς.

Οι εκπαιδευτικές δράσεις του Προγράμματος ήταν ολοκληρωμένες συστημικές παρεμβάσεις, που θεωρούν την εκπαίδευση ένα μέσο κοινωνικής ένταξης.

Ένα παράδειγμα από τη λειτουργία των κινητών ΚΕΣΠΕΜ εικονογραφεί αυτή την ολιστική προσέγγιση: 4 βαν, 5 οδηγοί διαμεσολαβητές, επισκέπτονταν 52 αμιγείς απομονωμένους οικισμούς στους 3 νομούς της Θράκης. Η ειδική αυτή εκπαιδευτική συνθήκη αποτυπώνει τη πορεία του Προγράμματος: από τις δυσκολίες του 1997 (βλ. Φραγκουδάκη και Ασκοΐνη, *εδώ*), περνώντας από πολλές συμπληγάδες, το Πρόγραμμα πέτυχε τα επόμενα χρόνια να φτάσει σε απομονωμένα χωριά, οι γονείς να στέλνουν τα παιδιά τους πριν ή μετά τις αγροτικές εργασίες να μάθουν ελληνικά με ηλεκτρονικούς υπολογιστές και με παιχνίδια. Παιδιά όλων των ηλικιών, παιδιά που πηγαίνουν ή έχουν εγκαταλείψει το πρωινό σχολείο, νήπια, παιδιά γυμνασίου. Μια εκπαιδευτική παρέμβαση με έντονο κοινωνικό πρόσημο και που η επιτυχία της βασίστηκε στο ό,τι έλαβε υπόψη της το πλαίσιο, σεβάστηκε τις ανάγκες, την ταυτότητα και τα βιώματα των κατοίκων των οικισμών και οικοδόμησε σχέσεις εμπιστοσύνης με όλη τη κοινότητα. Για να λειτουργήσουν αποτελεσματικά τα κινητά, απαιτήθηκε η συνέργεια των εκπαιδευτικών των μειονοτικών σχολείων, για να δεχτούν τα κινητά στο σχολείο τους, των

γονέων, των ιμάμηδων για να διευθετηθούν τα ωράρια των μαθημάτων κορανίου και να μη διαταραχθεί η ζωή των παιδιών. Για όλους αυτούς τους λόγους οι εκπαιδευτικές ομάδες των κινητών, συγκροτούνταν από ειδικά εκπαιδευμένους εκπαιδευτικούς και οδηγούς από τη μειονότητα, που λειτούργησαν ως διαμεσολαβητές με τη κοινότητα και ως διευκολυντές στην επικοινωνία με τα παιδιά. Μια πρόταση εκπαίδευσης που βασίζεται στις συνεργατικές σχέσεις ανάμεσα στην πλειονότητα και τη μειονότητα και στη συνέργεια όλων των πλευρών.

Η παιδαγωγική επιλογή ήταν να διαμορφώσουμε μια ολοκληρωμένη πρόταση εκπαιδευτικής παρέμβασης σε πολλές μορφές. Στόχος μας ήταν να δημιουργηθεί ένα εκπαιδευτικό πλαίσιο έξω από το σχολείο, αλλά για το σχολείο, το οποίο να δίνει ουσιαστικές ευκαιρίες για μάθηση και να επιτρέπει στα παιδιά να αναπτύξουν μια θετική σχέση με τη μάθηση, ως βάση για τη σχολική τους επιτυχία και την κοινωνική τους ένταξη. Αυτό άλλωστε δεν ισχύει μόνο σε συνθήκες σαν αυτή της Θράκης, αλλά σε όλες τις συνθήκες όπου η εκπαίδευση καλείται να αντισταθμίσει τις κοινωνικές ανισότητες.

Η εκπαιδευτική πρόταση του Προγράμματος ήταν προσαρμοσμένη στη συγκεκριμένη συνθήκη αλλά με ευρύτερη αξία. Οι εκπαιδευτικές πολυεπίπεδες δράσεις του Προγράμματος αποτελούν και μια σημαντική παρακαταθήκη για τη δημόσια εκπαίδευση γενικώς. Η σύνδεση ανάμεσα στην τυπική και μη τυπική εκπαίδευση, η εμπλοκή πολλών και διαφορετικών παιδαγωγικών μέσων και η σύνδεση κοινότητας και σχολείου (όπως τα κινητά ΚΕΣΠΕΜ) είναι ζητήματα που αποτελούν κεντρικά ερωτήματα στη σύγχρονη συζήτηση στον χώρο των Επιστημών της Αγωγής.

Μέσω των εκπαιδευτικών που επιμορφώθηκαν στη μεθοδολογία αυτή, η εκπαίδευση και κατά συνέπεια η κοινωνία έχουν πολλά να κερδίσουν. Νέοι άνθρωποι, έτοιμοι να δράσουν σε οποιαδήποτε πλαίσιο, να λειτουργήσουν ως εκπαιδευτικοί ερευνητές του έργου τους, ικανοί να διαμορφώνουν ένα ανοικτό αναλυτικό πρόγραμμα προσαρμοσμένο στις ανάγκες των μαθητών και μαθητριών τους. Πρόκειται για σημαντική επιστημονική γνώση, που παρήγαγε το Πρόγραμμα μέσα σε όλα αυτά τα χρόνια, δηλαδή που παρήγαγε το ελληνικό δημόσιο πανεπιστήμιο σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς, την τοπική κοινότητα

και πολλούς/ές επιστήμονες διαφορετικών ειδικοτήτων. Μια συλλογική δουλειά που αποτελεί μια πρόκληση για την υπόλοιπη εκπαίδευση και ένα στοίχημα που θέλουμε να κερδίσουμε: μια ενταξιακή παιδαγωγική που προετοιμάζει πολίτες ενεργούς, δημιουργικούς και ικανούς να κρίνουν και να επιλέγουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η παιδαγωγική προσέγγιση βασίστηκε στο έργο των Freire και του Cummins. Ενδεικτικά, βλ. P. Freire, *Pedagogy of the Oppressed*, Penguin, Χαμοντζαγουόρθ 1972 και J. Cummins. Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση: Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια κοινωνία Ετερότητας, Gutenberg, Αθήνα 1999.
2. Για τα μαθήματα στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση υπεύθυνη ήταν η Χαρά Κορτέση-Δαφέρμου, ειδικά για τα μαθήματα σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, και για τη δευτεροβάθμια η Μαρία Ζωγραφάκη.
3. Για τα μαθήματα εκτός σχολικού χρόνου στα μειονοτικά δημοτικά σχολεία υπεύθυνη ήταν η Χαρά Κορτέση-Δαφέρμου.
4. Για τα κινητά ΚΕΣΠΕΜ υπεύθυνη ήταν η Αλεξάνδρα Ανδρούσου.
5. Βλ σχετικά J. Cummins, *Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*, Multilingual Matters, Κλέβεντον 2000.
6. J. Cummins, «Παιδαγωγική των πολυγλωσσισμών: Εννοιολογικό πλαίσιο για την προαγωγή της σχολικής επίδοσης σε γλωσσικά και πολιτισμικά διαφορετικούς μαθητές», στο Α. Ανδρούσου, Ν. Ασκούνη (επιμ.) *Πολιτισμική ετερογένεια και ανθρώπινα δικαιώματα: Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011.
7. Βλ. Χ. Κορτέση-Δαφέρμου, Μ. Σφυρόερα, *Βιβλία με ιστορίες: Για τον γραμματισμό και την κοινωνική ενδυνάμωση όλων των παιδιών*, Gutenberg, Αθήνα 2019.
8. Τα μαθήματα που οργανώνονται στο πλαίσιο όλων των εκπαιδευτικών δράσεων του Προγράμματος (στα ΚΕΣΠΕΜ και στα σχολεία) για παιδιά δημοτικού βασίζονται στη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, αξιοποιώντας παιδαγωγικά το παιχνίδι αλλά και τη μεγάλη έλξη που ασκούν στα παιδιά οι νέες τεχνολογίες. Για τον σκοπό αυτόν δημιουργήθηκαν δύο ηλεκτρονικά εκπαιδευτικά παιχνίδια, σχεδιασμένα με βάση τις γλωσσικές ανάγκες των παιδιών και τις παιδαγωγικές αρχές του Προγράμματος. Ο «Ιππότης στο κάστρο των γραμμάτων» και «Ο Σεβντάς του Σεντουκιού. Πού είναι ο ρόδες μου;» οδηγούν τα παιδιά σε γοητευτικά ταξίδια στον χώρο της γνώσης, κάνοντας το μάθημα ένα παιχνίδι που κινητοποιεί την περιέργεια, καθοδηγεί στην έρευνα για την εξεύρεση της γνωστικής πληροφορίας, επικεντρώνει στην επιβράβευση και αντιμετωπίζει το λάθος ως βήμα στην εξελικτική πορεία για την κατάκτηση της γνώσης.
9. Βλ αναλυτικά για τις επιμορφώσεις Α. Ανδρούσου, «Πώς σε λένε»: Διεργασίες μιας επιμορφωτικής παρέμβασης στη μειονοτική εκπαίδευση, Gutenberg, Αθήνα 2004.

ΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΕΜΒΑΙΝΟΝΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

ΜΑΡΙΑ ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ

*Η Μαρία Ζωγραφάκη είναι
εκπαιδευτικός, συντονίστρια
εκπαιδευτικού έργου ΠΕΚΕΣ
Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.*

Ήταν μεγάλο σχολείο για μένα η εμπλοκή στο πεδίο της Θράκης και με την αφορμή του Προγράμματος Εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων. Μου έμαθε πολλά. Νομίζω πως η πιο μεγάλη του συνεισφορά ήταν ότι με δίδαξε πώς να ερευνώ, να μελετώ και τελικά να παρεμβαίνω στο κοινωνικό πλαίσιο. Μου έκανε σαφές ότι η αιτούμενη ελληνομάθεια δεν ήταν ξεκομμένη από το πλαίσιο αυτό, ότι τα ζητήματα δεν ήταν προφανώς μόνο γλωσσικά, αλλά είχαν να κάνουν με τη θέση της μειονότητας στην τοπική κοινωνία, με την έλλειψη προοπτικής μέσω της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και μέσω της εκπαίδευσης. Ότι τα ζητήματα εντέλει ήταν ζητήματα ισονομίας και ισοπολιτείας.

Το αποκορύφωμα για μένα ήταν όταν, μέσα σε όλα τα θαυμαστά που έκανε το Πρόγραμμα, κατάφερε και έφτασε στις γυναίκες της μειονότητας, αυτές που υπέστησαν χρόνιους και πολλαπλούς αποκλεισμούς, ικανοποιώντας το αίτημά τους για ελληνομάθεια. Μαθήματα ενηλίκων που έδωσαν φτερά, που ξεκίνησαν από τα αστικά κέντρα, έφτασαν σε ορεινές και πεδινές περιοχές και σήμερα στα απομακρυ-

σμένα χωριά του Έβρου. Μαθήματα που άλλαξαν τη ζωή σε κάποιες γυναίκες, που τους άνοιξαν πραγματικά ένα παράθυρο στον κόσμο. Για μένα είναι το μεγαλύτερο δώρο για αυτά τα 22 χρόνια!

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΑ ΑΠΟΜΑΚΡΥΣΜΕΝΑ ΧΩΡΙΑ

ΝΕΝΑ ΟΡΦΑΝΙΔΟΥ

*Η Νένα Ορφανίδου είναι εκπαιδεύτρια
ενηλίκων.*

Όταν ξεκίνησα μαθήματα σε απομακρυσμένα χωριά στον Έβρο, συνάντησα γυναίκες-μαθήτριες που στην αρχή ήταν αγχωμένες, ντροπαλές και φοβόντουσαν να μιλήσουν μέσα στην τάξη, για να μην κάνουν λάθος. Μέσω των μαθημάτων, προσπάθησα και πέτυχα να δημιουργήσω σχέσεις εμπιστοσύνης και ένα φιλικό περιβάλλον, ώστε να μπορούν να ανοίγονται και να μην ντρέπονται. Κατά τη διάρκεια των μαθημάτων αναπτύξαμε με τις μαθήτριες τέτοια σχέση, ώστε ακόμη και εκτός σχολείου είχαμε σχεδόν καθημερινή επικοινωνία.

Κάποιες μαθήτριάς μας όταν πρωτοήρθαν ήταν λειτουργικά αναλφάβητες και στις δύο γλώσσες, κάτι που έκανε πιο δύσκολη την εκμάθηση των ελληνικών. Έδειξαν όμως τόσο ενδιαφέρον και έκαναν στον ελεύθερο χρόνο τους τόση προσπάθεια, ώστε από τα πρώτα κιόλας μαθήματα άρχισε να φαίνεται η διαφορά, να γίνεται η πετυχημένη χρήση του γραπτού και προφορικού λόγου και να φαίνεται η επιτυχία του Προγράμματος. Σε ένα μάθημα με ξάφνιασαν, λέγοντάς μου: «Ευχαριστούμε, κυρία, που μας δίνετε σημασία και μας ακούτε». Από αυτήν τη φράση κατάλαβα πόσο σημαντικό είναι αυτό που προσφέρει το Πρόγραμμα σε αυτές τις γυναίκες.

ΧΤΙΖΟΝΤΑΣ ΓΕΦΥΡΕΣ...

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΝΗ

*Η Όλγα Κατσιάνη είναι κοινωνική
λειτουργός, συντονίστρια των κινητών
ΚΕΣΠΕΜ.*

Τα παιδιά μάς περίμεναν κρεμασμένα στα κάγκελα του σχολείου, οποιαδήποτε καιρική συνθήκη και αν επικρατούσε. Φτάναμε στο χωριό και έβλεπα να μας κοιτούν από τα παράθυρα οι μαμάδες και οι γιαγιάδες τους, μας παρατηρούσαν και το βλέμμα τους δεν έφευγε από πάνω μας, ακόμη και όταν μπαίναμε στις τάξεις για μάθημα. Μπαίνοντας στην τάξη τα παιδιά ήταν στην αρχή διστακτικά, είχαν και έναν

φόβο ζωγραφισμένο στα μάτια τους. Όταν το μάθημα ξεκινούσε και καταλάβαιναν ότι πρόκειται για μια συνθήκη όπου επιτρέπεται να κάνεις λάθος και όπου μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τη μητρική τους γλώσσα χωρίς να επικριθούν, τότε άρχισαν να ανοίγονται, να νιώθουν ασφαλή και να συμμετέχουν ενεργά.

Αν με μία φράση μπορούσα να περιγράψω τι έμαθα από τα κινητά ΚΕΣΠΕΜ, η απάντησή μου θα ήταν να χτίζω, να χτίζω στέρεες γέφυρες που ένωναν τους δύο κόσμους χωρίς τριγμούς. Μέσα από τα κινητά ΚΕΣΠΕΜ ένιωσα ότι δώσαμε ευκαιρία για εξωστρέφεια σε μια ολόκληρη γενιά παιδιών, ευκαιρία να αντιμετωπίσουν το άγνωστο με λιγότερο φόβο και να δουν το μέλλον τους έξω από τα στενά όρια του οικισμού τους.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ / ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΗ ΙΣΤΟΡΙΑ: ΦΤΙΑΧΝΟΝΤΑΣ ΒΙΒΛΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Τι είναι;

Στο πλαίσιο της δεύτερης (2002-2004) και της τρίτης (2004-2007) φάσης του ΠΕΜ, σχεδιάστηκε και εκπονήθηκε εκπαιδευτικό υλικό για το μάθημα της Ιστορίας στο γυμνάσιο. Το υλικό περιλαμβάνει τα βιβλία της Α΄ Γυμνασίου (*Αρχαία Ιστορία: Από τους πρώτους ανθρώπους ως την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης [330 μ.Χ.]*), της Β΄ Γυμνασίου (*Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία: Από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης [330 μ.Χ.] ως τις αρχές του 18ου αιώνα*) και της Γ΄ Γυμνασίου (*Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Από τα τέλη του 18ου αιώνα ως τις αρχές του 21ου αιώνα*). Κάθε βιβλίο συνοδεύεται από τεύχη με συμπληρωματικό υλικό, που ονομάζονται *Λίγη ακόμη ιστορία...* – τέσσερα για το βιβλίο της Α΄, πέντε για της Β΄ και έξι για της Γ΄.¹

Πώς είναι;

Τα βιβλία ιστορίας για το γυμνάσιο σχεδιάστηκαν εξαρχής για να είναι «κανονικά» βιβλία ιστορίας. Υποστηρίξαμε δηλαδή ότι δεν χρειάζονται «ειδικά βιβλία» ιστορίας, υποτίθεται κατάλληλα για τον «ειδικό» μαθητικό πληθυσμό της Θράκης ή

Έφη Αβδελά, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

κάποιοι άλλον «ειδικό» μαθητικό πληθυσμό, και τούτο επειδή δεν μπορεί να υπάρχει «ειδική» ιστορία. Η μόνη δυνατή ιστορία για το σχολείο είναι η επιστημονικά έγκυρη και η παιδαγωγικά αποτελεσματική. Με άλλα λόγια, θέση μας ήταν εξαρχής ότι τα βιβλία ιστορίας στο δημόσιο γυμνάσιο πρέπει να είναι ίδια για όλους τους μαθητές και τις μαθήτριες, είτε διαμένουν στη Θράκη είτε στα Γιάννενα, στην Κρήτη, στη Φλώρινα ή στην Αστυπάλαια, αλλά διαφορετικά από αυτά που υπάρχουν σήμερα στα σχολεία. Χρειάζεται να είναι ελκυστικά, επιστημονικά έγκυρα, ευέλικτα ώστε να προσαρμόζονται στα διαφορετικά ενδιαφέροντα και τις διαφορετικές ανάγκες του εκάστοτε μαθητικού πληθυσμού, παραμένοντας συγχρόνως μέσα στο πλαίσιο του αναλυτικού προγράμματος για την Ιστορία των τριών τάξεων του γυμνασίου. Παρά τις διαφωνίες μας με αυτό, με τα βιβλία μας προτείναμε τρόπους ώστε το Αναλυτικό Πρόγραμμα να γίνει το πλαίσιο που θα έπρεπε να είναι και όχι η «φυλακή» που είναι συνήθως σήμερα.

Σχεδιάσαμε λοιπόν και γράψαμε βιβλία ιστορίας όπως θα θέλαμε να είναι αυτά που διαθέτει το ελληνικό σχολείο στα γυμνάσια όλης της χώρας: πλούσια, ανοικτά στον κόσμο, σύγχρονα από ιστοριογραφική και παιδαγωγική άποψη, που να επιτρέπουν σε κάθε παιδί να αντιλαμβάνεται την πολυπλοκότητα της ιστορίας της χώρας στην οποία ζει, όπως αυτή διαμορφώθηκε στον χρόνο, στον χώρο και μέσα στον κόσμο. Με σύγχρονη σελιδοποίηση και οργάνωση των πληροφοριών σε τρία ευδιάκριτα επίπεδα, τα βιβλία περιέχουν οπτικές και κειμενικές πηγές, πολλούς χάρτες, εικόνες και κείμενα, λεζάντες, σχεδιαγράμματα, πίνακες και χρονολόγια. Η λογική και η δομή των βιβλίων για τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου είναι ενιαία. Το βιβλίο κάθε τάξης συνοδεύεται από τεύχη με συμπληρωματικό υλικό (*Λίγη ακόμη ιστορία...*), τα οποία προσφέρουν τη δυνατότητα να προσαρμόσουν οι εκπαιδευτικοί το μάθημα στις ανάγκες της τάξης τους. Το κάθε βιβλίο περιλαμβάνει την κυρίως ιστορική αφήγηση. Τα τεύχη *Λίγη ακόμη ιστορία...* λειτουργούν συνδυαστικά και περιλαμβάνουν πρόσθετο υλικό με συστηματικές επεξηγήσεις λέξεων και όρων, συμπληρωματικά κείμενα, επιπλέον πηγές κάθε είδους –χάρτες, εικόνες, πίνακες, κείμενα, χρονολόγια– και, τέλος, δραστηριότητες που ωθούν σε μια ενεργητική διαδικασία μάθησης. Βιβλία και τεύχη είναι οργανωμένα σε διαφορετικά επίπεδα, που διακρίνονται με διαφορετικά πλαίσια και χρώματα, τα οποία επιτρέπουν στους διδάσκοντες να προσαρμόζουν τη διδασκαλία τους στις ανάγκες του συγκεκριμένου κάθε φορά μαθητικού κοινού.

Βασική μας αρχή στην κατασκευή αυτού του εκπαιδευτικού υλικού ήταν η ανάγνωσή τους να μην προκαλεί στις μαθήτριες και τους μαθητές ερωτήματα που δεν μπορούν να απαντηθούν από το ίδιο το υλικό – βιβλίο και τεύχη. Τα κείμενα είναι εύληπτα και σαφή, οι πληροφορίες καλύπτουν όλα τα πεδία της ζωής των ανθρώπων του πα-

ρελθόντος, ενώ με τη σχεδίαση και τα υλικά που προσφέρονται οι μαθητές και οι μαθήτριες εξοικειώνονται με την έννοια της ιστορικής αλλαγής, μαθαίνουν να τοποθετούν τα δεδομένα στον χώρο, εξοικειώνονται με την επεξεργασία πηγών κάθε είδους και με τον τρόπο με τον οποίο παράγεται η ιστορική γνώση, εισάγονται στις έννοιες της διαχρονίας και της συγχρονίας, αλλά και στο ότι υπάρχουν πολλαπλές ερμηνείες στην ιστορία, ενώ οι γνώσεις μας για το παρελθόν έχουν κενά. Φτιάξαμε, τέλος, και ένα μικρό επιμορφωτικό βιβλίο για τους/τις εκπαιδευτικούς με τίτλο *Διδάσκοντας ιστορία στο γυμνάσιο*, το οποίο περιέχει προτάσεις για την αξιοποίηση του διδακτικού υλικού.

Στον σχεδιασμό του εκπαιδευτικού υλικού για το μάθημα της Ιστορίας στο γυμνάσιο, βασική πηγή υπήρξε η συστηματική κριτική στον εθνοκεντρισμό της ελληνικής εκπαίδευσης, και ιδίως του μαθήματος της Ιστορίας, κριτική στην οποία αρκετές και αρκετοί από μας είχαμε ήδη συμβάλει τα προηγούμενα χρόνια – αλλά που φαίνεται ότι είναι πάλι απαραίτητο να ασκήσουμε.²

Ποιοι τα έκαναν;

Στην πρώτη φάση επιστημονικός υπεύθυνος ήταν ο ιστορικός Παρασκευάς Κονόρτας, καθηγητής Οθωμανικής Ιστορίας στο ΕΚΠΑ, ενώ στη συνέχεια ανέλαβε η υπογράφουσα. Πάντως, τα περισσότερα μέλη της κεντρικής ομάδας που σχεδίασε, συντόνισε και επεξεργάστηκε το υλικό παρέμειναν τα ίδια και για τα τρία βιβλία, εξασφαλίζοντας συνέχεια στο εγχείρημα. Εκτός από τον Τριαντάφυλλο Πετρίδη, ιστορικό και διευθυντή του 3ου ΓΕΛ, σταθερά παρόντα σε όλο το διάστημα, στην ομάδα αυτή συμμετείχαν, κατά διαφορετικά διαστήματα και με διαφορετικά καθήκοντα, η Φωτεινή Ασημακοπούλου, καθηγήτρια Νεότερης Ιστορίας στο ΕΚΠΑ, η ιστορικός Δήμητρα Βασιλειάδου, μεταδιδάκτορας Πανεπιστημίου Κρήτης και διδάσκουσα στο ΕΑΠ, η αρχαιολόγος διδάκτωρ Θεοδώρα Ρόμπου και η Αθηνά Συριάτου, επίκουρη καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Ιστορίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.³ Σε όλη τη διαδικασία και για τα τρία βιβλία, στραφήκαμε καταρχήν στους ειδικούς, δηλαδή σε έγκυρους ιστορικούς, αρχαιολόγους και άλλους επιστήμονες εξειδικευμένους για κάθε χρονική περίοδο. Τα κείμενά τους ενοποιήθηκαν και προσαρμόστηκαν από την παραπάνω ομάδα συντονισμού και επεξεργασίας του υλικού. Συμμετείχαν επίσης φιλόλογοι, γλωσσολόγοι, χαρτογράφοι, επιμελητές, γραφίστες και εκπαιδευτικοί. Συνολικά, στα περίπου πέντε χρόνια που κράτησε η όλη διαδικασία, συνεργάστηκαν για την παραγωγή των βιβλίων αυτών, σε όλα τα επίπεδα και για διαφορετικά χρονικά διαστήματα, περίπου πενήντα άνθρωποι.⁴

Τι έγινε;

Για να εξοικειωθούν οι εκπαιδευτικοί με τη χρήση των βι-

βλίων, και μάλιστα σε συνδυασμό με τα βιβλία του Οργανισμού, έγιναν πολλαπλές επιμορφώσεις: επτά το διάστημα 2002-04 και άλλες τέσσερις το διάστημα 2005-07 με το εγκεκριμένο έως τότε υλικό, ενώ το 2011 τρεις συστηματικές ομαδικές επιμορφώσεις με το ολοκληρωμένο υλικό.⁵ Το υλικό παρουσιάστηκε επίσης σε διάφορες εκδηλώσεις.⁶ Όμως δεν επιτράπηκε στα βιβλία ιστορίας να δοκιμαστούν πιλοτικά σε τάξεις στο πλαίσιο της πρώτης πιλοτικής εφαρμογής που οργάνωσε το ΠΕΜ. Μόνο την περίοδο 2011-2015 εντάχθηκε το μάθημα της Ιστορίας σε μια μακρόχρονη πιλοτική εφαρμογή. Οι συνάδελφοι που ανέλαβαν το μάθημα της Ιστορίας (Βασίλης Τσάφος, Τριαντάφυλλος Πετρίδης και Νάντια Τσενέ) έχουν ήδη δημοσιεύσει τις αναλύσεις τους από τη σχετική εμπειρία.⁷

Σε αυτά τα χρόνια, κάθε βιβλίο που ετοιμαζόταν περνούσε τον προβλεπόμενο έλεγχο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Οι καθυστερήσεις μεγάλες και τα πήγαινε-έλα πολλαπλά. Αξίζει, νομίζω, να σημειώσω ότι η τελευταία αλλαγή που μας ζητήθηκε να κάνουμε στο βιβλίο της Γ' γυμνασίου ήταν να βγάλουμε μια εικόνα προφυλακτικού που είχαμε σε μια αναφορά μας στην επιδημία του AIDS τη δεκαετία του '80! Εντέλει τα βιβλία εγκρίθηκαν με όλες τις προβλεπόμενες σφραγίδες διαδοχικά, και από το 2009 άρχισαν να τυπώνονται ένα ένα. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι άρχισαν και να χρησιμοποιούνται.

Τα βιβλία ιστορίας που φτιάξαμε δεν ευτύχησαν στην προγραμματική αποστολή τους. Συνάντησαν τη δυσπιστία των αρμοδίων και πολλών εκπαιδευτικών όταν επιτέλους άρχισαν να μοιράζονται στις τάξεις. Σε όσες από αυτές ήταν μεικτές, τα πήραν μόνο τα παιδιά της μειονότητας. Στην ουσία, έπεσαν σε αχρηστία. Όπου χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο της πιλοτικής εφαρμογής, όλες οι μαρτυρίες συγκλίνουν ότι λειτούργησαν εξαιρετικά, το ίδιο και όπου οι εκπαιδευτικοί αποφάσισαν να τα αξιοποιήσουν. Ωστόσο δεν είχαμε την ευκαιρία να επεξεργαστούμε τα βιβλία στα σημεία στα οποία οι επιμορφώσεις και η πιλοτική υπέδειξαν ότι αυτό χρειαζόταν.

Όλη η ομάδα σύνταξης είμαστε περήφανοι και περήφανες για τα βιβλία ιστορίας που φτιάξαμε. Είναι αλήθεια ότι η αναντιστοιχία ανάμεσα στον κόπο και το έργο τόσων ανθρώπων και την υποβαθμισμένη χρήση των βιβλίων ήταν τέτοια, που θα μπορούσαμε πολύ εύλογα να είχαμε απογοητευτεί. Εκείνο που μας κράτησε και μας τροφοδοτεί ακόμη τόσα χρόνια μετά είναι ότι τα βιβλία μας, επειδή υπήρξαν εξαρχής ανοικτά στο διαδίκτυο, όπως και

όλα τα υλικά του ΠΕΜ, συναντήθηκαν με τις ανάγκες εκπαιδευτικών σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Όπως γνωρίζουμε από πολλαπλές δημόσιες μαρτυρίες,⁸ τα βιβλία ιστορίας για το γυμνάσιο του Προγράμματος τα χρησιμοποίησαν αφειδώς εκπαιδευτικοί από διάφορα σχολεία σε όλη τη χώρα. Τα κατέβασαν, τα τύπωσαν, τα έβαλαν στις τάξεις τους, τα δούλεψαν με τους μαθητές και τις μαθήτριά τους. Και όποτε διασταυρώθηκαν οι δρόμοι μας, μας είπαν πόσο τους βοήθησαν. Κυρίως μας είπαν πόσο βοήθησαν τα παιδιά να αγαπήσουν το μάθημα της Ιστορίας. Αυτή είναι και η μεγαλύτερη ανταμοιβή μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. <https://museduc.gr/el/εκπαιδευτικα-υλικά/σχολικά-βιβλία/βιβλία-για-το-γυμνάσιο/ιστορία/2013-11-15-12-46-07>.
2. Ενδεικτικά: Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997· Έφη Αβδελά, Ιστορία και σχολείο, Νήσος, Αθήνα 1998· Journal of Modern Greek Studies 18 (2000), ειδικό τεύχος: «Youth and History»· Άννα Φραγκουδάκη, Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
3. Σημειώνονται εδώ οι σημερινές ιδιότητες των συγκεκριμένων συνεργατών.
4. Τα ονόματα των συνεργατριών και συνεργατών στο <https://museduc.gr/el/εκπαιδευτικα-υλικά/σχολικά-βιβλία/βιβλία-για-το-γυμνάσιο/ιστορία/συνεργατες>.
5. <https://museduc.gr/el/επιμορφωση/defteronathmia/ιστορία/γενικά>.
6. Ενδεικτικά: Ε. Αβδελά, Φ. Ασημακοπούλου, Τ. Πετρίδης, Θ. Ρόμπου, «Νέοι τρόποι προσέγγισης στο ιστορικό παρελθόν: Το εκπαιδευτικό υλικό για το μάθημα της Ιστορίας στο γυμνάσιο», στο Θ. Δραγώνα, Ά. Φραγκουδάκη (επιμ.), *Πρόσθεση, όχι Αφαίρεση, Πολλαπλασιασμός, όχι Διαίρεση: Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 277-287· Έφη Αβδελά, «Έμφυλες σχέσεις στην ιστορική αφήγηση: Η περίπτωση των βιβλίων ιστορίας για το γυμνάσιο του Προγράμματος Εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων», στο Σχολή Μωραΐτη, *Να κοιτάς με άλλα μάτια, να βλέπεις διαφορετικά: Έμφυλες προσεγγίσεις στην εκπαίδευση*, Επιστημονική ημερίδα 7 Σεπτεμβρίου 2010, Αθήνα 2012, σ. 129-138.
7. Βασίλης Τσάφος, Τριαντάφυλλος Πετρίδης, Νάντια Τσενέ, «Πιλοτική διερεύνηση της αξιοποίησης του εκπαιδευτικού υλικού του προγράμματος "Εκπαίδευση των Παιδιών της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης" (ΠΕΜ) στο μάθημα της ιστορίας: Αναμορφώνοντας τη σχολική ιστορία και την ιστορική εκπαίδευση», *Νέα Παιδεία*, 156 (2015), σ. 21-43.
8. Ενδεικτικά, βλ. τις παρεμβάσεις της Κικής Σακκά και της Αλεξάνδρας Κανέλλου στο συνέδριο «Είκοσι δύο χρόνια του Προγράμματος "Ένταξη και εκπαίδευση των Μουσουλμανοπαίδων" (1997-2019)», 26 Σεπτεμβρίου 2019, ΕΚΠΑ.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΠΑΙΔΩΝ»

ΝΕΛΛΗ ΑΣΚΟΥΝΗ

Από τα τέλη της δεκαετίας του '90, την περίοδο δηλαδή κατά την οποία υλοποιείται το Πρόγραμμα «Ένταξη και Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων», η εκπαίδευση της μειονότητας είναι πεδίο ραγδαίων αλλαγών. Για να καταλάβουμε το μέγεθος και τη σημασία αυτών των αλλαγών, χρειάζεται να επισημάνουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής συνθήκης στην οποία κλήθηκε να παρέμβει το Πρόγραμμα. Η πιο σημαντική παράμετρος είναι η πολιτική. Τα εκπαιδευτικά ζητήματα της μειονότητας καθορίστηκαν για μεγάλη περίοδο με βάση τις στοχεύσεις της εξωτερικής πολιτικής και την ελληνοτουρκική αντιπαλότητα, και όχι με γνώμονα τις προϋποθέσεις και τους εκπαιδευτικούς στόχους που το κράτος θέτει για τους πολίτες του (βλ. Φραγκουδάκη, *εδώ*). Σε αυτές τις συνθήκες, η εκπαίδευση, αντί να καλλιεργήσει τα στοιχεία εκείνα που θα επέτρεπαν στα μέλη της μειονότητας την κοινωνική συμμετοχή τους ως πολίτες, ενίσχυσε με πολλούς τρόπους την κοινωνική τους απομόνωση. Η πολιτική διαχωρισμού, που για δεκαετίες υιοθέτησαν οι ελληνι-

Η Νέλλη Ασκούνη είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια ΕΚΠΑ, επιστημονική επιτροπή ΠΕΜ.

κές αρχές, είχε ως αποτέλεσμα ο μειονοτικός πληθυσμός να μην ακολουθήσει την εξέλιξη της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας και να παραμείνει καθλωμένος στα παραδοσιακά κοινωνικά και οικονομικά του χαρακτηριστικά.

Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται η δεύτερη βασική παράμετρος του ζητήματος, η οποία έχει να κάνει όχι πια με τα πολιτικά, αλλά με τα κοινωνικά αίτια της ανισότητας. Εκτός από τη διαφορετική της εθνοπολιτισμική ταυτότητα, βασικό χαρακτηριστικό της μειονότητας είναι ότι ο πληθυσμός της ανήκει σε συντριπτικό ποσοστό στα λαϊκά στρώματα, δηλαδή στα στρώματα εκείνα που αντιμετωπίζουν τα μεγαλύτερα κοινωνικά εμπόδια στην εκπαίδευση και πλήττονται κατά κύριο λόγο από την κοινωνική ανισότητα. Μία από τις πρώτες έρευνες που κάναμε όταν ξεκίνησε το Πρόγραμμα, το 1997, αφορούσε το κοινωνικό προφίλ του μαθητικού πληθυσμού των μειονοτικών σχολείων.¹ Διαπιστώσαμε μεγάλη απόκλιση από τον υπόλοιπο τοπικό πληθυσμό της πλειονότητας: σχεδόν το 90% ήταν παιδιά αγροτών και εργατών, παιδιά των οποίων οι γονείς είχαν, στην καλύτερη περίπτωση, τελειώσει το δημοτικό. Ελάχιστο ήταν το ποσοστό των γονέων που είχαν προχωρήσει πέρα από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ μία στις πέντε μητέρες δεν είχε πάει καθόλου σχολείο.

Τα εκπαιδευτικά προβλήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το Πρόγραμμα ήταν αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην πολιτική διακρίσεων και στα ταξικά εμπόδια. Δεν ήταν λοιπόν μόνο η αλλογλωσσία των μειονοτικών μαθητών ή η διαφορετική τους ταυτότητα που έπρεπε να λάβει υπόψη η εκπαιδευτική παρέμβαση του Προγράμματος. Ήταν επίσης οι συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, η οικονομική στέρηση, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γονιών, η γεωγραφική και κοινωνική απομόνωση, οι έμφυλες πολιτισμικές αναστολές μιας κλειστής παραδοσιακής κοινωνίας.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν ξεκινήσαμε, τα εκπαιδευτικά προβλήματα ήταν οξύτατα. Μια έρευνα που κάναμε στο πλαίσιο του Προγράμματος έδειξε ότι το 2000 η διαρροή των παιδιών της μειονότητας από την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση ήταν 65%, τη στιγμή που πανελλαδικά το αντίστοιχο ποσοστό δεν ξεπερνούσε το 7%. Το πρόβλημα ήταν δραματικό για τα κορίτσια, αφού το 78% εγκατέλειπε το σχολείο χωρίς απολυτήριο γυμνασίου.

Δέκα χρόνια μετά, όταν επαναλάβουμε την ίδια έρευνα, διαπιστώσαμε ότι η διαρροή είχε μειωθεί από 65% σε 28%.² Αυτή η ταχύτατη μείωση είναι από μόνη της ένα κοινωνικό γεγονός, γιατί δείχνει μια πολύ ισχυρή δυναμική αλλαγών στην κοινωνία της μειονότητας. Αν δούμε συνοπτικά την εκπαίδευση σε αριθμούς από το 1997 διαπιστώνουμε ότι η φοίτηση σε όλες τις βαθμίδες έχει αυξηθεί θεαματικά:

Στο Γυμνάσιο το 1997 φοιτούσαν 1.500 μαθητές/ριες

της μειονότητας, ενώ το 2018 ήταν 3.700 (αύξηση 147%).

Στο Λύκειο το 1997 φοιτούσαν 550 μαθητές/ριες, ενώ το 2018 ήταν 3.000 (αύξηση 444%).

Το ποσοστό των κοριτσιών ήταν 28% στο γυμνάσιο και 36% στο λύκειο. Σήμερα είναι 45% στο γυμνάσιο και 48% στο λύκειο.

Το 1997 μπήκαν στο πανεπιστήμιο χάρη στο μέτρο της ποσόστωσης 80 φοιτητές/ριες από τη μειονότητα. Τα τελευταία χρόνια σταθερά εισάγονται περισσότεροι από 500 κάθε χρόνο (κάποιοι/ες και χωρίς το ειδικό ποσοστό).

Βέβαια, πολλά προβλήματα παραμένουν. Το ποσοστό της διαρροής, παρά τη μεγάλη μείωση, εξακολουθεί να είναι πολλαπλάσιο του εθνικού μέσου όρου. Η ελλιπής γνώση της ελληνικής εξακολουθεί να χαρακτηρίζει, έστω και σε μικρότερη έκταση, τις νέες γενιές. Όμως αυτά δεν αναιρούν τη μεγάλη πρόοδο που έχει συντελεστεί. Η μεγάλη εικόνα είναι σήμερα εντελώς διαφορετική από εκείνη του 1997. Η διεύρυνση της πρόσβασης σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης έχει πλέον εδραιωθεί. Το ίδιο και η άμβλυνση των αναστολών σχετικά με τη σχολική φοίτηση των κοριτσιών.

Όμως, ενώ τα ισχυρά κοινωνικά εμπόδια για την εκπαίδευση φαίνεται να υποχωρούν σταθερά, η πολιτική διάσταση εξακολουθεί να διαπερνά το εκπαιδευτικό πεδίο. Μια βασική όψη των πρόσφατων αλλαγών είναι ότι η διεύρυνση της σχολικής φοίτησης των παιδιών της μειονότητας γίνεται κυρίως μέσω της δημόσιας ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο όμως, η επιλογή ανάμεσα στο μειονοτικό ή το ελληνόγλωσσο σχολείο δεν μπορεί να ερμηνευθεί μονοσήμαντα ως προϊόν μιας ορθολογικής προτίμησης του καλύτερου σχολείου. Αποτυπώνει επίσης αντικειμενικούς περιορισμούς, θεσμικούς και γεωγραφικούς, απορρέει από τις ανεπάρκειες του μειονοτικού σχολείου, ενώ παράλληλα φέρει ιδεολογικό βάρος, γιατί συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με το πολιτικό ζήτημα της ταυτότητας της μειονότητας. Η στροφή προς τη δημόσια ελληνόγλωσση εκπαίδευση δεν συντελείται ούτε ομοιόμορφα (είναι πολύ πιο ισχυρή στον Νομό Ξάνθης) ούτε ευθύγραμμα. Για τα μέλη της μειονότητας η επιλογή ενός σχολείου, όπως το δημόσιο, που προσφέρει κοινωνικές διεξόδους, μοιάζει να αντιστρατεύεται την καλλιέργεια της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους, που εξασφαλίζει το μειονοτικό.³ Τα διλήμματα αυτά αναδεικνύουν τα εμπόδια που δεν έχουν ακόμα αρθεί και την αδυναμία του δημόσιου σχολείου να λειτουργήσει ως κοινό σχολείο για όλους.

Η υπέρβαση των πολιτικών εμποδίων προϋποθέτει διάλογο και αμοιβαίες μετατοπίσεις. Προϋποθέτει όμως και γνώση της πραγματικότητας, και στο ζήτημα αυτό το Πρόγραμμα έχει καθοριστική συμβολή. Οι αλλαγές στις οποίες αναφέρθηκαν τεκμηριώθηκαν μέσα από τη συστηματική ερευνητική δουλειά που έγινε τα είκοσι δύο αυτά χρόνια.

Δεν ήταν εύκολο εγχείρημα η έρευνα, ιδίως στην αρχή. Τα δεδομένα που είχαμε στα χέρια μας για τη μειονότητα και την εκπαίδευσή της όταν ξεκινήσαμε ήταν ελάχιστα και αναξιόπιστα. Στην προσπάθειά μας να διαμορφώσουμε μια έγκυρη εικόνα, συναντήσαμε καχυποψία, δυσπιστία ή και άρνηση και από την πλειονότητα και από τη μειονότητα.⁴ Σε μια τόσο φορτισμένη πολιτικά συνθήκη, η ασάφεια επιτρέπει προσαρμογές βολικές και για τις δύο πλευρές. Στα είκοσι δύο αυτά χρόνια το Πρόγραμμα παρήγαγε νέες γνώσεις για τη μειονότητα και τη μειονοτική εκπαίδευση, γνώσεις βασισμένες στην αξιοπιστία της επιστημονικής μεθόδου, που διαψεύδουν μύθους και στερεότυπα και επιτρέπουν να δούμε πιο καθαρά την πραγματικότητα. Με αυτή την έννοια άλλωστε, η έρευνα μπορεί να γίνει η ίδια μια από τις συνιστώσες της πολιτικής αλλαγής, με την έννοια ότι ελέγχει τις «προφανείς αλήθειες» –και τα συμπερόντα– που αυτές συντηρούν.

Η θεαματική βελτίωση της εκπαιδευτικής εικόνας της μειονότητας είναι προϊόν πολλών παραγόντων, πολιτικών, κοινωνικών, παιδαγωγικών. Για όσο διάστημα η μειονότητα ζούσε σε συνθήκες γεωγραφικής, κοινωνικής και οικονομικής απομόνωσης με μεγάλες δυσχέρειες ένταξης στην τοπική οικονομία, δηλαδή σε συνθήκες όπου οι προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας είναι ελάχιστες, η εκπαίδευση δεν ήταν δυνατόν να λειτουργήσει ως αξία, γιατί δεν συνδεόταν με την προοπτική βελτίωσης των συνθηκών ζωής. Από τη στιγμή που η πολιτική των ελληνικών αρχών αλλάζει προς μια θετική κατεύθυνση, αρχίζουν πλέον να γίνονται ορατές σημαντικές μεταβολές στο κοινωνικό και το πολιτισμικό επίπεδο. Φαίνεται ότι βρισκόμαστε σε μια μεταβατική περίοδο όπου οι παραδοσιακές δομές υποχωρούν και νέα κοινωνικά πρότυπα εγκαθιδρύονται.⁵ Η μειονότητα διαμορφώνει με νέους όρους τη σχέση της με την εκπαίδευση, επιχειρώντας παράλληλα να ορίσει τη θέση της στην ελληνική κοινωνία.

Όσο αμβλύνεται η απομόνωση και ανοίγουν οι κοινωνικές προοπτικές, η εκπαίδευση αποκτά ουσιαστική σημα-

σία για τις οικογένειες της μειονότητας, γιατί αρχίζει πλέον να λειτουργεί έμπρακτα ως μέσο για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των παιδιών τους. Παρόλο που οι κοινωνικές αλλαγές δεν είναι ευθύγραμμες, φαίνεται ότι ο δρόμος της κοινωνικής ένταξης έχει ανοίξει οριστικά για τη μειονότητα. Ελπίζουμε ότι η πορεία θα συνεχιστεί με τους ίδιους γρήγορους ρυθμούς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά Ν. Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη: Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2006.
2. Η πρώτη έρευνα έγινε το 2002-03 και η δεύτερη το 2011-12. Βλ. σχετικά Ν. Ασκούνη, «Η διαρροή των μαθητών της μειονότητας της Θράκης από την υποχρεωτική εκπαίδευση» στο Θ. Δραγώνα, Ά. Φραγκουδάκη (επιμ.), *Πρόσθεση, όχι Αφαίρεση, Πολλαπλασιασμός, όχι Διαιρέση: Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008 και Ν. Ασκούνη και Γ. Σταμέλος *Η διαρροή των μαθητών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης από το γυμνάσιο, Έκθεση αποτελεσμάτων, Πρόγραμμα «Ένταξη και Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων*, Αθήνα 2013.
3. Για τα εκπαιδευτικά διλήμματα των γονέων της μειονότητας, βλ. Α. Νοταράς, «Εκπαιδευτικές πρακτικές και διλήμματα ταυτότητας στη μειονότητα της Θράκης: Η περίπτωση της Ξάνθης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (128), 2008, Ν. Ασκούνη, «Μειονοτικό ή ελληνόγλωσσο σχολείο για τα παιδιά της μειονότητας στη Θράκη; Εκπαιδευτικές επιλογές, πολιτικά διλήμματα, κοινωνικές αλλαγές» στο Α. Ανδρούσου, Ν. Ασκούνη (επιμ.), *Πολιτισμική Ετερότητα και Ανθρώπινα Δικαιώματα: Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, σ. 208-222.
4. Ν. Ασκούνη, «Η μειονοτική εκπαίδευση στη Θράκη ως ερευνητικό πεδίο: πολιτικές διαστάσεις της έρευνας» στο *Μειονότητες στην Ελλάδα*. Επιστημονικό Συμπόσιο 7-9/11/2002, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2004.
5. Πλεξουσάκη, «Μειονότητα και σχολική εκπαίδευση: δυναμικές ενός πεδίου που αλλάζει», στο Θ. Δραγώνα, Α. Φραγκουδάκη (επιμ.), *Πρόσθεση όχι Αφαίρεση, Πολλαπλασιασμός, όχι Διαιρέση, ό.π.*, και Μ. Ζωγραφάκη, *Κοινωνικές πορείες γυναικών από τη μειονότητα της Θράκης: Ο ρόλος της εκπαίδευσης*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2011.

[page 339:]

THE MASQUE OF THE RED DEATH

THE “Red Death” had long devastated the country. No pestilence had ever been so fatal, or so hideous. Blood was its Avator [Avatar] and its seal — the redness and the horror of blood. There were sharp pains, and sudden dizziness, and then profuse bleeding at the pores, with dissolution. The scarlet stains upon the body and especially upon the face of the victim, were the pest ban which shut him out from the aid and from the sympathy of his fellow-men. And the whole seizure, progress and termination of the disease, were the incidents of half an hour.

But the Prince Prospero was happy and dauntless and sagacious. When his dominions were half depopulated, he summoned to his presence a thousand hale and light-hearted friends from among the knights and dames of his court, and with these retired to the deep seclusion of one of his castellated abbeys. This was an extensive and magnificent structure, the creation of the prince’s own eccentric yet august taste. A strong and lofty wall girdled it in. This wall had gates of iron. The courtiers, having entered, brought furnaces and massy hammers and welded the bolts. They resolved to leave means neither of ingress or egress to the sudden impulses of despair or of frenzy from within. The abbey was amply provisioned. With such precautions the courtiers might bid defiance to contagion. The external world could take care of itself. In the meantime it was folly to grieve, or to think. The prince had provided all the appliances of pleasure. There were buffoons, there were improvisatori, there were ballet-dancers, there were musicians, there was Beauty, there was wine. All these and security were within. Without was the “Red Death.” [page 340:]

It was toward the close of the fifth or sixth month of his seclusion, and while the pestilence raged most furiously abroad, that the Prince Prospero entertained his thousand friends at a masked ball of the most unusual magnificence.

It was a voluptuous scene, that masquerade. But first let me tell of the rooms in which it was held. There were seven — an imperial suite. In many palaces, however, such suites form a long and straight vista, while the folding doors slide back nearly to the walls on either hand, so that the view of the whole extent is scarcely impeded. Here the case was very different; as might have been expected from the duke’s love of the bizarre. The apartments were so irregularly disposed that the vision embraced but little more than one at a time. There was a sharp turn at every twenty or thirty yards, and at each turn a novel effect. To the right and left, in the middle of each wall, a tall and narrow Gothic window looked out upon a closed corridor which pursued the windings of the suite. These windows were of stained glass whose color varied in accordance with the prevailing hue of the decorations of the chamber into which it opened. That at the eastern extremity was hung, for example [,] in blue

* Ανατύπωση από την πρώτη τετράτομη συλλογή έργων του Edgar Allan Poe που εκδόθηκε, με έγκριση του συγγραφέα, υπό την επιμέλεια του Rufus Wilmot Griswold και τύποις Justus Starr Redfield: *The Works of the Late Edgar Allan Poe*, τόμος I: *Tales*, Νέα Υόρκη 1850, σ. 339-345. Πρόκειται για την έκδοση που χρησιμοποίησε για τις περίφημες μεταφράσεις του ο Charles Baudelaire. Το διήγημα πρωτοδημοσιεύτηκε τον Μάιο του 1842 στην επιθεώρηση *Graham’s Lady’s and Gentleman’s Magazine* με τον χαρακτηρισμό «A Fantasy». Επανεπεξεργασμένη εκδοχή του δημοσιεύτηκε στη βραχύβια νεο-ϋορκέζικη εφημερίδα *Broadway Journal* (15 Ιουλίου 1845), συντάκτης, και —για ένα διάστημα— ιδιοκτήτης της οποίας υπήρξε ο ίδιος ο Poe. (Πηγή: The Edgar Allan Poe Society of Baltimore <www.eapoe.org>)

— and vividly blue were its windows. The second chamber was purple in its ornaments and tapestries, and here the panes were purple. The third was green throughout, and so were the casements. The fourth was furnished and lighted with orange — the fifth with white — the sixth with violet. The seventh apartment was closely shrouded in black velvet tapestries that hung all over the ceiling and down the walls, falling in heavy folds upon a carpet of the same material and hue. But in this chamber only, the color of the windows failed to correspond with the decorations. The panes here were scarlet — a deep blood color. Now in no one of the seven apartments was there any lamp or candelabrum, amid the profusion of golden ornaments that lay scattered to and fro or depended from the roof. There was no light of any kind emanating from lamp or candle within the suite of chambers. But in the corridors that followed the suite, there stood, opposite to each window, a heavy tripod, bearing a brazier of fire, that projected its rays through the tinted glass and so glaringly illumined the room. And thus were produced a multitude of gaudy and [page 341:] fantastic appearances. But in the western or black chamber the effect of the fire-light that streamed upon the dark hangings through the blood-tinted panes, was ghastly in the extreme, and produced so wild a look upon the countenances of those who entered, that there were few of the company bold enough to set foot within its precincts at all.

It was in this apartment, also, that there stood against the western wall, a gigantic clock of ebony. Its pendulum swung to and fro with a dull, heavy, monotonous clang; and when the minute-hand made the circuit of the face, and the hour was to be stricken, there came from the brazen lungs of the clock a sound which was clear and loud and deep and exceedingly musical, but of so peculiar a note and emphasis that, at each lapse of an hour, the musicians of the orchestra were constrained to pause, momentarily, in their performance, to harken to the sound; and thus the waltzers perforce ceased their evolutions; and there was a brief disconcert of the whole gay company; and, while the chimes of the clock yet rang, it was observed that the giddiest grew pale, and the more aged and sedate passed their hands over their brows as if in confused reverie or meditation. But when the echoes had fully ceased, a light laughter at once pervaded the assembly; the musicians looked at each other and smiled as if at their own nervousness and folly, and made whispering vows, each to the other, that the next chiming of the clock should produce in them no similar emotion; and then, after the lapse of sixty minutes, (which embrace three thousand and six hundred seconds of the Time that flies,) there came yet another chiming of the clock, and then were the same disconcert and tremulousness and meditation as before.

But, in spite of these things, it was a gay and magnificent revel. The tastes of the duke were peculiar. He had a fine eye for colors and effects. He disregarded the decora of mere fashion. His plans were bold and fiery, and his conceptions glowed with barbaric lustre. There are some who would have thought him mad. His followers felt that he was not. It was necessary to hear and see and touch him to be sure that he was not.

He had directed, in great part, the moveable embellishments of the seven chambers, upon occasion of this great fete; and it was his own guiding taste which had given character to the masqueraders. [page 342:] Be sure they were grotesque. There were much glare and glitter and piquancy and phantasm — much of what has been since seen in “Hernani.” There were arabesque figures with unsuited limbs and appointments. There were delirious fancies such as the madman fashions. There were much of the beautiful, much of the wanton, much of the bizarre, something of

the terrible, and not a little of that which might have excited disgust. To and fro in the seven chambers there stalked, in fact, a multitude of dreams. And these — the dreams — writhed in and about, taking hue from the rooms, and causing the wild music of the orchestra to seem as the echo of their steps. And, anon, there strikes the ebony clock which stands in the hall of the velvet. And then, for a moment, all is still, and all is silent save the voice of the clock. The dreams are stiff-frozen as they stand. But the echoes of the chime die away — they have endured but an instant — and a light, half-subdued laughter floats after them as they depart. And now again the music swells, and the dreams live, and writhe to and fro more merrily than ever, taking hue from the many tinted windows through which stream the rays from the tripods. But to the chamber which lies most westwardly of the seven, there are now none of the maskers who venture; for the night is waning away; and there flows a ruddier light through the blood-colored panes; and the blackness of the sable drapery appals; and to him whose foot falls upon the sable carpet, there comes from the near clock of ebony a muffled peal more solemnly emphatic than any which reaches their ears who indulge in the more remote gaieties of the other apartments.

But these other apartments were densely crowded, and in them beat feverishly the heart of life. And the revel went whirlingly on, until at length there commenced the sounding of midnight upon the clock. And then the music ceased, as I have told; and the evolutions of the waltzers were quieted; and there was an uneasy cessation of all things as before. But now there were twelve strokes to be sounded by the bell of the clock; and thus it happened, perhaps that more of thought crept, with more of time, into the meditations of the thoughtful among those who revelled. And thus too, it happened, perhaps, that before the last echoes of the last chime had utterly sunk into silence, there [page 343:] were many individuals in the crowd who had found leisure to become aware of the presence of a masked figure which had arrested the attention of no single individual before. And the rumor of this new presence having spread itself whisperingly around, there arose at length from the whole company a buzz, or murmur, expressive of disapprobation and surprise — then, finally, of terror, of horror, and of disgust.

In an assembly of phantasms such as I have painted, it may well be supposed that no ordinary appearance could have excited such sensation. In truth the masquerade license of the night was nearly unlimited; but the figure in question had out-Heroded Herod, and gone beyond the bounds of even the prince's indefinite decorum. There are chords in the hearts of the most reckless which cannot be touched without emotion. Even with the utterly lost, to whom life and death are equally jests, there are matters of which no jest can be made. The whole company, indeed, seemed now deeply to feel that in the costume and bearing of the stranger neither wit nor propriety existed. The figure was tall and gaunt, and shrouded from head to foot in the habiliments of the grave. The mask which concealed the visage was made so nearly to resemble the countenance of a stiffened corpse that the closest scrutiny must have had difficulty in detecting the cheat. And yet all this might have been endured, if not approved, by the mad revellers around. But the mummer had gone so far as to assume the type of the Red Death. His vesture was dabbled in blood — and his broad brow, with all the features of the face, was besprinkled with the scarlet horror.

When the eyes of Prince Prospero fell upon this spectral image (which with a slow and solemn movement, as if more fully to sustain its role, stalked to and fro among the waltzers) he was seen to be convulsed, in the first moment with a strong shudder either of terror or distaste; but, in the next, his brow reddened with rage.

“Who dares?” he demanded hoarsely of the courtiers who stood near him — “who dares insult us with this blasphemous mockery? Seize him and unmask him — that we may know whom we have to hang at sunrise, from the battlements!”

It was in the eastern or blue chamber in which stood the Prince **[page 344:]** Prospero as he uttered these words. They rang throughout the seven rooms loudly and clearly — for the prince was a bold and robust man, and the music had become hushed at the waving of his hand.

It was in the blue room where stood the prince, with a group of pale courtiers by his side. At first, as he spoke, there was a slight rushing movement of this group in the direction of the intruder, who, at the moment was also near at hand, and now, with deliberate and stately step, made closer approach to the speaker. But from a certain nameless awe with which the mad assumptions of the mummer had inspired the whole party, there were found none who put forth hand to seize him; so that, unimpeded, he passed within a yard of the prince’s person; and, while the vast assembly, as if with one impulse, shrank from the centres of the rooms to the walls, he made his way uninterruptedly, but with the same solemn and measured step which had distinguished him from the first, through the blue chamber to the purple — through the purple to the green — through the green to the orange — through this again to the white — and even thence to the violet, ere a decided movement had been made to arrest him. It was then, however, that the Prince Prospero, maddening with rage and the shame of his own momentary cowardice, rushed hurriedly through the six chambers, while none followed him on account of a deadly terror that had seized upon all. He bore aloft a drawn dagger, and had approached, in rapid impetuosity, to within three or four feet of the retreating figure, when the latter, having attained the extremity of the velvet apartment, turned suddenly and confronted his pursuer. There was a sharp cry — and the dagger dropped gleaming upon the sable carpet, upon which, instantly afterwards, fell prostrate in death the Prince Prospero. Then, summoning the wild courage of despair, a throng of the revellers at once threw themselves into the black apartment, and, seizing the mummer, whose tall figure stood erect and motionless within the shadow of the ebony clock, gasped in unutterable horror at finding the grave ceremonies and corpse-like mask which they handled with so violent a rudeness, untenanted by any tangible form.

And now was acknowledged the presence of the Red Death. **[page 345:]** He had come like a thief in the night. And one by one dropped the revellers in the blood-bedewed halls of their revel, and died each in the despairing posture of his fall. And the life of the ebony clock went out with that of the last of the gay. And the flames of the tripods expired. And Darkness and Decay and the Red Death held illimitable dominion over all.

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοκριτικά δοκίμια

ΜΙΧΑΛΗΣ Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ
ΓΡΙΦΟΣ ΒΑΘΙΣΤΟΣ

Για το βιβλίο: Paul Celan, *Καμπή πνοής*,
μτφρ. Μιχάλης Καρδαμίτσης, Κίχλη,
Αθήνα 2018, 256 σ.

Σε παλαιότερους καιρούς, στις χώρες της λατινομαθούς χριστιανοσύνης, πάνω σε ηλιακά ή και μηχανικά ωρολόγια, που είχαν τοποθετηθεί σε δημόσιους χώρους και σε μοναστήρια, υπήρχε χαραγμένη η ακόλουθη υπόμνηση σε δίκαιους και αμαρτωλούς: «Omnes vulnerant, ultima necat», «Όλες οι ώρες πληγώνουν, η εσχάτη φονεύει». Η ρήση αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως λακωνικός υπομνηματισμός της μετεφηβικής ιδίως βιοτής του εβραϊκής καταγωγής γερμανόφωνου ποιητή Paul Celan, που γεννήθηκε το 1920 στο Τσέρνοβιτς της Μπουκοβίνας.

Το πρώτο αθεράπευτο τραύμα, ο *μνησιπήμων πόνος*, του αισθαντικού νέ-

Ο Μιχάλης Ζ. Κοπιδάκης είναι φιλόλογος, ομότιμος καθηγητής του Τμήματος ΜΙΘΕ, ΕΚΠΑ. Τελευταίο του βιβλίο: Πέθανε πράγματι ο Μέγας Παν., *Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2019*.

ου ήταν βέβαια το Ολοκαύτωμα. Θύματα αυτής της θηριωδίας των αιώνων ήταν, ανάμεσα σε εκατομμύρια άλλους ομοθρήσκους τους, και οι δύο γονείς του Celan. Και ο ίδιος όμως για δύο χρόνια περίπου καταταλαιπωρήθηκε σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας. Το 1948 έφυγε από το Βουκουρέστι και τελικά εγκαταστάθηκε στο Παρίσι.

«Για να αντισταθμίσουν μια χαρά δυο συμφορές μαζί στέλνουν στον άνθρωπο οι θεοί», υπενθυμίζει ο Πίνδαρος (*Πυθιονίκος* 3, 81-2). Στα χρόνια λοιπόν που έζησε στο Παρίσι ο Celan εργάστηκε, αρχικά και ως χειρώνακτας, σπούδασε, νυμφεύτηκε τη μεγαλόψυχη Gisele de Letran, που ήταν ζωγράφος και χαράκτρια, απέκτησε έναν γιο, τον Έρικ, δίδαξε στην École Normale Supérieure γερμανική γλώσσα και φιλολογία, αναγνωρίστηκε ως ποιητής και μεταφραστής, συνδέθηκε με καλλιτέχνες και διανοούμενους, βραβεύτηκε επανειλημμένως στη Γερμανία, ερωτεύτηκε και τον ερωτεύτηκαν – ήταν άλλωστε ένας ωραίος άντρας, με δηκτικό χιούμορ.

Όμως κατά το διάστημα της διαμονής του στο Παρίσι τα πλήγματα που του κατέφεραν η βάσκανος μοίρα και οι κακόβουλοι άνθρωποι ήταν δύσοιστα. Ο πρώτος του γιος, ο Φρανσουά, πέθανε δύο μέρες μετά τη γέννησή του, και ο θάνατος αυτός, που προκλήθηκε από ιατρικό σφάλμα, ήταν, όπως εκμυστηρεύτηκε σε φίλο του ο ποιητής, «βαρύς, βαρύς, βαρύς». Από το 1953 ο Celan αντιμετώπιζε μια κακοήγη επίθεση για λογοκλοπή, την οποία ενορχήστρωσε η ανισόρροπη χήρα του ποιητή Yvan Goll. Η συκοφαντία κατέρρευσε τα επόμενα χρόνια, αλλά ήδη από το 1957 ο ποιητής εκδήλωσε τα πρώτα συμπτώματα βαθιάς κατάθλιψης με αδυναμία συγκέντρωσης. Ακολούθησαν οι νοσηλείες σε ψυχιατρικές κλινικές, οι κρίσεις επιθετικότητας και η κατάρρευση της οικογενειακής του ζωής. Τον Απρίλιο του 1970, ο Celan αυτοχειρίστηκε πέφτοντας από τη γέφυρα του Μιραμπώ, που είχε μνημεί ο Apollinaire, στον Σηκουάνα. Στο τραπέζι του, δίπλα στη βιογραφία του Hölderline από τον W. Michel (ανοιγμένη σε μια σημαδιακή σελίδα), είχε αφήσει το ρολόι του, προφανώς «το ρολόι των σκοτεινών ωρών», που μνημόνευσε σε ένα από τα τελευταία του ποιήματα – *Ultima necat*.

Ο Paul Celan ανδρώθηκε σε περι-

βάλλον με μεικτό πληθυσμό και επομένως πολύγλωσσο. Στο σπίτι του μιλούσαν τα επίσημα γερμανικά, έξω όμως στον δρόμο, όπου κατά κανόνα ανατρέφονταν τα παιδιά, ακούγονταν οι γλώσσες της Βαβέλ. Στα εκπαιδευτικά επίσης ιδρύματα όπου φοίτησε, διδάχθηκε και άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, ζωντανές και νεκρές (αρχαία ελληνικά και λατινικά). Γίντις έμαθε στα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας από τους συγκρατούμενούς του. Κατάπληξη όμως προκαλούν και η γενικότερη παιδεία του καθώς και η ευρυμάθειά του. Εκτός από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία και ιστορία στα ενδιαφέροντά του περιλαμβάνονταν ο εβραϊκός μυστικισμός, η φιλοσοφία, ο μαρξισμός, η γενική γλωσσολογία, η ιατρική, την οποία μάλιστα σκόπευε να σπουδάσει, η βοτανική, η ορυκτολογία και η αλχημεία. Ήταν επίσης συστηματικός αναγνώστης του ημερήσιου και του περιοδικού Τύπου. Δεν ήταν ασφαλώς ο αναγνώστης του ενός βιβλίου, τον οποία φοβόταν και δικαιολογημένα ο Θωμάς Ακινάτης, αλλά πάντως το βιβλίο που τροφοδοτούσε εφ' όρου ζωής την έμπνευση και επηρέαζε αποφασιστικά την τεχνική του ήταν η Βίβλος, δηλαδή και η Παλαιά Διαθήκη, την οποία μάλιστα μπορούσε να μελετήσει και στο πρωτότυπο, και η Καινή Διαθήκη. Ο Celan είναι ο κατ' εξοχήν *roeta doctus* του γερμανόφωνου χώρου κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα. Η ποίησή του είναι η αχανής αυτοκρατορία της διακειμενικότητας και της μεταδιακειμενικότητας. Τύχη αγαθή, ο ενδιαφερόμενος για τα μυστήρια της λογοτεχνίας «που γράφεται διαβάζοντας» έχει πια στη διάθεσή του σε λαμπρή μετάφραση την κλασική μελέτη του Gérard Genette, *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία δεύτερου βαθμού* (μτφρ. Β Πατσογιάννης, επ. Μ. Στεφανοπούλου, Λ. Τσιριμώκου, εισ. Λ. Τσιριμώκου, ΜΙΕΤ 2018).

Ο Celan αναστάτωσε, αλλά και εμπλούτισε το λεξιλόγιο της γερμανικής εισάγοντας νεολογισμούς, αρχαϊσμούς, ξενισμούς, απρόσμενα σύνθετα και πληθώρα επιστημονικών όρων που υπηρετούν το ιδεώδες της «ακρίβειας». Με μεγάλη συχνότητα απαντούν στα ποιήματά του λέξεις όπως «πέτρα», «χιόνι», «μάτι», «φωνή», «σιωπή» κ.ά., ορισμένες από τις οποίες έχουν συμβολική φόρτιση, επί παραδείγματι «πέτρα»: το βουβό πένθος, η εύγλωττη σιωπή.

Στο σημασιολογικό επίπεδο αφθονούν οι πολυσημίες, οι ανακλάσεις, οι ποιητικές (παρ)ετυμολογίες και προπάντων τα κρυπτογραφήματα (*chiffres*). Στο συντακτικό επίπεδο κυριαρχεί η παρατακτική δόμηση που σε συνδυασμό με την προτίμηση του ουσιαστικού και του ουσιαστικοποιημένου επιθέτου και της μετοχής δίνει την εντύπωση κυκλώπειας τειχοποιίας. Από τα λεγόμενα «σχήματα λέξεως» κυρίαρχη θέση κατέχει ο βιβλικός *parallelismus membrorum*, ο οποίος παρεισδύει και στις μεταφράσεις ποιητικών έργων, που έχει εκπονήσει. Από τα «σχήματα διανοίας» (διατηρώ την παραδοσιακή ορολογία για να συνεννοούμαστε) εντυπωσιάζουν οι «απόλυτες μεταφορές» και τα οξύμωρα σε ποικίλες μορφές. Το οξύμωρο συγγενεύει με την πληθνή οικογένεια του παραμυθικού μοτίβου «αντεστραμμένος κόσμος» (*mundus inversus, umgekehrte Welt*), παράδειγμα: το Ολοκαύτωμα. Το θεωρούμενο ως το πιο πεπαιδευμένο έθνος της Ευρώπης εξαπέλυσε έναν ολοκληρωτικό πόλεμο, που στάθηκε ο θρίαμβος της βαρβαρότητας και διεκπεραίωσε με σαδιστική βαναυσότητα τη γενοκτονία ενός άλλου έθνους. Ήδη, ο G. Chr. Lichtenberg (1742-1799) κάτι ψυχανεμιζόταν και μιλούσε για gelehrte Barbarei.

Στις τεχνικές συνθέσεις του τσελανικού έργου ανήκουν οι αντιτιξίξεις, το μοντάζ και βέβαια ο μινιμαλισμός, που ίσως πρέπει να κατανοηθεί ως αποφυγή της πληρότητας, η οποία κατά τη σαρκική προβληματική προκαλεί ναυτία.

Ο Μαρκελλίνος, ένας γραμματικός του 5ου αι. μ.Χ., στη σύνομη πραγματεία του για τον βίο και το ύφος του Θουκυδίδη, παραδέχεται ότι η *Ξυγγραφή* είναι όντως ένα δυσνόητο κείμενο, λόγω της ασάφειάς του, η οποία προκύπτει από την τραχύτητα της σύνθεσης, τις βραχυλογίες, τα υπερβατά, την πολυσημία των λέξεων («καὶ τῶν πλεονάζοντων οἱ νόες πλείονες»), τους νεολογισμούς – κάποιον μας θυμίζουν όλα αυτά. Υποψιάζεται μάλιστα ο γραμματικός ότι ο ιστορικός καλλιεργεί μια σκόπιμη ασάφεια: «ἀσαφῶς δὲ πλεονάζοντες ἄνθρωποι ἐπιτήδεις, ἵνα μὴ πᾶσιν εἴη βατὸς μηδὲ εὐτελής φαίνεσθαι παντὶ τῷ βοηθούμενῳ νοούμενος εὐχερῶς, ἀλλὰ τοῖς ἴδιαν σοφοῖς δοκιμαζόμενος παρὰ τοῖς ἄλλοις θαυμάζεται· ὁ γὰρ τοῖς ἁρίστοις ἐπαινούμενος καὶ κεκριμένῳ δόξαν λαβὼν ἀνάγκη εἶναι εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον κέκτηται τὴν τιμὴν, οὐ κινδυνεύουσιν ἐξαλειφθῆναι τοῖς ἐπικρινέουσιν» (*Βίος*, 35). Η προβληματική της σκοπιμότητας είναι βέβαια αφελής, αλλά τα υπόλοιπα δεν μπορούν να θεωρηθούν εντελώς αβάσιμα. Ακόμα παλαιότερα, ο Πίνδαρος, που ελευθεροστομοῦσε χωρίς να υπολογίζει τις μεμψιμοιρίες, ομολογούσε ότι η ποίησή του κατανοείται από εκείνους που μπορούν να κατανοήσουν: *Ολ. 2, 83-6*: «πολλὰ μοι ὑπ' ἀγκῶνος ὠκέα βέβηκ' ἔνδον ἐντὶ φαρέτρας φωνάεντα συνετοῖσιν· ἐς δὲ τὸ πᾶν ἑρμάνεων χατίζει». Και ο Celan; Από τη μια αρνιόταν ότι η ποίησή του ήταν ερμητική και συμβούλευε τον Israel Chalfen: «Μην κάνετε τον κόπο προς το παρόν να κατανοήσετε. Διαβάζετε! Και να ξαναδιαβάζετε, η κατανόηση έρχεται από μόνη της». Εδώ ίσως είχε υπόψη του τον Ιωάννη 5, 39: «Ἐρευνάτε τὰς γραφάς», δηλαδή τις ιερές Γραφές και τη δική του Γραφή. Και τις άλλες Γραφές που σαν τον Ιωάννη της *Αποκάλυψης* είχε καταβροχθίσει. Δεν θεωρώ επίσης απίθανο να προσάρμοζε στην περίπτωσή του τη ρήση των Αλχημιστών για τη μετατροπή της «Πρώτης Ὑλης» σε φιλοσοφική λίθο: «Ora, lege, lege, lege, relege. Labora et invenies» («Προσεύχου, διάβαζε, διάβαζε, διάβαζε, ξαναδιάβαζε. Εργάζου και θα βρεις»). Από την άλλη υιοθετούσε την άποψη του Pascal: «Ne nous reprochez pas le manque de clarté puisque nous en faisons profession». Πέραωστόσο από τις προτροπές, τις υπεκφυγές και τις θεωρητικές συζητήσεις, ο ποιητής, έχοντας επίγνωση ότι η ποίησή του ήταν βατή μόνο για τους «πλεπῶς μερινώντας», φρόντισε ίσως συνειδητά

να τοποθετήσει οδοδείκτες, να υψώσει κατώφλια (τα Ζενετικά *seuils*), να πλέξει μίτους οδηγητικούς για τους εταστικούς και φιλοπονούντες. Αυτόν τον σκοπό ίσως εξυπηρετούν οι πυκνές σημειώσεις στα περιθώρια των βιβλίων της πλουσιότητας προσωπικής του βιβλιοθήκης, τα απειράριθμα αποκόμματα εντύπων, οι τόσες πολλές επιστολές, προφορικές εκμυστηρεύσεις, σκόρπια σημειώματα με παραπομπές και επεξηγήσεις και τα κάθε λογής παρακειμενικά στοιχεία. Αυτό το υλικό εμπλουτισμένο και με άλλα ευρήματα ονυχιστικής φιλολογικής έρευνας (προσχέδια, διορθώσεις, πηγές, παραθέματα ταυτισμένα και αταύτιστα) αποθησαυρίστηκε στην υπομνηματισμένη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων που κυκλοφόρησε τριάντα τρία χρόνια μετά τον θάνατο του ποιητή: Paul Celan, *Die Gedichte. Kommentierte Gesamtausgabe in einem Band*, Herausgegeben und kommentiert von Barbara Wiedemann, Suhrkamp 2003. Έτσι, γερμανόγλωσσοι και γερμανομαθείς έχουν στη διάθεσή τους έναν τόμο χιλίων σελίδων, ένα μνημείο επιστημονικής Gründlichkeit, που πραγματικά είναι «φῶς ἐν τοῖς ποσίν και λύχνος ἐν τοῖς τρίβοις αὐτῶν».

Υπάρχουν και οι σκεπτικιστές που αμφιβάλλουν για τη μεταφρασσιμότητα της ποίησης του Celan. Όμως ο ίδιος είχε μεταφράσει στα γερμανικά 42 δύσκολα ποιητές, πράγμα που υποδηλώνει ότι θεωρούσε και τη δική του ποίηση μεταφράσιμη. Πώς και με ποια μέσα και με ποιες προϋποθέσεις, αυτά είναι ερωτήματα που θα συζητούνται στον αιώνα τον άπαντα.

Η δεξίωση του Celan στην Ελλάδα έγινε υπό αίσιους οιωμούς. Έμπειροι και πεπαιδευμένοι μεταφραστές που εργάζονταν σε υπηρεσίες της ΕΟΚ (πρωτοπόροι: Αντώνης Τριφύλλης, Χρήστος Λάζος, Ιωάννα Αβραμίδου) αφιέρωσαν τις λευκές νύχτες τους στη μετάφραση μεμονωμένων ποιημάτων ή και συλλογών του Celan. Ο Γ. Σαγκριώτης στην πολύ φροντισμένη έκδοση των πεζών του Celan (*Ο Μεσημβρινός και άλλα πεζά*, Άγρα, 2006) παραθέτει τη βιβλιογραφία μεταφράσεων και μελετών στα ελληνικά έως το 2006. Πλουσιότατο υλικό για τη ζωή και το έργο του ποιητή προσφέρει το πολυσέλιδο αφιέρωμα του περιοδικού *Οροπέδιο* (2011), που επιμελήθηκε ο Συμεών Γρ. Σταμπουλού. Η Ιωάννα Αβραμίδου μετέφρασε και εμπλούτισε με σημειώσεις την υποδειγματική μελέτη του John Felstiner, *Paul Celan, Ποιητής, Επιζών, Εβραίος* (Νεφέλη, σειρά: Βιογραφίες, 2008), η οποία είναι συνάμα βιογραφία, ποιητολογική πραγματεία και διδακτικό εγχειρίδιο. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια ο Μιχάλης Καρδαμίτσας, που ανήκει στον στενό κύκλο των ειδικών μελετητών του Celan, προσφέρει σταδιακά μια νέα προσέγγιση που ερεiidεται στα πορίσματα της σύγχρονης κριτικής του κειμένου.

Και μόνον η απόδοση του τίτλου «Atemwende», μιας από τις τελευταίες συλλογές του Celan, θα μπορούσε να αποθαρρύνει έναν ολιγόψυχο μεταφραστή. Ο Μιχάλης Καρδαμίτσας ωστόσο με καιρό και με κόπο κατόρθωσε να μεταφράσει σε θαύμασια ελληνικά αυτήν τη συλλογή, που θεωρείται ένα πλέγμα από δυσειπίλους γρίφους, ως περιδιάβαση μέσα στην καρδιά του ποιητικού ερέβους. Ο μεταφραστής σμίλεψε με υπομονή νεολογισμούς και ως δήλιος κολυμβητής κατέβηκε στα βένθεα του ομηρικού Ωκεανού για να ανασύρει τεχνουργήματα του τύπου Ψ 116: «πολλὰ δ' ἄναντα κάταντα πάραντ' αὖ δόχμια τ' ἤλθον», προκειμένου να αποδώσει δυσχείρωτες κομψοέπειες του Celan (σ. 143): «στὸν ροῦ ἄναντα / κάταντα πλεόντας». Η προσπάθεια λοιπόν του κατέβαλε και το αποτέλεσμά της αξίζουν τον ανεπιφύλακτο έπαινο. Όμως μια μετάφραση δεν αρκεί για την κατανόηση ορισμένων τουλάχιστον ποιημάτων. Ας πάρουμε για παράδειγμα το ακόλουθο σύντομο ποίημα, που δεν είναι και από τα πιο ερεβώδη (σ. 144-5).

«Coagula»

«Coagula»

Auch deine
Wunde, Rosa.

Μαζί κι η δική σου
πληγή, Ρόζα

Und das Hörnelicht deiner
rumänischen Büffel
an Sternes Statt überm
Sandbett, im
redenden, rot –
aschengewaltigen
Kolben.

Και το φως στα κέρατα
των ρουμανικών σου βουβαλιών
στη θέση του άστρου πάνω απ' την
κοίτη της άμμου, μες στην
ομιλούσα φιάλη με
δύναμη τέφρας
κόκκινης.

Είχα αποφασίσει να προσεγγίσω τη συλλογή εκ περιουσίας ακολουθώντας κατά γράμμα την προτροπή του ποιητή, χωρίς να καταφύγω στην υπομνηματισμένη έκδοση, σε λεξικά και σε ειδικούς μελετητές. Στην πορεία της ανάγνωσης τρία ποιήματα με εντυπωσίασαν περισσότερο, «Στην Πράγα», «Solve» και «Coagula», γιατί απλούστατα παρέπεμπαν σε μια (ψευδο)επιστήμη, που έχει ωστόσο ποιητική ακτινοβολία, την Αλχημεία, στοιχείο της οποίας είχα κάποτε διδάξει (ανεπιτυχώς βέβαια) στο πλαίσιο ενός μαθήματος κατ' επιλογήν στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (ΜΙΘΕ). Το «Coagula» με συγκίνησε περισσότερο από τα δύο άλλα, επειδή μνημόνευε την αδικοσκοτωμένη Roza Luxemburg, που δολοφόνησαν άναδρα οι παραστρατιωτικοί των Freikorps στο Βερολίνο τη 15η Ιανουαρίου του 1919.

Solve et coagula (διάλυε και συμπύκνωση) λοιπόν είναι ένας λογότυπος για μια από τις διαδικασίες του Μεγάλου Έργου (Opus Magnum). Ποια όμως μπορεί να είναι η σχέση τηςποίησης του Celan με την Αλχημεία; Η πρώτη μου σκέψη ήταν ότι ίσως θυμήθηκε τον Baudelaire (*Les fleurs du mal* LXXXI, «L' alchimie de la douleur») ή τον Rimbaud (*Une saison en enfer*, *Délires* II, «Alchimie du verbe»). Με το «Απόκρυφον» της ποιητικής τέχνης, με τον αποσυντονισμό των αισθήσεων, με συναισθησίες, με αναπαρθευσίες κοινόχρηστων εκφράσεων, με απρόβλεπτους συνδυασμούς στον παραδειγματικό άξονα, με νέες μεταφορικές σημασίες, γενικά με τη μαγεία των λέξεων, θα πρέπει να συσχετιζόταν και στον Celan η Αλχημεία. Έτσι, επί παραδείγματι η coagulatio (συμπύκνωση) θα μπορούσε να θεωρηθεί συνώνυμο της Dichtung, που η αρχική της σημασία ήταν η πύκνωση ενός υφαντού (Textus). Σε ένα άλλο επίσης μονοπάτι θα μπορούσε να παρασύρει τον αναγνώστη που ενθουσιάζεται με τον βιογραφισμό ή τρίτη στροφή από το περιλάλητο «Voyelles»:

U, cycles, vibrations divins des mers virides,
Paix de pâtes semées d' animaux, paix de rides
Que l' alchimie imprime aux grands fronts studieux.

U, του καιρού γυρίσματα, σκίρτημα θείο θάλασσας κλοερής
γαλήνη λειμώνος βοσκήματα σπαρμένου, γαλήνη των ρυτίδων
που τις χαράζει η αλχημεία σε μέτωπα πλατιά συλλογισμένα.

Εδώ ο αναγνώστης μας θα μπορούσε να σκεφτεί πως πλατύ μέτωπο συλλογισμένο δεν είχε μόνο ο Πλάτων.

Ας αποτολήσω και μια δεύτερη εικασία. Όλοι μας με τα λίγα που γνωρίζουμε έχουμε μάλλον θετική άποψη για την Αλχημεία: Ο κυρτωμένος πελιδνός γεροντάκος πάνω από τον αποστακτήρα που εισπνέει τις αναθυμιάσεις των παρασκευασμάτων του αναζητώντας την φιλοσοφική λίθο, την πανάκεια, το ελιξίριο της αιώνιας νεότητας και προσπαθώντας να κατασκευάσει το homunculus,

τον ανθρωπίσκο, δηλαδή πράγματα ανέφικτα και επομένως από μια άποψη υβριστικά και ανοίκεια για την condition humaine, που έχει όριο, *δ' οὐ παρελεύσεται*, τη θνητότητα.

Και το εργαστήριο όμως του Αλχημιστή φαντάζει στον ψοφοδεή ως δυστοπία: ημιπαράφρονες φουσητές που δουλεύουν στην τύχη παρασυρμένοι από του πλούτου την ακορταγιά, το κυρτωμένο γερόντιο που ψελλίζει ακατάληπτα σε γλώσσες νεκρές, το αείζων πυρ στον αθάνατο, οι αποπνικτικές αναθυμιάσεις της φιάλης, τα διαλύματα και η εκ νέου στερεοποίησή τους (coagulatio), το ψυχρό κοβάλλιο ανάμεικτο με θείο και αρσενικό και παντού στάχτη μέλαινα, λευκή ερυθρόχρους – τι μας θυμίζουν όλα αυτά; Έχω την υποψία ότι ο Celan ενδέχεται να χρησιμοποιεί το σύμπαν της Αλχημείας ως μια τυπολογική μεταφορά ή έστω αλληγορία για «αυτό που συνέβη», δηλαδή το Ολοκαύτωμα.

Η «κόκκινη Ρόζα» λοιπόν. Οι παλαιότερες πολιτικοποιημένες γενιές γνώριζαν γι' αυτήν τη σχεδόν μυθική προσωπικότητα τα βασικά για τις επαναστατικές ιδέες της, τη θυελλώδη δράση της και τον μαρτυρικό της θάνατο. Σχολαστικοί περιεργοπένητες είχαν διαβάσει κάτι παραπάνω, επί παραδείγματι ότι ήταν ζωόφιλος, ότι παρατηρούσε τα πουλιά σαν τη Miss Marple της Agatha Christie και ότι τη γάτα της, τη Μιμή, την έπαιρνε μαζί της στις πολύωρες συνεδριάσεις των κομματικών επιτροπών για να χασμουριέται ελεύθερα αντ' αυτής. Και εγώ πριν από σαράντα τόσα χρόνια είχα διαβάσει και τη συναρπαστική βιογραφία της: Frederik Heimann, *Rosa L. Die Geschichte der Rosa Luxemburg und ihrer Zeit* (Fischer Taschenbuch Verlag, 1979). Πράγματι ήταν ένα ανάγνωσμα που, όπως είχαν επισημάνει οι επαίνοντες, Herzklopfen macht. Όμως στα ερείπια της μνήμης μου δεν εμφανίζονταν πουθενά ρουμανικά βουβάλια. Έτσι τελικά άρχισα να διαβάζω ξανά τη βιογραφία, ώσπου επιτέλους στη σελίδα 207 κουτούλησα τα ρουμανικά βουβάλια.

Επειδή τελικά κάθε λέξη, τυπογραφικό κενό και σημείο στίξης του ποιήματος μου δημιουργούσαν απορίες, ανεξέλεγκτους συνειρμούς και ανασφάλεια (αυτή την παραζάλη δεν προκαλούν η υψηλή ποίηση και ο φιλοσοφικός στοχασμός;), αναγκάστηκα να καταφύγω στο υπόμνημα της B. Wiedemann, και σε άλλες μελέτες όπως της κλασικής φιλόλογου και ποιήτριας Anne Carson, *Economy of the Unlost. (Reading Simonides of Keos with Paul Celan)*, [Princeton University Press, 1999]. Δυστυχώς δεν κατόρθωσα να προμηθευτώ το άρθρο του A. Olsson, «Spectral Analysis: A Commentary on "Solve" and "Coagula"», που συμπεριλαμβάνεται στον A. Fioretos, *Word Traces: Readings of Paul Celan* (Baltimore, 1994, σ. 267-239).

Από τα σχόλια πληροφορούμαστε ότι το ενδιαφέρον του Celan για την Αλχημεία αποκαλύπτεται και σε άλλα πέντε ποιήματα. Διαισθάνομαι ωστόσο ότι έμμεσες αναφορές και κρυπτομνησίες αλχημιστικών δρώντων μπορούν να ικνηλατηθούν και σε πολλά άλλα ποιήματα. Μόνο μια μελέτη επικεντρωμένη στο θέμα αυτό ενδέχεται να καταλήξει σε αξιόπιστα συμπεράσματα. Σημαντική είναι και μια άλλη επισήμανση. Η λέξη «Kolben» έχει δύο βασικές σημασίες, α) κορύνη, ρόπαλο, κοντάκιο όπλου και β) πυρίμαχος υάλινη φιάλη. Πιστεύω ότι και η πρώτη σημασία της λέξης λειτουργεί μέσα στο ποίημα. Με τους υποκοπάνους των όπλων τους οι παραστρατιωτικοί χτυπούσαν στο κεφάλι και την Luxemburg και τον Liebknecht. Και στον περιλάλητο στίχο «Der Tod ist ein Meister aus Deutschland» («Todesfuge»), η λ. «Meister» λειτουργεί με δύο σημασίες: αρχιμουσικός, αρχιτεχνίτης.

Τα βουβάλια τώρα. Στα μέσα Δεκεμβρίου του 1917, η Ρόζα από τις γυναικείες φυλακές του Βρόσλαβ (Wroslaw = γερμ. Breslau) της Πολωνίας αποστέλλει μια εκτενή επιστολή στη φίλη της Σοφία, τη δεύτερη σύζυγο του Karl Liebknecht. Ανάμεσα

στα άλλα λυρικότατα και βαθυστόχαστα που γράφει, αναφέρει ότι στον προαύλιο χώρο που περπατούσε κατέφταναν συχνά κάρτα του στρατού φορτωμένα με σακιά και ρουχισμό, ενίοτε λεκιασμένο με αίμα, για να τα πλύνουν οι κρατούμενες. Μια μέρα έφτασε ένα κάρτο που το έσερναν βουβάλια με μαύρο τρίχωμα και μεγάλα ήρεμα μάτια, λάφυρα του πολέμου από τη Ρουμανία. Το κάρτο ήταν τόσο υπερφορτωμένο, ώστε τα ζώα δεν μπορούσαν να το σύρουν πάνω από το κατώφλι στον προαύλιο χώρο. Ο επόπτης χτυπούσε με τη σκληρή λαβή του μαστιγίου του τα φτωχά αυτά πλάσματα με τέτοια σφοδρότητα, που το ένα ήδη αιμορραγούσε. Σαν μικρό παιδί που έχει τιμωρηθεί χωρίς να ξέρει τον λόγο, κοίταζε απορημένο τη Ρόζα που στεκόταν μπροστά του. Δάκρυα κυλούσαν από τα μάτια της – ήταν τα δικά του δάκρυα κτλ. Πρόκειται για ένα τρυφερό κείμενο που θυμίζει ελεγειακά δίστιχα, γι' αυτό πράγματι *πολλὴ τῆς περὶ τὸ συμπαθὲς λεπτότητας μετέχειν θέλει*. Κατά ευτυχή συγκυρία, ολόκληρη την επιστολή μετέφρασε προσφάτως με επαινετή αισθαντικότητα η Νόρα Ράλλη (δημοσιεύτηκε στο ένθετο «Νησίδες» της *Εφημερίδας των Συντακτών*, 12-13 Ιαν. 2019, Ν. 7-8, στο πλαίσιο του αφιερώματος για τα 100 χρόνια από τη δολοφονία της Κόκκινης Ρόζας). Στο Υπόμνημα επίσης σημειώνεται ότι στο οικόσημο του πριγκιπάτου της Μολδαβίας, το οποίο βρισκόταν παντού στα παλαιότερα κτήρια της περιοχής, εικονιζόταν και βούκρανο με αστέρι ανάμεσα στα κέρατα. Σε κάποιες από τις κτηριακές αυτές εγκαταστάσεις ήταν κλεισμένοι και ο Celan όσο διάστημα εκτελούσε καταναγκαστικά έργα. Φυσικά και ο ποιητής, εκείνα τα δισεκατάρια χρόνια, έγκλειστος ή προσωρινά ελεύθερος, έφερε πάντα στο πέτο του το κίτρινο άστρο του Δαυίδ.

Μια ακόμη πληροφορία του Υπομνήματος ανοίγει έναν άλλον κύκλο προβληματισμού για τις λογοτεχνικές «συναντήσεις» του Celan. Στο διήγημα του Kafka, «Ο αγροτικός γιατρός», η χαρίεσσα υπηρέτρια του γιατρού, την οποία κακοποιεί ο ασυγκράτητος σταυλίτης ονομάζεται Ρόζα. Και η πληγή στη δεξιά πλευρά του ασθενούς ήταν «ροζ με πολλές αποχρώσεις...». Τέλος η Β. Wiedemann παραπέμπει στο ποίημα «Du liegst» (*Die Gedichte*, σ. 315-6) που αναφέρεται στη δολοφονία της Ρόζας και του Karl Liebknecht. Τα στενά όρια μιας βιβλιοπαρουσίασης δεν επιτρέπουν περαιτέρω εμβάθυνση.

Για να μην υπεκφύγω, προτείνω μια υπόθεση εργασίας που ίσως βοηθήσει στην κατανόηση, αν όχι της «διάνοιας», τουλάχιστον της τεχνικής του ποιήματος. Εξ ορισμού λόγος υπό το κράτος ζωηρής συγκινήσεως εκφερόμενος είναι συγκεκριμένος. Η Πυθία, ο Προφήτης, ο βασανισμένος, ο θρηνώδης, η «ποίηση του πένθους» συμφύρουν πρόσωπα, τόπους, χρονικές ακολουθίες. Μιλούν κατά κανόνα «αμύριστα και ακαλλώπιστα», σαν την ηρακλείτεια Σίβυλλα και πότε παραλείπουν τα επουσιώδη πότε επιμένουν σε αυτά. Ήδη από την περιλάλητη «Φούγκα του θανάτου», στημονικό θέμα στην ποίηση του Celan είναι η εκ βαθέων κραυγή (θρήνος και αίγιος συνάμα) για τους ανυπεράσπιστους που υπέστησαν τις συνέπειες της ρατσιστικής θηριωδίας. Έτσι στο «Coagula» μια αφηγηματική φωνή, «Το τραυλό στόμα», συμπυκνώνει, όπως προστάζει ο τίτλος, σε δέκα μόνο λέξεις (αν εξαιρέσουμε άρθρα, προθέσεις, συνδέσμους και αντωνυμίες) τα ακόλουθα:

1. Το κοσμοϊστορικό γεγονός του Ολοκαυτώματος.
2. Τα αποτρόπαια φονικά που διέπραξαν οι παραστρατιωτικοί.
3. Την κακοποίηση των βουβαλίων, που αντιπροσωπεύουν κατά το σχήμα «το μέρος αντί του όλου» τα αθώα πλάσματα του Θεού, τα ζώα – «θα πολεμήσουμε μέχρι τελευταίας πνοής στρατιωτών και αλόγων!» βροντοφωνούσε σε διάγγελμά του ο Κάι-

ζερ, μανιώδης κυνηγός όπως άλλωστε και ο Τσάρος Νικόλαος και ο Αρχιδούκας Φερδινάνδος.

4. Μια ανάμνηση από τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, το αστέρι στο βούκρανο.

5. Υπάρχει ακόμη και ένας υπαινιγμός στο διήγημα του εβραϊκής καταγωγής F. Kafka, «Ο αγροτικός γιατρός», που γράφτηκε το 1918, αλλά δημοσιεύτηκε το 1919, το έτος του θανάτου της R. Luxemburg. Θα γνώριζε ασφαλώς ο Celan ότι ο Kafka είχε διαμείνει για ένα διάστημα στον «δρομάκο των αλχημιστών» στην Πράγα.

Σε μια εξειδικευμένη μελέτη της τεχνικής του ποιήματος, ασφαλώς θα έχουν θέση προβληματισμοί για αντιστιτικές δομές, για συμπεριλήψεις (inclusions), για εγκιβωτισμούς και για άλλα ερμηνευτικά σχήματα. Εμείς όμως ως αρκεστούμε στην ακόλουθη εικόνα πυρετώδους ποιητικής δραστηριότητας, την οποία λεπτούργησε για τη δική του τέχνη ο Πίνδαρος, αγαπημένος ποιητής του Celan, Πυθ. 10, 53-4: «ἐγκωμίων γάρ, ἄωτος ὕμνων ἐπ' ἄλλοι· ἄλλων ὥτε μέλισσα θύνει λόγον» («Γιατί και τα έξοχα των εγκωμίων τραγούδια σαν μέλισσα από άλλο σε άλλο θέμα πάνε», μτφρ. Γ. Οικονομίδης).

Εύχομαι και ελπίζω πως σε κάποια από τις επόμενες επανεκδόσεις του πολύμοχθου έργου ο μεταφραστής, που καταφανώς γνωρίζει σε βάθος και σε πλάτος τα ερμηνευτικά προβλήματα του κειμένου, θα προσθέσει με όποιον τρόπο κρίνει προσφορότερο κάποια διαφωτιστικά σχόλια για να μην παραμείνει η «καμπή πνοής», γρίφος βάθιστος για τον μέσο έλληνα αναγνώστη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ¹

Για το βιβλίο: Μύρων Άχειμαστος, *Εισαγωγή στις «Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου»* του Ντυρκέμ, MIET, Αθήνα 2019, 288 σ.

Ἀπὸ τὴν θρησκεία στὴν γνώση

Τὸ βιβλίο τοῦ Ντυρκέμ τοῦ 1912, Οἱ στοιχειώδεις μορφές τοῦ

Ἰ Γιώργος Φαρακλάς εἶναι καθηγητὴς στὸ Τμῆμα Πολιτικῆς Επιστήμης καὶ Ἱστορίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Επιστημῶν.

θρησκευτικού βίου, την πρώτη κριτική έκδοση του οποίου έχει επιμεληθεί ο Μύρων Ἀχείμαστος,² και το οποίο πρόκειται να κυκλοφορήσει και στα ελληνικά σε δική του μετάφραση μετά από την Εισαγωγή στις «Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου» του Ντυρκέμ, είναι ένα βιβλίο που εξετάζει την θρησκεία ως σκέψη, ή μάλλον ως την σκέψη. Αυτό είναι ένα θέμα που δεν έχει παλιώσει. Με άφορμή την αὐτοτελή έκδοση της Εισαγωγής του Ἀχείμαστου στην μετάφρασή του των Στοιχειωδών μορφών του Ντυρκέμ, θέλω να εξετάσω την συμβολή του τελευταίου έργου στο γενικό ενδιαφέροντος αυτό ζήτημα, προσφεύγοντας στην βοήθεια που μάς παρέχει η Εισαγωγή του Ἀχείμαστου σχετικά.

Ο Ντυρκέμ δεν μελετά δὴν το θρησκευτικό φαινόμενο, τις θρησκευτικές δοξασίες και πρακτικές, ὡς έναν τομέα της ζωῆς μεταξύ ἄλλων, ὅπως ἄπαντα στους ἱστορικούς πολιτισμούς, ἀλλὰ μελετά πολιτισμούς χωρίς γραφή –συγκεκριμένα τὸν πολιτισμὸ τῶν ἰθαγενῶν της Αὐστραλίας, τὸν ὁποῖο ἐκλαμβάνει ὡς τὸν πῶτον πρωτόγονο που ἐπιβιώνει στις μέρες του και γνωρίζει μέσω κειμένων ἱεραποστόλων ή μελετητῶν–, πολιτισμούς ὅπου ή θρησκεία, ή μάλλον αὐτὸ που ἐμεῖς ἀναδρομικά ταυτοποιοῦμε ὡς «θρησκεία», καθίπτει τὸ σύνολο τοῦ βίου, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς ἰθαγενεῖς δὲν χωρίζεται ἀπὸ τις ἄλλες πτυχές της ζωῆς τους.

Ἡ θρησκεία με αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἔχει ὁ Ντυρκέμ, μάς προσφέρει οὔτε λίγο οὔτε πολλὸ «τὰ πρῶτα συστήματα παραστάσεων» και ἐνέχει τις «κατηγορίες της διανοίας», μορφές ἀλλὰ και ὕλη τῶν γνώσεων.³ Ἡ κατὰ Ντυρκέμ κοινωνιολογία φιλοδοξεῖ ἔτσι νὰ λύσει ἓνα πρόβλημα που ἀπασχολεῖ τὴν φιλοσοφία: Τί εἶναι σκέψη; Ἡ ἔστω: Πῶς συγκροτεῖται ή σκέψη; Ἡ: Πῶς συγκροτεῖται ή ἔννοιο-λογική σκέψη; Οἱ ἐμπειριστές φιλόσοφοι, μάς ἔχει, ἀφήνουν ἀνεξήγητη τὴν καθολικότητα και τὴν ἀναγκαιότητα τῶν κατηγοριῶν της διανοίας.⁴ Ὡς πρὸς τοῦτο ἐπαναλαμβάνει μιὰ γνωστὴ θέση τοῦ Κάντ. Ὅμως ὁ Ντυρκέμ ἀντιτίθεται και στοὺς «προεμπειριστές»: Ἀδυνατοῦν νὰ συλλάβουν, ἔχει, ὀχι βέβαια τὴν καθολικότητα και ἀναγκαιότητα τῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι αὐτές ἀλλο-ζοῦν.⁵ Πῶς ή ἀλλογὰ τῶν κατηγοριῶν δὲν εἶναι κάτι που ἐξετάζει ὁ Κάντ ἀλλὰ ὁ ἔγελος, και θὰ δοῦμε ὅτι ὁ Ντυρκέμ ὄντως συγ-γενεύει με τὸν ἔγελο, ὅσο κι ἂν αὐτὸ θλίβει τοὺς σύγχρονους του, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγή τοῦ Ἀχείμαστου.

Ὁ Κάντ ξέρουμε ὅτι ἀποπέμπει τόσο τὸν σκεπτικισμὸ τῶν ἐμπειριστῶν ὅσο και τὸν δογματισμὸ τῶν ὀρθολογιστῶν, ἀλλὰ γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι δὲν ἀποπέμπει τὸν δεύτερο ἐπειδὴ δὲν ἄπαντα στὸ ἐρώτημα περὶ της ἀλλογῆς τῶν κατηγοριῶν. Ὅταν τὸ τελευταῖο ζήτημα ἔρχεται στὸ ἐπίκεντρο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, αὐτὸς πρέπει νὰ ἐστιάσει στὸ πῶς συγκροτοῦνται οἱ κατηγορίες, ὀχι μόνο στὸ ἂν χρησιμοποιοῦνται νόμιμα γιὰ τὸν σχηματισμὸ καθολικῶν και ἀναγκαίων κρίσεων. Αὐτὴ τὴν ἀντινομία ἐμπειρισμοῦ και ὀρθολογισμοῦ, τὴν ἰλύει ὅμως κατὰ τὸν Ντυρκέμ ή κοινωνιολογία.⁶ Ἡ κοινωνιολογία ὀρίζεται ὡς μελέτη τῶν «συλλογικῶν παραστάσεων» και συνεπῶς μπορεῖ νὰ δεῖ πῶς οἱ κατηγορίες, ἂν ἰδωθοῦν ὡς συλλογικὲς παραστάσεις οἱ ἴδιες, μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ τις θρησκευτικὲς συλλογικὲς παραστάσεις, δηλαδὴ ἀπὸ τις μόνες συλλογικὲς παραστάσεις που διαθέτουν ἀρχικά οἱ ἄνθρωποι.

Οἱ κατηγορίες, μάς ἔχει, «γεννιοῦνται μες στὴν θρησκεία και ἀπὸ τὴν θρησκεία», ἔχουν θρησκευτικὴ καταγωγή, και ἄρα εἶναι προϊόντα της «συλλογικῆς σκέψεως», ἐμπίπτοντας ἔτσι στὴν δικαιοδοσία της νέας ἐπιστήμης της κοινωνιολογίας.⁷ Ὅσον ἀφορᾷ δὲ τὸν καθολικὸ και ἀναγκαῖο τους χαρακτήρα, αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ στὸν ἀναγκαστικὸ χαρακτήρα που προσιδιάζει σ' ὅλες τις συλλογικὲς παραστάσεις: Ὅλες ἐπιβάλλονται ὡς αὐτονόητες στὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας,⁸ διότι ἔχουν τὸ «κύρος» της ἴδιας της κοινωνίας,⁹ και τὸ ζήτημα εἶναι πῶς, ἀφοῦ ἐκφράζουν κατα-

στάσεις της κοινωνίας,¹⁰ διαθέτουν ἐν τούτοις ἀντικειμενικότητα. Πρόκειται πράγματι γιὰ τεχνιτὰ σύμβολα, κι ὅμως προσεγγίζον τὸ πραγματικό, τὸ φυσικό, αὐτὸ που δὲν εἶναι μέρος τοῦ τεχνητοῦ κοινωνικοῦ ὅλου. Τοῦτο συμβαίνει διότι, γιὰ τὸν ἴδιο, ή κοινωνία εἶναι κι αὐτὴ ἀντικειμενικὸ φαινόμενο, ἀνήκει στὴν φύση.¹¹ Ὑπονοεῖ ἔτσι ὅτι ή κοινωνία ἀποκρίνεται νὰ λειτουργεῖ με τρόπο ἐντελῶς ὄσχετο με τὸν ὑπόλοιπο φυσικὸ κόσμο; Ἡ ὅτι συγκροτοῦνται κοινωνικά και τὰ ἀντικείμενα τῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν, ἀκόμη και ἂν εἶναι ἐξωκοινωνικά και ἀνήκουν στὴν ἐξωτερικὴ φύση; Ὑπονοεῖ και τὰ δύο, και πρέπει νὰ δοῦμε πῶς αὐτὰ συνδυάζονται στὸ μυαλὸ του.

Τὸ «Συμπέρασμα» τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὸ πῶς «ὁ κοινωνικὸς βίος γεννᾷ τὸν λογικὸ βίος»,¹² και ὑποστηρίζει πῶς αὐτὸ τὸ ἔργο ἐπιτελεῖ ή θρησκεία στὸ μέτρο που, ὅπως μαρτυρεῖ «τὸ ὁμόφωνο αἶσθημα τῶν πιστῶν ὄλων τῶν ἐποχῶν», ή λατρεία τοῦ Θεοῦ γαληνεύει τὴν ὀμήγυρη που τὸν λατρεύει,¹³ ἐνισχύει τὴν κοινωνία παρέχοντάς της «τὴν οἶονεῖ πειραματικὴ ἀπόδειξη της πίστεως»,¹⁴ ἐνῶ συγχρόνως τὴν ἐξοπλίζει με «νοητικὲς διεργασίες» ἐνδιάθετες στις τελειές,¹⁵ με τὴν ἰκανότητα νὰ προβαίνει σὲ ἐξιδανικεύσεις,¹⁶ νὰ δημιουργεῖ ἰδεατὰ ὄντα.¹⁷ «Οἱ βασικὲς κατηγορίες της σκέψης, και ἄρα τῶν ἐπιστημῶν» ἔχουν ἔτσι, κατὰ τὸν Ντυρκέμ, «θρησκευτικὲς καταβολές», διότι «ψυχὴ της θρησκείας» εἶναι ή «κοινωνία»,¹⁸ και κύριο συστατικὸ της «κοινωνίας» εἶναι οἱ συλλογικὲς παραστάσεις της, δηλαδὴ δὲν εἶναι παρὰ «ή ἰδέα που συγκροτεῖ ή ἴδια γιὰ τὸν ἑαυτὸ της».¹⁹

Ἐννοεῖ ὅτι κάθε κοινωνία θεοπίζει τὸν δικὸ της κόσμο, τὸν δικὸ της ἰδεατὸ κόσμο, με δικούς του νόμους, στοὺς ὁποίους ὑπάγονται τὰ πάντα ἅπαξ και θεοπιστεῖ, μ' ὅλο που αὐτὸς ὁ κόσμος γεννιέται κάτω ἀπὸ συνθήκες ξένες πρὸς τοὺς νόμους αὐτοῦ,²⁰ οἱ ὁποῖες εἶναι προσβάσιμες στὸν ἐπιστήμονα. Αὐτὸ πάλι σημαίνει ὅτι συγκροτοῦνται κοινωνικά ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν, και συνάμα ὅτι ἐμεῖς θὰ ἔχουμε κάποια στιγμή στὴν διάθεσή μας ἔννοιες που θὰ μάς ἐπιτρέπουν νὰ κρίνουμε κατὰ πόσον ή κοινωνία λειτουργεῖ με τρόπο σχετικὸ ή ὄσχετο με τὸν φυσικὸ κόσμο. Τίθεται λοιπὸν τὸ ζήτημα ὀχι μόνο της ἀλλογῆς τῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ και τοῦ πῶς αὐτὴ ή ἀλλογὰ καταλήγει σὲ διορθωμένες κατηγορίες που θὰ ἔχουν πρόσβαση στὴν φύση ὅπως ὑφίσταται πέρα ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε κοινωνικὴ της συγκρότηση.

Ὅντως, ή θρησκεία δὲν ἔχει τότε μόνο ὡς λειτουργία τὴν ἐνίσχυση της συλλογικῆς ὑπαρξης²¹ ἀλλὰ προσφέρει γνώση, μιὰ ὀλο και καλύτερη –ἐξυπακούεται– γνώση: Μᾶς προσφέρει γνώση τῶν ἰδίων με τὴν ἐπιστήμη πραγμάτων,²² καθὼς ή ἐπιστήμη ἀπὸ τὴν μεριά της γνωρίζει χρησιμοποιώντας ἔννοιες «θρησκευτικῆς καταγωγῆς» ὀχι μόνο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πρόσληψη τῶν κοινῶν τους ἀντικειμένων ἀλλὰ και σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴν «ἐπιστημονικὴ λογική»,²³ τὴν «λογικὴ μας».²⁴ Γιὰ μάς, ή θρησκεία δὲν γνωρίζει ἓναν ἄλλον κόσμο –ὅπως πιστεύει συχνὰ ή ἴδια–, ἀλλὰ τοῦτον ἔδω,²⁵ και μεταμορφώνεται ἔτσι στὴν «ἐπιστημονικὴ γνώση», που «δὲν εἶναι παρὰ μιὰ πὺδ τελειοποιημένη μορφή της θρησκευτικῆς γνώσης».²⁶

Θετικισμὸς και θρησκεία

Μιὰ τέτοια ἐνοποίηση της ἐπιστήμης με τὴν θρησκεία δὲν εἶναι ἀντίθετη, ὅπως ἴσως φαίνεται, με τὴν θετικιστικὴ παράδοση στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ Ντυρκέμ. Ὁ Κόντ εἶναι μὲν ἐχθρὸς της θεολογίας, θεωρεῖ ὅμως ὅτι ή θρησκεία μπορεῖ νὰ εἶναι φορέας ἰδεῶν που δὲν εἶναι θεολογικὲς ἀλλὰ ἐπιστημονικὲς. Ἐτσι μάς προτείνει τὴν «θρησκεία της Ἀνθρωπότητας», θρησκεία ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε μυστικισμὸ και «δεῖσμό», δηλαδὴ ἀπὸ κάθε ἔννοια προσωποῦ Θεοῦ. Ἡ θρησκεία γιὰ τὸν Κόντ δὲν εἶναι ἀπλῶς μέσον στὴν

ύπηρεσία του κοινωνικού δεσμού, *religio*, ἀλλὰ ἐκφραση τῆς οὐσίας τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας, μὲ ἀποτέλεσμα «κάθε θρησκευτικό δόγμα» νὰ θέλῃ νὰ «συλλήβει τὴν παγκόσμια τάξη», καὶ ἔτσι «ἀναγκαστικά ἐδράζεται σὲ μιὰ ἐξήγηση τοῦ κόσμου» καὶ «τοῦ ἀνθρώπου», ὅπως ἀκριβῶς ἡ δική μας σκέψη, στὸ θεωρητικό καὶ τὸ πρακτικό σκέλος τῆς ἀντίστοιχα.²⁷

Ὁ Ντυρκέμ ἐμφανίζεται θετικιστικότερος τοῦ θετικιστῆ Κόντ σὲ ἓνα μόνο σημεῖο: Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστήμη ἀπορρέει ἀπὸ τὴν θρησκεία καὶ ἔχει συνεπῶς τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, τὴν πραγματικότητα, ἀντικαθιστᾷ καὶ σκοτῶναι τὴν «θρησκευτικὴ εἰκτολογία».²⁸ Στὸν Ντυρκέμ δὲν ὑπάρχει συνεπῶς πιά χώρος γιὰ μιὰ θρησκεία τοῦ θετικισμοῦ. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ πίστη τοῦ ἐπιστήμονα δὲν μπορεῖ πιά νὰ συγκροτηθεῖ ὡς «θρησκεία». Ἐπειδὴ ὑπάρχει συνέχεια μεταξὺ θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, ὑπάρχει τομὴ στὴν πορεία ἐξέλιξής τους, κάτι ποῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συγκρίνουμε τὸ πῶς συγκροτεῖ ἡ θρησκεία τὸν ἰδεατὸ τοῦ κόσμου μὲ τὸ πῶς εἶναι ὄντως ὁ κόσμος, καὶ ὅρα νὰ ἀξιολογοῦμε κατὰ πόσον ὁ πρῶτος εἶναι σχετικὸς καὶ κατὰ πόσον εἶναι ἄσχετος μὲ τὸν κόσμον.

Αὐτὴ ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα τοῦ ντυρκεμianoῦ θετικισμοῦ θὰ προκύψει σαφέστερα ἀλλήλωστε ἂν διευρύνουμε τὸ ὀπτικό μας πεδίο, γιὰ νὰ ἐντάξουμε σὲ αὐτὸ τὴν συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν συγκρότηση τῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς λογικῆς στὶς «πρωτόγονες» κοινωνίες, ὅπως διεξάγεται πρὶν καὶ μετὰ τῆς Στοιχειώδεις μορφές. Σὲ αὐτὴ τὴν συζήτηση ἀνήκει τὸ ἔργο τοῦ Λεβὺ-Μπρὺλ γιὰ τὶς Νοντικές λειτουργίες στὶς κατώτερες κοινωνίες, τοῦ 1910,²⁹ βιβλίον μαθητῆ τοῦ Ντυρκέμ στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ἀσκεῖ κριτικὴ κατὰ μήκος τῶν Στοιχειωδῶν μορφῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅψιμον ἔργο τοῦ Ἑρρίκου Μπερξὸν Οἱ δύο πηγὲς τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς θρησκείας, τοῦ 1932.³⁰

Ὁ Ντυρκέμ ἀρνεῖται τὴν ἀποψη τοῦ Λεβὺ-Μπρὺλ ὅτι «ἡ σκέψη ποὺ κατασκεύασε τὴν θρησκεία [αὐτὴ τῶν «πρωτόγονων»] ἀγνοοῦσε πλήρως τὴν λογικὴ».³¹ Αὐτὴ ἡ κριτικὴ εἶναι ἀναμενόμενη, ἀπὸ κάποιον ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἡ θρησκεία περιλαμβάνει τὰ σπέρματα τῆς λογικῆς. Ἀντίθετα ὁ Μπερξὸν θὰ θεωρήσει πῶς τὸ κοινωνικὸ ἔργο τῆς θρησκείας συνίσταται στὸ νὰ περιορίζει τὴν λογικὴ –τὴν «νοημοσύνη», ὅπως λέει ὁ ἴδιος–, τῆς ὁποίας ἡ ἀχαλίνωτη δράση ἀπειλεῖ τὴν ἴδια μας τὴν αὐτοσυντήρηση ὡς ἀτόμων καὶ ὡς κοινωνιῶν.³² Ἐτσι κατηγορεῖ τὸν Λεβὺ-Μπρὺλ ὅτι ἐπειδὴ μειώνει τὸ λογικὸ στοιχεῖο τῆς θρησκείας, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ διευρύνει ὑπερβολικά. Ὁ Μπερξὸν ἐκθειάζει τὸν «μυστικισμό» στὴν θρησκεία,³³ ἐνῶ ὁ Λεβὺ-Μπρὺλ θλιβεταὶ ποὺ οἱ «πρωτόγονοι», ἐπειδὴ σκέφτονται κάθε τι πραγματικὸ –κυνήγι, ψάρεμα, πόλεμος...– μόνο μὲ «μυστικιστικούς» ὅρους,³⁴ ἀδυνατοῦν νὰ σκεφτοῦν μὲ λογικὴ συνοχή καὶ μὲ ἐμπειρικὰ ἐλέγξιμο τρόπο,³⁵ κατηγορώντας ἔτσι τὴν θρησκεία γιὰ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἐγείρει στὴν γνῶση μας τοῦ κόσμου.

Ἀπέναντι στὸν φιλόσοφο τῆς ζωῆς, οἱ δύο θετικιστὲς μοιράζονται πράγματι μιὰ κοινὴ θεωρητικὴ ἀπόφαση ὑπὲρ τοῦ λόγου. Καὶ ἐστιάζουν μάλιστα στὸ ἴδιο θέμα, τὴν ἀλληλαγὴ τῶν κατηγοριῶν, ποὺ ἐν τέλει ὀδονγεῖ στὴν ἐπιστήμη. Ἡ κινέζικη ἐπιστήμη, γιὰ τὸν Λεβὺ-Μπρὺλ, «δὲν ἔχει ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα ποὺ οἱ ἔννοιές της ἀξιώνουν ὅτι ἀποτυπώνουν», διότι οἱ ἔννοιές της δὲν ἀλλοιάζονται.³⁶ Ἡ διαφωνία τῶν δύο θετικιστῶν ἀφορᾷ ὅρα μόνο τὸ κατὰ πόσον ὁ διαφορετικὸς τρόπος «παραγωγῆς ἐννοιῶν», ὅπως τὸν λέγει ὁ Λεβὺ-Μπρὺλ,³⁷ ποὺ ἀντικρύζουμε στοὺς «πρωτόγονους» ἀνήκει σὲ μιὰ προγενέστερη φάση τῆς λογικῆς, ὅπως ἔμελλε νὰ ὑποστηρίξει ὁ Ντυρκέμ, ἢ δὲν ἀνήκει καθόλου στὴν λογικὴ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ ἴδιος.

Ἀντιθετικὴ συγκρότηση ἐννοιῶν

Τὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἀπασχολήσῃ τοὺς ἀπογόνους τοὺς ποὺ θὰ ὀνο-

μασθοῦν «δομιστές». Αὐτοὶ θὰ ἀκολουθήσουν τὸν Ντυρκέμ, καὶ ὄχι τὸν Λεβὺ-Μπρὺλ. Οἱ δύο συμφωνοῦν στὸ ὅτι οἱ ἔννοιες προκύπτουν ὡς «συλλογικὲς παραστάσεις». Συμφωνοῦν στὸ ὅτι οἱ ἔννοιες αὐτὲς ὁμαδοποιοῦν τὰ πράγματα στὸν κόσμο προβάλλοντας ἐπάνω τοὺς τὴν διαίρεση τῆς κοινωνίας: «Ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς φύσης [...] ταξινομοῦνται [...] στὶς ἴδιες τάξεις μὲ τὰ μέλη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας», ὅπως γράφει ὁ Λεβὺ-Μπρὺλ³⁸ ἀναφερόμενος σὲ ἄρθρο τοῦ Ντυρκέμ καὶ τοῦ Μῶς τοῦ 1903.³⁹ Στὸ ἄρθρο αὐτὸ οἱ συγγραφεῖς ὑποστηρίζουν ὅτι «ἡ λογικὴ ἱεραρχία εἶναι μόνο μιὰ ὅψη τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας καὶ ἡ ἐνότητα τῆς γνῶσης δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐνότητα τῆς συλλογικότητος διευρυμένη ὡς τὸ σύμπαν».⁴⁰

Ὅσотно ὁ Λεβὺ-Μπρὺλ θέτει ἓνα –ἀπαράκαμπο στ’ ἀλήθεια– πρόβλημα: Αὐτὴ ἡ ἱεράρχηση δὲν εἶναι ἡ ἱεράρχηση γένος-εἶδος-ἄτομο, ποὺ προσιδιάζει στὴν ἔννοια. Καὶ τοῦτο θεωρεῖ ὅτι ὀφείλεται στὸ ὅτι ἔχουμε ἐδῶ νὰ κάνουμε μὲ «εἰκόνες-ἔννοιες» ἢ «ἔννοιες-εἰκόνες», καὶ ὄχι γιὰ «ἀληθινές» ἔννοιες, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι παρὰ οἱ προβολὲς τῶν κοινωνικῶν ὑποδιαίρεσεων τῆς φυλῆς.⁴¹ Καὶ οἱ Στοιχειώδεις μορφές θὰ περιέχουν ἔτσι τὴν ἀπάντηση τοῦ Ντυρκέμ, ποὺ προϋποθέτει, οὔτε λίγο οὔτε πολλὴ, μιὰ νέα περὶ ἐννοιῶν θεωρία. Κατὰ τὸν Ντυρκέμ, τὸ γεγονός ὅτι οἱ κοινωνίες πηλᾶθουν ἔννοιες ἀτομικότητων (π.χ. τῶν ἡρώων τῆς) καὶ ὄχι γενικεύσεις ἀποτελεῖ προσὸν καὶ ὄχι ἐλλᾶττωμα, καθὼς οἱ γενικεύσεις –οἱ ἔννοιες ποὺ κινοῦνται λοιπὸν στὴν κλίμακα γένος-εἶδος-ἄτομο!– εἶναι ψευδοἔννοιες, ἐνῶ «ἀληθινές» εἶναι οἱ ἔννοιες ἐκεῖνες ποὺ ἀποτυπώνουν ἀτομικότητες – ὅπως αὐτὲς ποὺ παράγει αὐθόρμητα ἡ κοινωνία.⁴²

Φαίνεται νὰ ἐννοεῖ ἀπλῶς ὅτι δὲν ἔχει σημασία ἂν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν εἶχαν «γενικὲς παραστάσεις», ἀφοῦ τὸ σημαντικὸ εἶναι νὰ διαθέτῃ κανεὶς «συγκεκριμένες παραστάσεις».⁴³ Αὐτὸ εἶναι εὐλόγον. Λιγότερο εὐλόγον εἶναι ὅμως ἡ γενικότερη θέση ποὺ ἀντιτάσσει στὸν Λεβὺ-Μπρὺλ.⁴⁴ Ἰσχυρίζεται ὅτι «ἐννοῶ δὲν σημαίνει γενικεύω» ἀλλὰ «ὑπάγω τὸ μεταβλητὸ στὸ μόνιμο».⁴⁵ Αὐτὴ ἡ θέση δὲν εἶναι αὐτονόμη, διότι οἱ ἔννοιες μικροῦ πηλᾶτους, ποὺ περιλαμβάνουν μόνο ἓνα καθέκαστον, ὅπως ἂς ποῦμε «Ἑλλᾶδα» ἢ «νικητὴς τοῦ Μαραθῶνα», δὲν συγκροτοῦνται χωρὶς τὴν μεσολάβηση γενικῶν ἐννοιῶν, ὅπως ἐν προκειμένῳ ἡ «χώρα» ἢ ἡ «μάχη». Ὁ Ντυρκέμ λέει πῶς οἱ ἔννοιες εἶναι «κοινωνικὲς στὸν δεῦτερο βαθμό», διότι κατὰγονται ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ ἔχουν αὐτὴν ὡς ἀναφορά.⁴⁶ Ὅμως ἂν αὐτὸ ἰσχύει γιὰ θρησκευτικὲς ἔννοιες – ἀπὸ τὴν σκοπιὰ ἐνὸς ἄθεου –, δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύει γιὰ ἔννοιες ποὺ ἀφοροῦν τὸν φυσικὸ κόσμο, ἀκόμη κι ἂν τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα συγκροτοῦνται κι αὐτὰ κοινωνικά.

Ἔτσι, ἡ ἀναγωγή στὴν κοινωνία δὲν φαίνεται νὰ λύνει τὴν ἀντινομία ἐμπειρισμοῦ καὶ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ λύση ποὺ θὰ προκρίνει ὁ δομισμὸς θὰ ἀποσυνδέσει συνεπῶς τὴν συγκρότηση ἐννοιῶν ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα κοινωνικά περιεχόμενα, δίνοντας πρὸ πολλῆς ἔμφαση στὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν θρησκευτικῶν ταξινομήσεων, καὶ ὄχι τόσο στὴν –λιγότερο γενικὴ ἀπὸ ὅσο φαινόταν τὸ 1912– σύνδεσόν τους μὲ τὴν διαίρεση τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας – αὐτὸ ποὺ ὀνομαζόταν «τοτεμισμός».

Ἀκολουθώντας τὴν παρότρυνση τοῦ Ντυρκέμ νὰ δοθεῖ ἔμφαση στὴν «ἀντιθετικὴ μορφή» τῶν κατηγοριοποιήσεων,⁴⁷ τὴν ὁποία ἐξῆρε ὁ Μπερξὸν ὅταν ἔλεγε πῶς ἔχει σημασία ἡ διυκνότητα τῶν ἀναφορῶν, ὄχι τὸ ὅτι χρησιμοποιοῦν ὀνόματα (συνήθως) ζῶων,⁴⁸ ὁ Λεβὺ-Στρώς, στὸ βιβλίον τοῦ τοῦ 1962 *Ὁ τοτεμισμὸς σήμερα*, θὰ θεωρήσῃ πῶς ὁ βιταλιστὴς φιλόσοφος βρῆκε παραδόξως τὴν νομισαρχικὴ λύση τοῦ ἐπίμαχου προβλήματος: «Ἡ λύση τοῦ τοτεμικοῦ προβλήματος βρίσκεται, πιστεύει, στὸ πεδίο τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν ἐννοιῶν».⁴⁹ Ἀπὸ ἐδῶ ἐξάγει ὁ Λεβὺ-Στρώς τὴν «δομιστικὴ» μέθοδο, δηλαδὴ τὴν ἐστίαση στὴν ὁμοιότητα μεταξὺ ἀντιθέσεων, ἀνεξαρτήτως τῶν νοηματικῶν περιεχομένων τῶν ὄρων.⁵⁰

Θα μπορούσε όμως κανείς να πει ότι η έγελιανή λύση στο θέμα της συγκρότησης των έννοιων κινείται ήδη σε μια τέτοια τροχιά, όπου σημασία έχουν οι αντιθέσεις των όρων, όχι το νόημα που θα είχαν ανεξαρτήτως της σχέσης τους. Σε αυτή την τροχιά κινείται αλλήλωσε ο Μπερζόν, όταν υποστηρίζει ότι τα αντίθετα αποκτούν χωριστές ύποστάσεις στην φύση, ενώ στην κοινωνία συνδέονται πάλη, όπως στο μυαλό μας.⁵¹ Κάθε φορά, δηλαδή, η αντιθετική συγκρότηση των έννοιων εμφανίζεται προνομιακά στο κοινωνικό πεδίο.

Ο έγελιανός Ντυρκέμ

Ο Μύρων Άχειμαστος, στην εξαιρετικά τεκμηριωμένη και περιεκτική εισαγωγή του στις Στοιχειώδεις μορφές, εξηγεί τι είναι η θρησκεία κατά τον Ντυρκέμ: Είναι το όνομα που δίνει σε όλες τις κοινωνικά επιβεβλημένες πεποιθήσεις. Αναλύοντας, μεταξύ άλλων, το άρθρο του Ντυρκέμ και του Μώσ του 1903 που αναφέραμε, τονίζει ότι ο ίδιος ο Ντυρκέμ χαρακτηρίζει ως «κοινωνιοκεντρική» την θέση του.⁵² Ο Λεβί-Στρώς, στο βιβλίο που αναφέραμε, θεωρεί όμως ότι ο Ντυρκέμ στο ζήτημα αυτό είναι νομισματικός (intellectualiste), κι όχι κοινωνιολογιστής (sociologiste).⁵³ Πράγματι νομισματικά υπερβαίνει την αντινομία του εμπειρισμού και του ορθολογισμού όσον αφορά την συγκρότηση των έννοιων. Ο Ντυρκέμ, όπως ήδη ο Έγκελς, θεματίζει την κοινωνία με όρους πραγμάτων της σκέψης. Αυτός μπορούμε όντως να πούμε ότι είναι ο ρόλος που αποδίδει στις «συλλογικές παραστάσεις». Αναζητεί το κλειδί της κοινωνίας στην σκέψη, όπως ο Έγκελς, και έτσι εξηγείται γιατί, παρά τα φαινόμενα, δεν ανάγει τελικά τόσο την σκέψη στην κοινωνία όσο μάλλον την κοινωνία στις μορφές σκέψεις που ισχύουν μέσα της.

Ο κριτικός των Στοιχειωδών μορφών, Κλεμάν, όπως μαθαίνουμε από το βιβλίο του Άχειμαστου, απεφάνθη ότι «ο Ντυρκέμ είναι δυστυχώς έγελιανός».⁵⁴ Αυτή είναι μια σύγκληση που γίνεται συνήθως αντιληπτή στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο, όπως χρόνια υποστηρίζει ο Άξελ Χόννερτ⁵⁵ και έχει δείξει τεκμηριωμένα ο Σπύρος Γάγγας.⁵⁶ Εδώ βλέπουμε ότι η σύγκληση είναι βαθύτερη. Υπάρχει πράγματι ένας παρόμοιος τρόπος αντιμετώπισης της γένεσης των έννοιων σε συνδυασμό με μια παρόμοια εκτίμηση της κοινωνικής σημασίας της θρησκείας. Ξέρουμε ότι ο Έγκελς θεωρεί πως η θρησκεία είναι η συνείδηση που έχει ο κάθε λαός για το τι θεωρεί αλήθεια⁵⁷ και πως αποδίδει καίρια σημασία στο γεγονός ότι οι κατηγορίες διηλώνουν, πράγμα που αποτυπώνεται στην ιστορία,⁵⁸ και πρωτίστως στην ιστορία της θρησκείας. Ξέρουμε μάλιστα ότι ονομάζει «διαλεκτική» την μέθοδο με την οποία φιλοδοξεί να ανακατασκευάσει μια τέτοια αλληλαγή, γιατί αποδίδει κεντρικό ρόλο στην αντίφαση.

Ο Λεβύ-Μπρούλ κατηγορούσε την πρωτόγονη «νοοτροπία» ότι διαφορεί για την αρχή της αποφυγής της αντίφασης.⁵⁹ Αυτό όμως δεν πείθει τον Ντυρκέμ ότι υστερεί σε λογική ικανότητα. Φαίνεται λοιπόν ότι στοχαστές που δίνουν έμφαση στην αλληλαγή κατηγοριών και στην σημασία των νοημάτων που αποτυπώνονται στο θρησκευτικό έποικοδόμημα για την κατανόηση των κοινωνικών οδηγούν σε παρόμοιες θέσεις, μία εκ των οποίων είναι η σχετικοποίηση της αρχής της αντίφασης.

Ο Λεβί-Στρώς, στο βιβλίο του, επίσης του 1962, για την Άγρια σκέψη, που απαντά στις Στοιχειώδεις μορφές, υποστηρίζει ότι «η διαλεκτική των υπερδομών συνίσταται [...] στο ότι τίθενται συγκροτητικές ενότητες», ως πούμε: έννοιες, «που λειτουργούν μόνο αν ορίζονται» έτσι ώστε να «αντιπαρατίθενται κατά ζεύγη».⁶⁰ Αυτή θα είναι η κατάληξη της ιστορίας ιδεών που κεντρικό της σημείο είχαν υπάρξει οι Στοιχειώδεις δομές, κι είχε ως θέμα την ανθρωπολογική μελέτη της συγκρότησης των κατηγοριών. Η σκέψη

είναι κάτι που προκύπτει ως θρησκεία. Όμως γίνεται ο έαυτός της μόνον όταν έρχεται σε ρήξη με την θρησκεία. Δεν παύει όμως να χρησιμοποιεί την μέθοδο συγκρότησης των έννοιων που έδειξε ο Ντυρκέμ ότι χρησιμοποιεί η θρησκεία: την αντίθεση, την αντιδιαστολή, την αλληλονοσηματοδότηση των αντιθέτων, μια μέθοδο την οποία είναι τόσο φυσικό κι αναμενόμενο ο Λεβί-Στρώς, δηλωμένος έχθρος της διαλεκτικής σκέψης και της διαλεκτικής αντιμετώπισης της αντίφασης, να την ονομάζει «διαλεκτική».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρουσία του βιβλίου: Μύρων Άχειμαστος, *Εισαγωγή στις Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου* του Ντυρκέμ, MIET, Άθινα 2019 (Βιβλιοπωλείο Μορφωτικού Ίδρύματος Έθνικης Τραπεζής, Αμερικής 13, 17 Δεκεμβρίου 2019).
2. Émile Durkheim, *Œuvres*, tome I. *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, édition de Myron Achimastos, Classiques Garnier, Παρίσι 2015. Έκτοτε έχει συνεπιμεληθεί και το *Œuvres*, tome II. *De la division du travail social*, édition de Myron Achimastos et Dimitris Foulas, Classiques Garnier, Παρίσι 2018.
3. *Αύτ.*, σ. 46.
4. *Αύτ.*, σ. 51-52.
5. *Αύτ.*, σ. 53.
6. *Αύτ.*, σ. 53-58, βλ. σ. 495-501.
7. *Αύτ.*, σ. 47.
8. *Αύτ.*, σ. 55, βλ. σ. 498-499.
9. *Αύτ.*, σ. 56.
10. *Αύτ.*, σ. 54, βλ. σ. 584.
11. *Αύτ.*, σ. 56-57.
12. *Αύτ.*, σ. 575.
13. *Αύτ.*, σ. 559.
14. *Αύτ.*, σ. 558.
15. *Αύτ.*, σ. 562.
16. *Αύτ.*, σ. 564.
17. *Αύτ.*, σ. 565.
18. *Αύτ.*, σ. 561.
19. *Αύτ.*, σ. 565.
20. *Αύτ.*, σ. 567.
21. *Αύτ.*, σ. 569-570.
22. *Αύτ.*, σ. 572.
23. *Αύτ.*
24. *Αύτ.*, σ. 337.
25. *Αύτ.*, σ. 572.
26. *Αύτ.*, σ. 573.
27. Auguste Comte, *Catéchisme positiviste*, Flammarion, «GF», Παρίσι 1966, σ. 65.
28. Durkheim, *Formes*, δ.ν., σ. 574.
29. Lucien Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Alcan, Παρίσι 1910 (διαθέσιμο ηλεκτρονικά στην Gallica).
30. Henri Bergson, *Les deux sources de la morale et de la religion*, PUF, Παρίσι ⁸⁸1958.
31. Durkheim, *Formes*, δ.ν., σ. 572, βλ. σ. 338.
32. Bergson, *Sources*, δ.ν., σ. 137, 196, 217.
33. *Αύτ.*, σ. 225 κ.έ.
34. Lévy-Bruhl, *Fonctions*, δ.ν., σ. 30, 32, 262-263, 305-308, 447.
35. *Αύτ.*, σ. 62.
36. *Αύτ.*, σ. 448 (se figent).
37. *Αύτ.*, σ. 124.
38. *Αύτ.*, σ. 139.
39. Émile Durkheim-Marcel Mauss, «De quelques formes primitives de classification», eis M. Mauss, *Essais de sociologie*, Seuil, «Points», Παρίσι 1971, σ. 162-230.

40. Αὐτ., σ. 225. Βλ. Durkheim, *Formes*, δ.π., σ. 213, 218, 222.
41. Lévy-Bruhl, *Fonctions*, δ.π., σ. 188-189, 198.
42. Durkheim, *Formes*, δ.π., σ. 576.
43. Αὐτ., σ. 579.
44. Αὐτ., σ. 583.
45. Αὐτ., σ. 584.
46. Αὐτ.
47. Αὐτ., σ. 219.
48. Bergson, *Sources*, δ.π., σ. 194.
49. Claude Lévi-Strauss, *Le totémisme aujourd'hui*, PUF, Παρίσι 1962, σ. 136 (βλ. σ. 133, 134-135).
50. Αὐτ., σ. 123-131.
51. Bergson, *Sources*, δ.π., σ. 314.
52. Μύρων Ἀχείμαστος, *Εισαγωγή στις «Στοιχειώδεις μορφές τοῦ θρησκευτικοῦ βίου» τοῦ Ντυρκέμ*, MIET, Ἀθήνα 2019, σ. 83.
53. Lévi-Strauss, *Totémisme*, δ.π., σ. 138-139.
54. Ἀχείμαστος, *Εισαγωγή*, δ.π., σ. 168.
55. Καὶ συνεχίζει: βλ. Axel Honneth, *Das Recht der Freiheit*. Grundriß einer demokratischen Sittlichkeit, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 2011, σ. 327 κ.έ.
56. Σπύρος Γάγγας, *Κοινωνία καὶ ἠθική*. Ἀξίες καὶ νεωτερικότητα στὴν κοινωνιολογία καὶ τὴν φιλοσοφία τοῦ Émile Durkheim, ΙΣΚ, Ἀθήνα 2009, σ. 370-393.
57. Βλ. G.W.F. Hegel, *Philosophie der Religion. Werke in 20 Bänden*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1969, τ. 16, σ. 12.
58. Βλ. G.W.F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, Meiner, Ἀμβούργο 1955, σ. 153, 174.
59. Lévy-Bruhl, *Fonctions*, δ.π., σ. 79-79, 448.
60. Claude Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, Plon, «Agora», Παρίσι 1985, σ. 160.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΤΟΤΕΜ¹

Για το βιβλίο: Μύρων Αχείμαστος, *Εισαγωγή στις «Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου» του Εμίλ Ντυρκέμ*, MIET, Αθήνα 2019, 288 σ.

Ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας διδάσκει Αρχαία Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Τα τοτέμ εμφανίστηκαν αιφνிடίως στον δυτικό πολιτισμό, ή μάλλον στη σκέψη των στοχαστών της Δύσης, τον 19ο αιώνα. Για την ύπαρξή τους γινόταν βεβαίως λόγος από πολύ παλαιότερα. Τα είχε ήδη σχολιάσει στην ιστορία των Ίνκας το 1609 ο χρονικογράφος Γκαρθιλάσσο ντε λα Βέγκα (1539-1616), που είχε πατέρα Ισπανό και μητέρα Περουβιανή.² Τα τοτέμ, όπως τα παρουσίασε, αποσκοπούσαν στον διαχωρισμό των διαφόρων κλαν μεταξύ τους με τη χρήση ιδιαίτερων ονομάτων. Το 1791 πάλι τα ξαναπρόσεξε (ως τοτάμ) ο Βρετανός έμπορος Τζον Λονγκ (1768-1791) ως ιδιόρρυθμο έθιμο των ινδιάνων Οτζίμπωε (Ojibwe).³ Το ζήτημα προσέλαβε πάντως νέα διάσταση όταν πενήντα χρόνια αργότερα, το 1841, ο επίσης Βρετανός εξερευνητής Τζορτζ Γκρέυ (1812-1898) παρατήρησε ότι στοιχεία του ίδιου εθίμου απαντούσαν και στην Αυστραλία.⁴ Επρόκειτο δηλαδή για ζήτημα με οικουμενικές, ας πούμε, διαστάσεις, που γρήγορα άρχισε να απασχολεί έντονα πολλούς μελετητές.

Σημαντική επίσης είναι η συμβολή του προτεστάντη ιερέα Γκακιβεγκβανεμπί (Gakiwegwanebi, 1802-1856) ή, ευρωπαϊκότερα, Πήτερ Τζόουνς, που ανήκε ο ίδιος στους Οτζίμπωε. Με την ιστορία της φυλής του, που εκδόθηκε μεταθανάτια το 1861, παρουσίασε ακριβέστερα και λεπτομερέστερα την ιδέα των ινδιάνικων τοτέμ.⁵ Επρόκειτο βεβαίως για μια αυτοσύσταση των ιθαγενών του Καναδά προς τους Ευρωπαίους αποίκους. Μπορούμε να κρατήσουμε επίσης τη συστηματική κοινή έρευνα του Αγγλοαυστραλού Μπόλντουιν Σπένσερ (1860-1929) και του Αυστραλού Φράνσις Τζ. Γκίλλεν (1855-1912) για τα έθιμα των Αβοριγίνων της Αυστραλίας, τα πορίσματα της οποίας εκδόθηκαν το 1899.⁶

Τη γενικότερη σημασία των τοτέμ στον ανθρώπινο πολιτισμό πρώτος φαίνεται πάντως ότι ανέδειξε ο Σκώτος εθνολόγος Τζον Φέργκιουσον ΜακΛένναν (1827-1881) το 1869-1870, που εισηγήθηκε την έννοια του τοτεμισμού. Όπως το έβλεπε, η πίστη διαφόρων πρωτόγονων λαών πως κατάγονταν από κάποιο ζώο ή φυτό προς το οποίο είχαν συγκεκριμένες δεσμεύσεις και υποχρεώσεις σχετιζόταν άμεσα και με συγκεκριμένες μορφές συγγένειας καθώς και με κανόνες επιλογής συζύγων. Ο τοτεμισμός, όπως τον ερμήνευσε, στήριζε μάλιστα τον θεσμό της εξωγαμίας.⁷

Στο μεταξύ, ανεξάρτητα απ' όλα αυτά, και παρακινημένος από διαφορετικούς δρόμους, με έρευνα στην κλασική γραμματεία και μάλιστα την *Ορέστεια* του Αισχύλου, ο Ελβετός φιλόλογος Γιόχαν Γιάκομπ Μπαχόφεν (1815-1887) πρότεινε το 1861 μια νέα αντίληψη για την καταγωγή της οικογένειας, υποδεικνύοντας ότι κάποτε κυριαρχούσε στην ανθρωπότητα το μητρικό δίκαιο.⁸ Στο τόλμημα του Ορέστη είδε λοιπόν τη συμβολική μετάβαση στο πατρικό δίκαιο.

Στη διασταύρωση των δύο αυτών προτάσεων γύρω από τα τοτέμ και το πρωταρχικό μητρικό δίκαιο, άρχισαν σύντομα να διατυπώνονται διάφορες θεωρίες που επηρέασαν βαθύτατα πολλούς επιστημονικούς κλάδους. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, οι προηγμένοι λαοί της Δύσης αισθάνονταν την ανάγκη να μελετήσουν σοβαρά και εμπεριστατωμένα τις καταβολές του πολιτισμού τους. Και τις αναζητούσαν, από τη μια πλευρά, στις πιο απόμακρες γραπτές μαρτυρίες, πρωτίστως ελληνικές και λατινικές, και, από την άλλη, στους ζωντανούς θεσμούς λαών που έμοιαζε να τους έχει λησμονήσει ο χρόνος και η γενική πρόοδος. Στους Ίνκας και τους Ινδιάνους της Αμερικής και τους Αβορίγινες της Αυστραλίας προσέθηκαν σταδιακά φυλές της Αφρικής και της Ασίας. Στο απολιθωμένο παρόν των φυλών αυτών, η πολιτισμένη ανθρωπότητα αναζητούσε τη δική της προϊστορία – και, κάπως πιο τολμηρά, ιδέες γύρω από το μέλλον της.

Μια πρώτη κατεύθυνση της έρευνας υπήρξε ιδιαίτερως δυναμική, ασκώντας υπέρμετρη γοητεία και εμπνέοντας γενεές μελετητών, ιδίως των επαναστατημένων. Η κατεύθυνση αυτή στηρίχτηκε, σε μεγάλο βαθμό, στην εργασία του Αμερικανού ανθρωπολόγου Λούις Χ. Μόργκαν (1818-1881) *Η αρχαία κοινωνία*, που εκδόθηκε το 1877.⁹ Με βάση υλικό γύρω από τους ινδιάνους, τους Έλληνες, τους Ρωμαίους και άλλους λαούς, που περιλάμβαναν τα γερμανικά φύλα και τους Κινέζους, ο Μόργκαν πρότεινε ένα γενικό σχήμα προόδου από την αγριότητα, στη βαρβαρότητα και τον πολιτισμό. Και το παρακολούθησε στην οργάνωση της εξουσίας, της οικογένειας και της ιδιοκτησίας. Δι-αρκώς παρόντα τα τωτέμ στην εργασία αυτή, δεν παίζουν πάντως κυρίαρχο ερμηνευτικό ρόλο.

Εντυπωσιασμένος ο Φρειδερίκος Ένγκελς έγραφε το 1884 ότι ο Μόργκαν (Ξανα)ανακάλυψε, με τον δικό του τρόπο, την υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Το είχε βεβαιώσει αυτό ο ίδιος ο Μαρξ, αλλά ο θάνατός του έναν χρόνο νωρίτερα τον εμπόδισε να διατυπώσει τις σκέψεις του ολοκληρωμένα. Ως πνευματική δι-αθήκη, ο Ένγκελς συνέγραψε την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*.¹⁰ Το έργο αυτό σημείω-σε αμέσως μεγάλη επιτυχία, κάνοντας σε επτά χρόνια τέσσερις εκδόσεις. Στον πρόλογο της τέταρτης έκδοσης, ο Ένγκελς ση-μείωνε ότι η συμβολή του Μόργκαν είχε για την προϊστορία την ίδια σημασία που είχαν η θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου για τη βιολογία και η θεωρία της υπεραξίας του Μαρξ για την πολι-τική οικονομία.

Είναι δύσκολο να τονίσουμε επαρκώς την επιρροή που άσκησε το έργο του Ένγκελς. Αν το *Κομμουνιστικό μανιφέστο* ενέπνευσε μεγάλα τμήματα του προλεταριάτου, η *Καταγωγή της οικογένειας* συγκλόνισε πολλούς ανήσυχους στοχαστές και επιστήμονες. Αρκεί ίσως να σταθούμε στον Βρετανό ιστορικό Τζόρτζ Τόμσον (1903-1987). Με τη μελέτη του *Ο Αισχύλος και η Αθήνα* εγκαινίασε το 1941 μια σειρά δημοσιεύσεων που, ανα-τρέχοντας στην παράδοση του Μόργκαν και του Ένγκελς, ανέ-λυαν το ελληνικό δράμα και γενικότερα τον ελληνικό πολιτισμό, χωρίς να παραλείπουν την Εγγύς Ανατολή, τη Μεσοποταμία και την Κίνα – για την ιστορία της οποίας ο Τόμσον έδειχνε επίσης μεγάλο ενδιαφέρον.¹¹

Στον απόηχο της ίδιας αυτής κατεύθυνσης θα μπορούσα-με ακόμα να περιλάβουμε ιδέες που συνέβαλαν στη θεωρητική συγκρότηση του φεμινιστικού κινήματος και στους αγώνες για την απελευθέρωση του έρωτα τη δεκαετία του 1960 και μετα-γενέστερα.

Για όλους αυτούς τους λόγους, οι σχετικές συζητήσεις και αναζητήσεις έφθασαν από νωρίς και στην Ελλάδα. Στις μεταφρά-σεις του Μόργκαν, του Ένγκελς και του Τόμσον, που επισκέφθη-κε μάλιστα την Ελλάδα δίνοντας σημαντικές διαλέξεις, θα πρέ-πει να προσθέσουμε επίσης το έργο του Παναγή Λεκατσά, που άσκησε κάποτε μεγάλη γοητεία στα νεοελληνικά γράμματα.¹²

Μια δεύτερη κατεύθυνση της έρευνας επηρεασμένη από τα τωτέμ και την αρχαία γραμματεία υπήρξε εξίσου δυναμική. Με βασικό της εκφραστή τον Σκώτο ανθρωπολόγο Τζέιμς Φρέιζερ (1854-1941), σφράγισε μάλιστα μια ολόκληρη εποχή. Μολονότι ο Φρέιζερ άρχισε να γράφει γύρω από τον τοτεμισμό το 1887, οι θεωρίες του έγιναν ευρύτερα γνωστές μέσα από το εκτενές του σύγγραμμα ο *Χρυσός κλώνος*, που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1890 σε δύο τόμους και πήρε την οριστική του μορφή στην τρί-τη έκδοση το 1915 σε 12 τόμους (με έναν ακόμα συμπληρωμα-τικό το 1936).¹³ Το έργο αυτό διαβάστηκε και διαβάζεται ακό-μα ως έργο βασικής αναφοράς για τη μελέτη των μύθων και της τελετουργίας, προκαλώντας πάντα θαυμασμό και εξίσου κατη-

γορηματικές αντιρρήσεις. Η απήχηση της θεωρίας για τον περι-οδικό θάνατο και την αναγέννηση της φύσης, των θεών και των ανθρώπων δεν αγγίζει μόνο τις μελέτες για τη μαγεία και τη θρη-σκεία στην αρχαιότητα, αλλά φτάνει έως την *Ιεροτελεστία της άνοιξης* του Ιγκόρ Στραβίνσκι και την *Έρημη χώρα* του Τόμας Έλιοτ – όπως ισχυρίζεται ο ίδιος ο ποιητής.

Μια σύντομη εκδοχή του *Χρυσού κλώνου* άρχισε να μετα-φράζεται στα ελληνικά μόλις το 1990, αλλά οι ιδέες του είχαν ήδη διαχυθεί από παλιά στην ελληνική σκέψη μέσα από πολλούς άλλους δρόμους.

Πιο άγνωστη στην Ελλάδα παρέμενε έως σήμερα μια τρίτη κατεύθυνση της επανάστασης που έφεραν τα τωτέμ. Μολονό-τι έχουν μεταφραστεί αρκετά βιβλία του Γάλλου κοινωνιολόγου Εμίλ Ντυρκέμ (1858-1917), το βασικό του έργο, οι *Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου*, που εκδόθηκε το 1912, παρα-μένει έως σήμερα αμετάφραστο και, τολμώ να πω, άγνωστο στην Ελλάδα. Νομίζω ότι χρωστάμε έτσι μεγάλη χάρη στον Μύρωνα Αχείμαστο, που ανέλαβε να το αποδώσει, και στο ΜΙΕΤ, που ανέλαβε να το εκδώσει. Ως προετοιμασία για την κατανόηση και εμπειρισματομένη πρόσληψη του βιβλίου αυτού, ο Αχείμαστος εκπόνησε και εξέδωσε αυτοτελώς μια εκτενή εισαγωγή.

Το πρώτο ερώτημα που θα ήθελε ίσως να θέσει ο αναγνώ-στης στον Ντυρκέμ είναι αν υπάρχουν όντως στοιχειώδεις μορ-φές που επιτρέπουν την ουσιαστική κατανόηση του θρησκευ-τικού φαινομένου στο σύνολό του. Η θετική απάντηση είναι βεβαίως κατηγορηματική, αλλά προκαλεί αμέσως ένα δεύτερο ερώτημα – ή μάλλον μια απορία. Σύμφωνα με τον Ντυρκέμ, κλει-δί για την κατανόηση των στοιχειωδών μορφών είναι τα τωτέμ, αλλά αυτά, όπως βεβαιώνουν η παρατήρηση και η έρευνα, λει-τουργούν με έναν τρόπο εξαιρετικά σύνθετο και περίπλοκο. Σε τέτοιον μάλιστα βαθμό, ώστε οι μελετητές δεν μπορούν καν να συμφωνήσουν γύρω από πολλές και βασικές πλευρές της λο-γικής του. Με ποιον τρόπο άραγε τα τωτέμ με τη σύνθετη λει-τουργία τους αποκαλύπτουν τις στοιχειώδεις μορφές του θρη-σκευτικού βίου;

Για να μας εισαγάγει στο θεμελιώδες έργο του Ντυρκέμ, ο Αχείμαστος επέλεξε μια κάπως ασυνήθιστη διαδρομή. Αντί να ξεκινήσει απαριθμώντας τα περιεχόμενά του, εξηγώντας τα βα-σικά του επιχειρήματα και αποτιμώντας τη γενικότερη συμβολή του, μας παρουσιάζει τα διαδοχικά βήματα μέσα από τα οποία ο ίδιος Ντυρκέμ συγκρότησε τη θεωρία του – ή, μάλλον, τα βή-ματα μέσα από τα οποία την κοινοποίησε, ξεκινώντας τη σχετι-κή αναζήτηση πολλά χρόνια πριν από τη συγγραφή του βιβλίου του. Μετά από μια εκτενή και διεισδυτική ανάλυση της προσω-πικότητάς του, ο Αχείμαστος επιλέγει να παρουσιάσει τις βιβλι-οκρισίες και τα άρθρα του μέσα από τα οποία συνομίλησε με άλλους μελετητές, ώστε να διαμορφώσει και να παρουσιάσει τις δικές του ιδέες.

Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται έτσι, μεταξύ άλλων, ότι η γε-νική θεωρία του Ντυρκέμ δεν γεννήθηκε, όπως συμβαίνει κάποτε με τις μεγάλες ανακαλύψεις, αιφνιδίως κάτω από έναν ξάστερο ουρανό, αλλά παρήχθη βασανιστικά και βήμα προς βήμα σε δι-άλογο και σε αντιπαράθεση με άλλες θεωρίες. Η εισαγωγή του Αχείμαστου κλείνει τέλος με μια ακόμα πρωτότυπη συμβολή, δί-νοντας βασικές πληροφορίες γύρω από τις σημαντικότερες βι-βλιοκρισίες που γράφηκαν για το βιβλίο του Ντυρκέμ.

Νομίζω ότι, για να αξιωθούν με τέτοια συστηματική εισαγω-γή, άξιζε να περιμένουν τα ελληνικά γράμματα έναν ολόκληρο αιώνα που χρειάστηκε ώστε να έρθουν σε επαφή με τις *Στοιχει-ώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου*. Σε όλες σχεδόν τις άλλες περιπτώσεις, ο Έλληνας αναγνώστης πρωτογνώρισε τις συναφείς

ή τις ανταγωνιστικές θεωρίες μέσα από μέτριες ή κακές μεταφράσεις, χωρίς κατατοπιστικές εισαγωγές και χωρίς τις στοιχειώδεις πληροφορίες που θα τους έδιναν πραγματικό νόημα.

Ο Ντυρκέμ, σύμφωνα με τον Αχείμαστο, άρχισε να ασχολείται με ζητήματα θρησκείας 26 χρόνια πριν από τη συγγραφή του μεγάλου του βιβλίου, σε μια βιβλιοκρισία που του έδωσε την ευκαιρία να σημειώσει ότι η θρησκεία δεν επιβάλλεται μόνο στις συμπεριφορές των ανθρώπων αλλά και στις συνειδήσεις τους. Και αυτό συμβαίνει επειδή δεν πρόκειται για ατομικό φαινόμενο, αλλά για φαινόμενο που πηγάζει μέσα από την ίδια την κοινωνία. Η ιδέα αυτή, ότι οι θρησκείες δημιουργούνται και εξελίσσονται μέσα από την κοινωνία, θα τον συνοδεύσει άλλωστε έως το τέλος της μακράς του αναζήτησης. Στην ίδια βιβλιοκρισία ο Ντυρκέμ υποστήριξε επίσης ότι η θρησκεία δεν εξαλείφεται με την πρόοδο του πολιτισμού και δεν αντικαθίσταται από την επιστήμη.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κεφάλαια της συζήτησης μέσα από την οποία ο Ντυρκέμ συγκρότησε τη θεωρία του, όπως τα παρουσιάζει ο Αχείμαστος, αναφέρεται στις διαφωνίες του με τον Φρέιζερ. Διότι σε αντίθεση με τον Φρέιζερ, ο Ντυρκέμ δεν έβλεπε τη μαγεία ούτε ως πρωτόγονη μορφή τέχνης ούτε ως ψευδοεπιστήμη. Την έβλεπε αντιθέτως ως βαθύτατα θρησκευτική στην ουσία της. Ακόμα σημαντικότερη είναι πάντως μια άλλη διαφωνία. Με βάση διαπιστώσεις γύρω από μια φυλή Αβορίγιων, ο Φρέιζερ ήθελε κάποια στιγμή να αποσυνδέσει τα тотέμ από την εξωγαμία των κλαν. Ο Ντυρκέμ ισχυρίστηκε ωστόσο ότι η συγκεκριμένη φυλή αντιπροσώπευε ένα μεταγενέστερο στάδιο εξέλιξης, που συνοδεύεται από μετάβαση στο πατρικό δίκαιο και που δείχνει πως τα тотέμ χάνουν τη θρησκευτική τους σημασία για τα κλαν, επιτρέποντας στη θρησκεία να αναδειχτεί ως αυτόνομο και πλήρες σύστημα μιας ολόκληρης φυλής.

Εδώ ίσως βρίσκεται η ουσία όλου του ζητήματος. Εφόσον για τον Ντυρκέμ τα тотέμ ήταν η βάση ενός συστήματος το οποίο μπορούμε να θεωρήσουμε ως ολοκληρωμένη θρησκεία, οι μεταγενέστερες θρησκείες διατήρησαν τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά, ακόμα και όταν ξεπέρασαν τη λατρεία των тотέμ. Σύμφωνα με τον Ντυρκέμ, με τον тотемισμό ένα κλαν λάτρευε τον ιεροποιημένο του εαυτό. Πυρήνας της θρησκείας, δηλαδή, δεν υπήρξαν ούτε η μεταφυσική, ούτε οι θεοί, αλλά η συλλογική συνείδηση μιας ομάδας από την οποία απέρρεαν κοινές υποχρεώσεις και απαγορεύσεις, τα таμπού. Σε πιο προηγμένες κοινωνίες, μια ολόκληρη κοινωνία λατρεύει την ιεροποιημένη της υπόσταση. Οι θεοί και η μεταφυσική ακολουθούν σταδιακά.

Δεν είχε καλά καλά κυκλοφορήσει το βιβλίο του Ντυρκέμ, όταν έκανε την εμφάνισή της μια ακόμα επαναστατική ερευνητική πρόταση. Το 1912 και το 1913, ο Σίγκμουντ Φρόυντ δημοσίευσε σε δύο συνέχειες μια από τις σημαντικότερες μελέτες του με τίτλο *Τοτέμ και таμπού*.¹⁴ Όπως πάντα, ο πατέρας της ψυχανάλυσης είχε διαβάσει προσεκτικά όλη τη σχετική φιλολογία για να καταλήξει σε μια δική του, τελείως διαφορετική πρόταση, που θα έβρισκε την κατάληξή της στο τελευταίο του μεγάλο δημοσίευμα, *Ο Μωυσής και ο μονοθεϊσμός*. Ο Φρόυντ εμπνεύστηκε επίσης από την κλασική ελληνική γραμματεία, αλλά, αντί για τον Ορέστη, επέλεξε ως κεντρικό του ήρωα τον Οιδίποδα. Σε αντίθεση με τους εθνολόγους, τους ανθρωπολόγους και τους θρησκευτολόγους, είδε στα тотέμ μια ουσιαστική επιβεβαίωση του οιδιπόδειου συμπλέγματος, με τη συνακόλουθη απαγόρευση θανάτωσης των тотέμ (δηλαδή της πατροκτονίας) και την απαγόρευση της ενδογαμίας (δηλαδή τη συνεύρεση με την μητέρα) – βάσεις για όλα τα θρησκευτικά και κοινωνικά таμπού.

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι, παρά τις πολλαπλές οφει-

λές του στον Φρέιζερ, ο Φρόυντ συντάχτηκε στα θέματα σημαντικής διαφωνίας με τον Ντυρκέμ, μολονότι φαίνεται ότι τον διάβασε όταν είχε ήδη ολοκληρώσει το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης του *Τοτέμ και таμπού*. Αποδέχτηκε έτσι τη θρησκευτική λειτουργία των тотέμ και τη συσχέτισή τους με την εξωγαμία, που αμφισβήτησε κάποια στιγμή ο Φρέιζερ. Και αποδέχτηκε επίσης πλήρως τον ισχυρισμό του Ντυρκέμ, ότι οι σημερινές θρησκείες ανάγονται σε тотемικές απαρχές. Υποστήριξε μάλιστα ότι ο тотемισμός δεν εξαφανίστηκε πλήρως στις σύγχρονες κοινωνίες. Επιζεί, με τον δικό του τρόπο, στην ψυχολογία των παιδιών και των νευρωτικών.

Ο Φρόυντ έγινε γνωστός στην Ελλάδα από νωρίς, μολονότι πολλές από τις μελέτες του ήταν αρχικώς κακομεταφρασμένες. Σήμερα υπάρχουν πάντως πολλές καλές εισαγωγές στο έργο του και τουλάχιστον τρεις αυτοτελείς μεταφράσεις του *Τοτέμ και таμπού*.

Στη συζήτηση γύρω από τα тотέμ συμμετείχαν πολλοί άλλοι σπουδαίοι μελετητές, όπως ο Έντουαρντ Τάιλερ (1832-1917), ο Άλφρεντ Ράνκλινφ-Μπράουν (1881-1955) και ο Μπονίσλαβ Μαλινόφσκι (1884-1942). Ιδιαίτερως πάντως θα πρέπει να επισημάνουμε το έργο του Ρόμπερτσον Σμιθ, που ενέπνευσε, σε μεγάλο βαθμό τον Φρέιζερ, τον Ντυρκέμ και τον Φρόυντ. Ο Φρέιζερ μάλιστα του αφιέρωσε τον *Χρυσό Κλώνο* με ευγνωμοσύνη και θαυμασμό, ενώ ο Φρόυντ τον θεωρούσε αυθεντία στη μελέτη της θρησκείας.

Τη συζήτηση πάντως, που συνεχιζόταν δυναμικά έως το μέσον του 20ού αιώνα, προσέγειωσε κάπως απότομα το 1962 ο Κλωντ Λέβι-Στρώς με τη μελέτη του *Ο тотемισμός σήμερα*.¹⁵ Σύμφωνα με τη δική του ερμηνεία, ο тотемισμός ως σύστημα ήταν μια επινόηση των νεότερων μελετητών, δίχως πραγματική υπόσταση. Τα тотέμ δεν ήταν συμβολική αναπαράσταση φυσικών φαινομένων, αλλά προβολή της ανθρώπινης λογικής στα φυσικά φαινόμενα. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά, τα тотέμ δεν επιλέγονταν επειδή ήταν κατάλληλη τροφή για βρώση, αλλά κατάλληλη τροφή για σκέψη. Βοηθούσαν τους ανθρώπους να οργανώσουν συμβολικά τις δικές τους διαφορές. Επιστέψαμε έτσι κάπως ανορθόδοξα στις παρατηρήσεις που είχε κάνει το 1609 ο Ισπανοπερουβιανός Γκαρθιλάσσο ντε λα Βέγκα. Τα тотέμ δεν ήταν παρά λέξεις-σύμβολα. Μολονότι, το έργο του Λέβι-Στρώς είναι ευρέως γνωστό στην Ελλάδα, ο *Τοτέμισμός* του δεν νομίζω ότι μεταφράστηκε ή συζητήθηκε ποτέ στα σοβαρά.

Μετά τον Λέβι-Στρώς δεν διατυπώθηκαν πια άλλες ρηξικέλευθες θεωρίες γύρω από τα тотέμ – αν και δεν ξέρουμε βεβαίως τι μας επιφυλάσσει το πάντα απρόβλεπτο μέλλον. Τοτέμ από όλο τον κόσμο βρήκαν πάντως περίοπτη θέση ως έργα τέχνης και αρχαίοι θεοί σε διάφορα αμερικανικά ιδρύματα και, πιο εντυπωσιακά, το Musée du quai Branly - Jacques Chirac στο Παρίσι, που συγκροτήθηκε με υπόδειξη του Λέβι-Στρώς και εγκαινιάστηκε το 2006.

Αλλά αν αποδομήθηκε, τουλάχιστον για την ώρα, ο тотемισμός, νομίζω ότι η συζήτηση γύρω από τη γέννηση της θρησκείας μέσα από την ίδια την κοινωνία που εγκαινίασε ο Ντυρκέμ δεν έχει ολοκληρωθεί. Διότι μπορεί ο Λέβι-Στρώς να συνέβαλε σημαντικά στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι οργανώνουν τη σκέψη τους, αλλά δεν είχε πολλά να πει γύρω από τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούν τη θρησκεία τους. Και στο ζήτημα αυτό πιστεύω ότι ο Ντυρκέμ παραμένει επίκαιρος. Για την κατατοπιστική, ακριβή και λεπτομερή παρουσίασή του έργου του, οφείλουμε να συγχαρούμε τον Αχείμαστο που δεν εξέθεσε απλώς τα τελικά πορίσματα, αλλά ολόκληρη τη θεωρητική συγκρότηση βήμα προς βήμα μέσα από έναν βασανιστι-

κό διάλογο. Με εφόδιο λοιπόν την εισαγωγή του, αναμένουμε με ενδιαφέρον την έκδοση των *Στοιχειωδών μορφών*, γύρω από την οποία ελπίζουμε να ανοίξει και στην Ελλάδα μια δημιουργική συζήτηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αυτό διαβάστηκε στην παρουσίαση του βιβλίου, την Τρίτη 17 Δεκεμβρίου, στο Βιβλιοπωλείο του ΜΙΕΤ.
2. Garcilasso de la Vega, *Comentarios Reales de los Incas*, 1609.
3. John Long, *Voyages and Travels of an Indian Interpreter*, 1791.
4. George Grey, *Journals of Two Expeditions of Discovery*, 1841.
5. Peter Jones, *History of the Ojebway Indians*, 1861.
6. Baldwin Spencer και Francis J. Gillen, *The native tribes of Central Australia*, 1899.
7. John Ferguson McLennan, *The Worship of Animals and Plants*, 1869-70.
8. Johann Jakob Bachofen, *Das Mutterrecht*, 1861.
9. Lewis H. Morgan, *Ancient Society*, 1877· *Αρχαία κοινωνία*, μτφρ. Γρηγόρης Λιονής, επιμ. Κώστας Μετρινός, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2013 (πρώτη έκδοση Αναγνωστίδης, x.x.ε.).
10. Friedrich Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1884· *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, μτφρ. Εκδοτικό της Μόσχας, Αναγνωστίδης, Αθήνα, x.x.ε.
11. George Derwent Thomson, *Aeschylus and Athens* 1941· *Αισχύλος και Αθήνα*, μτφρ. Γιάννης Βιστάκης, Φώτης Δ. Αποστολόπουλος, 2 τόμοι, Θεωρία, Αθήνα 1983.
12. Πβ. George Thomson, *Το αειθαλές δέντρο: Διαλέξεις και άρθρα για τον ελληνικό πολιτισμό*, Κέδρος, Αθήνα 1999 και *Παναγής Λεκατσάς, ένας αυτοδίδακτος φιλόλογος, ιστορικός και ανθρωπολόγος*, Gutenberg, Αθήνα 2019.
13. James George Frazer, «Totemism», 1887, που περιλαμβάνεται μαζί με άλλες σχετικές μελέτες στον τόμο *Totemism and Exogamy*, 1910, και *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, 1906-1915· *Ο χρυσός κλώνος*, μτφρ. Μπονίτα Μπικάκη, επιμ. Παναγιώτης Καρματζός, 5 τόμοι, Εκάτη, Αθήνα 1990-98.
14. Sigmund Freud, *Totem und Tabu*, 1912-13· *Τοτέμ και ταμπού: Μερικές συμφωνίες στην ψυχική ζωή των άγριων και των νευρωτικών*, μτφρ. Χρήστος Αντωνίου, Επίκουρος, Αθήνα 1978· *Τοτέμ και ταμπού*, μτφρ. Ελένη Καλκάνη, Δαμιανός, Αθήνα 2010· *Τοτέμ και ταμπού*, μτφρ. Δήμητρα Αποστολία, Νίκας, Αθήνα 2016.
15. Claude Lévi-Strauss, *Le totémisme aujourd'hui*, 1962.

ΛΟΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ ΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ

Για το βιβλίο: Κωστής Χατζημιχάλης, *Τοπία της Κρίσης στη Νότια Ευρώπη: Στα μονοπάτια της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, 336 σ.

Στο βιβλίο για το οποίο συζητάμε, *Τοπία της Κρίσης στη Νότια Ευρώπη: Στα μονοπάτια της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης*, ο Κωστής Χατζημιχάλης αναλύει τα αίτια και τις επιπτώσεις της κρίσης στη Νότια Ευρώπη.¹ Το βιβλίο αυτό σε μεγάλο βαθμό αποτελεί την ελληνική έκδοση ενός αντίστοιχου βιβλίου που εκδόθηκε στην Αγγλική.² Βέβαια, στην ελληνική έκδοσή έχουν προστεθεί θέματα που δεν υπήρχαν στην αγγλική έκδοση, ώστε το βιβλίο να γίνει προσιτό σε ένα κοινό μη εξοικειωμένο απαραίτητα με τη γεωγραφία (όπως το τι είναι ριζοσπαστική γεωγραφία, η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη, τα κτηματομεσιτικά σκάνδαλα και η κοινωνική κατασκευή της κλίμακας), και βέβαια έχει δοθεί μεγαλύτερη έμφαση σε ελληνικά θέματα.

Είναι ένα βιβλίο με πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό και στιβαρό θεωρητικό πλαίσιο, αυτό της ριζοσπαστικής γεωγραφίας. Θα εστιάσουμε σε τρία σημεία από τα πολλά που αναδεικνύει το βιβλίο, και συγκεκριμένα:

Πρώτον, στη σημασία των κινημάτων.

Δεύτερον, στη σημασία του μακρού χρόνου στην κατανόηση της εξέλιξης της οικονομίας.

Τρίτον, στην κριτική του 3ου δρόμου της οικονομικής γεωγραφίας, που άσκησε μεγάλη επιρροή στη χάραξη πολιτικής της ΕΕ.

1. Η σημασία των κινημάτων

Ας σημειωθεί εξ αρχής ότι πρόκειται για ένα βιβλίο γραμμένο με πάθος από έναν άνθρωπο που αισθάνεται βαθύτατα προσβεβλημένος από τις επιθέσεις που δέχθηκε η χώρα μας, αλλά και πολλές άλλες χώρες ιδίως της Νότιας Ευρώπης, τόσο από την πλειοψηφία των δικών μας κομμάτων και ΜΜΕ όσο και σχεδόν από το σύνολο των συστημικών κομμάτων και ΜΜΕ της ΕΕ. Μοιράζομαι την οργή και το πάθος του Κωστή: αποτελεί ακραία ύβρη η ηθική απαξίωση του θύματος την ώρα που βυρσοδομείς εναντίον του. Δυστυχώς αυτή ήταν και εν πολλοίς είναι η ποιότητα των κυρίαρχων πολιτικών στην ΕΕ, πολιτικών που θα έλεγε κανείς μας οδήγησαν και μας οδηγούν με αποφασιστικά βήματα σε μια «εποχή Τεράτων», όπως εύλογα σημειώνει ο συγγραφέας ακολουθώντας τον Γκράμσι.

Ο Χατζημιχάλης ευλόγως θεωρεί προβληματικό τον «βραχυπροθεσμισμό», δηλαδή την τάση να συγκεντρώνουμε την

Ο Λόης Λαμπριανίδης είναι καθηγητής Πανεπιστημίου, π. Γενικός Γραμματέας Ιδιωτικών Επενδύσεων.

προσοχή μας σε ένα μικρό βάθος χρόνου για να ερμηνεύσουμε την κρίση, αγνοώντας τις βαθιές ιστορικο-χωρικές διαστάσεις της, ως μια από τις μεγαλύτερες αδυναμίες των κοινωνιών μας.

Η τάση αυτή δεν περιορίζεται –κάθε άλλο– στους οικονομολόγους και στην ερμηνεία του παρελθόντος, αλλά επεκτείνεται στους πολιτικούς και στις αποφάσεις του μέλλοντος. Εδώ εντοπίζεται και μια βασική αδυναμία των κοινοβουλευτικών μας συστημάτων. Οι πολιτικοί δεν είναι σε θέση να κοιτάξουν πέραν της επανεκλογής τους, παρ' εκτός ίσως για ένα μικρό διάστημα στην αρχή της θητείας τους. Έτσι, δεν είναι πιθανό να ληφθούν πολιτικές αποφάσεις που θα βελτιώνουν τη μεσομακροχρόνια προοπτική μας, εάν εκτιμηθεί πως θα έχουν βραχυχρόνια μειονεκτήματα και κόστη, καθώς ο συνήθης πολιτικός ορίζοντας είναι εξαιρετικά βραχύς.

Η θεμελιώδης αυτή δυσλειτουργία στα χρόνια της κρίσης παρακάμφθηκε με τρόπο απολύτως αντιδημοκρατικό και βεβαίως όχι υπέρ των μακροχρόνιων συμφερόντων της χώρας μας αλλά των δανειστών της (και μάλιστα είναι ερευνητέο αν είναι και προς το δικό τους μακροχρόνιο συμφέρον). Με την έννοια πως, στα χρόνια της κρίσης και των μνημονίων, ελήφθησαν από τις κυβερνήσεις αποφάσεις με σημαντικό βραχυχρόνιο κόστος, που οπωσδήποτε δεν θα λαμβάνονταν αν δεν υπήρχαν οι άνθρωποι και έξωθεν εξαναγκασμοί. Όμως, η πλειοψηφία αυτών των αποφάσεων δεν ήταν απαραίτητες υπέρ του μακροχρόνιου καλού της χώρας.

Κεντρικό ζητούμενο ενός προβληματισμού που θα προχωρούσε τα πράγματα λίγο παραπέρα θα ήταν για εμένα η επινόηση ενός συμπλέγματος κοινοβουλευτικού-δημοκρατικού μεν αλλά αμεσοδημοκρατικού και συμμετοχικού, που θα μπορούσε να περιορίσει ή ιδανικά να εξαλείψει τα μειονεκτήματα του «υπαρκτού» κοινοβουλευτισμού, δηλαδή της απουσίας ουσιαστικής λογοδοσίας και του καιροσκοπισμού των πολιτικών μας αντιπροσώπων.

Ένα μεγάλο μέρος του παρόντος βιβλίου είναι αφιερωμένο στην παρουσίαση μιας πληθώρας κινήσεων σε χώρες της Νότιας Ευρώπης που άλλοτε προϋπήρχαν της κρίσης και άλλοτε αναπτύχθηκαν μέσα σε αυτήν. Στο τέλος του βιβλίου σημειώνεται ακριβώς η ανάγκη σύνδεσης άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ενσωμάτωσης των τοπικών ριζοσπαστικών κινηματικών πρωτοβουλιών στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο. Είναι σαφές ότι το καθήκον αυτό πέφτει περισσότερο στις πλάτες των πολιτών της Νότιας Ευρώπης και ιδιαίτερα των πολιτικοποιημένων και ενεργών τμημάτων τους, καθώς εδώ η ανάγκη επαναπροσανατολισμού της συλλογικής μας πολιτικής δράσης είναι πολύ αμεσότερη και έκδηλη.

Δυστυχώς, οι κάτοικοι του Ευρωπαϊκού Βορρά ή της Δύσης είναι σε μεγάλο βαθμό εφησυχασμένοι και η ώρα της κρίσης θα τους βρει ανέτοιμους ή, ακόμη χειρότερα, έτοιμους να στραφούν στα ακροδεξιά, ταϊσμένοι καθώς είναι από την πολυετή προπαγάνδα για τα «γουρούνια» του Νότου (PIGS) και για τη δήθεν υπεροχή του ιδιαίτερου πολιτισμικού τους προτύπου (π.χ. της Σουηδής νοικοκυράς, που χρησιμοποίησε η Άνγκελα Μέρκελ το 2008, σ. 179).

Το μέλλον της ΕΕ φαντάζει ζοφερό εάν αφεθεί στον νεοφιλελεύθερο ύπνο ή τον ορντοφιλελεύθερο λήθαργό της. Όμως εάν εμείς οι Νοτιοευρωπαίοι μπορέσουμε να επινοήσουμε και να αξιοποιήσουμε θεσμούς καταπολέμησης του έμφυτου καιροσκοπισμού και της έλλειψης ουσιαστικής λογοδοσίας του «υπαρκτού» κοινοβουλευτισμού, μέσα από μια μορφή μεγαλύτερης αμεσοδημοκρατικής εμπλοκής και συνένωσης δυνάμεων με τις υπόλοιπες χώρες του Νότου, αλλά και με υπαρκτές δυνά-

μεις του Βορρά, αυτός θα είναι και ο τρόπος για να υπάρξει ένα καλύτερο μέλλον για την ΕΕ.

Πρόσεξα με ενδιαφέρον ότι στις πρόσφατες κινητοποιήσεις τους τα «Κίτρινα Γιλέκα», δρώντας σε μια χώρα, τη Γαλλία, που βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ Βορρά και Νότου και με μεγάλη συμβολή στην πολιτική καινοτομία, κινούνται σε αντίστοιχες κατευθύνσεις, ζητώντας να εισαχθεί στην τρέχουσα πολιτική το κατόπιν λαϊκού αιτήματος δημοψήφισμα, η κατάργηση των προνομίων των εκλεγμένων αξιωματούχων κ.λπ. Φυσικά δεν πρόκειται παρά για μερικά πρώτα βήματα, αλλά που σε κάθε περίπτωση, καθώς προσφέρουν την πρωτοβουλία στους ίδιους τους πολίτες, ενδέχεται να υπερκερνούν σε κάποιον βαθμό τον καιροσκοπισμό, τη μη ουσιαστική λογοδοσία και τη διαπλοκή των πολιτικών.

2. Η σημασία του μακρού χρόνου στην κατανόηση της εξέλιξης της οικονομίας

Μια βασική συνεισφορά του βιβλίου αφορά την ανάλυση των αιτιών της κρίσης: ρητά δεν περιορίζεται στα πρόσφατα χρόνια αμέσως προ της κρίσης και σωστά δεν θεωρεί το χρέος ως την απώτερη αιτία της κρίσης, αλλά μάλλον ένα βασικό της σύμπτωμα. Αντίθετα, ανάγει την κρίση σε βαθύτερες δομικές αιτίες που σχετίζονται:

Με τις «άνισες παραγωγικές δυνατότητες και την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη» του ευρωπαϊκού Κέντρου και της περιφέρειας.

Με τις ευρωπαϊκές συνθήκες του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ, αλλά ιδίως με το ευρώ που εξυπηρετεί συγκεκριμένες ελίτ και τα ηγεμονικά μπλοκ στα κεντροευρωπαϊκά κράτη.

Τέλος, με την κατεύθυνση που πήρε μετά το 1980 ο καπιταλισμός, μέσα από την επικράτηση του χρηματιστικού κεφαλαίου, τη μετατόπιση από παραγωγικές σε προσοδοθηρικές, κερδοσκοπικές δραστηριότητες, τη μεταφορά της παραγωγής προς την Ασία και τέλος από το 1990 και μετά την είσοδο των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στην ΕΕ, με αποτελέσματα αρνητικά για τη ΝΕ, καθώς οι γερμανικές ιδιώς επενδύσεις στράφηκαν μαζικά προς τα εκεί κ.λπ.

Όλα τα παραπάνω πρέπει να συνδυαστούν με την αδυναμία από τη μεριά της ΕΕ και των κυρίαρχων δυνάμεων εντός της να αντιληφθούν ότι, πίσω από την επιφανειακή νηνεμία που επικρατούσε προ του 2008 και την κατ' επίφαση σύγκλιση που μέχρι τότε σημειωνόταν μεταξύ των ευρωπαϊκών περιφερειών, οι τεκτονικές πλάκες βρίσκονταν σε πορεία συστηματικής απόκλισης. Ούτε φυσικά έγινε δυνατό να κατανοηθεί ότι τα λεγόμενα διαρθρωτικά ευρωπαϊκά ταμεία (περιφερειακό, συνοχής, αγροτικό, κοινωνικό και αλιείας) δεν ήταν σε θέση να αναστρέψουν την πορεία απόκλισης. Εξάλλου, τι μπορεί να κάνει με προϋπολογισμό 1%; Και αν μέχρι το 2008 υπήρχε η δικαιολογία της έστω και κατ' όνομα σύγκλισης που παρεμπόδιζε την κατανόηση του προβλήματος, στη συνέχεια δυστυχώς υπήρξε πλήρης αποτυχία διόρθωσης της πορείας.

Μάλιστα, οι ερμηνείες της κρίσης επιχείρησαν να αποενοχοποιήσουν απολύτως τη δομή της ΕΕ και τις επικρατούσες δυνάμεις και πολιτικές εντός της και να στρέψουν όλες τις ευθύνες στο εσωτερικό των χωρών της Ν. Ευρώπης. Οι ευθύνες για την απώλεια του οικονομικού δυναμισμού της ΝΕ αποδόθηκαν αποκλειστικά στους τεμπέληδες κατοίκους της, στα συνδικάτα που απεργούν, στους αναποτελεσματικούς κρατικούς μηχανισμούς, στους συνταξιούχους που παίρνουν μεγάλες συντάξεις, στα κόμματα κ.λπ.

Είναι σαφές βέβαια ότι την κρίση δεν την προσδιόρισαν μό-

νο και αποκλειστικά οι παραπάνω δομικές και εξωγενείς σε μεγάλο βαθμό από τη Νότια Ευρώπη αιτίες. Πολλά μπορούν να αναθθούν και σε ενδογενείς αιτίες: η κρατική διαφθορά, ο κομματισμός, ο νεποτισμός και οι πολλές άλλες γνωστές αδυναμίες που συναντώνται έντονα στη Ν. Ευρώπη, και μόνο έμμεσα συνδέονται με παράγοντες εξωτερικούς με αυτήν, τα οποία αναφέρει ο Χατζημικαήλ στα κεφ. 2, 4 και 6.

Έμμεσα όμως δεν σημαίνει και ότι δεν είναι πολύ σημαντικές αδυναμίες: ας σκεφτούμε τη διαπλοκή των πολιτικών μας κομμάτων με τις μεγάλες εταιρείες (π.χ. τις πρόσφατες αποκαλύψεις του Τσουκάτου) ή και με τις μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες: Siemens, Novartis κ.λπ. Σε κάθε περίπτωση, η υπαιτιότητα των ενδογενών εσωτερικών παθογενειών έπαιξε σημαντικό ρόλο για την πρόκληση της κρίσης αλλά και για την ατυχή αντιμετώπιση της. Είναι, με άλλα λόγια, το άλλο μισό του φεγγαριού το οποίο ο Κωστής επιλέγει συνειδητά να αφήσει εκτός της ανάλυσής του για να επικεντρωθεί σε άλλα θέματα.³

Αλλά είναι εξίσου σαφές ότι η ΕΕ απέτυχε ή αρνήθηκε απολύτως να διαγνώσει το δικό της μερίδιο ευθύνης και να αναλάβει έστω και μέρος του βάρους της κρίσης, το οποίο φόρτωσε αποκλειστικά στις πλάτες των χωρών της Ν. Ευρώπης. Αυτή είναι βέβαια μια μοιραία απόφαση αν δεν αναθεωρηθεί ριζικά, έστω και τώρα. Στο σημείο αυτό θα συμμερισθώ τις αμφιβολίες του συγγραφέα αν μια τέτοια διαδικασία αναθεώρησης έχει δρομολογηθεί ή ότι υπάρχουν ενδείξεις ότι κάτι τέτοιο είναι αντικείμενο προβληματισμού.

Αλλά θα συμμερισθώ και τη θέση του ότι το παιχνίδι δεν έχει τελειώσει, δεν είναι υποχρεωτικά χαμένο. Πολλά θα εξαρτηθούν από τις δυνατότητες των χωρών της Ν. Ευρώπης να συμπτύξουν ένα αρραγές μέτωπο διεκδικήσεων και μεταρρυθμίσεων. Κάποια βήματα έχουν γίνει ήδη, όμως πολύ περισσότερα μένει να γίνουν. Πιθανότατα η ημέρα της κρίσης θα έρθει μαζί με την επόμενη ύφεση (ή μήπως κρίση;) που θα επισκεφτεί την ήπειρο μας, και αυτή δεν φαίνεται να απέχει πολύ. Δεν υπάρχει επομένως πολύς χρόνος... Αν οι πολιτικές της λιτότητας και του ορντο-φιλελευθερισμού επιχειρηθεί να είναι η απάντηση και στη νέα ύφεση, το κοινό ευρωπαϊκό μας μέλλον δεν φαντάζει ευοίωνο.

Ας δώσουμε ένα παράδειγμα. Ο επόμενος ευρωπαϊκός προϋπολογισμός στοχεύει στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας για να αντιμετωπίσει τον εντεινόμενο διεθνή ανταγωνισμό, ιδίως από την Κίνα και τις ΗΠΑ. Η καινοτομία αποτελεί σαφή προτεραιότητα του νέου δημοσιονομικού πλαισίου της ΕΕ, μέσω μιας πρωτοβουλίας για την υποστήριξη έργων *Deep Tech*⁴ τα οποία θα προσφέρουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα σε ευρωπαϊκές αλυσίδες αξίας.

«Απαγορευμένες» έννοιες όπως η κλαδική και βιομηχανική πολιτική μπαίνουν πλέον στο επίκεντρο των συζητήσεων και των πολιτικών. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συγκρότησε το Στρατηγικό Φόρουμ για τα Σημαντικά Έργα Κοινού Ευρωπαϊκού Ενδιαφέροντος. Οι διακηρυγμένοι στόχοι του είναι η ανάδειξη και οικοδόμηση ενός κοινού ευρωπαϊκού οράματος για τη στήριξη συγκεκριμένων στρατηγικών αλυσίδων αξίας πανευρωπαϊκού ενδιαφέροντος, το οποίο θα συνδράμει στη διαμόρφωση των οικονομικών ενισχύσεων και επενδύσεων κατά την επερχόμενη προγραμματική περίοδο, και τη διευκόλυνση της συνεργασίας μεταξύ δημοσίων αρχών και βιομηχανιών. Το Φόρουμ τείνει να καταλήξει στην αναγκαιότητα ενίσχυσης εννέα συγκεκριμένων αλυσίδων αξίας,⁵ για τις οποίες στην επόμενη προγραμματική περίοδο θα διατεθούν πολύ μεγάλα κεφάλαια.

Στο σημείο αυτό θέλω να κάνω τρεις επισημάνσεις.

Στο Φόρουμ συμμετέχουν ιδιαίτερα ενεργά η Γερμανία, η

Γαλλία και η Ιταλία αλλά και πολύ σημαντικές οργανώσεις εργοδοτών, που διαμορφώνουν την ατζέντα σύμφωνα με τις δικές τους προτεραιότητες.

Η χώρα μας, όπως και οι περισσότερες χώρες της περιφέρειας, απουσιάζει με εκκωφαντικό τρόπο (το ελλειπές *thinking capacity* δημιουργεί τεράστια προβλήματα στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας).

Μπορεί να διαπιστώσει κανείς την «ηγεμονική» αλλά και άκρως παρεμβατική αντίληψη χωρών όπως η Γερμανία. Η «Νέα Γερμανική Βιομηχανική Πολιτική» (*Industriepolitik*, 2030) αναφέρει ρητά ότι «κανένα βιομηχανικό κράτος στον κόσμο δεν αφήνει τη βιομηχανική στρατηγική αποκλειστικά στις δυνάμεις της αγοράς». Με αυτήν τη λογική προτείνει την παροχή προστασίας σε γερμανικές επιχειρήσεις από τον κίνδυνο εξαγοράς τους από τους ανταγωνιστές τρίτων κρατών, την παροχή κρατικών επιδοτήσεων και στήριξης σε ορισμένους κλάδους της οικονομίας έως ότου αναπτυχθούν ισχυρές σχετικές κοινοπραξίες, τη θέσπιση ενός ελκυστικού για τη βιομηχανία νομικού πλαισίου, το οποίο να περιλαμβάνει ανταγωνιστικές τιμές ρεύματος και ενέργειας, χαμηλότερη φορολόγηση και θέσπιση ορίου για τις εργοδοτικές εισφορές, και τέλος την εκπόνηση μιας ενιαίας ευρωπαϊκής βιομηχανικής στρατηγικής η οποία θα βασίζεται στις στρατηγικές των σημαντικότερων ευρωπαϊκών βιομηχανικών κρατών.

Την ίδια στιγμή, η συνταγή που επιβάλλεται στην Ελλάδα από την ΕΕ είναι ακριβώς προς την αντίθετη κατεύθυνση: ιδιωτικοποιήσεις, λιγότερο κράτος κ.λπ. Πρόσφατα, τον Φεβρουάριο του 2019, ανακοινώθηκε η έγκριση της Επιτροπής Ανταγωνισμού της Κοινότητας για την εξαγορά τριών εταιρειών «διαμαντιών» στον κλάδο της ιχθυοκαλλιέργειας στην Ελλάδα από τα Funds Amerga και Mubadala. Στην ανακοίνωση σημειώνεται ότι η Επιτροπή Ανταγωνισμού της ΕΕ διαπίστωσε ότι, μετά την προτεινόμενη συναλλαγή, οι εταιρείες θα έχουν ισχυρή θέση στην ευρωπαϊκή αγορά και θα είναι ο μοναδικός παραγωγός γόνου με έρευνα και πρόγραμμα αναπαραγωγής για το λαβράκι και το φαγκρί. Όμως, δυστυχώς για την περίπτωση της Ελλάδας θεωρείται αδιανόητη μια οποιαδήποτε παρέμβαση της κυβέρνησης, που θα απέτρεπε την εξαγορά αυτών των επιχειρήσεων «διαμαντιών».

3. Κριτική του «τρίτου δρόμου» της οικονομικής γεωγραφίας

Επιστρέφοντας στο βιβλίο και στο κύριο ίσως θέμα του, θα σταθώ σε ακόμα ένα σημείο: στην εύστοχη κριτική του στην προσέγγιση του «τρίτου δρόμου» στην οικονομική γεωγραφία, γνωστή και ως «νέα οικονομική γεωγραφία», «γεωγραφικά οικονομικά» και «νέα περιφερειακότητα». Συνοψίζω τις θέσεις του Κωστή: ο «τρίτος δρόμος» διαμορφώθηκε με δύο κυρίως αντίπαλους, την καθαρά νεοκλασική προσέγγιση στην ανάπτυξη, όπου η βασική ιδέα είναι ότι με την κατάλληλη λειτουργία των διαχρονικών ιστορικών θεσμών προστασίας της ελεύθερης αγοράς και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και με αρκετή υπομονή βεβαίως θα επέλθει η ανάπτυξη και θα υπάρξει σύγκλιση κέντρου - περιφέρειας. Εδώ το πρόβλημα «χώρος» - περιφέρεια μετατρέπεται σε «χρόνος». Δηλαδή, αν συμβούν τα παραπάνω, είναι μόνο ζήτημα χρόνου η ανάπτυξη και η σύγκλιση. Ακόμα και εκεί όπου δεν θα έλθει η σύγκλιση, λόγω π.χ. φυσικών μειονεκτημάτων του χώρου, οι άνθρωποι, οι «οικονομικοί άνθρωποι» βεβαίως κατά τη νεοκλασική έννοια, θα «ψηφίσουν με τα πόδια», δηλαδή θα μεταναστεύσουν στις ευημερούστες περιοχές και όλα καλά.

Ο Κωστής δεν ασχολείται ιδιαίτερα με την κριτική αυτής της θεωρίας, που παρ' όλη την απαξίωσή της παραμένει ακόμα σε μεγάλο βαθμό κυρίαρχη. Προτιμά να ασχοληθεί ιδιαίτερα με τη

δεύτερη σε βαθμό επιρροής θέση του «τρίτου δρόμου», τη «νέα περιφερειακότητα» δηλαδή τη σοσιαλφιλελεύθερη, θα λέγαμε, θεωρία η οποία σε αρκετό βαθμό κυριάρχησε και στην ΕΕ μετά το Μάαστριχτ, εναλλασσόμενη βεβαίως και με την κυρίαρχη νεοκλασική. Η τριτοδρομική θεώρηση στην περιφερειακή ανάπτυξη δομήθηκε γύρω από αρκετά οικείες πλέον έννοιες, όπως «καινοτόμες και έξυπνες περιφέρειες», «δεκτικές στη μάθηση και διευκυνόμενες περιφέρειες», «δημιουργικές πόλεις» κ.λπ. Σε μεγάλο βαθμό πέρασε και στα διαρθρωτικά προγράμματα της ΕΕ.

Η έννοια της έξυπνης εξειδίκευσης που χαρακτηρίζει το τρέχον ΕΣΠΑ είναι σε μεγάλο βαθμό δομημένη γύρω από τις παραπάνω έννοιες. Με δύο λόγια, ο «τρίτος δρόμος» προσπάθησε να ακολουθήσει μια τρίτη οδό ανάμεσα στο κλασικό αναδιανεμητικό κράτος πρόνοιας, του οποίου ανέχτηκε την κατεδάφιση σε μεγάλο βαθμό, αν δεν την προώθησε και ενθουσιωδώς (π.χ. δεξ τις μεταρρυθμίσεις Σρέντερ γνωστές ως Harz 2005, υπαίτιες για πολλά από τα δεινά των χωρών της Ν. Ευρώπης σήμερα) και τη νεοκλασική παράδοση του «Hands out». Να θυμίσω πως την περίοδο Σρέντερ υπήρχαν: χαμηλοί μισθοί κάτω από την παραγωγικότητα και αύξηση επισφάλειας, που οδήγησαν σε τεράστια πλεονάσματα και αποτελούν τον πυρήνα της νεομερκαντιστικής πολιτικής της Γερμανίας.

Ο «τρίτος δρόμος» θεώρησε, βασισμένος μάλιστα σε μεγάλο βαθμό στο παράδειγμα της λεγόμενης «τρίτης Ιταλίας», παρ' ότι αυτό ήδη δυσλειτούργουσε τα χρόνια μετά την εισαγωγή του ευρώ, ότι ναι μεν οι κρατικοί πόροι και παρέμβαση είναι αναγκαίοι για την ανάπτυξη και τη σύγκλιση, αλλά πρέπει να ανακατανομηθούν και μάλιστα περιοριζόμενοι προς τις νέες αυτές πολιτικές που αναφέραμε παραπάνω σε τίτλους και μακριά από την παλιά αναδιανεμητική λογική των χρόνων της κεύσινανής συνείδησης.

Η θεώρηση αυτή υπέπεσε σε τουλάχιστον δύο είδη σφαλμάτων: το πρώτο είναι το κλασικό «σφάλμα της σύνθεσης». Δεν μπορεί να είμαστε όλοι εξίσου δημιουργικοί, καινοτόμοι, δικτυωμένοι συνεργατικοί κ.λπ. Μερικοί έχουν τις προϋποθέσεις να τα καταφέρουν καλύτερα ή και πολύ καλύτερα από τους άλλους. Τώρα το κρίσιμο ερώτημα είναι το χάσμα που θα δημιουργηθεί μεταξύ των μεν και των δε ποιος θα το καλύψει και πώς;

Η απάντηση του «τρίτου δρόμου» αλλά και γενικότερα της κυρίαρχης ευρωπαϊκής συνείδησης ήταν ο προϋπολογισμός του 1%, συν την επίπονη εφαρμογή της λιτότητας και των λεγομένων διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, που σε μεγάλο βαθμό είναι και πάλι λιτότητα. Τα αποτελέσματα είναι βεβαίως γνωστά. Η ανισότητα ανθρώπων /περιφερειών και χωρών εκτινάχτηκε στα ουράνια. Τα τελευταία 10 χρόνια κόντεψαν να επαρκέσουν για να διλυθεί ό,τι με κόπο χτίστηκε τα προηγούμενα 60.

Με δυο λόγια, ο «τρίτος δρόμος» και φυσικά όχι μόνο αυτός, αλλά κυρίως αυτός, καθώς είναι φορέας κομμάτων και ιδεολογιών που θα τον καθιστούσαν φυσικό κληρονόμο μιας άλλης προσέγγισης, ξέχασε τα μαθήματα της ιστορίας και της γεωγραφίας ως δασκάλες ζωής, «*Magistrae Vitae*», όπως σημειώνει ο Έκο και παραθέτει ο Κωστής (σ. 291), ιδίως τα μαθήματα του Μεσοπολέμου, και αγνόησε τον ρόλο της αναδιανεμητικής πολιτικής.

Λέγοντας βεβαίως όλα τα παραπάνω, ο Κωστής δεν επιθυμεί να απαξιώσει το σύνολο της κληρονομιάς του «τρίτου δρόμου» στη γεωγραφία. Κάθε άλλο· οι παραπάνω εννοιολογήσεις δεν είναι αναγκαστικά χωρίς αξία. Αλλά προσοχή: αφημένες μόνες τους οδηγούν σε διάλυση. Είναι πιθανό να παράγουν εδώ ή εκεί σημαντικό πλούτο, που όμως η άνιση διανομή του να είναι μάλλον αιτία δυστυχίας και διχόνοιας και όχι προόδου και ευη-

μερίας. Πρέπει να συμπληρωθούν, αλλά κατά ουσιαστικό τρόπο με την επανεισαγωγή του πολιτικού, με την επαναφορά της αναδιανεμητικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας, αλλά και της αναβάθμισης της περιφερειακής πολιτικής.

Αλλά νομίζω ότι δεν αδικώ τον Κωστή, αν προσθέσω ότι κατά τη θεώρησή του αυτά μόνο δεν φτάνουν. Αν το πολιτικό επανενδυθεί τη μορφή του «υπαρκτού κοινοβουλευτισμού» που βιώσαμε στον έναν ή τον άλλον βαθμό στη μεταπολεμική περίοδο, με την εκτεταμένη γραφειοκρατική ακαμψία, την αδιαφορία προς τα λαϊκά αιτήματα, τις υπόγειες διασυνδέσεις με το μεγάλο κεφάλαιο κ.λπ. κ.λπ., και μάλιστα όλα αυτά εις το τετράγωνο, ας μου επιτραπεί η έκφραση, όταν όλα αυτά ολοκληρώνονται μέσα από τους θεσμούς της ΕΕ, αλλά και παραπέρα του ΠΟΕ που προωθεί διηπειρωτικές συμφωνίες «ελευθέρου εμπορίου» και τόσα άλλα, τότε τίποτα δεν θα γίνει.

Αντίθετα, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, το νέο πολιτικό πρέπει να απομακρυνθεί από τον «ολιγαρχικό» κοινοβουλευτισμό που βιώνουμε και να ενσωματώσει περισσότερες αμεσοδημοκρατικές και συμμετοχικές μορφές. Η νέα «εποχή των τεράτων» βρίσκεται ήδη στις αυλές μας. Υπό τον Μπολσονάρο και τον Γκουαϊντό στη Λατινική Αμερική, τον Τραμπ στις ΗΠΑ, τον Ορμπάν και τον Σαλβίνι, για να μην αναφέρουμε τον Σόϊμπλε και τον Μακρόν στην Ευρώπη και τόσους άλλους, η νέα «εποχή των τεράτων» ετοιμάζεται να κάνει το κρίσιμο βήμα: από τις αυλές μας να προχωρήσει και μέσα στα σπίτια μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αυτό ήταν η βάση της ομιλίας μου στη βιβλιοπαρουσίαση που κάναμε μαζί με τους Χάρη Γολέμη και Δήμητρα Σιατίτσα με τον συντονισμό του Στρατή Μπουρνάζου στις 26.02.19 στο «Polis art café».
2. *Crisis Spaces: Structures, Struggles and Solidarity in Southern Europe*, Routledge, Λονδίνο 2018.
3. Βέβαια, στο 2ο, στο 4ο και στο 6ο κεφάλαιο μιλά πολύ αναλυτικά για τις ενδογενείς παθολογίες.
4. Οι εταιρείες «βαθιάς τεχνολογίας» διαθέτουν συχνά θεμελιώδεις και αξιόπιστες καινοτομίες μηχανικής που μπορούν να δημιουργήσουν τη δυνατότητα για καταλυτικές αλλαγές, και αυτό τις διακρίνει από άλλες που επικεντρώνονται στην αυξητική βελτίωση ή την παράδοση τυποποιημένων τεχνολογιών ή χρησιμοποιούν μόνο την επιχειρηματική καινοτομία για να δημιουργήσουν ευκαιρίες.
5. Μπαταρίες, Μικροηλεκτρονική, Υπολογιστές Υψηλών Επιδόσεων, Συνδεδεμένα, Καθαρά και Αυτόματα Οχήματα, Ευφυή Υγεία, Βιομηχανία Χαμηλών Εκπομπών Άνθρακα, Τεχνολογίες και Συστήματα Υδρογόνου, Βιομηχανικές Εφαρμογές του Διαδικτύου των Πραγμάτων, Κυβερνοασφάλεια, Βιοβασισμένα Υλικά, Προσθετική Κατασκευή (3D Printing), χωρίς βέβαια να λείπει και η πολιτική ενίσχυσης της Αμυντικής Βιομηχανίας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Για το βιβλίο: Ρεζινάλντ Μπλανσέ, *Πολιτικές του ψυχαναλύτη: Χρονογραφήματα της κρίσης (2011-2017) και άλλες μελέτες εφαρμοσμένης ψυχανάλυσης*, Εκκρεμές, Αθήνα 2019, 440 σ.

Συζητάμε για ένα κατεξοχήν πολιτικό βιβλίο: «πρόκειται για την πολιτική κατά κυριολεξία, αφού πάντα κινητοποιείται η εξουσία» (σ. 15). Συνεχίζει ο συγγραφέας στον πρόλογό του:

«Από τον ασυνείδητο υποκειμενικό παράγοντα ... στην πολιτική πράξη, η αιτιότητα δεν είναι γραμμική ούτε μηχανική. Πρόκειται για δύο διαφορετικά επίπεδα της πραγματικότητας που κάποια στιγμή συγκρούονται. Η πιθανή συνάντησή τους και δη η μεταξύ τους πρόσκρουση υπάγεται στη σφαίρα του ενδεχόμενου. (...) Δεν είναι της τάξεως της αναγκαιότητας. Είναι εξ ορισμού συνάρτηση του τυχαίου» (σ. 18).

Να προσθέσω στο παραπάνω δύο προτάσεις του Ζακ Λε Γκοφ που μαρτυρούν συνοπτικά γιατί οι κάθε λογής ντετερμινισμοί, από το φιλελεύθερο τέλος της ιστορίας, τον θεολογικό χιλιασμό έως την κομμουνιστική αναγκαιότητα, ανήκουν στη σφαίρα των εξωγήινων της ιστορίας.

«Το παρελθόν υποβάλλει τις ιδέες, αλλά δεν τις επιβάλλει. Η τύχη και η ανθρώπινη ελεύθερη κρίση είναι εκείνες που δημιουργούν το παρόν και εξασφαλίζουν τη συνέχεια».¹

Η πολιτική είναι το ενδεχόμενο, είναι γεμάτη και σταυροδρόμια, όχι μονόδρομους και ιστορικές αναγκαιότητες.

«Η ιστορία δεν κάνει τίποτα, δεν κατέχει κάποιον πλούτο, δεν διεξάγει μάχες. Ο άνθρωπος είναι αυτός, ο υπαρκτός ζων άνθρωπος, που πράττει, που κατέχει και μάχεται. Η ιστορία δεν αποτελεί ξεχωριστή ύπαρξη, η οποία χρησιμοποιεί τον άνθρωπο σαν μέσο για να επιτύχει τους δικούς της σκοπούς. Η ιστορία δεν αποτελεί παρά τη δράση του ανθρώπου που επιδιώκει τους σκοπούς του» (Μαρξ και Ένγκελς, *Η Αγία Οικογένεια*, Κεφάλαιο VI).

Συνειδητά και ασυνείδητα. Το ασυνείδητο είναι η πολιτική, όπως τιτλοφορεί ο Μπλανσέ το Πρώτο Μέρος του βιβλίου, κι εφόσον ισχύουν τα παραπάνω –κι εγώ νομίζω πως ισχύουν–, ισχύει συνεπώς ότι «το υποκείμενο της ψυχανάλυσης δεν είναι μονάχα το υποκείμενο της επιστήμης αλλά είναι επιπλέον το υποκείμενο της δημοκρατίας» (σ. 27-28).

Προσοχή όμως! Δεν είναι αυτόνομο, ελεύθερο ή αδέσμευτο, με την έννοια που δίνει στο συντακτικό υποκείμενο ο πολιτικός φιλελευθερισμός, διότι το υποκείμενο υπάγεται στους ιστορικούς και κοινωνικούς, ταξικούς ή άλλους καταναγκασμούς – δεν μπορεί να διαλέξει ό,τι του έρθει, διότι η ιστορία του απλώνει γενναιόδωρα ένα συγκεκριμένο ρεπερτόριο. Από αυτό το ρεπερτόριο «ο

στόχος του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι ακριβώς η αντίθεσή του στη θεσμοθέτηση της αgridότητας της απόλαυσης στην πολιτική» (σ. 39). Έως εκεί και δεν είναι και διόλου λίγο.

Ακούω διαρκώς, κάθε φορά που ξεσπάνε επεισόδια στο κέντρο της Αθήνας: «να καταδικάσουμε τη βία απ' όπου αυτή και αν έρχεται». Κι αν τυχόν δεν τρέξεις να καταδικάσεις επί τόπου, διότι δεν ξέρεις τι νόημα έχει αυτή η εξομολόγηση νομιμοφροσύνης, τότε λογίζεσαι ως απολογητής της βίας. Φυσικά, οι σώφρονες άνθρωποι δεν επιδοκιμάζουν τη βία. Ωστόσο, οι ίδιοι άνθρωποι γνωρίζουν ότι η βία είναι αναπόδραστα τμήμα του πολιτικού, όσο κι αν αυτό μας στενοχωρεί. Το επίδικο δεν είναι τόσο λοιπόν να «καταδικάσουμε τη βία απ' όπου κι αν αυτή προέρχεται, αλλά να επιχειρήσουμε να την τιθασεύσουμε, να τη δαμάσουμε, να την εξορθολογίσουμε λίγο... Όχι! Η βία δεν είναι ένα επιφανόμενο του πολιτικού ούτε μια παρέκκλιση της κοινωνικότητας και κοσμιότητας. Πρέπει να την δούμε ως το πρωταρχικό γεγονός του ίδιου του κοινωνικού δεσμού» (σ. 97). Μια απάντηση λοιπόν θα μπορούσε να είναι αυτό που ο Μπαλιμπάρ ονομάζει «πολιτοφροσύνη»:

«την πολιτική [που] διευθετεί τις συγκρούσεις των ταυτίσεων ανάμεσα στα ανέφικτα όρια μιας ολοκληρωτικής ταύτισης και μιας κυμαινόμενης ταύτισης. Η πολιτοφροσύνη υπ' αυτή την έννοια δεν αποτελεί ασφαλώς μια πολιτική που εξαλείφει κάθε βία, αλλά απομακρύνει τις ακρότητές της, αφήνοντας χώρο στην πολιτική».²

Το ζητούμενο είναι λοιπόν να διαγνώσουμε με σαφήνεια, ακολουθώντας τον συγγραφέα, ότι «η απόλαυση της φαντασίωσης δεν απέκλεισε ποτέ την αποκόμιση κάποιου πολιτικού ή οικονομικού κέρδους. (...) Από εδώ προκύπτει το υποκείμενο της καθαρής βίας» (σ. 95). Από δω ορμάει ο υπαρξιακός και αδιαπραγμάτευτος αγώνας κατά του φασισμού. Αυτό για μένα είναι το ακαταμάχητο του πολιτικού. Τα υπόλοιπα –μνημόνια και λοιπά– μια χαρά μαχητά μου φαίνονται.

Κι έρχομαι δι' αυτού στα επίδικα της ελληνικής πολιτικής που πραγματεύεται το βιβλίο. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενά του που γράφτηκε την επομένη της ανακοίνωσης της διεξαγωγής του δημοψηφίσματος του 2015 (28/6) καταλήγει: «Ο Τσίπρας έπαιξε το “μπορείς να με χάσεις” (Λακάν). Κι ο άλλος απάντησε “ναι”» (σ. 123), ενώ στις 9 Ιουλίου ο συγγραφέας παραπέμπει σκωπτικά μάλλον στον «Ντε Γκωλ όταν απαντούσε με νόημα στους Γάλλους αποίκους της Αλγερίας, που αντετίθεντο στην ανεξαρτησία της χώρας: “Σας κατάλαβα”. Μετά απ' αυτό ακολούθησε την πολιτική που όλοι ξέρουμε, ακριβώς στην αντίθετη κατεύθυνση» (σ. 126).

Κάπως έτσι σκόνταψε αυτό που γλαφυρά περιγράφει ως «το λίκνισμα της πληθωρικής ρητορικότητας, απελευθερωμένο από την αρχή της πραγματικότητας, χαρακτηριστικό του συριζαϊκού λόγου» (σ. 131), που οδήγησε στο «όχι», μια γλωσσική πράξη χωρίς κόστος και συνέπειες, όπως άψογα γράφει ο συγγραφέας: «από τη στιγμή που ειπώθηκε, τελείωσε και προχωράμε, αυτό ήταν» (σ. 134).

Την ίδια εποχή, αμέσως μετά την ανακοίνωση της διεξαγωγής του δημοψηφίσματος και φυσικά ανεξάρτητα από την έκβασή του, παραιτήθηκα από τη θέση του ειδικού συμβούλου στο υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης. Στην επιστολή της παραίτησής μου, που υπέβαλα την Παρασκευή πριν από το δημοψήφισμα, αλλά δεν τη δημοσιοποίησα (διότι, προφανώς, ο στόχος μου δεν ήταν να χρησιμοποιηθεί από τους αντιπάλους της κυβέρνησης και του ΣΥΡΙΖΑ), έγραφα, ανάμεσα σε άλλα, πως πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η στρατηγική μας ηττήθηκε διότι εγκλωβιστήκαμε μεταξύ δύο καταστροφικών επιλογών. Και συνεχίζα: «Και φυσικά, όσο και να αναθεματίζουμε τους δανειστές

¹ Ο Δημήτρης Χριστόπουλος είναι καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

και την εγκληματική στάση της ΕΕ που οδήγησε τον λαό μας στην απόγνωση –και ορθά κάνουμε–, πρέπει συνάμα να κοιταχτούμε στον καθρέφτη: ο αδύνατος που απλώς περιφέρει το δίκαιό του δεν νικάει. Μάλλον το χάνει. Και η απόγνωση δεν είναι καλός σύμβουλος. Αν είμαστε στοιχειωδώς υλιστές στην ανάγνωση της κατάστασής μας, θα το ξέραμε και μπορεί και να το προλαβαίναμε».³

Διαβάζοντας τέσσερα χρόνια μετά στα κείμενα του Μπλανσέ ότι «ο Αλέξης Τσίπρας (αυτοπροσώπως και πέραν του ΣΥΡΙΖΑ) διασφαλίζει εφεξής ένα κάποιο δέσιμο του αδύνατου με την επίφαση η οποία προορίζεται να το κάνει υποφερτό» (σ. 136), νιώθω λιγότερη μοναξιά κι ακόμη μικρότερη δικαίωση μετά τα αποτελέσματα των εκλογών της 26ης Μαΐου. Το ότι ο ΣΥΡΙΖΑ έχασε με 9,5 μονάδες δεν είναι το χειρότερο. Το χειρότερο είναι ότι υπήρξαν άνθρωποι σε επιτελικές θέσεις που νόμιζαν και έλεγαν μέχρι το μεσημέρι της Κυριακής των εκλογών ότι ο ΣΥΡΙΖΑ νικάει ή χάνει με οριακή διαφορά του τύπου 1%-2%. Και ο κόσμος, εξαπατημένος, τους πίστευε. Οι «αυταπάτες» όταν θέλουμε να αλλάξουμε έναν άδικο κόσμο προς το δίκαιο είναι προβληματικές, αλλά, αν μη τι άλλο, καλοπροαίρετες και γι' αυτό ο ΣΥΡΙΖΑ επιδοκιμάστηκε τον Σεπτέμβριο του 2015. Οι αυταπάτες, όμως, για να μείνει κάποιος στην εξουσία δεν είναι καλοπροαίρετες και γι' αυτό δεν υπήρξαν καλοδεχούμενες, ούτε καν ανεκτές.

Επανερχομαι στο βιβλίο, διότι έχω την αίσθηση ότι παραβί-ασα τον λόγο για τον οποίο ο συγγραφέας τιμητικά με συμπεριέλαβε στο πάνελ παρουσιάσής του: ζητήματα μετανάστευσης, τρομοκρατίας, strong man politics, Άκρας Δεξιάς, δικαιωμάτων, με τα οποία ασχολείται με συναρπαστικό τρόπο στα κείμενα της τρίτης ενότητας του Πρώτου Μέρους.

Εδώ ο συγγραφέας διαπιστώνει απολύτως έγκυρα ότι «η τάση προς έναν αυταρχικό κι αντιδημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησης είναι αποδεδειγμένη. Είναι εφεξής ένα πλανητικό σύμπτωμα και ασφαλώς μια συνέπεια της ίδιας της παγκοσμιοποίησης» (σ. 195). Παραπέμποντας σε κείμενο που δημοσιεύθηκε στη *Le Monde* το 2016, μεταφέρει την εκτίμηση την οποία φαίνεται να συμμερίζεται –κι εγώ μαζί του–, πως ο Τραμπ «είναι μάλλον η πιο μετριοπαθής μορφή που θα μπορούσε να πάρει αυτή η εξέγερση» (σ. 192).

Όντως, ο κόσμος μας βιώνει μια μετάβαση αδιάνωστου προορισμού με μια όμως γνωστή και εδραιωμένη οικουμενική συνέπεια: την όξυνση των ανισοτήτων, είτε εντός έκαστου κράτους είτε σε διακρατικό επίπεδο. Στις δυσκολίες των καιρών, η επιθυμία για αισιοδοξία είναι κάτι σαν την ανάγκη για πλάνη. Εκεί όμως διαφέρει η ελπίδα από την αισιοδοξία. Μπορούμε να ελπίζουμε χωρίς να είμαστε αισιόδοξοι, γιατί a priori δεν γίνεται να μην ελπίζουμε. Η ελπίδα χωρίς αισιοδοξία (ο τίτλος του τελευταίου βιβλίου του Τ. Ίγκλετον) είναι αναμφίβολα η πιο σοφή, η αυθεντικά ρεαλιστική αποτύπωση του κεντρικού διλήμματος στους σκοτεινούς καιρούς που ζούμε. Πρόσφατα ένας, κάποτε αισιόδοξος, φίλος διανοούμενος μου είπε: «Το ότι πιστεύαμε κάποτε ότι τα πράγματα θα πάνε καλύτερα βοηθούσε κάπως ώστε να πάνε. Πλέον στεγνώσαμε...». Όντως, ακόμη και η πεποίθηση ενός καλού τέλους είχε μια θετική επιρροή. Πλέον, όμως, είναι μάλλον κοινότοπο να αναγνωρίσουμε ότι τα πράγματα πάνε από το κακό στο χειρότερο. Σε όλο τον κόσμο, από τις Φιλιππίνες έως τις ΗΠΑ μέσω Τουρκίας και Ρωσίας, εγκαθίσταται ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης. Το χαρακτηριστικό του είναι ότι με τη λαϊκή στήριξη –διότι δεν συζητάμε για δικτατορίες (έχουμε φυσικά κι από δαύτες)– ο δημόσιος χώρος υποχωρεί άτακτα, η πολιτική κυριαρχία απονομιμοποιείται υπέρ της οικονομικής εξουσίας που ασκείται αδιαμεσολάβητα και τα δικαιώματα των ανθρώπων υποβαθμίζονται ραγδαία. Απαξιώνεται δηλαδή ένας κώδικας συμβίωσης που θεμελιώνεται στην αξία της αναδιανο-

μής του πλούτου και στην ιδέα μιας πολιτικής κοινότητας που ζει με κανόνες και σεβασμό σε έναν σκληρό πυρήνα ελευθεριών. Το νέο μοντέλο μιλά στον «λαό», αλλά στην πράξη το μήνυμά του αναφέρεται σε ένα τμήμα του λαού. Οι υπόλοιποι έξω. Στο όνομά της, η κοινότητα διαιρείται. Όλα τούτα δεν είναι ατυχήματα, ούτε «κακές στιγμές».

Η Άκρα Δεξιά δεν είναι κάποιος πολιτικός εξωγήινος. Είναι δικό μας παιδί και το να αποτασσόμαστε με ηθικισμό το νόθο τέκνο των πολιτικών που ακολούθησε ο παγκόσμιος καπιταλισμός εδώ και τριάντα περίπου χρόνια είναι αφροσύνη. Μάλλον πρέπει να το δούμε στα μάτια. Τα κείμενα του Μπλανσέ ως εργαλείο όρασης τα βλέπω: τι πιο φωναχτό από τη αντίληψη που κάνει ο συγγραφέας μεταξύ του «Make America great again» και του «Make America hate again». Βάλτε στη θέση της Αμερικής όποια χώρα θέλετε. Και τη δικιά μας.

Το αίσθημα της απειλής που βιώνει η Ευρώπη διά της μετανάστευσης δημιουργεί ένα αδύνατο αίτημα ασφάλειας. Ένα εξ ορισμού μη ικανοποιήσιμο αίτημα, με αποτέλεσμα όσο μεγαλώνει η μεταίωση από τη μη εκπλήρωσή του, τόσο να μεγαλώνει ο πανικός (σ. 206): έτσι το «εκείνοι ή εμείς» ουσιώνεται μέσω της φαντασίωσης. Ορθώς, πολύ ορθώς, επισημαίνει ο συγγραφέας ότι «η πραγματική πολιτική της μετανάστευσης είναι πάντοτε η φανταστική της πραγματικότητα» (σ. 214).

Σε ό,τι αφορά τη μετανάστευση, «πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε εφεξής ότι η πραγματικότητα είναι η φαντασίωση» (σ. 216). (...) Ο μετανάστης προσφέρεται. Είναι η φιγούρα του αδύνατου συνόρου ανάμεσα στον άλλον και σε μένα. Με κάποιον τρόπο συνιστά τη μέλλουσα παράστασή μου. Είναι η καινοτομία του κόσμου που έρχεται» (σ. 217). Είναι πλέον σαφές πως υπάρχει ένα νήμα που ενώνει το βρετανικό δημοψήφισμα για το Brexit με τις αμερικάνικες εκλογές, τη ρωσική ή την τούρκικη προεδρική εκδοχή του «το κράτος είμαι εγώ» με την ουγγρική «μη φιλελεύθερη δημοκρατία» («illiberal democracy», κατά τον ίδιο τον Ούγγρο πρωθυπουργό), και πάει λέγοντας... Αυτό είναι συμπτώματα μιας αχαρτογραφητης μετάβασης που διαλύει τις happy end αφηγήσεις μιας αφελούς φιλελεύθερης τελεολογίας, για την οποία μιλήσαμε στην αρχή. Η μετάβαση αυτή διόλου δεν μοιάζει με αμερικάνικο κινηματογράφο, αλλά ολοένα και περισσότερο φέρνει προς ιταλικό ρεαλισμό ή τη σκοτεινιά της σκανδιναβικής κινηματογραφίας. Χωρίς πολλή δράση και με αδιάνωστο τέλος, σε αντίθεση με το όμορφο μοντέλο που αγαλιάζει τις ψυχές των θεατών, αλά Χόλνιουντ: δράση και αγωνία μεν, αλλά στο τέλος πάντα οι καλοί νικάνε. Αυτά, λοιπόν, μας τελείωσαν.

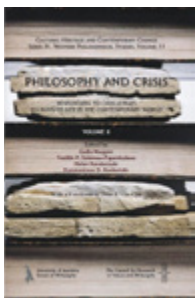
Θα κλείσω με μια μικρή φράση του συγγραφέα: «Δεν υπάρχει happy end, υπάρχουν όμως βελτιώσεις». Αυτό είναι εδώ και χρόνια και το δικό μου μότο: Ελπίδα χωρίς αισιοδοξία! Καλοί δεν μπορούμε να γίνουμε. Καλύτεροι, ναι.

Το βιβλίο αυτό μας βοηθάει να γίνουμε λίγο καλύτεροι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Jacques Le Goff, *Η Ευρώπη γεννήθηκε τον Μεσαίωνα*, Πόλις, Αθήνα 2003. σ. 14.
2. Étienne Balibar, *Πολιτική και αλήθεια*, Νήσος, Αθήνα 2005. «Ο όρος “ταύτιση” ουσιαστικά χρησιμοποιείται εδώ ως υποκατάστατο του όρου “ταυτότητα”», «καθότι μια ταυτότητα δεν είναι μια για πάντα δεδομένη ή κεκτημένη (μπορεί να είναι εντούτοις παγιωμένη, αλλά αυτό δεν είναι το ίδιο πράγμα)...» (σ. 48).
3. Τμήμα της επιστολής αυτής δημοσίευσα μια βδομάδα μετά το δημοψήφισμα σε κείμενό μου με τίτλο «Η διαχείριση της ήττας θα κρίνει τον τίτλο της νέας σελίδας», όπου πρόσθετα: «Σε κεί-

μενο που δημοσίευσα στην Αυγή το ερχόμενο Σαββατοκύριακο έγραψα: “Η παραδοχή αυτή δεν χωράει καλλωπισμούς. Αντιθέτως, καλεί σε αυτοκριτική. Οι μύστες της θεωρίας της μπλόφας, οι επαγγελματίες καθησυχαστές τού “μην ανησυχείς, τους έχουμε στο χέρι” έχουν τεράστιες ευθύνες. Διότι απλώς είχαν λάθος concept. Από τη “μεγάλη αναταραχή, θαυμασία κατάσταση” του Μάο βρέθηκαν εнеοί στο “ότι οι ισχυροί πράττουν, ότι τους επιτρέπει η δύναμή τους και οι αδύναμοι υποχωρούν και το αποδέχονται”, που λένε οι Αθηναίοι στους Μήλιους, στο πέμπτο βιβλίο της Ιστορίας του Θουκυδίδη. Λίγο ενδιαφέρει πως κάποιοι εξαπατήθηκαν. Για τα δημόσια πρόσωπα σημαντικότερο είναι ότι εξηπάτησαν. Και αυτό πρέπει ειλικρινώς να αναγνωρισθεί. Η ειλικρίνεια είναι πολιτική αρετή. Το ίδιο και η σωφροσύνη”. <https://enthemata.wordpress.com/2015/07/19/xristopoulos-10/>.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΕΛΙΟΣ

Για το έργο: *Philosophy and Crisis: Responding to Challenges to Ways of Life in the Contemporary World*, G. Maggini, V. Solomou-Papanikolaou, H. Karabatzaki, C.V. Koskeridis (eds.), book series: *Cultural Heritage and Contemporary Change-Western Philosophical Studies*, vol. 11, The University of Ioannina-Department of Philosophy & Council for Research in Values and Philosophy, Washington D.C. 2018, 946 σ.

Φιλοσοφία και Κρίση [Philosophy and Crisis] επιγράφεται το διτομο συλλογικό έργο που κυκλοφόρησε πέρυσι, τον Νοέμβριο του 2018, από τις εκδόσεις του The Council for Research in Values and Philosophy του Καθολικού Πανεπιστημίου της Αμερικής και το οποίο επιμελήθηκαν οι Γκόλφω Μαγγίνη, Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου, Ελένη Καραμπατζάκη και Κωνσταντίνος Δ. Κοσκερίδης (Τμήμα Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων). Ο λόγος για τη συγκομιδή των 72 μελετών υπήρξε διττός: τα κείμενα που συνελέγησαν υπό τη μέριμνα των τεσσάρων επιμελητών είχαν παρουσιαστεί και συζητηθεί σε μια πρώτη εκδοχή στο ομώνυμο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας που διεξήχθη στο

Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων το καλοκαίρι του 2013, σε μία περίοδο ιδιαίτερα κρίσιμη για την Ελλάδα, αλλά και για την Ευρώπη εν γένει. Ο λόγος για την αρχική διοργάνωση του συνεδρίου κατατίθεται στο προλογικό σημείωμα (τομ. 1, σ. 13-16), του João J. Vila-Chã, και επισημαίνει την ανάγκη που έχει κάθε εποχή για μία αναστοχαστική απόσταση από τη συστατική της εμπειρία της κρίσης. Καρπός αυτής της αναστοχαστικής προσπάθειας είναι το συλλογικό αυτό πόνημα, για το περιεχόμενο του οποίου οφείλω μερικά λόγια.

Η συμπλοκή των όρων «Φιλοσοφία» και «Κρίση», στον τίτλο του βιβλίου, θέλει να δηλώσει ότι το, κάποτε σαρωτικό, βίωμα της κρίσης, μπορεί να συσχετιστεί με μία δραστηριότητα που εγγράφει την εμπειρική αμεσότητα του βιώματος στον λόγο – και μάλιστα στον αφαιρετικό και περιεκτικό λόγο της φιλοσοφίας. Το αποτέλεσμα, στο οποίο προσβλέπει η φιλοσοφική ανάληψη της κρίσης, εξειδικεύεται αρχικά στον φιλόξενο, επίκαιρο και προτρεπτικό υπότιτλο του έργου (*Responding to Challenges to Ways of Life in the Contemporary World*) και περαιτέρω στο εισαγωγικό σημείωμα (τομ. 1, σ. 17-21) των τεσσάρων επιμελητών: η κρίση, είτε ως στιγμή υποκειμενικής απόφασης για μεταβολή είτε ως στιγμή σχηματισμού καθοριστικών πεποιθήσεων είτε ως ιστορικά επανακάμπτουσα στιγμή αλλαγής, αποτελεί, φορμαλιστικά μιλώντας, μια στιγμή μετάβασης από ένα κοσμοείδωλο σε ένα άλλο, από μια αυτο-εικόνα σε μία άλλη, από ένα πριν σε ένα μετά. Αυτό, ισχυρίζονται οι επιμελητές, είναι το αισιόδοξο μήνυμα που μπορεί να αντιπαρατεθεί στην έννοια της κρίσης που μας κληροδότησε η ύστερη νεωτερικότητα: μία έννοια που, αποκομμένη από την ομόρριζή της κριτική, δηλώνει αποκλειστικά τη συνθήκη παρακμής που συγκροτεί τον σύγχρονο κόσμο. Η φιλοσοφία ως μία ειδική δραστηριότητα του κρίνειν οφείλει να αποδεχτεί την πρόκληση που θέτει στις ζωές μας η εκφυλίζουσα κρίση· οφείλει με τον δικό της αφαιρετικό και αναλυτικό τρόπο να σκεφτεί τους όρους της κρίσης. Η πίστη στην ικανότητα της φιλοσοφίας να διαγιγνώσκει και να υπερβαίνει τα προβλήματα έδωσε το κίνητρο τόσο για τη διοργάνωση του συνεδρίου όσο και για τη μεταγραφή των εισηγήσεων στα άρθρα της παρούσας έκδοσης.

Η ποικίλη και μεστή ύλη κατανέμεται σε δύο πολυσέλιδους τόμους που διαιρούνται με γνώμονα τον τρόπο πραγμάτευσης του ζητήματος της κρίσης: «συστηματικός» συστήνεται ο πρώτος στο εισαγωγικό σημείωμα· «ιστορικό-φιλοσοφικός» ο δεύτερος. Η διαίρεση ανταποκρίνεται στην ακαδημαϊκά παραδεκτή διάκριση ανάμεσα, αφενός, στη φιλοσοφία που εμμένει και επιμένει στην εσωτερική ανάπτυξη των προβληματικών της· και, αφετέρου, στη φιλοσοφία που συζητά τις παρελθούσες εκδοχές των ερωτημάτων της, των απαντήσεών τους, την ιστορική τους εξέλιξη και την ανταπόκρισή τους με το παρόν. Αυτές τις παραπληρωματικές μεθόδους επιστρατεύουν οι δύο τόμοι για να αναμετρηθούν με το διαχρονικό ζήτημα, και ενίοτε επείγον πρόβλημα, της πολύσημης και μετωνυμικής κρίσης.

Η περαιτέρω υποδιαίρεση κάθε τόμου σε επιμέρους ενότητες (12 στον πρώτο, 13 στον δεύτερο) διευκολύνει τη θεματική οργάνωση του υλικού, ενώ πληροφορεί και προσανατολίζει τον αναγνώστη σύμφωνα με τα ενδιαφέροντά του. Οι τίτλοι όλων των θεματικών ενοτήτων περιλαμβάνονται στην εισαγωγή του βιβλίου και πλαισιώνονται από ευσύνοπτα ενημερωτικά σημειώματα (τομ. 1, σ. 19-21). Για να αποκτήσει ο αναγνώστης αυτής της βιβλιοπαρουσίασης μία ευκρινέστερη εικόνα, παραθέτω τους τίτλους των ενότητων, και στη συνέχεια συντάσσω μικρές περιλήψεις 6 άρθρων, ενδεικτικών για την πολυμέτρη, το ενδιαφέρον και την ποιότητα του συνολικού εγχειρήματος.

Στον πρώτο τόμο βρίσκουμε τις εξής θεματικές ενότητες:

Ο Γιάννης Τέλιος είναι υποψήφιος διδάκτωρ Φιλοσοφίας, ΑΠΘ.

Doing Philosophy in Times of Crisis: The Hermeneutics of Crisis: The Multi-Faced Aspects of Crisis: Global Crisis, Economy, Environment: The Moral Aspects of Crisis: Crisis, Values and Modernity: Art and Crisis, Art in Crisis: Religion and Crisis, Religion as a Remedy to the Crisis. Στον δεύτερο τόμο: *Crisis in the Ancient World: Modern and Contemporary Philosophical Perspectives on the Crisis: Contemporary Philosophical Perspectives on the Crisis: Phenomenology – Deconstruction – Virtue – Theory: Perspectives on the Current European Crisis: Greece in Crisis: Philosophy and Crisis: Young Scholars' Contributions.*

Παρουσιάσεις άρθρων

1. Στον πρώτο τόμο, και την ενότητα *Global Crisis, Economy, Environment*, βρίσκουμε το άρθρο του Φιλήμονα Παιονίδη «*The Dirty Hands Problem in a Democratic Context*».

Το άρθρο του Φιλήμονα Παιονίδη, με προβληματισμό που εικάζω ότι απηχούσε τις ιδιαίτερες συνθήκες κρίσης της εποχής του, θίγει το διαχρονικό πρόβλημα των «λερωμένων χειρών» (*dirty hands problem*), και διαβλέπει στις πρακτικές της ευρύτερης δυνατής δημοκρατικής συμμετοχής και της δημοσιότητας τις δυνατότες του λύσει.

Στην πρώτη από τις τέσσερις ενότητες που αρθρώνουν την εισήγησή του, ο συγγραφέας καταγράφει τη διαχρονικότητα του ζητήματος, ανατρέχοντας στην περιγραφή του από τρεις στοχαστές: τον (πλατωνικό) Σωκράτη, τον Max Weber και τον Jean Paul Sartre. Κοινή συνισταμένη των προσεγγίσεών τους είναι ότι η ηθική ακεραιότητα ανήκει στη σφαίρα της ιδιωτικότητας: όποιος θέλει να ασχοληθεί με τα κοινά πρέπει να είναι έτοιμος να την υπονομεύσει.

Στο δεύτερο μέρος, ο Παιονίδης παρουσιάζει τις δύο σύγχρονες προσεγγίσεις του προβλήματος: αφενός τη διαφθορά, η οποία προσδιορίζεται ως άσκηση εξουσίας με ιδιοτελείς σκοπούς κατά παράβαση του ηθικού καθήκοντος και της νομικής υποχρέωσης προστασίας του κοινού συμφέροντος. Η λύση σε αυτό το πρόβλημα δεν είναι φιλοσοφικού χαρακτήρα, καθότι τόσο το ηθικό σφάλμα όσο και η διόρθωσή του είναι σχεδόν αυτονόητα και δεν χρήζουν περαιτέρω διευκρίνισης. Η δεύτερη προσέγγιση στο πρόβλημα των «λερωμένων χειρών» είναι αυτή που απασχολεί περισσότερο των συγγραφέα: η δεύτερη όψη του προβλήματος δεν προκύπτει από το ιδιοτελές κίνητρο του φορέα της εξουσίας, όπως συμβαίνει στην πρώτη περίπτωση, αλλά από την ίδια τη δομή των καταστάσεων τις οποίες αντιμετωπίζει ένας πολιτικός. Είναι οι ίδιες οι συνθήκες που καλούν σε ηθικά επιληψιμες επιλογές, οι οποίες, ωστόσο, προωθούν το κοινό αποδεκτό και νομιμοποιημένο συλλογικό συμφέρον. Ο Παιονίδης δεν αρνείται τη δύναμη της ηθικής φιλοσοφίας να επεξεργαστεί σχολαστικές απαντήσεις σε αυτό το πρόβλημα, αμφισβητεί όμως την αποτελεσματικότητά τους στο πολιτικό πεδίο, στο *body politic*: εκεί δηλαδή όπου γεννιέται ο προβληματισμός για τις ανήθικες μεθόδους – και εκεί όπου αυτός πρέπει να ξεπεραστεί.

Η λύση που προτείνει ο Παιονίδης, στο τέταρτο και τελευταίο μέρος, δεν είναι ασφαλώς οριστική ή καταλυτική, αλλά έχει τη δυνατότητα να οδηγήσει στην αποφυγή της πρακτικής των «λερωμένων χειρών» ή στην άμβλυνση των συνεπειών της εφαρμογής της. Η έκθεση των αξιόμειπτων πρακτικών ή των προθέσεων άσκησης τους στη δημόσια διαβούλευση και η πάνδημη απόρριψη της αρχής ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα είναι οι δύο προϋποθέσεις περιστολής του προβλήματος. Ο Παιονίδης παραθέτει μία μικρή επεξεργασία των δύο αυτών αρχών προσπαθώντας να δείξει τα όριά τους, και συνεπώς τη δυνατότητά τους να βοηθήσουν τις σύγχρονες δημοκρατίες στην αποφυγή κρίσεων.

2. Στην ενότητα *The Moral Aspects of Crisis*, επίσης του πρώτου τόμου, συναντάμε το άρθρο του David Edward Rose «*Crisis, Moral Errors and History*».

Θέτοντας τον όρο *ηθική κρίση* στο επίκεντρο της σύντομης και πυκνογραμμένης ανάλυσής του, ο Rose δοκιμάζει να ρίξει φως στο ζήτημα της *ηθικής κρίσης*. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, μία ηθική διαφωνία μπορεί να καταστεί ένα κοινωνικά επίδικο ζήτημα που αξιώνει συγκεκριμένες θεωρητικές και πρακτικές δράσεις μόνον υπό κάποιους όρους: (α) να είναι αντιπαράθεση λόγων και όχι προτιμήσεων· (β) τα αντιπαράτιθέμενα μέρη να επικαλούνται κοινόχρηστες αρχές και αξίες. Καθένα από αυτά τα δύο χαρακτηριστικά αποκλείει αντίστοιχα: (1) την –πολλές φορές– αφανή και άλογη προέλευση των αντιμαχόμενων προτιμήσεων, επιλύοντας τη διαφωνία στη βάση των λόγων και όχι της επιβολής· (2) την *a priori* απόρριψη ηθικών αξιώσεων, οι οποίες δεν συνάδουν με τους όρους και τα επιχειρήματα της εποχής στην οποία εγείρονται. Η αντιπαράθεση λόγων και η εκφορά τους στην επίκαιρη και κοινόχρηστη γλώσσα παρέχουν μεν ορατότητα στο επίδικο νομιμοποιώντας τη διαφωνία· δεν αρκούν, όμως, για να μετατρέψουν τη διαφωνία σε *κρίση* – χαρακτηριστικό της οποίας είναι η *επείγουσα ανάγκη* για επίλυσή της. Ο τρίτος, συνεπώς, όρος για τη μετατροπή μιας ηθικής διαφωνίας σε κρίση είναι (γ) η ανάγκη για την επείγουσα επίλυσή της, η οποία μπορεί να εκβάλλει ποικιλοτρόπως στο πεδίο της πολιτικής πράξης.

Μέσα από μίας εγελιανής προοπτικής ανάλυση, ο Rose δείχνει πώς ο επείγον χαρακτήρας μιας ηθικής κρίσης μαρτυρά πάντα την ιστορικότητά της. Μία ηθική διαφωνία δεν είναι ανιστορική, ούτε μπορεί να αναχθεί λυσίτελως στους καθολικούς όρους της σύγχρονης ηθικής λογικής. Η ηθική διαφωνία δεν εδράζεται απαραίτητα στη μεταμφίεση ενός συμφέροντος σε λογικοφανές επιχείρημα (η κατάδειξη του οποίου θα άρει τη διαφωνία)· ούτε στην ασαφή διατύπωση των προβλημάτων, τα οποία επιλύονται μόλις αναχθούν σε σαφώς προσδιορισμένες θεμελιώδεις αρχές και αξίες· ούτε εδράζεται η ηθική διαφωνία απαραίτητα σε μεταφυσικού τύπου παραδοχές, ο λογικός έλεγχος των οποίων θα εκθέσει την ανεδαφικότητα των πρακτικών προβλημάτων που αυτές προκαλούν. Σε αντίθεση με αυτήν τη θέση, ο Rose ισχυρίζεται ότι φορέας των αξιών και των αρχών που υιοθετούνται και θεσμίζονται από μία κοινωνία είναι η γλώσσα· καθώς και ότι εντός αυτής της γλώσσας και των θεσμών, που εξειδικεύουν και αναπαράγουν τις ηθικές σημασιοδοτήσεις της, ευδοκιμούν η ηθική διαφωνία, η σύγκρουση και η κρίση. Η κρίση εμφανίζεται στην ασυμμετρία ανάμεσα σε όσα παραδέχεται η ηθική γλώσσα μιας εποχής (σε επίπεδο επιχειρήματος και αξιών) και στα πρακτικά αποτελέσματα που η γλώσσα αυτή επιφέρει σε κάθε μέλος της κοινωνίας – εγελιανά μιλώντας, η κρίση εμφανίζεται στη σύγκρουση ανάμεσα στην *αντικειμενική* και την *υποκειμενική ελευθερία*. Όταν αυτή η σύγκρουση προκύπτει σε συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα (όπως συμβαίνει, λ.χ., με το ζήτημα της άμβλωσης, το οποίο αναδεικνύεται χάρη στην τεχνολογική πρόοδο, την αρχή της ισότητας και της αυτονομίας, και το ισχυρό και ευρύ χριστιανικό πολιτισμικό πλαίσιο), τότε η σπουδή για την επίλυσή της μπορεί να οδηγήσει σε αναθεώρηση των όρων της ηθικής γλώσσας ή των θεσμών που χρησιμοποιούν αυτήν τη γλώσσα.

Ακολουθώντας αυτήν τη λογική, ο Rose ολοκληρώνει το επιχείρημά του με μία προσπάθεια να εγγράψει τη συγκαιρινή του κρίση στους όρους υπό τους οποίους μία ηθική διαφωνία αποκτά λογική, φωνή και ιστορική σημασία τόσο για την υποκειμενική ελευθερία των μελών μιας κοινωνίας όσο και για την ηθική πρόοδο της αντικειμενικής ελευθερίας που απολαμβάνουν τα υποκείμενα εντός αυτής της κοινωνίας.

3. Στον δεύτερο τόμο, και στην ενότητα *Crisis in the Ancient World*, συναντούμε το άρθρο «*Democracy with Restrictions: Thoughts on the Political Thinking of the Later Plato*» του Thomas M. Robinson

Τον συγγραφέα απασχολεί η αέναη προσπάθεια των ανθρώπων κοινωνιών ανά τους αιώνες να υλοποιήσουν το ιδεώδες δημοκρατικό πολίτευμα. Στο εισαγωγικό μέρος του κειμένου του ο Robinson φαίνεται να υιοθετεί τη θέση ότι μια επιτυχημένη δημοκρατία ενέχει περιορισμούς και περιγράφει αδρά τους βασικούς τύπους δημοκρατίας που μπορούν να καταγραφούν: από το παράδειγμα Chavez έως αυτό των ΗΠΑ. Στόχος του είναι να παρουσιάσει την πολιτική πρόταση του Πλάτωνα στους *Νόμους* και μάλιστα να δείξει ότι το μοντέλο της πλατωνικής *Μαγνησίας* συνιστά μια ρεαλιστική πρόταση δημοκρατίας, που είναι χρήσιμο να λάβουμε υπ' όψιν μας κατά τη σύγχρονη προσπάθεια εύρεσης του –κατά το δυνατόν– καλύτερου δημοκρατικού μοντέλου.

Στο πρώτο μέρος του άρθρου, ο συγγραφέας προβαίνει σε μια πυκνή, πλην διαφωτιστική σύγκριση της *Πολιτείας* και των *Νόμων*. Ανάμεσα στην *Καλλίπολη* της *Πολιτείας* και τη *Μαγνησία* των *Νόμων* βρίσκει ομοιότητες, όπως η σημασία της εκπαίδευσης, η ευρύτερη τελεολογική προοπτική με σταθερό σκοπό την αρετή, και η δικαιολόγηση του γενναίου ψεύδους. Στη συνέχεια, ο Robinson επισημαίνει τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τις δύο πολιτείες. Ενδεικτικά αναφέρω: η *Μαγνησία* δεν είναι μια νοητή, αλλά μια πραγματική πόλη, στην οποία οι νόμοι είναι αναγκαίοι, αφού η αδικία είναι υπαρκτό φαινόμενο. Το κριτήριο της πολιτικής εξουσίας δεν είναι ταξικό, όπως στην *Πολιτεία*, αλλά αποτέλεσμα εκλογής και κλήρωσης. Η εκπαίδευση προορίζεται για όλους, ενώ προβλέπεται ατομική ιδιοκτησία με περιορισμούς.

Στο δεύτερο μέρος του κειμένου, ο Robinson επιχειρεί μια σύγχρονη ανάγνωση της *Μαγνησίας*, και διαχωρίζει τα χαρακτηριστικά της που θα ήταν αποδεκτά σήμερα από εκείνα που θα ήταν απορριπτέα. Στα σημαντικότερα αποδεκτά χαρακτηριστικά συγκαταλέγει τη μέριμνα της *Μαγνησίας* για το καθολικό αγαθό, την καθολική εκπαίδευση, την εκλογή των αρχόντων και την υποχρεωτική λογοδοσία τους, την πρόβλεψη προλογικών σημειωμάτων στις νομοθεσίες για την επεξήγηση και τη δικαιολόγηση κάθε νόμου, την τιμωρία της ανομίας και την ελεγχόμενη ατομική ιδιοκτησία. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας αφιερώνει περισσότερο χρόνο για να ανασκευάσει κάποια πλατωνικά επιχειρήματα και να απορρίψει χαρακτηριστικά της *Μαγνησίας* που θα μας φαινόταν σήμερα ανώφελα ή επιβλαβή. Κάποια από αυτά θεωρεί πως είναι η ανάγκη για έναν κυρίαρχο άρχοντα που είναι πάντοτε άνδρας, η υποταγή της ποίησης στους πολιτικούς σκοπούς της πόλης, η πίστη στους τέλειους θεούς ως θεμέλιο της πόλης και η ιδέα ότι οι κινήσεις των ουράνιων σωμάτων αντανakλούν τη θεϊκή βούληση.

Ο Robinson καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η *Μαγνησία* είναι ένα ρεαλιστικό, δημοκρατικό μοντέλο που μπορεί να συγκαταλεγεί ανάμεσα σε άλλα παραδείγματα δημοκρατίας και να συμβάλλει στα σύγχρονα εγχειρήματα των κοινωνιών να πραγματοποιήσουν μια ιδανική δημοκρατική πόλη.

4. Επίσης στον δεύτερο τόμο βρίσκουμε το άρθρο του Θεοφάνη Τάση «*Crisis, Image, and Mortality: Defining Iconic Capitalism*», στην ενότητα *Contemporary Philosophical Perspectives on the Crisis: Phenomenology – Deconstruction – Virtue – Theory*.

Ο Τάσης αντιλαμβάνεται τη σύγχρονη του κρίση ως σύμπτωμα της ευρύτερης κρίσης νοήματος που αντιμετωπίζει η ύστερη καπιταλιστική γεωτερικότητα – και ειδικότερα η *εικονιστική* της εκ-

δοχή. Η επίκληση της αρχαιοελληνικής πρακτικής της *επιμέλειας* εαυτού, και η προσαρμογή της στις επίκαιρες ανάγκες, μπορεί, κατά τον συγγραφέα, να γίνει διέξοδος. Ας δούμε από πιο κοντά τι εννοεί.

Το κείμενο του Τάση διαιρείται σε τρία μέρη. Το πρώτο, αντλώντας κριτικά από τη φιλοσοφία της Hannah Arendt, μας προσφέρει ένα εννοιολογικό δίπολο που οργανώνει όλο το επιχείρημα ως βασική προκείμενη: η *ζωή* και ο *βίος* είναι δύο διαφορετικές εκδηλώσεις της ανθρώπινης ύπαρξης, οι οποίες, μολονότι συχνά συμπλέκονται με τρόπο αδιάκριτο, εντούτοις περιγράφουν διαφορετικές σφαίρες αναγκών και δράσεων. Η μεν *ζωή* προσδιορίζει τη βιολογική υπόσταση του ανθρώπου, η οποία εκδηλώνεται αρνητικά ως σωματική ανάγκη, παρακμή και θνητότητα· και αντίρροπα ως μόχθος και εργασία. Ο δε *βίος* προσδιορίζει την πολιτική υπόσταση του ανθρώπου, η οποία εκδηλώνεται ως σχέση με τον άλλον μέσω της πράξης και του λόγου. Η *ζωή* αφορά την ιδιωτική σφαίρα, ενώ ο *βίος* την πολιτική/δημόσια. Και είναι η πολιτική σφαίρα στην οποία απονέμονται τα εύσημα, καθώς εκεί ο *βίος* παράγει την ανθρώπινη ιστορία – αντίδοτο στη *θνητότητα* και τον *θάνατο*.

Το δεύτερο και εκτενέστερο μέρος του άρθρου, παραπέμποντας σταθερά στον Καστοριάδη, στοχεύει στην καρδιά του προβλήματος που ονομάζουμε *κρίση*: στην απώλεια των κοινωνικών σημασιοδοτήσεων, δηλαδή στην απώλεια των κοινωνικών ρόλων, των προτύπων σχέσεων, των αξιών, των κοινών αναπαραστάσεων, των κανόνων δράσης, και γενικά των στοιχείων εκείνων που αποδίδουν μορφή και ιδιαιτερότητα σε κάθε επιμέρους κοινωνία. Καθώς οι κοινωνικές σημασίες προκύπτουν και τελούν υπό διαπραγμάτευση εντός του δημόσιου χώρου, λειτουργούν ταυτόχρονα ως εκδηλώσεις του ανθρώπινου *βίου* και συνεπώς ως μέθοδοι αντιμετώπισης της θνητότητας και του θανάτου. Την κρίση ως κατάρρευση του κοινωνικού νοήματος, και ως αναίρεση του κοινωνικού βίου, διαβλέπει ο Τάσης και στη σύγχρονη εκδοχή του καπιταλισμού, την οποία ονομάζει *εικονιστική*.

Ιδιαίτερο γνώρισμα του *εικονιστικού* καπιταλισμού είναι ο πληθωρισμός στην παραγωγή των εικόνων, μέσω των οποίων προκαλούνται δύο αντιφατικά αποτελέσματα: αφενός οι κοινωνικές σημασίες αντικαθίστανται με εικόνες (και ο Τάσης δοκιμάζει να εντοπίσει περιπτώσεις αυτής της αντικατάστασης)· αφετέρου αποκλείεται ο θάνατος από την εικονοποιία του *εικονιστικού* καπιταλισμού, και αυτό γιατί οι εικόνες δεν μπορούν να παίξουν τον ίδιο ρόλο με τις κοινωνικές σημασιοδοτήσεις στην αντιμετώπιση του θανάτου. Συνέπεια αυτής της αντίφασης είναι είτε η οριστική απώλεια της διάστασης του ευεργετικού (και καθαριστικού για το άγχος της θνητότητας) *βίου* είτε η υποβάθμισή του σε πιο ανίσχυρες και αναποτελεσματικές μορφές είτε ακόμα και ο περιορισμός της καλλιέργειάς του σε ένα περιορισμένο πλήθος προνομιούχων ανθρώπων.

Στο τελευταίο μέρος, ο Τάσης προσαρμόζει την αναστοχαστική πρακτική της *επιμέλειας* εαυτού στα δεδομένα της *εικονιστικής* κοινωνίας, και την προτείνει ως θεραπεία απέναντι στον υποβιβασμό του ανθρώπινου βίου στο επίπεδο της *ζωής*.

5. Από την ενότητα *Perspectives on the Current European Crisis* του δεύτερου τόμου προέρχονται και τα δύο τελευταία άρθρα αυτής της βιβλιοπαρουσίασης. Το πρώτο, της Γκόλφως Μαγγίνη, τιτλοφορείται «*The European nations are sick; Europe itself it is said, is in crisis? Reflections on Husserl's "Idea" of Europe*». Και το δεύτερο, του Βασίλη Πασχαλάκη, «*The Crisis 'Out of Its Humour': Jokes and Caricatures in an Age of Agony*».

Η Γκόλφω Μαγγίνη επιχειρεί να ανοίξει έναν δρόμο κατανόησης και αντιμετώπισης της κρίσης παράλληλο προς αυτόν που ακολούθησε η φαινομενολογική προσέγγιση του Husserl στην ευρωπαϊκή κρίση της δικής του εποχής ('30).

Στο πρώτο μέρος του άρθρου της, η Μαγγίνη παρουσιάζει τους βασικούς όρους αυτής της προσέγγισης: απέναντι στη θεωρητική απαισιοδοξία της εποχής του, ο Husserl αισιοδοξεί γιατί σκέφτεται το πρόβλημα της ευρωπαϊκής κρίσης ως μία στιγμή εκφυλισμού του επιστημονικού ορθολογισμού, η οποία μπορεί να υπερβεί στο πλαίσιο της ευρύτερης (από το γεωγραφικό της όριο) και αυθεντικής (ως προς την πνευματική της μορφή [*geistige Gestalt*]) Ευρώπης. Τις αναγκαίες εξηγήσεις διευκολύνει το παρενθετικό δεύτερο μέρος που, μεταξύ άλλων, υποσημειώνει ότι, για τον Husserl, η κρίση δεν ενσκήπτει ως εξωτερικό κακό, ούτε παράγεται ως υποπροϊόν του ευρωπαϊκού κόσμου-της-ζωής (*Lebenswelt*), αλλά αποτελεί συστατικό στοιχείο της πνευματικότητάς του.

Με αυτήν τη διευκρίνιση υπ' όψιν, η Μαγγίνη μάς καλεί, στο τρίτο μέρος, να σκεφτούμε την πρόταση του Husserl για έξοδο από την κρίση όχι τόσο σύμφωνα με την κυρίαρχη ερμηνεία για μία επιστημολογική *επανάδρυση* του ευρωπαϊκού πνεύματος, αλλά σύμφωνα με την ηθική ευθύνη, το καθήκον (*Aufgabe*) που έχει ο Ευρωπαίος να ανταποκριθεί στο εγγενές του τέλος, δηλαδή στον σκοπό της μέγιστης δυνατής ανάπτυξης του λόγου (με τη σημασία που αυτός είχε στη αρχαιοελληνική του εκδοχή). Υπό αυτήν την έννοια, αποτελεί η κρίση συγκροτητικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πνεύματος: αφενός θίγει τον ιδρυτικό του λόγο, δηλαδή τον καθολικό/επιστημονικό λόγο· και αφετέρου επαναφέρει στη σκέψη τον τελεολογικό ορίζοντα της ιδεατής Ευρώπης ως όρο υπέρβασης της ιστορικής της παρακμής.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος, η συγγραφέας προσεγγίζει τη σύγχρονη της κρίση επικαλούμενη δύο σημεία από τις αντίστοιχες φαινομενολογικές αναλύσεις του Husserl: (1) αν η κρίση της εποχής μας προκλήθηκε από την έκπτωση του ορθού λόγου σε μία αποκομμένη από τον κόσμο-της-ζωής τεχνοκρατική και τεκνο-επιστημονική εκδοχή, τότε η επίλυση της κρίσης δεν μπορεί να αναζητηθεί στο είδος του λόγου που τη δημιούργησε, αλλά στην αποδοχή της ηθικής υποχρέωσης για την πολύπλευρη ανάπτυξη των άπειρων δυνατοτήτων του λόγου της Ευρώπης (με την ειδική σημασία που όπως είδαμε του επιφυλάσσει ο φιλόσοφος). (2) Η χουσερλιανή διάκριση ανάμεσα στον ιστορικό/πραγματολογικό προσδιορισμό της Ευρώπης, από τη μία, και τον πνευματικό-τελεολογικό προσδιορισμό της, από την άλλη, προσφέρει ένα γόνιμο δίπολο για την εξέταση της κρίσης στην Ευρώπη υπό το πρίσμα των διεργασιών της παγκοσμιοποίησης.

Τέλος, σύντομη μνεία θα ήθελα να κάνω στο μικρό άρθρο του Βασίλη Πασχάλη σχετικά με το πώς αρθρώνεται ο λόγος του χιούμορ, και τη σημασία που αυτό αποκτά στο πλαίσιο της κοινωνικής κρίσης και κριτικής.

Στο πρώτο μισό του άρθρου του, ο Πασχάλης ανιχνεύει ιστορικά και παρουσιάζει κατατοπιστικά τις δύο βασικές εξηγήσεις του χιούμορ. Από τη μία, χιουμοριστικό είναι αυτό που γελοιοποιεί, που σκώπτει και υποβιβάζει χάριν της ανωτερότητας του φορέα του· και, από την άλλη, αυτό που γελοιοποιεί (ή, σπανιότερα και υπαινικτικότερα, επαινεί), ματαιώνοντας απρόσμενα είτε την προσδοκία της συνήθους, φυσιολογικής εξέλιξης μίας κατάστασης, είτε την προσδοκία αναπαράστασης ενός ορισμένου περιεχομένου υπό συγκεκριμένες μορφές. Οι θεωρίες αυτές, με τα προσωνύμιά τους, της *υπεροχής* (*superiority*) και του *ασυμβιβαστου* (*incongruity*) δεν είναι, σύμφωνα με τον Πασχάλη, απαραίτητα ενάντιες, αλλά μπορούν να συμβιβαστούν

– όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην περίπτωση της πολιτικής καρικατούρας.

Στο δεύτερο μέρος του άρθρου του, σταχυολογούνται περιπτώσεις αυτής της μορφής χιούμορ, οι οποίες αντλούνται από την ενασχόληση του ευρωπαϊκού και του διεθνούς Τύπου με την ελληνική κρίση. Σκοπός αυτής της μικρής συλλογής είναι να δείξει ότι η χιουμοριστική καρικατούρα μπορεί να συνθέσει τις δύο προαναφερθείσες διαστάσεις του χιούμορ, καθώς στις εικονοποιήσεις της συναντά κανείς τόσο τη γελοιοποίηση εκείνου που κρίνεται ευτελής (χωρίς απαραίτητα αυτή η κρίση να εκκινεί από την αρχή της ανωτερότητας του σκώπτη – όπως θέλει η αυστηρή θεωρία της υπεροχής) όσο και τη ματαίωση της αναμενόμενης αναπαράστασης ή εξέλιξης, ήδη μέσα από τη μεταγραφή γνωστών πολιτικών ιδεών και ιδεολογιών σε *εικόνα* – δηλαδή σε ένα είδος εκφοράς διαφορετικό από αυτό του μάλλον αναμενόμενου θεωρητικού επιχειρήματος και του αφηρημένου λόγου.

Χωρίς να δοκιμάζει να αξιολογήσει τα παραδείγματα αυτών των εικονοποιήσεων, ο Πασχάλης καταγράφει όρους με τους οποίους η αξιολόγηση γίνεται δυνατή: παρηγοριά, εποικοδομητική κριτική· υστερία, ρατσισμός και αυταρχισμός.

BIKY ΙΑΚΩΒΟΥ

Για το βιβλίο: Τζέφφρυ Μπέννινγκτον, Ζακ Ντερριντά, *Ντερριντά*, μτφρ.-επιμ.-προλ. Απόστολος Λαμπρόπουλος, Ευτύχης Πυροβολάκης, Νήσος, Αθήνα 2019, 459 σ.¹

Δεν είναι σύνηθες στα βιβλία να βρίσκεται το ίδιο όνομα σε δύο θέσεις, του συγγραφέα και του τίτλου. Η αλλοκοτιά αυτή εντείνεται αν εστιάσει κανείς στη φωτογραφία που κοσμεί το καλοφτιαγμένο εξώφυλλο του *Ντερριντά*: καθισμένος σε ένα γραφείο με τα χέρια πάνω σε ένα πληκτρολόγιο, ο ασπρομάλλης φιλόσοφος μοιάζει με μαθητούδι, το βλέμμα του οποίου το κατευθύνει, δείχνοντάς προς κάτι που δεν φαίνεται (αν και εικά-

Η Βίκυ Ιακώβου διδάσκει Πολιτική Φιλοσοφία στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

ζουμε ότι πρόκειται για την οθόνη του υπολογιστή), ένας νεαρός που στέκεται όρθιος, ελαφρώς σκυμμένος, από πίσω του.² Με την ανάγνωση του βιβλίου κάποιοι από τους πρώτους συνειρμούς που προκαλεί αυτή η εικόνα αναιρούνται. Εντούτοις δεν αναιρείται και το γεγονός ότι η φωτογραφία ανακοινώνει, με πολύ εύστοχο τρόπο, κάτι από το περιεχόμενο και τον ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής του *Ντερριντά*: ότι τα δύο κείμενα που το απαρτίζουν, υφολογικά εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους, υπάρχουν το ένα χάρη στο άλλο, ότι είναι το προϊόν μιας παράδοξης συμφωνίας ανάμεσα στον Τζέφφρυ Μπέννινγκτον, εξαιρετικό γνώστη του ντερριντιανού έργου, και στον ίδιο τον Ζακ Ντερριντά. Η συμφωνία προέβλεπε ότι ο πρώτος θα έγραφε ένα κείμενο που θα πρόσφερε μια συστηματική, συνεπώς οιονεί εξαντλητική, παρουσίαση της σκέψης του δεύτερου, κι έπειτα ο δεύτερος θα έγραφε ένα κείμενο που θα συνιστούσε απόδειξη της, μερικής έστω, αποτυχίας του πρώτου. Επίσης, στη συμφωνία αυτή, οι δυνατότητες που προσφέρουν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές αλλά και οι περιορισμοί που θέτουν παίζουν ιδιαίτερο, ίσως και καθοριστικό ρόλο: ενώ ο Μπέννινγκτον αντλεί την «οδηγητική ιδέα της παρουσίασης [...] από την επιστήμη των υπολογιστών», αποσκοπώντας στη δημιουργία ενός διαδραστικού λογισμικού που «θα ήταν καταρχήν προσιτό σε κάθε χρήστη» (σ. 13), ο Ντερριντά δεσμεύεται από το λογισμικό επεξεργασίας κειμένου, το οποίο του θέτει όρια ως προς την έκταση των παραγράφων που μπορεί να γράψει – «ούτε ένα στοιχείο μετά την προειδοποίηση: εντολή αντί εντολής», όπως διαβάζουμε κάτω από μια φωτογραφία της οθόνης ενός υπολογιστή όπου εμφανίζεται η προειδοποίηση «Αυτή η εντολή θα δημιουργήσει μια υπέρ το δέον εκτενή παράγραφο» (σ. 73).

Το ότι η υπογεγραμμένη από τον Ντερριντά *Περιομολόγηση* έρχεται μετά την υπογεγραμμένη από τον Μπέννινγκτον *Ντερρινταβάση* υποδηλώνεται και από το στίσημο του βιβλίου, όπου καταλαμβάνει τη θέση των υποσημειώσεων, με τη διαφορά ότι, ενώ οι υποσημειώσεις συνήθως λειτουργούν υποστηρικτικά ως προς το κυρίως κείμενο, η *Περιομολόγηση* αποβλέπει στο να αποσταθεροποιήσει την *Ντερρινταβάση*. Ωστόσο αυτό δεν συνεπάγεται πως έχουμε εδώ μια αντιστροφή της σχέσης μεταξύ κυρίως κειμένου και υποσημείωσης. Θα ήταν, με άλλα λόγια, άστοχο να θεωρήσουμε ότι το κυρίως κείμενο είναι του Ντερριντά, ενώ του Μπέννινγκτον δεν είναι, εντέλει, παρά κάτι το οποίο, οριακά, θα μπορούσαμε και να μη διαβάσουμε. Γι' αυτό και οι αναγνώστες δεν γίνεται να παρακάμψουμε την *Ντερρινταβάση*, μολοντί ίσως μπορούμε σε έναν τέτοιο πειρασμό.

Η *Ντερρινταβάση* είναι ένα αυστηρό θεωρητικό κείμενο, που τηρεί όλους ή σχεδόν όλους τους κανόνες της ακαδημαϊκής γραφής: δομείται σε 31 κεφάλαια, σαν λήμματα, τα οποία όμως δεν ακολουθούν αλφαβητική αλλά θεματική σειρά, ξεκινώντας από το ερώτημα εάν ο Ντερριντά είναι σύγχρονος (ο τίτλος της σειράς στην οποία εκδόθηκε το βιβλίο ήταν «Οι σύγχρονοι») και φτάνοντας στην «Αποστολή» έχοντας περάσει, μεταξύ άλλων, από το σημείο, τη γραφή, τον Χούσσερλ, τη *différance*, το ασυνείδητο, την υπογραφή, την πολιτική, τον Εβραίο. Ο Μπέννινγκτον επιχειρεί και, απ' όσο μπορώ να κρίνω, καταφέρνει να εκθέσει τα προβλήματα με τα οποία αναμετρείται ο Ντερριντά, από την αρχή της φιλοσοφικής του διαδρομής, τη δεκαετία του 1960, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (το βιβλίο εκδόθηκε στα γαλλικά το 1991): ανασυστίνει με λεπτομερείς και πιστοικές αναλύσεις τον τρόπο με το οποίο ο Ντερριντά περνά από το ένα πρόβλημα στο άλλο κι έτσι αναδεικνύει τη συνοχή του εγχειρήματός του, διαλύοντας παράλληλα διάφορους από τους μύθους που το περιβάλλουν. Δεν ξέρω αν μπορεί να χαρακτη-

ριστεί κείμενο εισαγωγικό, όμως δεν αμφιβάλλω καθόλου ότι, όπως υποστηρίζει ο Ευτύχης Πυροβολάκης, οι αναλύσεις του Μπέννινγκτον μπορούν να φανούν «εξαιρετικά κρίσιμες και να συνδράμουν ερμηνευτικά στη διασάφηση» πολλών ντερριντιανών μοτίβων και θεμάτων (σ. 22), ακόμη κι εκείνων (όπως η συγχώρηση, η φιλοξενία, η δημοκρατία, η κυριαρχία ή η δικαιοσύνη) που εντάσσονται σαφέστερα στις περιοχές του ηθικού και του πολιτικού στοχασμού και εμφανίζονται ή αναπτύσσονται διεξοδικά από τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα.

Καθώς δεν είμαι ειδική στον Ντερριντά, δεν θα επεκταθώ στη *Ντερρινταβάση*, διότι κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε μια ανάλυση με του Μπέννινγκτον εντρύφηση στη σκέψη του Ντερριντά. Θα αναφερθώ, με τρόπο αποσπασματικό και μεροληπτικό, στο τι κάνει ο Ντερριντά στην *Περιομολόγηση* – «ένα συμβάν στη συγγραφική πορεία του» κατά τον Μπέννινγκτον (σ. 16) – και σε ορισμένες μόνο από τις θεματικές που αναπτύσσονται σε αυτό το κείμενο για το οποίο ο Μπέννινγκτον ομολογεί πως όταν το πρωτοδιάβασε «ειλικρινά ένιωσα[ε] ότι δεν κατάλαβα[ε] απολύτως τίποτε» (σ. 16) – ομολογία, η ανάγνωση της οποίας με βοήθησε να ξεπεράσω μέρος της αμηχανίας μου ενόψει της συγγραφής του παρόντος κειμένου.

Στον «Πρόλογο» που συνυπογράφουν ο Μπέννινγκτον και ο Ντερριντά, διαβάζουμε ότι ο πρώτος «θεώρησε καλό να μη χρησιμοποιήσει παραθέματα» (σ. 13). Ο πενήνταεπεννιάχρονος Ντερριντά απαντά σε αυτή την «αυστηρή περιομολή» (§5, σ. 67), όπως χαρακτηρίζει την επιλογή του Μπέννινγκτον, αποδίδοντάς της έτσι μια κάποια βία και δηλώνοντας ότι δεν επρόκειτο για μια από κοινού ειλημμένη απόφαση,³ με 59 περιόδους-περιφράσεις, γραμμένες όχι μόνο στο παρόν – ενώ τους δεκαέξι περίπου μήνες κατά τη διάρκεια των οποίων γράφεται η *Περιομολόγηση* – αλλά και στο παρελθόν. Από τη 14η παράγραφο κι έπειτα, εισάγει παραθέματα τα οποία αντιγράφει από ένα άγνωστο στον Μπέννινγκτον γραπτό του, ένα μυστικό corpus, θα μπορούσαμε να πούμε, στο οποίο ο «αλλόγλωσσος αγγλόφωνος ειδήμονας», σύμφωνα με την εύστοχη έκφραση του Απόστολου Λαμπρόπουλου (σ. 23), δεν είχε (ακόμη) πρόσβαση κι έτσι δεν μπορούσε να το ενσωματώσει στο λογισμικό του: μια σειρά από σημειώσεις σχετικά με την περιομολή που δεν είχαν πάρει ούτε ποτέ πήραν τη μορφή βιβλίου.⁴ Παραθέτει επίσης στα λατινικά πολλά αποσπάσματα από ένα άλλο, αυτήν τη φορά πολύ γνωστό γραπτό, τις *Εξομολογήσεις* του αγίου Αυγουστίνου, του αΑ, όπως γράφεται στα ελληνικά από ένα σημείο κι έπειτα⁵ – τα κεφάλαια της *Ντερρινταβάσης* για το κύριο όνομα, για τον χρόνο και την περατότητα και για την υπογραφή φωτίζουν το τι διακυβεύεται σε αυτή την κίνηση της γραφής, αντιγραφής, παράθεσης.

Αν είχαν γίνει βιβλίο, οι σημειώσεις που προανέφερα πιθανότατα θα τιτλοφορούνταν «βιβλίο του Ηλία» (§52, σ. 311) ή «βιβλίο της “περιομολής”» το οποίο, γράφει ο Ντερριντά, «ονειρεύομαι μετά τον θάνατο του πατέρα μου (1970) και τα σχετικά γεγονότα που ακολούθησαν» (§19, σ. 138-139). Όμως η *Περιομολόγηση* γράφεται προς δημοσίευση ενόψει του θανάτου της μητέρας του. Μάλιστα, όπως διαβάζουμε στην §29, στις 2 Δεκεμβρίου 1988, δηλαδή τον ακριβώς προηγούμενο μήνα της τυπικής, τουλάχιστον, έναρξης της συγγραφής της, ο Ντερριντά νόμισε «πως η μητέρα [...] είχε πεθάνει πέφτοντας» (σ. 190). Λαμβάνοντας υπόψη τον ισχυρισμό του Μπέννινγκτον σύμφωνα με τον οποίο το «Βιογραφικό σημείωμα» του Ντερριντά που προτείνεται στο τέλος του βιβλίου είναι «αμφισβητήσιμο [...], ταιριάζει μόνο σε αυτό το βιβλίο. Για ένα άλλο βιβλίο η “ζωή” του Ζ. Ντ. θα ήταν, εντέλει, τελείως διαφορετική, θα οδηγούσε σε μια εντελώς διαφορετική παρουσίαση» (σ. 356), η αναγνώστρια

δεν μπορεί να μη θέσει το ερώτημα πώς θα ήταν ένα «αυτοβιο-θνατοετορογραφικό οрус» (§40, σ. 252) του Ντερριντά που θα γραφόταν σε μια κούρσα με τη ζωή του πατέρα.

Οι δύο αυτές μορφές, του Μπέννινγκτον και της μητέρας, συχνά τοποθετούνται στην ίδια θέση απέναντι στον Ντερριντά, παρά το ότι –ή ίσως ακριβώς επειδή– ο Τζέφφρυ Μπέννινγκτον μάλλον είχε διαβάσει τα πάντα του Ντερριντά, ενώ η Ζωρζέτ Σουλτάνα Εσθήρ Ντερριντά «μαζί με δισεκατομμύρια άλλους θα αγνοεί για πάντα όλα αυτά που γράφω, καθώς δεν μπόρεσε, όσο ζει, να θελήσει να διαβάσει την παραμικρή φράση» (§44, σ. 271), όπως γράφει ο γιος, όχι δίκως κάποια θλίψη. Όπως η μητέρα, ο Τζέφφρυ «αποσιωπά το όνομα» του Ζακ (§5, σ. 66), η αμνησία του «μοιάζει με την αμνησία της μητέρας» (§6, σ. 72), ενώ υπάρχει κάτι που «ούτε η Ζ. ούτε ο Τζ., ούτε η μία ούτε ο άλλος, δεν θα το ακούσουν ίσως ποτέ» (§33, σ. 211). Ο Τζέφφρυ «έχει πάντα δίκιο, όπως ο Θεός φυσικά» (§42, σ. 261), η μητέρα είναι «αυτή που διατρέχει τα πάντα» (§14, σ. 115) κι έτσι «η μορφή της απόλυτης γνώσης για την οποία καμιά ομολογία δεν προκαλεί έκπληξη» μπορεί να αποκληθεί «θεολογισμική ή μητρική» (§9, σ. 86). Και ενώ η επιλογή του Μπέννινγκτον να παρακάμψει τα παραθέματα χαρακτηρίζεται, όπως προανέφερα, μια «αυστηρή περιτομή», από την άλλη, ο Ντερριντά θυμάται και θυμίζει εκείνες «τις θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες η περιτομή [...] θεσπίζεται από τη μητέρα, για εκείνη, η σκληρότητα της περιτομής οφείλεται βασικά σε εκείνη, και κάποτε και η ίδια η πράξη που αποκόπτει αυτό το είδος του δακτυλίου» (§13, σ. 109). Εξού και το ότι το θεολογισμικό ονομάζεται και γεωλογισμικό, *Geologiciel*, δηλαδή το λογισμικό του Τζέφφρυ και της Ζωρζέτ, το όνομα της οποίας ξεκινά, όπως επισημαίνει ο Ντερριντά σε μια συνέντευξη, με τα ίδια τρία γράμματα όπως του Τζέφφρυ – Geo–, κάτι που συνεπάγεται και μια ηχητική ομοιότητα.⁶

«Οι Εβραίοι αγνοούν την εξομολόγηση», σημειώνει ο Ντερριντά (§36, σ. 226). Ωστόσο συμπλέκει την εβραϊκή περιτομή με τη χριστιανική εξομολόγηση σε αυτή την *Περιομολόγηση*, από την οποία ούτε η μία ούτε η άλλη δεν βγαίνουν αλώβητες –η πολύ εύστοχη ελληνική απόδοση της γαλλικής *Circonfession* προκαλεί εξάλλου διόλου άσχετους με την ντερριντιανή προβληματική συνειρμούς σχετικά με το περιττό: περιττή αλλά αναγκαία εξομολόγηση που γίνεται με έναυσμα και γύρω από ένα θεωρούμενο ως περιττό κομμάτι δέρματος για το οποίο κάποιος μιλά, ανά στιγμές τουλάχιστον, σαν να είναι ότι πιο πολύτιμο είχε – ή ήταν. Η ντερριντιανή εξομολόγηση εκθέτει και περιπλέκει το παράδοξο της εξομολόγησης έτσι όπως το διατυπώνει ο Αυγουστίνος –«εξομολογούμαστε στον Θεό, ενώ γνωρίζει»– που ενώ ακυρώνει το νόημα της εξομολόγησης ως κοινοποίησης μιας προϋπάρχουσας κρυφής, ανείπωτης ακόμη αλήθειας, συνάμα προσπαθεί «να καταφέρει να συμβεί κάτι στον Θεό, και μάλιστα να του συμβεί *κάποιος* που να μετασχηματίζει την επιστήμη του Θεού σε μια στομφώδη άγνοια» (§3, σ. 56) – εδώ, στη θέση του Θεού μπορεί κανείς να βάλει και το όνομα του Μπέννινγκτον. Ομοίως η περιτομή, της οποίας το καθεστώς όχι μόνο ως τελετής αλλά και ως οδυνηρής και αιματηρής εκτομής στο σώμα ενός βρέφους οκτώ ημερών ο Ντερριντά δεν παύει να τονίζει, είναι και δεν είναι δική του: είναι δική του καθότι ξέρει «ότι έλαβε χώρα» (§2, σ. 52), «ότι έλαβε χώρα, μία και μόνη φορά, [τ]ου την έχουν περιγράψει» (§11, σ. 100), βλέπει το αποτέλεσμα της πάνω στο σώμα του· δεν είναι δική του εφόσον πρόκειται για μια «πληγή που δεν είδα ποτέ, που δεν την είδα ποτέ με τα μάτια μου» (§13, σ. 108), «ήμουν και παραμένω τυφλός ως προς εκείνο το αίμα» (§21, σ. 150). Η ανάμνησή της είναι για τον ίδιο αδύνατη. Θυμάται όμως την περιτομή ενός άλλου, του μικρότε-

ρου αδελφού «Νορμπέρ Πινάς, που πέθανε στα δυο του χρόνια όταν εγώ ήμουν δέκα, το 1940, χωρίς την παραμικρή εικόνα της περιτομής του» (§10, σ. 93) –«Δυστυχώς όποιος ισχυρίζεται ότι είναι σύγχρονος του εαυτού του», γράφει ο Μπέννινγκτον στο πρώτο κεφάλαιο (σ. 48).

Αν η περιτομή, σημάδι της συμφωνίας με τον Θεό, σηματοδοτεί την ένταξη στην κοινότητα, αν «αυτός που δεν έχει περιτμηθεί παραμένει “αποκομμένος” από την κοινότητά του» (§58, σ. 343), αυτό δεν συνεπάγεται πως ο περιτμημένος που είναι ο Ντερριντά είναι απολύτως ενταγμένος στην κοινότητα. «Ο τελευταίος των Εβραίων» (§36, σ. 229), «μικρό[ς] μαύρο[ς] και πολύ άραβα[ς] εβραίο[ς]» (§11, σ. 99), «ένα είδος κρυπτοεβραίου της καθολικής γαλλικής κουλτούρας» που έχει «και το χριστιανικό [του] σώμα» (§33, σ. 211) (χριστιανικό σώμα το οποίο δηλώνουν και τα παραθέματα από τον Αυγουστίνου), αυτοί είναι κάποιιοι από τους αυτοχαρακτηρισμούς που επιλέγει – τουλάχιστον σε τούτο το κείμενο. Ωστόσο δεν είναι μόνο αυτή η πολλαπλότητα των ταυτίσεων και ταυτοποιήσεων που υποδηλώνει ότι «όπου και να πάει είναι εκτοπισμένος και “νεοαφικθείς”, [...] του είναι αδύνατον να ζήσει με τρόπο απλό ή φυσικό το ανήκειν του σε ένα δεδομένο πολιτισμικό συγκείμενο» [ότι] είναι συνάμα μέσα και έξω», για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του Γερμιγιάρχου Γιόβελ σχετικά με την εμπειρία του κρυπτοεβραίου, του Μαράνου.⁷ Ο Ντερριντά επιμένει στην ενδιάμεση ή, ίσως ορθότερα, στη (χωρικά, γλωσσικά, πολιτισμικά, πολιτικά) μεθοριακή θέση της εβραϊκής κοινότητας της Αλγερίας, στην περίπλοκη σχέση τόσο με την αραβική κοινότητα όσο και με τη μητρόπολη, τη Γαλλία, και την κουλτούρα της. Υπογραμμίζει μια σειρά από καθοριστικές ενσωματώσεις και ακόμη πιο καθοριστικούς για τον ίδιο αποκλεισμούς: το διάταγμα του Κρεμιέ του 1870, που παραχωρούσε τη γαλλική υπηκοότητα στους Εβραίους της Αλγερίας, την αφαίρεση της υπηκοότητας και την αποβολή από το γαλλικό σχολείο που έγιναν το 1942 «χωρίς την παρέμβαση κανενός ναζι» (§54, σ. 324) αλλά και το σκασιαρχείο του από το εβραϊκό σχολείο. Επίσης, πολλές φορές, σημειώνει πως οι Εβραίοι της Αλγερίας προτιμούσαν τις χριστιανικές από τις εβραϊκές ονομασίες, αποκαλώντας την «περιτομή» «βάπτισμα», και το «μπαρ-μιτσβά» «κοινωνία», κάτι που είχε ως «αποτέλεσμα να απαλύνονται, να ατονούν, μέσα από μια έμφρονη διαδικασία πολιτισμικής οικειοποίησης, από την οποία πάντοτε υπέφερα λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, ανομολόγητα συμβάντα, που τα αισθάνεται κανείς σαν τέτοια όχι “καθολικά”, βίαια, βάρβαρα, σκληρά, “αραβικά”, περιτμημένη περιτομή, εσωτερικευμένη ενοχή και σιωπηρά αποδεκτή κατηγορία για τελετουργικό φόνο» (§14, σ. 115).

Στην *Περιομολόγηση* ξεδιπλώνεται σιγά-σιγά, όμως όχι εξ ολοκλήρου (κάτι τέτοιο είναι αδύνατο) ούτε, βεβαίως, απρόσκοπτα ή χωρίς πιασγυρίσματα, το νήμα μιας ιστορίας ονομάτων και μυστικών, μυστικών ονομάτων και μυστικών των ονομάτων. Το κυριότερο μεταξύ αυτών είναι το εβραϊκό όνομα του Ντερριντά, που του δόθηκε στην τελετή της περιτομής, το Ηλίας. Πρόκειται για το όνομα του εκ του πατρός θείου, μιας μορφής που, σε αντίθεση με τη μορφή του πατέρα, επανέρχεται πολύ συχνά στο κείμενο, και μάλιστα ως μορφή προστατευτική αφού σχεδόν πάντα επισημαίνεται ότι ο θείος ήταν εκείνος που, ως ανάδοχος, τον κρατούσε στα χέρια του κατά την τελετή. Πρόκειται για όνομα το οποίο η μητέρα «μόλις και μετά βίας γνώριζε, κατά τη διάρκεια της ζωής της» (§16, σ. 124), «δεν είχε καταγραφεί [στο ληξιαρχείο όπως είχε συμβεί με τα εβραϊκά ονόματα της οικογένειας]» (§17, σ. 130), κι έτσι παρέμεινε το «κρυμμένο» όνομά του (§35, σ. 222). Αυτή η μη καταγραφή ήταν μια «απόφαση» των γονιών «για την οποία δεν μου μίλησαν ποτέ οι γονείς μου,

σχετικά με την οποία δεν τους ρώτησα ποτέ» (§17, σ. 131). Κι αυτό το κρυμμένο όνομα αποδεικνύεται πως έχει επίσης μια μυστική προέλευση, ότι παραπέμπει στον θείο του θείου «για τον οποίο δεν μιλούσε κανένας πια στην οικογένεια από την ημέρα που εγκατέλειψε γυναίκα και παιδιά για να ξαναφτιάξει τη ζωή του στη μητροπολιτική Γαλλία» (§35, σ. 224-225). Αυτή η ιστορία, που ως προς τη δομή της πιστεύω ότι αποτελεί μια σε πολλούς οικεία ιστορία οικογενειακού μυστικού –«το μυστικό από το οποίο παραμένω αποκλεισμένος, όταν το μυστικό συνίσταται στο ότι σας το κρατάνε μυστικό αυτοί που γνωρίζουν το μυστικό σας, πόσοι είναι αυτοί, και δεν τολμούν να σας ομολογήσουν πως δεν είναι πλέον μυστικό γι' αυτούς, και μοιράζονται μαζί σας το κοινό μυστικό, αφήνοντάς σας να υποθέσετε πως το ξέρουν χωρίς να το λένε» (§30, σ. 198)–, διακλαδίζεται προς πολλές κατευθύνσεις. Μεταξύ αυτών είναι, νομίζω, και η επιλογή του Ντερριντά, στην οποία αναφέρεται συχνά, να αφήσει τους γιους του απερίτμητους, επιλογή που μπορεί να διαβαστεί ως προδοσία του κρυφού του ονόματος, αφού «ο προφήτης Ηλίας είναι ο φύλακας της περιτομής» (§18, σ. 137), και συνάμα ως αποδοχή της –ή μιας κάποιας– οικογενειακής κληρονομιάς και ως πιστότητα απέναντί της, αφού η μη περιτομή των γιων επαναλαμβάνει παραλλαγμένο ένα από τα νοήματα που αποδίδει ο Ντερριντά στη μη καταγραφή του εβραϊκού του ονόματος: «σήμαινε ότι δεν μπορούσα να φέρω πάνω μου εβραϊκά διακριτικά» (§17, σ. 131).

Εκτός από αυτό το θέμα του οικογενειακού μυστικού υπάρχουν και άλλα που μου φαίνεται ότι θα μπορούσαν να τα προσυπογράψουν πολλοί αναγνώστες και πολλές αναγνώστριες –«η υπογραφή του κειμένου προσκαλεί την προσυπογραφή του αναγνώστη», διαβάζουμε στο κεφάλαιο της *Ντερρινταβάσης* για την «Υπογραφή» (σ. 201). Επιλέγω αυτό που ο Απόστολος Λαμπρόπουλος αποκαλεί «παρτεταμένο και προκαταβολικό πένθος» για τη μητέρα (σ. 29). Μια μητέρα η οποία «δεν με αναγνωρίζει πια ούτε θυμάται το όνομά μου» (§8, σ. 82-83), «δεν βλέπει πια, [...] δεν βλέπει σχεδόν τίποτα πια, [...], το βλέμμα της δεν εστιάζει πια, ακολουθεί οριακά την κατεύθυνση των φωνών» (§12, σ. 102) και, παρ' όλα αυτά, έχει στιγμές διαύγειας, πιστεύω ότι μόνο εκφραστικής, όπως τότε που «πρόφερε καθαρά ανάμεσα σε συγκεχυμένα βογγητά, "θέλω να σκοτωθώ"» (§7, σ. 76-77) ή όταν είπε «πονάω στη μητέρα μου» (§4, σ. 61), στιγμές, το πότε των οποίων ο γιος θυμάται σχεδόν πάντα με ακρίβεια, φροντίζοντας να σημειώσει μια έστω κατά προσέγγιση ημερομηνία: «αν θυμάμαι καλά στις 24 Δεκεμβρίου 1988» (§7, σ. 76), «5 Φεβρουαρίου 1989» (§4, σ. 61) – παρεμπιπτόντως, το κείμενο είναι διάστικτο από ημερομηνίες, αφού «μια ημερομηνία αρκεί για να αφήσει το γεωλογισμικό στον τόπο» (§47, σ. 286). Ο Ντερριντά καταγράφει και προσυπογράφει αυτές τις μητρικές φράσεις που ανακινούν αναμνήσεις και πυροδοτούν συνειρμούς μέσα από τους οποίους αναδύεται μέρος της ιστορίας του, και παράλληλα ομολογεί τον ναρκισσισμό εκείνου που πονά για τον πόνο της μητέρας και συνάμα πονά που αυτή δεν τον θυμάται, που αδυνατεί να του απαντήσει στο ερώτημα «Ποιος είμαι, εγώ;» (§27, σ. 181): κοντολογίς, ομολογεί τον «αδιόρθωτο ναρκισσισμό ενός γιου που φαίνεται να ενδιαφέρεται μόνο για τη δική του ταυτότητα» (§27, σ. 181). Εστιάζει πολλές φορές στο πάσχον, φθαρμένο και φθαρτό σώμα της Ζωρζέτ Σουλτάνας Εσθήρ, ακινητοποιημένο έπειτα από πολλαπλές πτώσεις και γεμάτο πηλγές λόγω της κατάκλισης –πληγές που ανακαλούν, μεταξύ άλλων, κι εκείνη της περιτομής, την οποία ωστόσο ο Ντερριντά ουδέποτε είδε– και εκθέτει την αμφισβήτηση του προσεκτικού, σχεδόν κλινικού βλέμματος των κοντινών, που έλκεται από τα έλκη της μητέρας ως «σημάδι ζωής όπου το μέσα ακόμη φαίνεται και το αίμα

διαμαρτύρεται και το δέρμα δεν θέλει να κλειστεί επιτέλους στη σιωπή του, σαν καθαρό σάβανο, σαν το βλέφαρο του ύπνου» (§56, σ.331). Με λίγα λόγια, εκθέτει εκείνη την ανυπόφορη αμφιθυμία του «δεν αντέχω που υποφέρεις, δεν σε αντέχω που υποφέρεις» με την οποία καλούνται να αναμετρηθούν όσοι και όσες τυχαίνει να ζήσουν ένα τέτοιο παρτεταμένο και προκαταβολικό πένθος: «τη βλέπω γυμνή συνέχεια από τότε, τα έλκη της ανοίγουν και πάλι, στα δυο ισχία, στο ιερό οστό, και η υπόκωφη, ένοχη, επιθετικότητα που ευθύνεται για το "για πόσο ακόμα;", "τί περιμένει;"; για τα οποία κατηγορούμε τους εαυτούς μας ενώ ταυτόχρονα ζητάμε συγγνώμη από εκείνη, από τον Θεό, και η επιθετικότητα μαζί με τη συγγνώμη έρχονται και εγγράφονται στο χέρι που απλώνεται για να την ταΐσει, για να της δώσει να πιει, για να γυρίσει το σώμα της στο άλλο πλευρό, ακόμη και για να τη χαϊδέψει, κι έπειτα για να γράψει» (§39, σ. 245).

Θα ήθελα να κλείσω διορθώνοντας κάποιες ανακρίβειες με τις οποίες ξεκίνησα, όταν είπα ότι το *Ντερριντά* είναι το προϊόν μιας συμφωνίας ανάμεσα στον Μπέννινγκτον και στον Ντερριντά, και ότι αποτελείται από δύο κείμενα. Η αλήθεια είναι ότι περιλαμβάνει και κάποια επιπλέον κείμενα (έναν από κοινού γραμμένο σύντομο πρόλογο, βιογραφικό σημείωμα και βιβλιογραφία του Ντερριντά και δύο ακόμη κείμενα του Μπέννινγκτον, το ένα εκ των οποίων είναι εν μέρει γραμμένο για την ελληνική έκδοση) όπως και πλούσιο φωτογραφικό υλικό. Όμως το *Ντερριντά* είναι επίσης, όπως διαβάζουμε στο γραμμένο σε τρίτο πρόσωπο «Σημείωμα των μεταφραστών», «προϊόν εξαντλητικών όσο και συναρπαστικών συζητήσεων μεταξύ τους» (σ. 9). Ο Ευτύχης Πυροβολάκης και ο Απόστολος Λαμπρόπουλος όχι μόνο μετέφρασαν με εξαιρετικό, αξιοθαύμαστο, σχεδόν αξιοζήλευτο τρόπο ο πρώτος τη *Ντερρινταβάση* και ο δεύτερος την *Περιτομολόγηση*, αλλά επίσης προλόγισαν ο καθένας το κείμενο που μετέφρασε. Ο πρόλογος στη *Ντερρινταβάση* κάποια στιγμή, λίγο μετά τα μέσα του κειμένου, αλλάζει υφολογικά και θεματικά, περνά σε έναν «τόνο πιο προσωπικό», για να εστιάσει «σε σπαράγματα μνήμης που προκάλεσε η ανάγνωση» των δύο κειμένων (σ. 34). Ο πρόλογος στην *Περιτομολόγηση* παραμένει από την αρχή μέχρι το τέλος μέσα στα όρια του αυστηρού θεωρητικού λόγου, προκειμένου να μας δώσει κάποια νήματα για να τη διαβάσουμε, με κυριότερο αυτό που ο Απόστολος Λαμπρόπουλος αποκαλεί «κριτική οικειότητα» (σ. 34). Καθώς γνωρίζω και προσωπικά και συγγραφικά τόσο τον Απόστολο Λαμπρόπουλο όσο και τον Ευτύχη Πυροβολάκη (τον πρώτο περισσότερο προσωπικά και λιγότερο συγγραφικά, τον δεύτερο περισσότερο συγγραφικά και λιγότερο προσωπικά), αλλά και έχοντας κατά νου το τι μετέφρασε και τι προλογίζει ο καθένας, ομολογώ ότι οι δύο πρόλογοι με εξέπληξαν. Δεν ξέρω αν ήταν στις προθέσεις τους η πρόκληση μιας τέτοιας έκπληξης σε κάποιους τουλάχιστον αναγνώστες και αναγνώστριες, όμως την ένιωσα σαν μία ακόμη όψη αυτού του στατικού στοιχείου του βιβλίου, του στοιχείου της έκπληξης. Και σκέφτηκα ότι είναι σαν οι δύο μεταφραστές να θέλησαν να αποστασιοποιηθούν ο καθένας από το μετάφρασμά του (αποστασιοποίηση αναγκαία, νομίζω, για όποιον και όποια θέλει να συνεχίσει να μεταφράζει), να αλλάξουν θέσεις, όπως υποθέτω ότι έκαναν καθ' όλη τη διάρκεια εκείνων των συζητήσεων, χάρη στις οποίες μας δώρισαν αυτό το ανεξάντλητο και συναρπαστικό βιβλίο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί ελαφρώς τροποποιημένη έκδοχή της ομιλίας που εκφωνήθηκε στην εκδήλωση παρουσίασης του βιβλίου, που οργάνωσαν οι εκδόσεις Νήσος τον Οκτώβριο του 2019, με συνομιλητές τη Μίνα Καραβαντά, τον Γιώργο Ξηροπαϊ-

δη και τον Γεράσιμο Κουζέλη. Ευχαριστώ την Πόλα Καπόλα και τους μεταφραστές του βιβλίου για την πρόσκληση. Στη συνέχεια, οι παραπομπές θα δίνονται εντός παρενθέσεων στο κυρίως κείμενο.

2. Όπως με ενημέρωσε ο Απόστολος Λαμπρόπουλος μετά την ολοκλήρωση του παρόντος κειμένου, η εικόνα αυτή επαναλαμβάνει ένα μεσαιωνικό σχέδιο που απεικονίζει τον Σωκράτη καθιστό να γράφει και τον Πλάτωνα όρθιο πίσω του σαν να του υπαγορεύει. Το σχέδιο αυτό, που ο Ντεριντά το βρήκε σε μια καρτ ποστάλ, βρίσκεται στο εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του J. Derrida, *La carte postale. De Socrate à Freud et au delà*, Flammarion, Παρίσι 1980, όπου και σχολιάζεται εκτενώς.
3. Στην ίδια παράγραφο, διαβάζουμε: «αυτή ήταν η επιλογή του, την εξηγεί, μια επιλογή περίεργη όταν γράφουμε για κάποιον που γράφει βιβλία, κι όμως δεν κράτησε κανένα ακέραιο σπάραγμα από το corpus μου [...] αποφάσισε, με αυτή την αυστηρή περιτομή, να παρακάμψει το σώμα μου, το σώμα των γραπτών μου» (σ. 66-67 – εκτός από το «για», οι υπόλοιπες υπογραμμίσεις είναι δικές μου).
4. Τα προερχόμενα από αυτές τις σημειώσεις χωρία γράφονται με πλάγια στο κείμενο και ακολουθούνται από την ημερομηνία της πρώτης συγγραφής. Στη συνέχεια, διατηρώ την πλάγια γραφή όταν τα παραθέτω.
5. Η γραφή αυτή μπορεί να προκαλέσει τον συνειρμό ότι έχουμε εδώ, στην ελληνική μετάφραση του ντεριντιανού κειμένου, ένα αναπάντεχο ίχνος του λακανικού αντικειμένου μικρό α και του μεγάλου Άλλου.
6. J. Derrida, «Circonfession est une autobiographie d'un genre nouveau, écrite dans les marges», *France Culture*, Ιούνιος 1991, <https://www.franceculture.fr/emissions/les-nuits-de-france-culture/du-jour-au-lendemain-jacques-derrida>.
7. Y. Yovel, *Spinoza et autres hérétiques*, μτφρ. E. Beaumatin, J. Lagrée, Seuil, Παρίσι 1991, σ. 75· παρατίθεται στο M. Leibovici, «Jacques Derrida au site de "l'entre"». Identification marrane et amnèse autobiographique», *Rue Descartes*, αρ. 81, 2014/2, σ. 109.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΩΝΤΑΣ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΣΥΡΙΖΑ

Για το βιβλίο: Γιάννης Μπαλαμπανίδης (επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα εν κινήσει. Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019, 447 σ.

Η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες και ίσως την πιο σημαντική πτυχή ανάλυσης της ελληνικής κρίσης τα τελευταία δέκα χρόνια. Η δημοσιονομική κρίση, η προσφυγή της χώρας στη ΔΝΤ, καθώς και η αναδιάρθρωση του κοινωνικού σχηματισμού οδήγησαν στην ανακατάταξη των πολιτικών δυνάμεων με αποκορύφωμα τις σημαδιακές διπλές εκλογές του 2012,¹ όπου και αποτυπώνεται η δυσάρεσκη των πολιτών απέναντι στο πολιτικό σύστημα. Ταυτόχρονα, οι παραπάνω συνθήκες δημιούργησαν το κατάλληλο πλαίσιο για την ανάδυση ενός μέχρι τότε περιφερειακού πολιτικού παίκτη, όπως ο ΣΥΡΙΖΑ, και τον μετέτρεψαν σε μείζονα πολιτική δύναμη. Η ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας, το δημοψήφισμα του 2015 και η κυβερνητική παρουσία του κόμματος δείχνουν με τον πλέον emphaticό τρόπο πως ο ΣΥΡΙΖΑ αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα εξέτασης της ελληνικής κρίσης, ή, όπως είπε και ο μαρξιστής θεωρητικός Αντόνιο Γκράμσι, αποτελεί την ιστορία μιας χώρας από συγκεκριμένη οπτική γωνία.

Τα ερωτήματα που έχουν δημιουργηθεί κατά καιρούς με βάση την ιλιγγιώδη (και για κάποιους απότομη) άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ μπορεί να είναι διαφορετικής φύσεως, ωστόσο συνοψίζονται σε ένα ευρύτερο ερώτημα: τι είναι και τι θέλει ο ΣΥΡΙΖΑ; Εδώ έρχεται ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε ο Γιάννης Μπαλαμπανίδης, για να προσφέρει πολλαπλές απαντήσεις και να διευρύνει τους ορίζοντες έρευνας αυτού του φαινομένου. Η συμβολή των 19 ακαδημαϊκών που συμμετέχουν στον τόμο καταφέρνει να παρουσιάσει όλες τις πιθανές πτυχές του κόμματος από την προ-κρίσης περίοδο έως και το 2019,² προσφέροντας για πρώτη φορά μια συνολική και επίκαιρη αποτίμηση του ΣΥΡΙΖΑ. Η εισαγωγή του τόμου αποπειράται να οριοθετήσει τόσο το πλαίσιο του τόμου, όσο και να θέσει κάποια βασικά ερωτήματα με αφορμή την εξέταση του φαινομένου, συσχετίζοντάς το τόσο με την ελληνική κρίση όσο και με την κατάσταση της Ευρώπης. Ο ΣΥΡΙΖΑ αποτέλεσε πεδίο αμφισβήτησης τόσο για τον χώρο της ελληνικής Αριστεράς όσο και για την ίδια την ελληνική κοινωνία, ειδικά μετά το δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015. Η εισαγωγή του τόμου καταφέρνει να θέσει τα καίρια ερωτήματα που θα συζητηθούν στον τόμο, που ταυτόχρονα αποτελούν και ένα μεγάλο μέρος της ευρύτερης συζήτησης που έχει αναπτυχθεί για τον ΣΥΡΙΖΑ, ειδικά μετά τις πρόσφατες εθνικές εκλογές.

Ο Λάζαρος Καραβασίλης είναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο του Loughborough.

Το πρώτο τμήμα του βιβλίου αφορά το κόμμα ΣΥΡΙΖΑ, επιδιώκοντας να εμβαθύνει στην ανάπτυξη της ελληνικής ριζοσπαστικής Αριστεράς κατά την περίοδο της κρίσης. Ταυτόχρονα, τα κεφάλαια που απαρτίζουν την ενότητα προσπαθούν να αναλύσουν τις συγκεκριμένες παραμέτρους που έκαναν τον ΣΥΡΙΖΑ να ξεχωρίσει ως το πιο επιτυχημένο κόμμα ριζοσπαστικής Αριστεράς στην Ευρώπη. Η άνοδος του κόμματος αποτέλεσε μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ του ΣΥΡΙΖΑ και της ελληνικής κοινωνίας και κατ' επέκταση οδήγησε και στον ίδιο τον μετασχηματισμό του. Μερικές πτυχές αυτού του φαινομένου παρουσιάζονται στην ενότητα μέσα από τη σχέση που είχε ο ΣΥΡΙΖΑ με το εκλογικό σώμα του ΠΑΣΟΚ την περίοδο μεταξύ 2012 και 2015, όπως επίσης και την ιδιαίτερη σύνδεση του κόμματος με τα κοινωνικά κινήματα. Ωστόσο, η ενότητα δεν παραβλέπει πως ο ίδιος ΣΥΡΙΖΑ επηρέασε και δημιούργησε αυτές τις σχέσεις, όπως αφήνουν να εννοηθούν τα κεφάλαια που ασχολούνται με τις μεταβολές των εσωκομματικών δομών του κόμματος και τις αλλαγές σε επίπεδο στελεχικού δυναμικού. Όπως σημειώθηκε, η σχέση του ΣΥΡΙΖΑ με την κοινωνία είναι μια συνεχής αλληλεπίδραση, και αυτό μαρτυράται και από τη διαμόρφωση της στρατηγικής που όχι μόνο επιτυγχάνει μια λαϊκίστική νοηματοδότηση του «λαού» απέναντι στις «ελίτ», αλλά προσπαθεί να εντάξει το κόμμα στην ίδια την ιστορία της ελληνικής Αριστεράς από το ΕΑΜ έως την ύστερη Μεταπολιτευτική περίοδο. Τα συμπεράσματα που εξάγονται από αυτήν την ανάλυση καταφέρνουν να συνοψίσουν σε σημαντικό βαθμό την αλλαγή του ΣΥΡΙΖΑ από κόμμα του 4% σε κυβερνητικό κόμμα, ενώ ταυτόχρονα παραθέτουν τους κοινωνικούς δεσμούς που επέτρεψαν αυτόν τον μετασχηματισμό.

Η έμφαση στην επόμενη ενότητα περνάει από το «κόμμα ΣΥΡΙΖΑ» στις «πολιτικές ΣΥΡΙΖΑ», διατρέχοντας τόσο την αντιπολιτευτική όσο και την κυβερνητική περίοδο. Κατά την περίοδο της κρίσης, εκφράσεις όπως «Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου», «αντισυνταγματικότητα» και «δημοκρατικά δικαιώματα» υπήρξαν μέρος της πολιτικής και κοινωνικής σφαίρας, με τον ΣΥΡΙΖΑ να πρωτοστατεί στις εξελίξεις. Καθώς η κρίση αφορούσε τη διαχείριση της οικονομίας, τον πρώτο λόγο στο πρόγραμμα του ΣΥΡΙΖΑ είχαν οι οικονομικές πολιτικές, η διαχείριση του κράτους μετά το 2015, καθώς και το δύσκολο έργο εξυγίανσης της ελληνικής οικονομίας. Το κόμμα, ειδικά μετά το 2012, όφειλε μάλιστα να πείσει το εκλογικό σώμα πως αποτελεί μια υπεύθυνη πολιτική δύναμη τόσο εντός της χώρας όσο και στην Ευρώπη. Εντός Ελλάδος αυτό περιελάμβανε μεταξύ άλλων την προσπάθεια του κοινωνικού κράτους και των πολιτικών και συνταγματικών δικαιωμάτων, που μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού αισθανόταν πως καταπατώνται. Εκτός χώρας, ο ΣΥΡΙΖΑ επωμίστηκε την ευθύνη να αναδειχθεί ως αξιόλογος συνομιλητής στη χάραξη μιας αποδεκτής οικονομικής πολιτικής που να τηρεί τις δεσμεύσεις της χώρας προς τους Ευρωπαίους εταίρους. Τόσο το «Πρόγραμμα της Θεσσαλονίκης» όσο και το κρίσιμο εξάμηνο μεταξύ Ιανουαρίου και Ιουλίου 2015 αποτέλεσαν χαρακτηριστικά παραδείγματα της ισορροπίας μεταξύ υπεύθυνης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής στον ΣΥΡΙΖΑ. Ωστόσο, η ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας συνοδεύτηκε και από την εξάσκηση της εξωτερικής πολιτικής και την ισορροπία μεταξύ ρεαλισμού και εκπλήρωσης των προεκλογικών υποσχέσεων. Η περίπτωση των διαπραγματεύσεων για το όνομα της Βόρειας Μακεδονίας αποτελεί την καλύτερη ένδειξη της διφορούμενης εξωτερικής πολιτικής του ΣΥΡΙΖΑ, καθώς και πως επηρέασε τις κοινωνικές συμμαχίες του κόμματος.

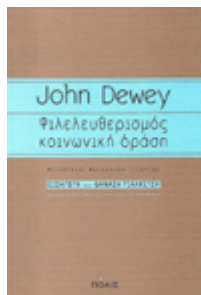
Η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ και της εξέλιξής του δεν μπορεί

να ερμηνευτεί μόνο μέσα από το στενό πλαίσιο του κόμματος. Το κόμμα επηρέασε και επηρεάστηκε όχι μόνο από την ελληνική κοινωνία, αλλά και από τις σχέσεις του με άλλες πολιτικές δυνάμεις, εντός και εκτός Ελλάδος. Πρωτεύοντα ρόλο σε αυτήν την αλληλεπίδραση είχε η σχέση του ΣΥΡΙΖΑ με τους ΑΝΕΛ, καθώς τα δύο κόμματα υπήρξαν συνοδοιπόροι του «αντι-μνημονιακού μετώπου» και μετέπειτα κυβερνητικοί εταίροι. Δεν ήταν όμως ο μόνος πολιτικός σχηματισμός που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ΣΥΡΙΖΑ. Η ευρύτερη ευρωπαϊκή Αριστερά καθώς και το Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς είχαν σημαντικό ρόλο στη προσπάθεια του ΣΥΡΙΖΑ να διεθνοποιήσει τις συνέπειες της ελληνικής κρίσης αλλά και να δημιουργήσει νέες συμμαχίες στην Ευρώπη. Με την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας, αυτές οι σχέσεις δοκιμάστηκαν, γεγονός που διαφοροποιεί την περίπτωση ΣΥΡΙΖΑ από αντίστοιχες περιπτώσεις της κυβερνώσας ριζοσπαστικής Αριστεράς. Ταυτόχρονα, οι σχέσεις του ΣΥΡΙΖΑ με εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές δυνάμεις οδήγησαν σε έναν συνεχή διάλογο μέσα στο κόμμα σχετικά με την «Ευρώπη», σε μια εποχή όπου το νόημά της είναι ιδιαίτερα αμφισβητούμενο.

Το φαινόμενο ΣΥΡΙΖΑ απασχόλησε και θα συνεχίζει να απασχολεί την ακαδημαϊκή κοινότητα, και όχι μόνο. Κατά την περίοδο της κρίσης, η ριζοσπαστική Αριστερά στην Ελλάδα κατάφερε να αποτελέσει το σημείο συνάντησης προσδοκιών και ελπίδων ενός σημαντικού μέρους της ελληνικής κοινωνίας, προκαλώντας ταυτόχρονα μεγάλες ανακατατάξεις στο πολιτικό τοπίο της χώρας. Ο παρών τόμος καταφέρει να αποδώσει σε σημαντικό βαθμό αυτές τις αλλαγές και να δείξει μέσα από την ανάλυση του ΣΥΡΙΖΑ τις ευρύτερες μεταβολές της ελληνικής κοινωνίας τα τελευταία δέκα χρόνια και αποτελεί την πρώτη συγκεντρωμένη προσπάθεια να απαντήσει στο ερώτημα «τι είναι ο ΣΥΡΙΖΑ;». Οριστική απάντηση δεν μπορεί να υπάρξει για ένα κόμμα που παραμένει ένας από τους βασικούς διαμορφωτές της πολιτικής σκηνής, ωστόσο η αποτίμηση μιας σημαντικής περιόδου του κόμματος έχει ήδη αρχίσει με τη συμβολή αυτού του έργου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η ανάλυση των εκλογών του 2012, καθώς και τα αίτια, η σημασία και το αποτέλεσμα τους συνοψίζονται με μεγάλη ακρίβεια και καθαρότητα στον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν ο Γιάννης Βούλγαρης και ο Ηλίας Νικολακόπουλος. Για περισσότερα, βλ. Γιάννης Βούλγαρης, Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014.
2. Δυστυχώς, ο τόμος δημοσιεύτηκε πριν από τη διενέργεια των Ευρωεκλογών της 26ης Μαΐου και των Εθνικών εκλογών της 17ης Ιουλίου, ωστόσο η εικόνα που προσφέρεται σχετικά με τη κυβερνητική πορεία του κόμματος είναι η πληρέστερη δυνατή.

ΘΩΜΑΣ ΨΗΜΜΑΣ

HANS KELSEN - JOHN DEWEY: ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Για τα βιβλία: Hans Kelsen, *Τι είναι Δικαιοσύνη;*, μτφρ.

Θεόδωρος Δρίτσας, επίμετρο Αλίκη Λαβράνου, Αντίποδες, Αθήνα 2019, 96 σ.

John Dewey, *Φιλελευθερισμός και κοινωνική δράση*, μτφρ.

Μαγδαληνή Τσεβρένη, εισαγωγή Θανάσης Γιαλέκης, Πόλις, Αθήνα 2019, 217 σ.

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 2019 μεταφράστηκαν στα ελληνικά (με αξιόπαινη επιστημονική ακρίβεια) δύο σημαντικά έργα του 20ού αιώνα στο πεδίο της Πολιτικής Φιλοσοφίας και της Φιλοσοφίας του Δικαίου αντίστοιχα, το *Φιλελευθερισμός και κοινωνική δράση* του John Dewey και το *Τι είναι δικαιοσύνη;* του Hans Kelsen. Πρόκειται για δύο βιβλία, τα οποία, παρά τις επιμέρους μεθοδολογικές και φιλοσοφικές διαφορές που αναδεικνύονται κατωτέρω, αποπειρώνται να απαντήσουν με σχετικιστικό τρόπο στο ζήτημα της νομιμοποίησης της πολιτικής κοινωνίας εν γένει και της έννομης τάξης ειδικότερα. Δηλαδή, αναζητούν το νομιμοποιητικό θεμέλιο της έννομης τάξης και τους συγκροτητικούς όρους μιας δίκαιης κοινωνίας, απορρίπτοντας την ύπαρξη ενός «απόλυτου» συστήματος ορθολογικών αξιών-αρχών δικαιοσύνης.

Αρχικά, εστιάζουμε στα κοινά σημεία των δύο συγγραφέων, προκειμένου να τεκμηριωθεί επαρκώς η συστηματική ένταξή τους στη χορεία των θεωρητικών που ασπάζονται τη σχετικιστική οπτική της δικαιοσύνης.

Ομοιότητες

Αμφότεροι οι συγγραφείς εκκινούν από τον σχετικισμό ως προς την παρουσία και τη λειτουργία καθολικά αποδεκτών αρχών δικαιοσύνης, οι οποίες δύνανται να εφαρμοστούν σε κάθε χωροχρονικό ορίζοντα. Κινούνται, συνεπώς, μες στο πλαίσιο της εμπειριστικής φιλοσοφίας, την οποία θεμελίωσε ο David Hume¹ και στηρίζεται στην άντληση των θεωρητικών πορισμάτων από την εμπειρική παρατήρηση. Σύμφωνα με τον Hume, οι φυσικοδικαιικές θεωρίες νομιμοποίησης της έννομης τάξης (είτε με μεταφυσική είτε με κοσμική-ορθολογική εκπόρευση) υποπίπτουν στη σύγκυση μεταξύ του «δέοντος» και του «είναι», προβάλλοντας ως δεοντικό γνώμονα συμπεριφοράς την «καθαρά υποκειμενική» ιδεολογική προαντίληψη της πραγματικότητας.²

Κατά τον Kelsen, «κάθε σύστημα αξιών, και ιδίως μια ηθική τάξη με μια κεντρική ιδέα δικαιοσύνης, αποτελεί κοινωνικό φαι-

νόμενο και συνεπώς διαφέρει ανάλογα με τη φύση της κοινωνίας εντός της οποίας διαμορφώνεται».³ Συνεπώς, η κελσενιανή θεώρηση της δικαιοσύνης βασίζεται στον αυστηρό διαχωρισμό ανάμεσα στο θετικό δίκαιο ως κανονιστικό φαινόμενο με εγγενή, αυτοαναφορική συστηματικότητα και στην ηθική ως κοινωνικό φαινόμενο που διαφοροποιείται από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Έτσι, παρά τις ιδιόμορφες πτυχές του νομικού θετικισμού του Kelsen (αναλύεται κατωτέρω η «καθαρή θεωρία δικαίου» του), ο σπουδαίος Αυστριακός νομικός αναπαράγει τη διάκριση μεταξύ της αντικειμενικής εγκυρότητας και της υποκειμενικής αξίας (ή απαξίας) του θετού δικαίου, την οποία έφερε στο προσκήνιο ήδη στα μέσα του 19ου αιώνα ο Βρετανός ωφελμιστής νομικός John Austin.⁴

Σε παραπλήσιο μήκος κύματος, ο Dewey απορρίπτει τις ολιστικές αφηγήσεις για την ερμηνεία του κόσμου, άρα και τις δήθεν απόλυτες αξίες που (πρέπει να) διέπουν μια δίκαιη κοινωνία. Στο στόχαστρο του Αμερικανού φιλοσόφου δεν τίθενται μόνον μεταφυσικές κατασκευές (όπως ένα απόκοσμο βασίλειο προαιώνιων ιδεών), αλλά και υπαρκτές «ολοκληρωτικές ουτοπίες», όπως ο εργαλειακός ωφελιμισμός του homo oeconomicus, δηλαδή η μεγιστοποίηση της οικονομικής ωφέλειας του ατόμου ως αποκλειστική παράμετρος της ορθολογικής δράσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο liberal Dewey ασκεί κριτική, από εσωτερική οπτική γωνία, στις «απολυταρχικές» πτυχές του φιλελευθερισμού, ο οποίος ψέγεται διότι καθιέρωσε ένα νέο απόλυτο σχήμα αξιών στη θέση του «ολοκληρωτισμού» που κατάφερε να ανατρέψει διά της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης.⁵

Πάντως, ο σχετικισμός του Dewey δεν αφορά στον τελικό σκοπό. Ο Αμερικανός στοχαστής προκρίνει την «κοινωνικά ανανοηματοδοτούμενη» ελευθερία ως τον τελολογικό ορίζοντα μιας αξιοβίωτης πολιτικής κοινωνίας. Η κοινωνία παρίσταται ως το «φυσικό περιβάλλον» της ανθρώπινης ύπαρξης, ωστόσο η διάπλαση, η ερμηνεία, η εφαρμογή και η τροποποίηση των θεσμών που ρυθμίζουν την κοινωνική συμβίωση έχουν διαποικιστικό (εξ αντιδιαστολής, όχι αντικειμενικά ορθό) χαρακτήρα, αφού «είναι νόμοι ατόμων που σχετίζονται μεταξύ τους, και όχι νόμοι όντων σε μια μυθική κατάσταση χωρίς μεταξύ τους σχέσεις».⁶ Οι νόμοι, λοιπόν, δεν αποτελούν τις «εκ των πραγμάτων ατελείς» θνησιγενείς αποτυπώσεις προαιώνιων φυσικών νόμων, αλλά πρόκειται για κοινωνικές κατασκευές των «εν πολιτική κοινωνία διαβιούντων» ατόμων.

Συνεπώς, ο σχετικισμός του Dewey αφορά στα κατάλληλα μέσα προς επίτευξη του τελικού σκοπού, καθώς αυτά δεν είναι ετοιμοπαράδοτα στη φύση, αλλά ευρίσκονται με συνειδητές ανθρώπινες ενέργειες, άρα με διαρκή πειραματισμό των ατόμων-πολιτικών υποκειμένων. Μολονότι, πάντως, η αρχή της κοινωνικής ελευθερίας λειτουργεί ως «τελική» αξία στο έργο του Dewey, το περιεχόμενό της δεν είναι a priori προσδιορισμένο, αλλά το διακύβευμα της ελευθερίας διαφοροποιείται ανάλογα με το εκάστοτε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και ιδεολογικό πλαίσιο. Παραδείγματος χάριν, στις αρχές του 19ου αιώνα, η ελευθερία προσδιοριζόταν κυρίως από το χειραφετητικό αίτημα της απελευθέρωσης του ατόμου από τον αυθαίρετο κρατικό καταναγκασμό. Μετά τις εξόφθαλμες πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές ανισότητες, όμως, που προκάλεσε η «πρωταρχική συσσώρευση» «σημαίνει απελευθέρωση από την υλική ανασφάλεια και από τους καταναγκασμούς και τις καταπιέσεις που εμποδίζουν τους πολλούς να συμμετέχουν στις απέραντες πολιτισμικές πηγές που διαθέτουμε».⁷

Από την άλλη, ο Kelsen, απορρίπτοντας όλες τις «απόλυτες» θεωρίες δικαιοσύνης, είτε ως απόπειρες μεταφυσικής θέ-

Ο Θωμάς Ψήμματος είναι υποψήφιος διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Δικαίου, Νομικής Σχολής ΑΠΘ.

ασης του «αγαθού» (βλ. Πλάτωνα) είτε ως «κενούς τύπους» (π.χ. «στον καθένα ό,τι του αρμόζει»,⁸ «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του»⁹), καταφάσκει την πλήρη ματαιότητα της ορθολογικής αναζήτησης ενός –καθολικά έγκυρου– ηθικοπολιτικού «τελικού» κανόνα.¹⁰ Παρ' όλα αυτά, ακόμα και η βαθιά σχετικιστική σκέψη του Kelsen προϋποθέτει, κατά λογική αναγκαιότητα, μια καταστατική αξία, τον καθολικό σεβασμό του νεωτερικού υποκειμένου ως φορέα προσωπικής αυτονομίας κατά τη διατύπωση κρίσεων περί «αγαθού βίου». Κατόπιν τούτου, ο σχετικισμός του Kelsen δεν καταντά άκριτη απολογία του εκάστοτε status quo, αλλά αφήνει ανοικτό το περιθώριο για περαιτέρω πρόοδο της ανθρώπινης σκέψης, άρα για βελτίωση της ορθολογικής κρίσης του αυτόνομου πολιτικού υποκειμένου.

Παρά τον σχετικιστικό πυρήνα της θεωρίας τους, τόσο ο Kelsen όσο και Dewey αναζητούν ένα minimum δικαιοσύνης, το οποίο προφανώς δεν ταυτίζεται με μια αδιαφιλονίκητη αξία, εντούτοις ερμηνεύεται ως ένα –αντικειμενικά προσδιορισμένο– μέτρο δημόσιας ηθικότητας του πράττειν. Ο Kelsen τοποθετεί στο επίκεντρο της δικαιοσύνης του οπτικής την αρχή της ανεκτικότητας, έχοντας την εδραία πεποίθηση πως πρόκειται για την ηθική αρχή που δίδει ως αναγκαίο προαπαιτούμενο κάθε σχετικιστική θεωρία των αξιών. Ως «ανεκτικότητα» ορίζεται «η επιταγή να κατανοεί κανείς καλότερα τις θρησκευτικές ή πολιτικές αντιλήψεις του άλλου ακόμη και αν δεν τις συμμερίζεται, και μάλιστα ακριβώς επειδή δεν τις συμμερίζεται, και επομένως να μην παρεμποδίζει την ειρηνική έκφρασή τους».¹¹ Προκειμένου, πάντως, να μη διευρυνθεί υπέρμετρα το «ανεκτό» πεδίο δράσης της αρχής της ανεκτικότητας, ο Kelsen την εγκολπώνει στο σώμα της εκάστοτε θετικής (άρα όχι ιδεατής) έννομης τάξης.¹²

Ο Dewey, με τη σειρά του, δίνει έμφαση στον ηθικό χαρακτήρα της δημοκρατικής διαβούλευσης, η οποία συντείνει στην καλλιέργεια και τόνωση της πολιτικής ευθύνης, ώστε οι πολίτες να μην αρκούνται σε ρόλο παθητικών εξουσιαζομένων, αλλά να καθίστανται ενεργοί συμμετέχοντες κατά τη διαμόρφωση και την υλοποίηση της «γενικής βούλησης».¹³ Εξάλλου, κατά τον Dewey, η δημοκρατία δεν εξαντλείται σε μια –πλειοψηφικού τύπου– «τεχνική διακυβέρνησης», αλλά αποτελεί βασική «μορφή κοινωνικής οργάνωσης»,¹⁴ απορρέουσα από τη συλλογική συνεργασία και τη θεσμοθετημένη διαφωνία των μελών του πολιτικού σώματος.

Διαφορές

Παρά τον παρεμφερή στόχο τους (νομιμοποίηση των κανόνων δικαίου και της πολιτικής κοινωνίας σε σχετικιστικές βάσεις), ο Kelsen και ο Dewey διαφοροποιούνται αισθητά ως προς τη μεθοδολογική τους προσέγγιση.

Ο Kelsen εκκινεί από τον formalισμό του νομικού θετικισμού, και μάλιστα στην εκδοχή της «καθαρής θεωρίας του δικαίου». Συνδέοντας τις νεοκαντιανές και χιουμινικές οφειλές της σκέψης του, επιχειρεί να αποκαθάρσει το δικαίκο φαινόμενο από τις ηθικές, πολιτικές, κοινωνιολογικές ή ψυχολογικές παραμέτρους του.¹⁵ Εμμένει, λοιπόν, στην αυτόνομη (ανα)παραγωγή του δικαίου ως κανονιστικού σχήματος μέσα από μια ιεραρχικά δομημένη έννομη τάξη κατά τέτοιον τρόπο, ώστε όλοι οι κανόνες δικαίου να παράγονται σύμφωνα με το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο.¹⁶ Εξάλλου, ο «θεμελιώδης κανόνας» (Grundnorm), δηλαδή το ύπατο νομιμοποιητικό θεμέλιο των κανόνων δικαίου στο κελσενιανό σύστημα, δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια υποθετική κατασκευή, ένας κενός τύπος, ο οποίος επαναλαμβάνει ότι τα αρμόδια όργανα θέσπισης και οι αποδέκτες των έννομων ρυθμίσεων πρέπει να αναρμονίζονται με το Σύνταγμα.

Η κοινωνική ύλη του δικαίου, κατά τον Kelsen, είναι εγγενώς σχετικιστική και εξόχως ανταγωνιστική. Από τη μια πλευρά, η αναγνώριση μιας απόλυτης αξίας στην κοινωνική συμβίωση δεν μπορεί να εξευρεθεί με τα μέσα του ανθρώπινου Λόγου, άρα «είναι δυνατή μόνο μία υποκείμενη σε όρους και, υπό αυτή την έννοια, σχετική επίλυση του προβλήματος της δικαιοσύνης, δηλαδή του προβλήματος δικαιολόγησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς».¹⁷ Αφετέρου, ο ορθός Λόγος δεν είναι μια αφηρημένη, αποπροσωποποιημένη κατασκευή, αλλά εκφέρεται μέσα από το φίλτρο των συμφερόντων, τα οποία αναπόδραστα τελούν σε ασυμφιλίωτη σχέση μεταξύ τους.¹⁸ Κατά συνέπεια, η «έξω-κοινωνική» (άρα αμιγώς ενδο-δικαιική) εγκυρότητα του κανόνα δικαίου είναι αναγκαία συνθήκη για την ειρηνική διευθέτηση της «αντικοινωνικής κοινωνικότητας» που ελλοχεύει στην ανθρώπινη ύπαρξη.¹⁹

Ο νομικός formalισμός του Kelsen, πάντως, δεν υποτιμά εντελώς την πολιτική διάσταση των νομικών κανόνων, καθότι η πολιτική διευθέτηση των συγκρούσεων συμφερόντων προσδίδει από νόημα στους –έγκυρους– κανόνες δικαίου. Οι κανόνες δικαίου δεν είναι «κενοί τύποι», ακριβώς διότι έχουν αποκτήσει ορισμένο περιεχόμενο κατόπιν μιας διαβουλευτικής διαδικασίας συμβιβασμού των αντιτιθέμενων συμφερόντων. Συνεπώς, οι ηθικοπολιτικές επιλογές του νομοθέτη δεν αίρουν μεν τη –σχετικιστικά ιδωμένη– αυτονομία του δικαίου, αλλά την καθιστούν λειτουργικά δυνατή σε μια έννομη διαρρυθμισμένη πολιτική κοινωνία.²⁰

Ο Dewey υιοθετεί την πειραματική μέθοδο αναδεικνύοντας, μέσα από τον κοινωνιολογικό πραγματισμό του, τη διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και του φυσικού και κοινωνικού κόσμου που τους περιβάλλει. Η αλληλεπίδραση αυτή δεν είναι στατικό ερμηνευτικό σχήμα, αλλά αποτελεί μια δυναμική, εξ ορισμού ατελή, διαδικασία με στόχο τη σταδιακή βελτίωση του κοινωνικού περιβάλλοντος. Ο Αμερικανός πολιτικός φιλόσοφος επιχειρεί να εφαρμόσει ευθέως τις πειραματικές μεθόδους των θετικών επιστημών στις κοινωνικές-ανθρωπιστικές επιστήμες, προκειμένου να διαφανεί η εμπειρική πτυχή κάθε διαδικασίας διαμόρφωσης, οργάνωσης και εφαρμογής θεσμών. Κατά τον Dewey, η πειραματική μέθοδος στηρίζεται στο πέραςμα από τη θεωρία στην πράξη και, συγκεκριμένα, στην κοινωνική δράση.²¹ Έτσι, η εμπειρία δεν συνιστά κοινοτιστική εμμονή, δηλαδή μια σταθερή προσκόλληση στις «κοινές μορφές ζωής».²² Αντιθέτως, πρόκειται για μια –συνεχώς αναδιαμορφούμενη και επαναξιολογούμενη– πολιτική δράση. Η συνεργατική διάνοια των ατόμων-πολιτικών υποκειμένων αποτελεί, λοιπόν, το καλύτερο δυνατό εκέγγυο για την εύρεση του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου διάρθρωσης της πολιτικής κοινωνίας. Η έμφαση στη –συνεργατικά οργανωμένη– διάνοια υποδηλώνει την ουσιαστική δημοκρατική διάσταση της θεωρίας του Dewey, καθώς όλοι οι υλικοί, πολιτισμικοί και πνευματικοί πόροι χαρακτηρίζονται ως προϊόν της συλλογικής συνεργασίας της ανθρωπότητας κατόπιν δημοκρατικής διαβούλευσης.²³

Ο Dewey ασπάζεται, λοιπόν, εν μέρει το μαρξικό (ιστοριο-υλιστικό) κάλεσμα προς τους φιλοσόφους, ώστε να μην αρκούνται στην κατανόηση και περιγραφή της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής δομής, αλλά να επιδιώκουν τον μετασχηματισμό της, συζευγνύοντας τη θεωρία με την πράξη.²⁴ Ασκεί, όμως, γόνιμη κριτική προς τον οικονομικό ντετερμινισμό της μαρξιστικής σκέψης, στην οποία φαίνεται να υποτιμάται το πολιτικό εποικοδόμημα έναντι της παραγωγικής-οικονομικής υποδομής.²⁵ Επιπλέον, ο Dewey δεν επιδιώκει την επαναστατική ανατροπή της αστικής (κεφαλαιοκρατικής) κοινωνίας, αλλά επιθυμεί τη θεσμική διαρρύθμιση του φιλελευθερισμού κατά τέτοιον τρόπο, ώστε η

laissez-faire οικονομική ελευθερία να υπαχθεί, μέσω των πειραματισμών της συνεργατικής διάνοιας, στον κοινωνικό έλεγχο.²⁶ Ο δῆθεν νομοτελειακός χαρακτήρας της επαναστατικής υπέρβασης του καπιταλισμού αμφισβητείται από τον Dewey, καθώς θεωρείται πως κυοφορεί τον σπόρο μιας νέας απόλυτης αλήθειας, ενός –οιονεί θεολογικού– δόγματος «απελευθέρωσης του ανθρώπου».²⁷

Οι δύο στοχαστές διαφοροποιούνται, περαιτέρω, ως προς τον ρόλο που επιφυλάσσουν στις αξίες κατά τη διαμόρφωση της σχετικιστικής θεωρίας δικαιοσύνης τους. Ο Kelsen παραμένει πιστός στο βεμπεριανό πρότυπο της αξιολογικής ουδετερότητας, αποδίδοντάς της κανονιστικό και όχι απλώς κοινωνιολογικό πρόσημο. Από τη στιγμή που, κατά την κρίση του Αυστριακού νομικού, «ο άνθρωπος λόγος μπορεί να κατανοεί και να περιγράφει, δεν μπορεί όμως να επιβάλλει»,²⁸ η δημοκρατία δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ως απόλυτη αυταξία, αλλά μόνον ως ένα σχετικά καλό πολίτευμα.²⁹

Ωστόσο, ο εμφανής αξιολογικός σχετικισμός του Kelsen δεν απολήγει σε μηδενιστική απολογία υπέρ της εκάστοτε κρατούσας (με αμιγώς πλειοψηφικούς όρους) ηθικής, πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής τάξης πραγμάτων. Συνεκτικός ιστός της κελσενιανής θεωρίας δικαιοσύνης είναι, όπως προαναφέρθηκε, η αρχή της ανεκτικότητας, η οποία λειτουργεί ως απαράβατος όρος πραγμάτωσης της υποκειμενικότητας στο διατομικό πεδίο και ως έμπρακτη συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας σε πολιτικό επίπεδο.³⁰ Η προσήλωση του Kelsen στην ηθική αξία των δημοκρατικών θεσμών τον οδηγεί, μάλιστα, στην απόρριψη της «μαχόμενης δημοκρατίας», δηλαδή εκείνης της αντίληψης που προκρίνει την υπεράσπιση της δημοκρατίας με αντιδημοκρατικά μέσα απέναντι στους εχθρούς της. Ο Kelsen θεωρεί ότι η αρχή της ανεκτικότητας ως ρήτρα διασφάλισης του δημοκρατικού πολιτεύματος επιτάσσει την ανεμπόδιση εκδήλωση ακόμα και των αντιδημοκρατικών αντιλήψεων. Με τα λόγια του ίδιου, «η δημοκρατία δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό της παραιτούμενη από αυτόν».³¹ Στο σημείο αυτό ο Kelsen θεωρεί ότι ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην ελεύθερη έκφραση των αντιδημοκρατικών φρονημάτων και στο δικαίωμα κρατικής καταστολής με κάθε μέσο κατά των αντιδημοκρατικών δράσεων αποτελεί υπαρξιακό όρο για τη δημοκρατία. Μολονότι αναγνωρίζει πως η εύρεση ενός τέτοιου διαχωριστικού ορίου είναι δυσχερής, ο Kelsen εξαρτά τη διατήρηση του δημοκρατικού πολιτεύματος από την απόπειρα πειστικής απάντησης στο συγκεκριμένο κρίσιμο πολιτειακό ζήτημα.³²

Ο Dewey, με τη σειρά του, παραμένει αξιολογικά ουδέτερος μόνο ως προς τα επιλεγόμενα μέσα, τα οποία θα κριθούν στο πλαίσιο της συνεργατικής διάνοιας ισοελεύθερων πολιτικών υποκειμένων.³³ Αναγνωρίζει, πάντως, ως «τελική» αξία της πολιτικής κοινωνίας την αρχή της –κοινωνικά ιδωμένης– ελευθερίας. Κατά τον Dewey, η ελευθερία δεν είναι οιοονεί περιουσιακό ατού του εκάστοτε ατόμου,³⁴ αλλά εξαρτάται καίρια από το θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου διαβίει το πρόσωπο,³⁵ δηλαδή από τη «βασική κοινωνική δομή».³⁶ Έτσι, ο Dewey δεν αρκείται στην τυπική κατοχύρωση της φυσικής ελευθερίας του ατόμου, αλλά επιδιώκει την πραγμάτωσή της σε ίσες ευκαιρίες ζωής και ανάπτυξης των «ικανότητων» του προσώπου.³⁷ Στο έργο του, η αρνητική και η θετική διάσταση της ελευθερίας δεν αλληλοαποκλείονται,³⁸ αλλά βρίσκονται σε άρρηκτο δεσμό.

Ως αρνητική ελευθερία νοείται η απουσία αθέμιτου καταναγκασμού σε μια απόρροητη σφαίρα προσωπικής αυτονομίας. Κατά τον Dewey, στον laissez-faire φιλελευθερισμό, όμως, οι κίνδυνοι κατά της προσωπικής αυτονομίας δεν απορρέουν τόσο

από τον κρατικό πατερναλισμό όσο από την τεράστια ισχύ των συγκεντρωποιημένων ιδιοκτησιακών συμφερόντων.³⁹

Ως θετική ελευθερία ορίζεται η αξιοποίηση της προσωπικής αυτονομίας προς έναν –ατομικά ή/και συλλογικά διαπλασμένο– σκοπό, ήτοι η ενάσκηση της αυτονομίας του προσώπου στη δημόσια σφαίρα. Η συμμετοχή του ατόμου στη δημοκρατική διαβούλευση δεν αποτελεί απλώς ένα μέσο επίτευξης της κοινωνικής ελευθερίας, αλλά συνιστά και η ίδια εγγενές γνώρισμα της κοινωνικής ελευθερίας, καθώς μετουσιώνει τη σκέψη (αρνητική ελευθερία) σε πράξη (θετική ελευθερία).

Αφήνεται, πάντως, μετέωρο το ερώτημα εάν η περιεκτική δημοκρατία οδηγεί στην κοινωνική ελευθερία ή, αντιστρόφως, αν η κοινωνική ελευθερία προϋπάρχει ως αξία ακόμα και πριν από την εκκίνηση διαδικασιών συμπεριληπτικής δημοκρατίας. Στην πρώτη περίπτωση, η αξιολογική προτίμηση του Dewey υπέρ της κοινωνικής ελευθερίας τελεί υπό την αίρεση της επιλογής της (με όρους «γενικής βούλησης») από τα πολιτικά υποκείμενα σε μια πραγματική (άρα ατελή) και όχι υποθετική (ιδεατή) «πρωταρχική αναστοχαστική θέση».⁴⁰ Στο δεύτερο ενδεχόμενο νοθεύεται ο σχετικιστικός πυρήνας της θεωρίας του Dewey, καθώς υφίσταται ήδη μια προερμηνευτική, αξιακή επιλογή, η οποία παρέχει τεολογικό ορίζοντα στο σύνολο της πειραματικής διαδικασίας.

Κριτική αποτίμηση

Τόσο ο νομικός θετικισμός του Kelsen όσο και ο κοινωνιολογικός πειραματισμός του Dewey προσφέρουν μια συνεκτική συνηγορία υπέρ του δημοκρατικού πολιτεύματος και της υποκειμενικότητας ως βασικής συνιστώσας του νεωτερικού εαυτού. Ωστόσο, ο εγγενής σχετικισμός τους προς τα αξιακά προτάγματα της έννομης τάξης και της πολιτικής κοινωνίας εν γένει εγείρει απορίες ως προς τον τρόπο επίτευξης και ως προς τις πιθανότητες μακροπρόθεσμης διατήρησης ενός φιλελεύθερου, δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου.

Αποφεύγοντας μια μεταφυσική θεώρηση των αρχών δικαιοσύνης, εξάλλου, δεν απολήγουμε αναπόδραστα στο άρμα του ηθικού σχετικισμού. Απεναντίας, η ισχύς ενός κανόνα δικαίου κρίνεται ενόψει των αρχών δικαίου που υποκρύπτονται πίσω από το γράμμα της νομικής διάταξης. Μπορούμε, εναλλακτικά προς μια αμιγώς σχετικιστική θεώρηση του δικαίου, να ακολουθήσουμε τη διάκριση του Αμερικανού φιλοσόφου του δικαίου, Ronald Dworkin ανάμεσα σε «κανόνες» (rules), οι οποίου έχουν κατηγορικό (all or nothing) χαρακτήρα και σε «αρχές» (principles), οι οποίες αποτελούν ηθικοπολιτικούς χρωματισμούς που εμφανίζονται σε κάθε θετό κανόνα δικαίου, βαρύνοντας περισσότερο ή λιγότερο (more or less) στην εκάστοτε σύνθεση κοινωνικής ύλης.⁴¹ Κατόπιν τούτου, θα καταλήξουμε στο πόρισμα ότι οι ηθικοπολιτικές αρχές αποτελούν αναγκαίους όρους εφαρμογής (άρα πραγματικής ισχύος) ενός –φαινομενικά αξιολογικά ουδέτερου– έγκυρου κανόνα δικαίου εντός μιας δημοκρατικά οργανωμένης πολιτικής κοινωνίας.

Η (συμμετοχική) δημοκρατία, λοιπόν, δεν αποτελεί «κενό τύπο», αλλά μετεξελίσσεται από την καθολικότητα της ψήφου στην καθολικότητα της ενεργού πολιτικής συμμετοχής σε μια –εθνική και υπερεθνική– δημόσια σφαίρα.⁴² Προκειμένου αυτό να γίνει κατορθωτό, κρίνεται αναγκαία η άμβλυνση των κοινωνικοοικονομικών άνισων δομών της αστικής (κεφαλαιοκρατικής) κοινωνίας, ώστε να επιτευχθεί το πέρασμα από την τυπική κατοχύρωση στην πραγματική ενάσκηση της –εν κοινωνία υλοποιούμενης– ελευθερίας. Η κοινωνικοποιημένη οικονομία αποτελεί, έτσι, εύλογο προαπαιτούμενο για την «ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου, για το πέρασμα από τον υλικό ευ-

δαιμονισμό στην καλλιέργεια και ικανοποίηση άλλων, «ανώτερων» ηδονών». ⁴³

Συμπερασματικά, η εγκυρότητα των νομικά κατεστημένων θεσμών της πολιτικής κοινωνίας τελεί υπό τον όρο της διασφάλισης μιας θεμελιακής δικαιοπολιτικής συνθήκης, της ισότητας σε κάποια υπαρκτή (άρα διόλου μεταφυσική) πρωταρχική κατάσταση. Η θέση των κανόνων σε ισχύ αποτελεί προϊόν συνειδητών ανθρώπινων ενεργειών, οι οποίες λαμβάνουν χώρα σε πλαίσιο πολιτικής ισότητας με ισότιμο σεβασμό των αντιτιθέμενων κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων που προσδιορίζουν το περιεχόμενο των κανόνων δικαίου. Η επί ίσοις όροις λειτουργία της δημοκρατικής διαβούλευσης, λοιπόν, συνιστά μια αντικειμενική –σύμφωνη με τις αρχές της ανεκτικότητας και της συνεργατικής διάνοιας– αξία, ανυψούμενη η ίδια σε επιδιωκόμενο σκοπό κάθε δίκαιης κοινωνίας, η ακριβής φυσιογνωμία της οποίας αφήνεται κάθε φορά ανοικτή στην κοινωνική και πολιτική διαπάλη. Υπό αυτό το πρίσμα, ο σχετικισμός μπορεί να αναπτύξει την πλουραλιστική δυναμική του μόνο υπό την προϋπόθεση της θεωρητικής και πρακτικής του ένταξης σε ένα περιβάλλον ακριβοδίκαιων θεσμών. Εν κατακλείδι, μόνο μέσα σε συνθήκες προσωπικής ελευθερίας, πολιτικής ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης μπορεί να πραγματοποιηθεί το φιλοσοφικό μότο του Dewey: «ο σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα, αλλά αντιθέτως τα χρησιμοποιούμενα μέσα υποδηλώνουν και την ποιότητα των επιδιωκόμενων σκοπών». ⁴⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. David Hume, *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση* (βιβλίο πρώτο: *Για τη νόηση*), μτφρ. Μαρία Πουρνάρη, Πατάκη, Αθήνα 2011, μέρος Ι.
2. Το επιχείρημα του Hume περί σύγχυσης μεταξύ του «δέοντος» και του «είναι», εκ μέρους των φιλοσόφων εκείνων που επιμένουν στη διατύπωση καθολικών ηθικών νόμων-γνωμών συμπεριφοράς, αξιοποιείται ατόφιο και από τον Kelsen στο σχολιαζόμενο βιβλίο («Από τα πραγματικά γεγονότα, δηλαδή από όσα είναι ή όσα συμβαίνουν πραγματικά, δεν μπορεί να συναχθεί κανένα συμπέρασμα σχετικά με όσα θα έπρεπε να είναι ή να συμβαίνουν»). Hans Kelsen, *Τι είναι Δικαιοσύνη*;, μτφρ. Θεόδωρος Δρίτσας, Αντίποδες, Αθήνα 2019, σ. 56.
3. Kelsen, *αυτ.*, σ. 22-23.
4. Όπως επισημαίνει emphaticά ο Austin (John Austin, *The Province of Jurisprudence Determined* [1832], επιμ. W.E. Rumble, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1995), «η ύπαρξη του δικαίου είναι ένα ζήτημα, η αξία ή η απαξία του ένα άλλο».
5. Όπως υποστηρίζει με νόημα ο Dewey, «παρόλο που οι φιλελεύθεροι ήταν ορκισμένοι εχθροί του πολιτικού απολυταρχισμού, ήταν και οι ίδιοι απολυταρχικοί στο κοινωνικό «πιστεύω» που δι-αμόρφωσαν». John Dewey, *Φιλελευθερισμός και κοινωνική δράση*, μτφρ. Μαγδαληνή Τσεβρένη, Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 149.
6. Dewey, *αυτ.*, σ. 157-158.
7. Dewey, *αυτ.*, σ. 165-166.
8. Βλ. ενδεικτικά, M. Tullius Cicero, *De Natura Deorum*, III, 38 («iustitia, quae suum cuique distribuit») και *De Finibus Bonorum et Malorum*, liber V, 67 («iustitia in suo cuique tribuendo»).
9. Karl Marx, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2015, σ. 23.
10. Kelsen, *ό.π.*, σ. 59.
11. Kelsen, *ό.π.*, σ. 61-62.
12. Kelsen, *ό.π.*, σ. 62-63.
13. Σχετικά με την έννοια της «γενικής βούλησης», βλ. Jean-Jacques Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφρ. Βασιλική Γρηγοροπούλου - Αλβέρτος Σταϊνχάουερ, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 73.

14. Dewey, *ό.π.*, σ. 171.
15. Η «καθαρή θεωρία του δικαίου» εδράζεται στη διττή οριοθέτηση της κανονιστικότητας, αφενός από την ηθική - πολιτική θεώρηση και αφετέρου από την κοινωνιολογική - ψυχολογική οπτική του δικαίου (βλ. σχετικά το επίμετρο της Αλ. Λαβράνου στο: Kelsen, *ό.π.*, σ. 76-77).
16. Hans Kelsen, *Reine Rechtslehre*, F. Deuticke, Λειψία - Βιέννη, 1934.
17. Kelsen, *αυτ.*, σ. 29.
18. Kelsen, *αυτ.*, σ. 59-60.
19. Σχετικά με την έννοια της «αντικοινωνικής κοινωνικότητας», βλ. Immanuel Kant, *Για την αιώνια ειρήνη*, μτφρ. Άννα Ποτάγα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
20. Από το επίμετρο της Αλ. Λαβράνου στο: Kelsen, *Τι είναι Δικαιοσύνη*;, *ό.π.*, σ. 85-86.
21. Dewey, *ό.π.*, σ. 168. Κατά τον Dewey, η διάνοια αποτελεί «εναλλακτική μέθοδο κοινωνικής δράσης» (σ. 185).
22. Βλ. ενδεικτικά Charles Taylor, *Sources of the Self*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ Μασ. 1989· Michael J. Sandel, *Ο φιλελευθερισμός και τα όρια της δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, Πόλις, Αθήνα 2003.
23. Dewey, *ό.π.*, σ. 171.
24. Βλ. χαρακτηριστικά, το σχετικό χωρίο του Marx στην 11η θέση για τον Φοϋερμπάχ, «οι φιλόσοφοι έχουν απλά ερμηνεύσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους. Το θέμα είναι να τον αλλάξουμε».
25. Σύμφωνα με τον Dewey, «η υποταγή της πολιτικής δραστηριότητας στην οικονομική σφαίρα και η ταύτιση των φυσικών νόμων με τους νόμους της ελεύθερης βιομηχανικής παραγωγής και της ελεύθερης εμπορικής συναλλαγής» αποτελούν δομικά ελαττώματα τόσο της μαρξιστικής όσο και της φιλελεύθερης προσέγγισης (σ. 120).
26. Dewey, *ό.π.*, σ. 149-150. Όπως επισημαίνει, παίρνοντας ξεκάθαρες αποστάσεις από τον επαναστατικό μετασχηματισμό της αστικής κοινωνίας, «η μέθοδος της συνεργατικής διάνοιας αντικαθιστά τη μέθοδο της βίαιης σύγκρουσης» (σ. 203).
27. Dewey, *ό.π.*, σ. 200.
28. Kelsen, *Τι είναι δικαιοσύνη*;, σ. 57.
29. Kelsen, *αυτ.*, σ. 28.
30. Βλ. σχετικά Sandrine Baume, *Χανς Κέλσεν: Συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας*, μτφρ. Βασίλης Βουτσάκης, Πόλις, Αθήνα 2016.
31. Kelsen, *Τι είναι δικαιοσύνη*;, σ. 66.
32. Kelsen, *αυτ.*
33. Για το ηθικοπολιτικό και κανονιστικό περιεχόμενο της «ισοελευθερίας», βλ. σχετικά Étienne Balibar, *Equaliberty: Political Essays*, μτφρ. James Ingram, Duke University Press, Ντούρχαμ 2014.
34. Βλ. την κριτική του Piketty στις «υπερπεριουσιοκρατικές» και «υπεραξιοκρατικές» πτυχές του ύστερου νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού στο: Thomas Piketty, *Το Κεφάλαιο στον 21ο αιώνα*, μτφρ. Ελίζα Παπαδάκη, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 326-327.
35. Dewey, *ό.π.*, σ. 140.
36. Σύμφωνα με τον ύστερο Rawls (John Rawls, *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 36), ως «βασική κοινωνική δομή» ορίζεται το «σύνολο των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών θεσμών μιας κοινωνίας, καθώς και η συναρμογή όλων αυτών των θεσμών σε ένα ενιαίο σύστημα κοινωνικής συνεργασίας που συνεχίζεται από τη μια γενιά στην άλλη».
37. Dewey, *ό.π.*, σ. 141. Για την έννοια της «ικανότητας» ως «λειτουργικά προσδιορισμένης δυνατότητας του ατόμου» σε συμπεριφορικό κοινωνικό πλαίσιο, βλ. Amartya Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, μτφρ. Γιώργος Χρηστίδης, Πόλις, Αθήνα 2015.

38. Για την εξόχως ανταγωνιστική σχέση αρνητικής - θετικής ελευθερίας, με καταστατικό προβάδισμα της πρώτης, βλ. Isaiah Berlin, *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Scripta, Αθήνα 2001· Benjamin Constant, *Περί Ελευθερίας και ελευθεριών*, μτφρ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000.
39. Dewey, *ό.π.*, σ. 183-184. Όπως τονίζει emphaticά ο Dewey, ηχώντας εξαιρετικά επίκαιρος σε συνθήκες –εθνικά και υπερεθνικά θεσμοποιημένης– νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, «ο έλεγχος των μέσων παραγωγής από τους λίγους, που τα κατέχουν σύμφωνα με τον νόμο, λειτουργεί ως διαρκής φορέας καταναγκασμού για τους πολλούς» (σ. 183).
40. Ως προς την αδιάρρηκτη σχέση μεταξύ της «υποθετικής πρωταρχικής θέσης» («πέπλο της άγνοιας») και των «περιστάσεων δικαιοσύνης», βλ. John Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Φίλιππος Βασιλόγιαννης, Ανδρέας Τάκης κ.λπ., Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 173.

41. Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Bloomsbury, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2013 (1η έκδοση 1977), σ. 38-44. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Dworkin (*αυτ.*, σ. 21-22), η αρχή δικαίου αποτελεί «γνώμονα που ενσωματώνει μια ηθικοπολιτική αξία ουσιαστικής δικαιοσύνης», ενώ ο κανόνας δικαίου «γνώμονα που τίθεται από τη δράση δικαιοπραγωγικών θεσμών».
42. Σχετικά με την έννοια της «δημόσιας σφαίρας» και τον επικοινωνιακό - διαλογικό ορθολογισμό ως όρο νομιμοποίησης των πολιτικών αποφάσεων και των κανόνων δικαίου, βλ. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, μτφρ. Thomas Burger, The MIT Press, Κέιμπριτζ Μασ. 1989.
43. Dewey, *ό.π.*, σ. 213. Σχετικά με τη διάκριση «ανώτερων» και «κατώτερων» ηδονών στον αρετολογικό ωφελιμισμό του κανόνα (rule-orientated utilitarianism), βλ. John Stuart Mill, *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, Πόλις, Αθήνα 2002, σ. 163.
44. Dewey, *ό.π.*, σ. 208.

Φώτης Μπαρούτσος

Αναγέννηση

Η ιστορία μιας έννοιας

Τι είναι η Αναγέννηση; Είναι η αναβίωση του πνεύματος της κλασικής αρχαιότητας ή η απαγκίστρωση από τον Μεσαίωνα;

Από τον 18ο αιώνα έως σήμερα έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρίες για τους όρους εμφάνισης και χαρακτήρα της Αναγέννησης. Κεντρική παραμένει η θεώρηση του Ελβετού ιστορικού Γιάκομπ Μπούρκχαρτ, ο οποίος ανέδειξε την Αναγέννηση σε διακριτή ιστορική περίοδο, κατά την οποία έκαναν την εμφάνισή τους η ατομικότητα και η νεωτερικότητα. Το έργο του επαινέθηκε και αμφισβητήθηκε, αλλά γεγονός είναι ότι η έννοια της Αναγέννησης εδραιώθηκε στην παγκόσμια συλλογική μνήμη.

Είχε δίκιο ο Μπούρκχαρτ ή μήπως η Αναγέννηση δεν είναι ο μοναδικός τρόπος να κατανοήσουμε το ιστορικό συνεχές από τον 11ο έως και τον 16ο αιώνα;

Εκδόσεις της ΕΣΤΙΑΣ

Ι.Α. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ 84, 105 53 ΑΘΗΝΑ

εκδόσεις αλεξάνδρεια

ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Eugene Rogan

Οι Άραβες

Μια ιστορία

**Πόλεμος, αποικιοκρατία, αντίσταση, δημιουργικότητα
από το Μαρόκο μέχρι το Ιράκ
κι από τον 16ο μέχρι τον 21ο αιώνα
—η πιο ολοκληρωμένη ιστορία του αραβικού κόσμου**

ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΣΕΙΡΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

EUGENE ROGAN
Η πτώση των Οθωμανών
Ο Μεγάλος Πόλεμος
στη Μέση Ανατολή 1914-1920

PETER FRANKOPAN
Η πρώτη σταυροφορία
Το κάλεσμα της Ανατολής

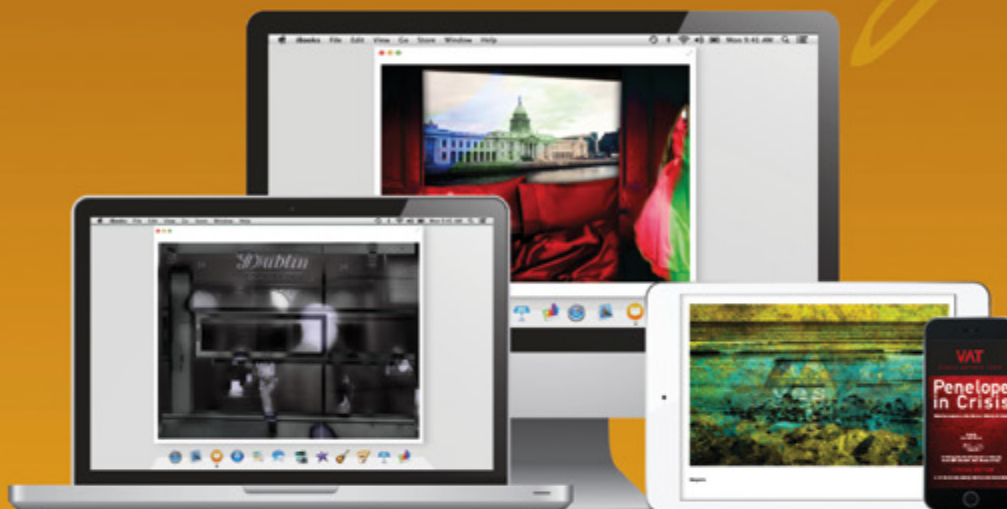
RICHARD J. EVANS
Η επιδίωξη της ισχύος
Ευρώπη 1815-1914

Penelope in Crisis

"Visual Artists Team" participation artworks
under the Bloomsday Athens 2015 framework.

Concept: Vouvoula Skoura

A VAT Edition Published by Creative CODE | ePUB coders

This EPUB edition with the artworks of our VAT team were created in the framework of Bloomsday Athens 2015. *Penelope in Crisis* project was inspired by Molly Bloom's monologue from James Joyce's *Ulysses*, and V. Skouras' source photos from Ireland.

VAT

free for download

Available worldwide, via the biggest electronic bookstores,
Apple iBooks Store and **kobo** Books Store,
for the vast majority of e-readers running on iOS, Android and Windows devices.

Creative CODE | ePUB coders | Υψηλές Ψηφιοποίησης EPUB

Πλατεία Προσκόπων, 116 35 Αθήνα | Τηλ.: 210 7244 762 | e-mail: epubcoders@gmail.com | Epub Coders
www.epubcoders.gr

ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Democracy, Concept Alecos Papadatos, Story Alecos Papadatos & Abraham Kawa, Script Abraham Kawa, Art Direction & Drawings Alecos Papadatos, Colouring Annie de Donna, Bloomsbury, Λονδίνο 2015, 236 σ.

Λουδοβίκος ΚΩΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΣ, Δέσποινα ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ζήσιμος ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ (επιμ.), *Νεολαία και οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα, 1929 και 2008*, Εταιρεία Μελέτης της Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας (EMIAN) - Πάντειο Πανεπιστήμιο: Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2016, 8 σ.
Πολυσυλλεκτικός τόμος, αφιερωμένος στη μνήμη ου Ζαχαρία Δεμαθά, όπου το πρώτο μέρος τιτλοφορείται «Κρίση και νεολαία: εννοιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις», το δεύτερο «Κρίση, νεολαία και οικονομία από τον Μεσοπόλεμο στη μακρά δεκαετία του 1960» και το τρίτο «Οικονομική κρίση και νεολαία στην Ελλάδα σήμερα».

Ζηνοβία ΛΙΑΛΙΟΥΤΗ, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα (1947-1989)*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2016, 532 σ.
Η εισαγωγή ορίζει τα θεωρητικά, μεθοδολογικά και ερμηνευτικά ζητήματα, τοποθετεί το πλαίσιο και την περιοδολόγηση, προσεγγίζοντας τον αντιαμερικανισμό ως Λόγο. Το πρώτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο «Η πρόσληψη της εθνικής ανεξαρτησίας και οι ΗΠΑ», το δεύτερο «Η “Μεγάλη Σύμμαχος Χώρα”: φίλος ή εχθρός», το τρίτο «Η έννοια του αμερικανισμού στον δημόσιο λόγο, 1947-1967: η πολιτισμική διάσταση του μεταπολεμικού αντιαμερικανισμού», το τέταρτο «Η έννοια της ανεξαρτησίας στη μεταπολιτευτική περίοδο, η νέα εθνική αφήγηση», το πέμπτο «Η έννοια του Αμερικάνου εχθρού στη μεταπολίτευση και οι επιπτώσεις της “Εθνικής Τραγωδίας” στην πρόσληψη εχθρών και φίλων» και, τέλος, το έκτο κεφάλαιο κλείνει τη μελέτη «Η έννοια του αμερικανισμού στη μεταπολιτευτική περίοδο». Περιλαμβάνει επίλογο και πηγές - βιβλιογραφία.

Σπύρος ΜΑΚΡΗΣ, *Πολιτική Επιστήμη. Κοινωνικός μετασχηματισμός & θεωρίες της δημοκρατίας: κλασικές, νεωτερικές και σύγχρονες αφηγήσεις. Εισαγωγικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Ι. Σίδερης, Αθήνα 2015, 798 σ.
Το πρώτο μέρος «Πολιτική και πολιτισμός» περιλαμβάνει εισαγωγικές έννοιες περί επιστήμης, θεωρίας, πολιτικής, παρουσιάζει συγκριτικές διαστάσεις και την Πολιτική Επιστήμη στην Ελλάδα και, μεταξύ άλλων, επεξεργάζεται την έννοια του κακού στη φιλοσοφία και την ηθική, τη φαινομενολογία του πόνου, την πολιτική βία

και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Το δεύτερο μέρος «Καπιταλισμός και κοινωνικός μετασχηματισμός» αναφέρεται σε κοινωνικές τάξεις, την καπιταλιστική κρίση και τα πολιτικά υποκείμενα. Το τελευταίο τρίτο μέρος, υπό τον τίτλο «Αυταρχισμός, δημοκρατία και ηγεμονισμός», αναλύει τους θεσμούς, τις προσεγγίσεις και τα μοντέλα. Μεταξύ άλλων αναπτύσσει τον φασισμό και τη δημοκρατία στον Μεσοπόλεμο, τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, την αγγλική Σχολή των Διεθνών Σχέσεων, τον γερμανικό ηγεμονισμό, την υψηλή στρατηγική των ΗΠΑ στον 21ο αιώνα, την παγκοσμιοποίηση.

A. ΜΕΤΑΞΑΣ, Ingolf PERNICE, *Η Ευρώπη σε κρίση: Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική/Europe in der Krise; Zwischen Recht und Politik*, εκδόσεις Ι. Σίδερης, Αθήνα 2015, 118 σ.
Δίγλωσση έκδοση, τα γερμανικά και τα ελληνικά. Ο Αντώνης Μεταξάς γράφει για «Ευρώπη, κρίση, έκτακτη ανάγκη»: η ερμηνευτική ευθύνη και οι προκλήσεις για το ευρωπαϊκό δίκαιο» και ο Ingolf Pernice για τη «Διάσωση του ευρώ και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Political Representation in Times of Bailout; Evidence from Greece and Portugal, επιμ. Andre Freire, Marco Lisi, Ioannis Andreadis, Jose Manuel Leite Viegas, Routledge, Λονδίνο 2016, 151 σ.
Επτά κεφάλαια που υπογράφουν πολλοί επιστήμονες, κυρίως από την Ελλάδα και την Πορτογαλία.

Άννα ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ, Ρουμπίνη ΓΡΩΠΑ, Χαρά ΚΟΥΚΗ (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, σειρά: Επιστημονική Βιβλιοθήκη, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2013, 346 σ.
Ζητήματα οικονομίας και θρησκείας, το κοινωνικό κράτος, πολιτισμικά θέματα επεξεργάζονται και υπογράφουν οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες στον τόμο.

Thanos VEREMIS, *The Modern Balkans: A Concise Guide to Nationalism and Politics, The Rise and Decline of the Nation State*, Research on South Eastern Europe, 2014, 214 σ.
Παρουσιασμένο σε τρία μέρη που ακολουθούν τη σύνοψη εισαγωγή. Το πρώτο μέρος, σε δέκα κεφάλαια, αναφέρεται στα Βαλκάνια από τον 19ο αιώνα έως τον 21ο αι., τη σύσταση και την αποδόμηση των εθνικών κρατών. Τα τέσσερα κεφάλαια του δεύτερου μέρους εξετάζουν τα Βαλκάνια σε προοπτική και το τρίτο μέρος αναφέρεται στις ημιτελείς υποθέσεις: το Μακεδονικό, το Κόσοβο, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Ο επίλογος προσεγγίζει τις πιθανότητες της μετα-μοντέρνας εποχής στα Βαλκάνια. Περιλαμβάνονται βιβλιογραφία και χρονολόγιο.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Μάικλ ΟΟΥΞΟΤ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μετάφραση- επίμετρο Παντελής Λέκκας, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2019, 684 σ.

Ο Μάικλ Όουζοτ (1901-1990) –Βρετανός αντιθεμελιοκρατικός πολιτικός φιλόσοφος και ιστορικός των ιδεών– είναι ελάχιστα γνωστός στην Ελλάδα, εξαιτίας ίσως του ιδιότυπου συντηρητισμού του, παρότι η πρωτότυπη συμβολή του στην πολιτική σκέψη αναγνωρίζεται στον αγγλοσαξονικό κόσμο, και πέραν αυτού, όλο και περισσότερο μετά τον θάνατό του.

Ο Παντελής Λέκκας (ΕΚΠΑ) έπραξε σοφά επιλέγοντας να συστήσει τον Όουζοτ στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό μεταφράζοντας το συγκεκριμένο έργο. Οι (πανεπιστημιακές) *Διαλέξεις* –πρωτοεκδόθηκαν στην Αγγλία μόλις το 2007– αποτυπώνουν την πολιτική φιλοσοφία του Όουζοτ «εν κινήσει» σε μια εύληπτη και διεισδυτική ανασύνθεση της πολιτικής σκέψης από την αρχαιότητα μέχρι την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Η εξαιρετική μετάφραση του κειμένου συνοδεύεται από κατατοπιστικό επίμετρο (91 σ.), στο οποίο ο Λέκκας παρουσιάζει και αξιολογεί το όλο έργο του Όουζοτ. Πρόκειται για μια άρτια έκδοση, εξοπλισμένη με επεξηγηματικές σημειώσεις του μεταφραστή, χρησιμο γλωσσάριο και χρηστικά ευρετήρια ονομάτων και θεμάτων.

Γ.Α.

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΡΧΑΙΑ

Emma BRIDGES, *Imagining Xerxes: Ancient Perspectives on a Persian King*, σειρά: Bloomsbury Studies in Classical Reception, Bloomsbury, Λονδίνο 2015, 233 σ.

Ο Ξέρξης μετά τον Αισχύλο, το αφήγημα του Ηρόδοτου για τον Ξέρξη, η περσική προσέγγιση, εναλλακτικές ιστορίες, το παρελθόν ως παράδειγμα και ο Επίλογος διατυπώνει μια νέα πρόσληψη του Ξέρξη.

Phil BOOTH, *Crisis of Empire: Doctrine and Dissent at the End of Late Antiquity*, University of California Press, Μπέρκλεϊ - Λος Άντζελες - Λονδίνο, 2013, 393 σ.

Μεταξύ άλλων, αναφορές γίνονται για τον Κύριλλο τον Σκυθοπολίτη και τη δεύτερη κρίση του Ωριγένη, τον Σωφρόνιο, την Ιατρική και το θαύμα, διηγήσεις συγκώρεσης, την πτώση των Ιεροσολύμων, τον Μόσκο από την Αλεξάνδρεια στη Ρώμη, τον μοναχό Μάξιμο από την Παλαιστίνη και την πορεία του, τα Ιεροσόλυμα και τη Ρώμη στην αυγή του Χαλιφάτου.

Roger BROCK, *Greek Political Imagery from Homer to Aristotle*, Bloomsbury, Λονδίνο- Νέο Δελχί - Νέα Υόρκη - Σίδνεϊ 2013, 252 σ.

«Θεοί ως βασιλείς, βασιλείς ως Θεοί», «Η Πολιτεία ως νοικοκυριό και οικογένεια», «Ο ποιμένας των ανθρώπων», «Το πλοίο της Πολιτείας», «Το Σώμα της Πολιτείας», «Ηγεμόνες και κοινωνίες στην Αρχαϊκή περίοδο», «Δημοκρατία και απολυταρχία: 5ος αι.», «Ρήτορες και φιλόσοφοι: 4ος αι έως τον Αλέξανδρο» είναι οι τίτλοι των κεφαλαίων. Περιλαμβάνονται επίλογος, βιβλιογραφία (σ. 199-220), ευρετήριο συγγραφέων και εικόνων, ευρετήριο τόπων και γενικό ευρετήριο.

Maria FRAGOULAKI, *Kinship in Thucydides; Intercommunal Ties and the Historical Narrative*, Oxford University Press, 2013, 443 σ.

Τυπολογία των διακοινωνικών σχέσεων, η πολιτική, ηθική και συναισθηματική διάσταση της συγγένειας, χαρτογράφηση της έννοιας της συγγένειας τίθεται στα εισαγωγικά. Η Κόρινθος με τις αποικίες της, οι Αιολείς, οι Ίωνες, οι δεσμοί της Σπάρτης και εκείνοι της Αθήνας, Έλληνες και μη-Έλληνες στην Ιταλία και την Σικελία, όπως εμφανίζονται στον Θουκυδίδη.

Δημήτρης Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ, *Το παράπονο της Βρισηίδας: Έρωτας, επιθυμία και εγκράτεια στην ελληνική και η ρωμαϊκή αρχαιότητα*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015, 161 σ.

Τα πέντε κεφάλαια τιτλοφορούνται: «Ο κομπασμός του Απολλόδωρου: Έρωτας, γάμος, μοιχεία, και πορνεία στην κλασική Αθήνα», «Οι γυναίκες στον πόλεμο ή το σύνδρομο της Αμαζόνιας», «Το παράπονο της Βρισηίδας: Πόλεμος και έρωτας», «Η επιθυμία της Κίρκης και ο φόβος της εγκατάλειψης», «Ο ναυαγός ή το νησί της Αφροδίτης». Περιλαμβάνει ευρετήριο.

Paula OLMOS (επιμ.), *Greek Science in the Long Run: Essays on the Greek Scientific Tradition (4th c. BCE - 17th c. CE)*, Cambridge Scholars Publishing, 2012, 327 σ.

Αφορμή της συλλογής κειμένων στάθηκε ένα διεθνές συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στη Μαδρίτη το 2010, με θέμα «Είκοσι αιώνες ελληνικής επιστήμης». Πολυσυλλεκτικός τόμος που δομήθηκε σε τρία μέρη: «Μέθοδος, επιχειρηματολογία κι διεπιστημονικά ζητήματα», «Τέχνες, επιστήμες και τεχνολογίες ποσοτικοποίησης», «Τέχνες και επιστήμες της ζωής και της υγείας».

Christopher PELLING & Maria WYKE, *Twelve Voices from Greece and Rome; Ancient Ideas for Modern Time*, Oxford University Press, 2014, 274 σ.

Οι δώδεκα φωνές από την Ελλάδα και τη Ρώμη είναι: Όμηρος, Σαπφώ, Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ευριπίδης, Καίσαρας, Κικέρων, Βιργίλιος, Οράτιος, Τάκιτος, Γιουβενάλης και Λουκιανός. Προτείνονται μεταφράσεις και περαιτέρω αναγνώσεις.

Antigone SAMELLAS, *Alienation: The Experience of the Eastern Mediterranean (50- 600 A.D.)*, Peter Lang, Βέρνη-Βερολίνο-Βρυξέλλες-Φρανκφούρτη-Νέα Υόρκη- Οξφόρδη-Βιέννη 2010, 556 σ.

«Η ζωή είναι ένα θέατρο», «Νεκροί για τον κόσμο: ασκητισμός και οι χαρές του», «Από τον στιγματισμό στην απενοχοποίηση: στάσεις απέναντι στην ψυχική ασθένεια κατά την ύστερη αρχαιότητα και η διαδικασία ίασης στο θρησκευτικό και κοινωνικό πλαίσιο», «Κοινωνική ουτοπία ως αντίδοτο στην αποξένωση», «Ιμπεριαλισμός και Χριστιανισμός» «Μάρτυρες, εγκληματίες και κατάδικοι...», «Αληθινή ζωή: το διάβασμα ως σωτηρία», «Συμπεράσματα», βιβλιογραφία (σ. 491-552) και τέλος το ευρετήριο αποτελούν τα συστατικά της μελέτης.

Michael SCOTT, *Center of Delphi; a History of the Ancient World*, Princeton University Press Πρίνστον - Οξφόρδη, 2014, 422 σ.

Προσέγγιση δομημένη σε τρία μέρη: «Ορισμένοι είναι γεννημένοι μεγάλοι», «Ορισμένοι πετυχαίνουν μεγάλεια», «Σε ορισμένους το μεγαλείο πέφτει στον δρόμο τους». Περιλαμβάνει πληροφορίες για τους Δελφούς και το Μουσείο, πολυσέλιδη βιβλιογραφία (σ. 375-400) και ευρετήριο.

Carol G. THOMAS, *Greece; a Short History of a Long Story, 7,000 BCE to the Present*, Wiley Blackwell, Νιου Τζέρσι 2014, 205 σ.

Κάθε κεφάλαιο από τα ένδεκα του βιβλίου περιλαμβάνει τα υποκεφάλαια: «Όρη και θάλασσα», «Η εποχή των ηρώων», «Το τέλος της Εποχής του Χαλκού: επανασχηματισμός», «Η δεύτερη εποχή των ηρώων: η Κλασική Ελλάδα», «Ενσωμάτωση σε μεγαλύτερο σχήμα», «Grecia Capta: ρωμαϊκή κατοχή», «Η εξουσία επιστρέφει στη Ελλάδα: Βυζαντινή Αυτοκρατορία», «Οθωμανική Ελλάδα: 1453-1821», «Χτίζοντας ένα νέο κράτος: 1821-1935», «Παίκτης στον σύγχρονο κόσμο: 1935 έως σήμερα», «Συμπεράσματα: παρελθόν και παρόν». Οι σημειώσεις στο τέλος όλων των κεφαλαίων, όπου και προτείνονται επιπλέον διαβάσματα. Κλείνει με χρονολόγιο των σημαντικότερων γεγονότων της ελληνικής ιστορίας.

Robin WATERFIELD, *Taken at the Flood; The Roman Conquest of Greece*, Oxford University Press, 2014, 287 σ.

Τα σύννεφα έρχονται από τη Δύση και η Ρώμη στρέφεται ανατολικά. Οι Ιλλυριακοί Πόλεμοι, ο βασιλιάς Φίλιππος ο Μακεδών, ο δρόμος προς τις Θερμοπύλες, η απομακρυσμένη εξουσία, το τέλος των Μακεδόνων, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και ο ελληνικός κόσμος μετά την μάχη της Πύδνας είναι ορισμένα από τα θέματα που προσεγγίζουν τα κεφάλαια της έκδοσης.

NEOTEPEH

David BREWER, *Greece, the Decade of War; Occupation, Resistance and Civil War*, I.B. Tauris, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2016, 320 σ.

Σε είκοσι οκτώ κεφάλαια παρακολουθείται η εισβολή του Μουσολίνι έως το Σχέδιο Μάρσαλ και το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου.

Hasan COLAK, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*, Ankara 2015, 282 σ.

Στο εισαγωγικό περιλαμβάνονται η τρέχουσα ιστοριογραφία και οι κύριες πηγές. Η προσέγγιση είναι χρονολογική, εκκινώντας από τα Πατριαρχεία της Ανατολής και την Οθωμανική Διοίκηση τον 16ο και τον 17ο αι., ακολουθεί ο ερχομός του 18ου αι., με την Εκκλησία να έρχεται στην κεντρική σκηνή την εποχή της αποκέντρωσης, τις πολιτικές των Ανατολικών Πατριαρχείων έως την οικονομική δύναμη πίσω από την πολιτική με τα δίκτυα της εκκλησιαστικής εξουσίας.

Jack FAIREY, *The Great Powers and Orthodox Christendom; the Crisis over the Eastern Church in the Era of the Crimean War*, Palgrave Macmillan, 2015, 283 σ.

Lucien J. FRARY, *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844*, Oxford University Press, 2015, 296 σ.

Η Ρωσία και ο αγώνας της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, το Αυτοκέφαλο και φάσεις της Ορθοδοξίας, μυστικές εταιρείες, ένοπλα κινήματα είναι ορισμένα από τα θέματα που πραγματεύεται η μελέτη.

A. HERACLIDES & Ada DIALLA, *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century; Setting the Precedent*, Manchester University Press, 2015, 253 σ.

Το πρώτο μέρος θέτει ζητήματα θεωρίας, το δεύτερο πρακτικής και το τρίτο συγκεντρώνει τα συμπεράσματα Περιέχει πίνακα των ανθρωπιστικών επεμβάσεων των ετών 1830-1939.

Stathis N. KALYVAS, *Modern Greece; What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, 2015, 242 σ.

Τι είναι η Ελλάδα, πώς αναδύθηκε, πώς χτίστηκε, τα προβλήματα, η απογείωση, η μεγάλη κρίση, το μέλλον είναι τα κεφάλαια που επιχειρούν να ερμηνεύσουν με ιστορικούς όρους την έννοια του να είσαι Έλληνας.

Γιάννης ΚΟΚΚΩΝΑΣ, *Έγρεο, φίλα μάτερ: Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 235 σ.

«Σήκω, αγαπημένη μητέρα» είναι η μετάφραση του τίτλου. Η Ελλάδα είναι αυτή η αγαπημένη μητέρα που καλείται από λίγους λόγιους να στηριχθεί στις δυνάμεις της και να σηκωθεί. Η μελέτη προσπαθεί με τρόπο συστηματικό να εντοπίσει κείμενα και εικαστικές προσωποποιήσεις των ετών 1464-1821, προτάσσοντας μια επισκόπηση των προσωποποιήσεων της Αρχαίας Ελλάδας από τον 5ο π.Χ. αι. έως τον 2ο μ.Χ. αι. Οι προσωποποιήσεις αποτελούν τεκμήρια της ιστορίας των ιδεών και των ιδεολογιών. Διαβάζονται και ερμηνεύονται. Οι πρώτες προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα νεότερα χρόνια εντοπίζονται στους 15ο και 17ο αι. Ακολουθεί ο 18ος αιώνας με ένα ουσιώδες κεφάλαιο, «Από τη σύγκριση αρχαίας και νέας Ελλάδας στη διατύπωση της ευχής για αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού» Το επόμενο καταπιάνεται με τις «Τελευταίες αυταπάτες για ξένη βοήθεια και το εθνικό κίνημα. Η Ελλάς και τα τέκνα της σε κείμενα και εικόνες από το 1800 ως το 1821». Ακολουθούν τα μέρη: «Ανακεφαλαίωση», «Κατάλογος εικόνων», καθώς περιλαμβάνεται το σύνολο των εικόνων που παρουσιάζονται και σχολιάζονται, δεκαέξι σελίδες «Πηγές και βιβλιογραφία» και, τέλος, υποδειγματικό «Ευρετήριο». Αξίζει να σημειωθεί ότι στον συγγραφέα απονεμήθηκε το Βραβείο Ανδρέα Πετρόπουλου στην Πανηγυρική Συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών, στις 19 Δεκεμβρίου 2019.

Λίνα ΛΟΥΒΗ, *Η Ευρώπη των Ελλήνων: πρότυπο, απειλή, προστάτης, 1833-1857*, σειρά: «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία», εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, 341 σ.

Με πηγή τον Τύπο που καταγράφει τις αυθόρμητες, ζωντανές αντιδράσεις της εποχής απέναντι στα γεγονότα και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, η Λ. Λούβη περιγράφει πώς οι Έλληνες αντιλαμβάνονταν τον ρόλο της Ευρώπης απέναντι στο νεοϊδρυθέν κράτος τους και πώς αντέδρασαν στις επεμβάσεις των τριών Δυνάμεων, άμεσες ή έμμεσες, στην εσωτερική πολιτική και τη ζωή. Παρουσι-

άζονται οι διαψεύσεις των προσδοκιών και της εμπιστοσύνης που έτρεφαν οι Νεοέλληνες για τις εγγυήτριες Δυνάμεις, οι πικρίες, οι φοβίες και εντέλει οι ανασφάλειές τους. Το βιβλίο δομείται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη τιτλοφορείται «Το συνταγματικό πρότυπο των “φωτισμένων” εθνών» και Βαυαροκρατία», το δεύτερο μέρος «Η Δύση ως θρησκευτική απειλή» και το τρίτο «Η Ευρώπη προστάτις και οφειλέτης».

Odette VARON-VASSARD, *Des Sépharades aux Juifs grecs. Histoire, mémoire et identité*, Editions Le Manuscrit, Παρίσι 2019, 226 σ.

Η μελέτη αυτή (που ανακεφαλαιώνει συνεργασίες της συγγραφέως με γαλλικούς φορείς) πραγματεύεται την ιστορία των Σεφαραδιτών Εβραίων που, μετά τον διωγμό τους από την Ισπανία το 1492, εγκαταστάθηκαν σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Κάθε κεφάλαιο φωτίζει μια ξεχωριστή στιγμή της ιστορίας αυτής, με καθοδηγητικό νήμα το θέμα της μνήμης και της ταυτότητας. Το πρώτο κεφάλαιο ανασυγκροτεί τα κυριότερα στάδια της κατασκευής και των διαδοχικών μετασχηματισμών της σεφαραδίτικης ταυτότητας, από τα τέλη του 15ου αιώνα μέχρι τη Shoah. Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη Θεσσαλονίκη ως παράδειγμα της πολιτισμικής ταυτότητας της διασποράς και στο πέρασμα των σεφαραδιτών στη νεωτερικότητα μέσα από τον εκγαλλισμό των μεσαίων στρωμάτων της κοινωνίας. Με αφετηρία το μείζον γαλλόφωνο λογοτεχνικό έργο που πραγματεύεται την εβραϊκή ταυτότητα, αυτό του Αλμπέρ Κοέν, το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται και στην εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας, γενέτειρας του συγγραφέα. Οι διαφορετικές και εν μέρει αποκλίνουσες μεταξύ τους ιστορίες τριών επιζώντων της Shoah, της Θεσσαλονικιάς Λίζας Πίνχας, που επέζησε από το Άουσβιτς κι έγραψε τη μαρτυρία της, του Θεσσαλονικιού Ανδρέα Σεφικά, που ως παιδί κρύφτηκε μαζί με την οικογένειά του στην Πελοπόννησο, και του αντιστασιακού Μωυσή Μιχαήλ Μπουρλά προσφέρουν τον καμβά των επόμενων κεφαλαίων. Σε ξεχωριστό κεφάλαιο μελετώνται οι πολύπλοκες σχέσεις της Αντίστασης και των Ελλήνων Εβραίων και γίνεται μνεία στην περίπτωση του Μ.Μ. Μπουρλά, που στρατεύτηκε στον ΕΛΑΣ κι ήταν πολιτικοποιημένος κομμουνιστής. Το βιβλίο κλείνει με δύο εκτενή κεφάλαια για τη γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (Σεφαραδιτών και Ρωμιανιωτών), στην οποία εξοντώθηκε το 83% του προπολεμικού πληθυσμού (περίπου 59.000 άνθρωποι), και για την καθυστερημένη ανάδυση της μνήμης του γεγονότος στην Ελλάδα. Η μνήμη της εξόντωσης των Ελλήνων Εβραίων, μετά από δεκαετίες αποσιώπησης, αρχίζει τα τελευταία χρόνια να βρίσκει τη θέση της στην ελληνική κοινωνία κι εκπαίδευση. Μια διεξοδική βιβλιογραφία είκοσι σελίδων ολοκληρώνει τον τόμο, ο οποίος αποτελεί σημαντική συμβολή στη γαλλόφωνη βιβλιογραφία του θέματος.

B.I.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Spyros KYRIAZOS, Dr. George TSGOURAKOS, Andreas Mitrakos, *Life Advice from the Ancient Greek Philosophers; Original Words of Wisdom from the Major Schools of*

Greek Thought, 2019, 103 σ.

Μετά την ψηφιακή εφαρμογή «The Greek Philosopher», η ίδια ομάδα προχώρησε στην ιδιότυπη αγγλόφωνη έκδοση του παρόντος βιβλίου που τυπώνεται στην Πολωνία για λογαριασμό της Amazon. Δεν διατίθεται στο εμπόριο, μπορεί να παραγγελθεί από το Amazon και στη συνέχεια να παραληφθεί ταχυδρομικά. Στόχος του είναι η δημιουργία ενός περιεκτικού οδηγού της αρχαίας ελληνικής σοφίας με τη μορφή αποφθεγμάτων, που απευθύνεται σε γνώστες της αγγλικής γλώσσας και θαυμαστές της αρχαίας ελληνικής σκέψης. Ανθολογημένα από τον Ιωάννη Στοβαίο και τον Διογένη Λαέρτιο, αποτυπώνονται γνωμικά πολλών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Δημόκριτος, ο Πυθαγόρας, ο Σωκράτης, ο Γοργίας, ο Πλούταρχος, ο Ξενοφάνης, ο Επίκουρος, ο Ηράκλειτος, ο Επίκτητος. Παρουσιασμένα θεματικά καλύπτουν περιοχές όπως η παρακίνηση και η δημιουργικότητα, η εγκράτεια και η υγεία, οι ουσιαστικές ανθρώπινες σχέσεις, η παιδεία και η διά βίου μάθηση, η έννοια της αυτοβελτίωσης και της σημασίας του καλού χαρακτήρα, τα προβλήματα του αρνητισμού, το κυνήγι της ευτυχίας και το κυνήγι του υπερβολικού πλούτου, οι κανόνες της κοινωνίας, της πολιτικής και της δικαιοσύνης, η διαχείριση του πόνου και της ατυχίας.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Απόλλους: *σαμιακών γραμμάτων & τεχνών περιήγηση*, Έτος 30ό, τχ. 81-82 (Φθινόπωρο 2019), 208 σ.

Περιοδικό της Περιφέρειας, με αντοχή στον χρόνο και επιμονή στην ποιότητα. Η Σάμος, στο μάτι του προσφυγικού-μεταναστευτικού χρόνια τώρα, τιμά τον πολιτισμό, τις τέχνες και τα γράμματα με εκδηλώσεις, εκθέσεις, συναυλίες, παρουσιάσεις, συνέδρια. Το διπλό τεύχος είναι αφιερωμένο στη μετάφραση, θέμα πολυδιάστατο, ενδιαιφύρον και με προεκτάσεις: «Αναφορές και δοκίμια για τη μετάφραση». Θεωρία, παρατηρήσεις, εμπειρίες, δοκίμες και προτάσεις, προβληματισμοί και προτάσεις, πνευματικά δικαιώματα, η δημιουργία της μετάβασης, χωρίς να λείπουν η λογοτεχνία, ο πεζός και ο ποιητικός λόγος, αληθινές ιστορίες βγαλμένες από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, φόρος τιμής στον Αντώνη Κλειδωνιάρη και οι Βιβλιοπαρουσιάσεις πρόσφατων εκδόσεων. Δεν μπορεί να αντισταθώ στον πειρασμό να μην αναφερθώ στο βιβλίο της Αδαμαντίνης Κουμιάτου, *Οδός Ευμολπιδών* (Ωκεανίδα, Αθήνα 2019), που εμπνεύστηκε από το σπίτι όπου η Σοφία Τρικούπη αποτύπωσε την καθημερινότητα στο τρικούπέικο και κατέθεσε σκέψεις και συναισθήματα με αφορμή τον θάνατο του Παπαγάλου της.

Επιμέλεια: Έλλη Δρούλια

**Δημοσιογραφία
στα μέτρα
των
συμφερόντων;
ή
στα μέτρα
της
πραγματικότητας;**

5 **Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ**
ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΗ ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

5 χρόνια ανεξάρτητη δημοσιογραφία

efsyn.gr

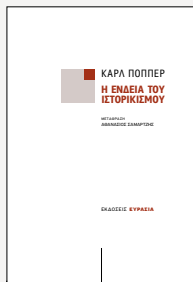
Μοναδικοί εργοδότες οι αναγνώστες μας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΥΡΑΣΙΑ

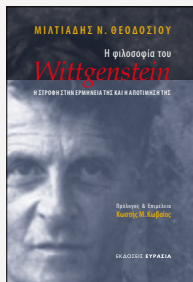
εργοτάξιο ιδεών

Ομήρου 47, 10672 Αθήνα • τηλ.: 210 3614968 • email: info@eurasiabooks.gr • www.eurasiabooks.gr

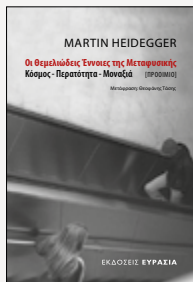
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Καρλ Πόππερ
**Η ΕΝΔΕΙΑ ΤΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΙΣΜΟΥ**

Μιλτιάδης Ν. Θεοδοσίου
**Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ WITTGENSTEIN**

Martin Heidegger
**ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ**

Συλλογικό έργο
**ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΚΟΝΔΥΛΗΣ**

Κορνήλιος Καστοριάδης
**ΑΚΥΒΕΡΝΗΤΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ**

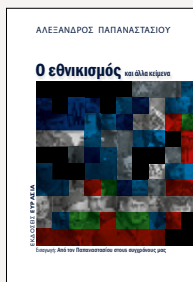
ΙΣΤΟΡΙΑ

Απόστολος Μπογιατζής
ΜΑΚΡΟΝΗΣΙ

Φωτεινή Βάκη
**Η ΠΡΟΟΔΟΣ ΣΤΟΝ
ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ**

Αλέξανδρος Παπαναστασίου
**ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ
ΑΛΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ**

Γιάννης Σμαρνάκης
**ΕΛΛΗΝ, ΡΩΜΗΟΣ,
ΚΑΙ ΟΥΤΟΠΙΑ**

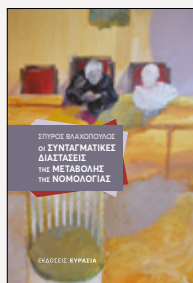

Συλλογικό έργο
**ΕΛΛΗΝ, ΡΩΜΗΟΣ,
ΓΡΑΙΚΟΣ**

ΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Φίλιππος Βασιλόγιαννης
**ΠΡΟΣΩΠΑ ΛΟΓΟΙ
ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ**

Σπύρος Βλαχοπούλας
**ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ [...]**

Λίνα Παπαδοπούλου
**ΘΕΣΜΟΙ «ΑΜΕΣΗΣ ΔΗΜΟ-
ΚΡΑΤΙΑΣ» ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ**

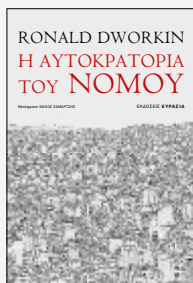

Συλλογικό έργο
**ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ,
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ**

Αλέξανδρος Κεσσόπουλος
**Η ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Ronald Dworkin
**Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ**

Παναγιώτης Μαντζούφας
**ΚΑΛΗ ΝΟΜΟΘΕΤΗΤΗ
ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ**

Γιώργος Δελλής
**ΔΗΜΟΣ
ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ**

R. Aron - M. Foucault
**ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ [...]**

Ludwig Wittgenstein
**ΕΥΖΗΤΗΣΕΙΣ
ΜΕ ΤΟΝ FREUD**

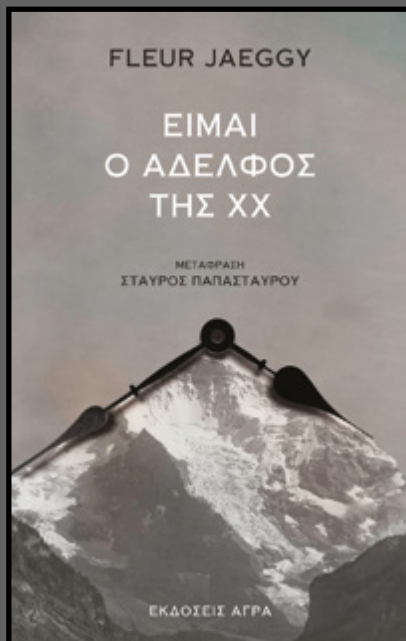
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

Μια μυθιστορηματική αναδρομή του Ροτ στον τόπο καταγωγής του. Ένας «ου-τόπος» στο περιθώριο των συσπάσεων της Ιστορίας. Εκεί παρελαύνουν σοφοί και τρελοί, ντόπιοι, πρόσφυγες και περαστικοί, φτωχοί και μικροκτηματίες ευγενείς, που ταλαντεύονται ανάμεσα στο απλό και γεμάτο δεισιδαιμονίες σύμπαν της παράδοσης και στο άνοιγμα προς τον δυτικό μοντερνισμό.

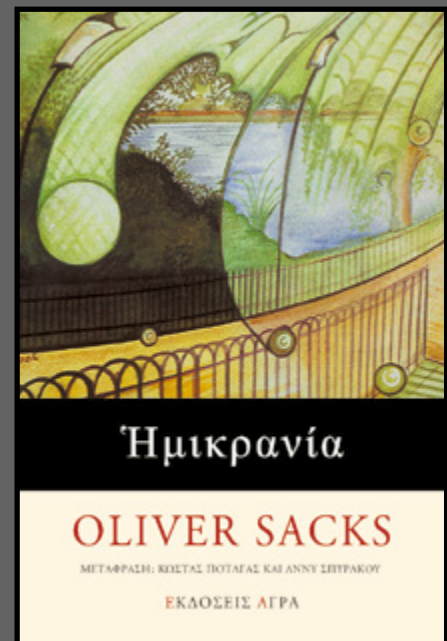
Μια από τις πλέον χαρακτηριστικές και ιδιαίτερες φυσιογνωμίες των χρόνων του Μεσοπολέμου. Εμβληματική μορφή της κριτικής σκέψης και επιδραστικός διανοούμενος, ο Μπένγιαμιν παρουσιάζεται εδώ στην ωριμότερη, καταληκτική του περίοδο. Στη συλλογή περιλαμβάνονται διάσημα δοκίμιά του για την τέχνη, τον Κάφκα, τον Μπωντλαίρ, και τον Μπρεχτ καθώς και κείμενα πολιτικής και ιστορίας.

«Η πένα της Φλερ Γιέγκκυ είναι η ακίδα του χαράκτη που απεικονίζει τις ρίζες, τους βλαστούς και τα κλωνάρια του δέντρου της τρέλας· εξαιρετική».

– JOSEPH BRODSKY

Εικοσιμία ιδιόμορφες, ανατριχιαστικές, μαγευτικές ιστορίες που φέρνουν στην επιφάνεια σκέψεις για τη μοναξιά, τη μετάνοια, μερικές φορές ακόμα και για την αγάπη από την πένα μιας σπουδαίας συγγραφέως της σύγχρονης ιταλικής λογοτεχνίας.

«Για τον Σακς ο πονοκέφαλος είναι χρυσορυχείο, πηγή οραμάτων, ένας μικρόκοσμος της ανθρώπινης εμπειρίας και του πόνου, η ίδια η φιλοσοφική λίθος».

– Sunday Telegraph

«Πρέπει να τον ακούσουμε προσεκτικά τον Σακς. Στο βιβλίο του δεν βρίσκουμε την πανάκεια, αλλά η ανθρώπινη ματιά του μπορεί να μας φανεί βοηθητική στο να συμφιλιωθούμε με τις πιο σκοτεινές πλευρές του εαυτού μας».

– Mail on Sunday

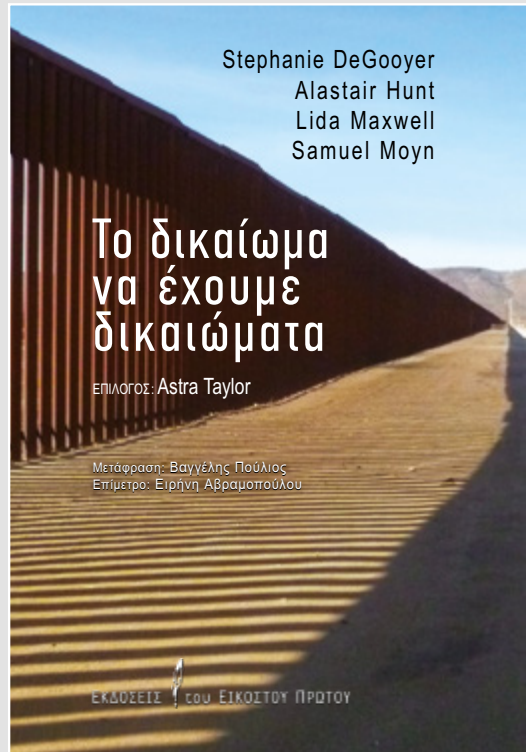
Stephanie DeGooyer - Alastair Hunt
Lida Maxwell - Samuel Moyn

Το δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα

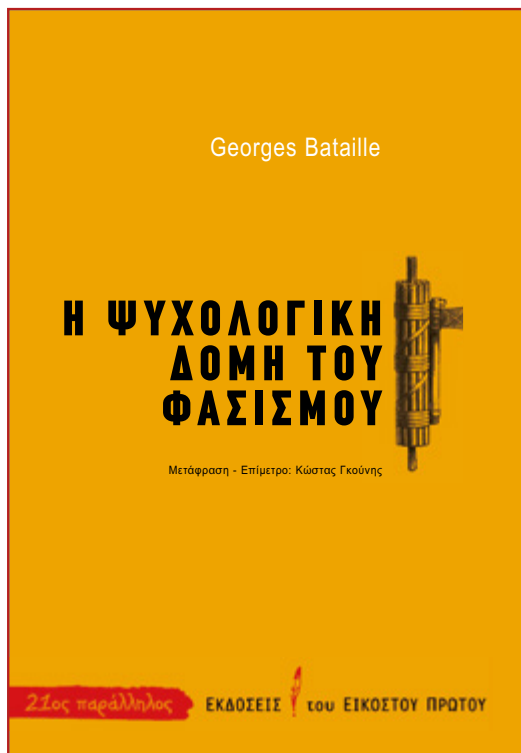
Επίλογος: Astra Taylor
Επίμετρο: Ειρήνη Αβραμοπούλου

Μετάφραση: Βαγγέλης Πούλιος

Πριν από εξήντα χρόνια η Hannah Arendt, εξόριστη Εβραία πλέον μετά τη στέρηση της γερμανικής της πολιτικότητας, διαπίστωσε ότι προτού μπορέσουν οι άνθρωποι να απολαύσουν οποιοδήποτε «αναπαλλοτρίωτο» ανθρώπινο δικαίωμα –προτού μπορέσει να υπάρξει οποιοδήποτε δικαίωμα στην εκπαίδευση, την εργασία, την ψήφο κ.ο.κ.– θα πρέπει πρώτα να υπάρχει κάτι που το ονόμασε «δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα». Η ιδέα της δεν συγκέντρωσε τότε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αλλά στην εποχή μας, μια εποχή μαζικών απελάσεων, ταξιδιωτικών απαγορεύσεων σε μουσουλμάνους πολίτες, προσφυγικών κρίσεων και μεταεθνικών πολέμων, η φράση έχει γίνει το επίκεντρο ενός σημαντικού και ζωηρού διαλόγου. Εδώ, πέντε κορυφαίοι στοχαστές και στοχάστριες από διάφορα επιστημονικά πεδία –την ιστορία, το δίκαιο, τις πολιτικές επιστήμες και τις λογοτεχνικές σπουδές– εξετάζουν κριτικά το θεμέλιο των δικαιωμάτων και το νόημα της ριζοσπαστικής δημοκρατικής πολιτικής σήμερα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ του ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ

Georges Bataille

Η ψυχολογική δομή του φασισμού

Μετάφραση - Επίμετρο: Κώστας Γκούνης

Η διάγνωση του φασισμού ως ισχυρού ψυχολογικού και πολιτισμικού φαινομένου από τον Μπατάιγ αντανάκλα την πρόθεσή του να συνδυάσει τη μαρξιστική ανάλυση της καπιταλιστικής κοινωνίας με την κατανόηση των συναισθηματικών και συμβολικών διαστάσεων της συλλογικής εμπειρίας. Η «Ψυχολογική δομή του φασισμού» είναι από τα πρώτα κείμενα που εξετάζουν την απήχηση και την αποτελεσματικότητα της φασιστικής έλξης, με αφετηρία πρόσφατες για την εποχή του συγγραφέα ψυχολογικές, ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις. Οι λιβιδινικές τσέξεις της μάζας με τον ηγέτη και η αμφισημία του ταμπού, οι δυνάμεις έλξης και αποστροφής που περιβάλλουν το ιερό, οι «ανορθολογικές» πρακτικές οργιαστικής σπατάλης στις «κοινωνίες του δώρου» –όπως μελετήθηκαν από τον Φρόυντ, τον Ντυρκέμ και τον Μαρσέλ Μως, αντίστοιχα– αποτελούν καθοριστικές ιδέες που κατευθύνουν την ανάλυση του Μπατάιγ για τον φασισμό. Στόχος του Μπατάιγ είναι να υπερβεί τον οικονομισμό της διαδεδομένης τότε μαρξιστικής ανάλυσης και να αναδείξει τη σημασία «ανορθολογικών» παραμέτρων οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως εργαλεία του φασισμού, αντί να αξιοποιηθούν από το επαναστατικό εργατικό κίνημα.

Σελίδες: 168
Σχήμα: 12x20 εκ.
ISBN: 978-618-5267-23-0
Τιμή: 12,70€

Σελίδες: 99
Σχήμα: 12x20 εκ.
ISBN: 978-618-5267-25-4
Τιμή: 10,00€

Σελίδες: 195
Σχήμα: 12x20 εκ.
ISBN: 978-618-5267-22-3
Τιμή: 14,00€

ΠΟΤΑΜΟΣ

Νευρο-Φυλές

ΤΟ ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΑΥΤΙΣΜΟΥ &
ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΝΕΥΡΟ-ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Samuel
Johnson
Prize

STEVE SILBERMAN

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: OLIVER SACKS
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ: ΒΑΓΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΠΟΤΑΜΟΣ

978-960-545-119-6 | € 38

Florian Housier
Ο ΕΦΗΒΟΣ
Φρόνιμτ

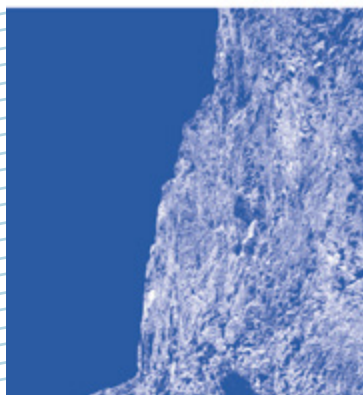

ΠΟΤΑΜΟΣ

Σειρά Φάρσι & φαρίσκοι | 978-960-545-118-9 | € 20

Σημειώσεις περί αυτοκαταστροφής
Catching Simon
μετάφραση: Μανώλης Τριβιζάς

ΠΟΤΑΜΟΣ

978-960-545-110-3 | € 11

Σύντομη ιστορία της μέθης
Mark Forsyth
μετάφραση: Κώστας Αλυσός

ΠΟΤΑΜΟΣ

978-960-545-125-7 | € 17

Στα μέσα της ζωής
Kieran Setiya
μετάφραση: Μαρίνα Γεωργίου

ΠΟΤΑΜΟΣ

978-960-545-136-3 | € 14

Geir Gulliksen
η ιστορία ενός γάμου
μετάφραση: Σωτήρης Σουλτανίδης

ΠΟΤΑΜΟΣ

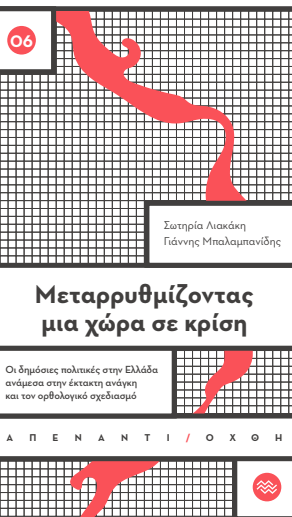
Σειρά Ποταμόπλοια | 978-960-545-120-2 | € 14

Dag Solstad
αιδημοσύνη και αξιοπρέπεια
μετάφραση: Σωτήρης Σουλτανίδης

ΠΟΤΑΜΟΣ

Σειρά Ποταμόπλοια | 978-960-545-140-0 | € 16

Σειρά Απέναντι όχθη | 978-960-545-127-1 | € 13

www.potamos.com.gr | τ. 210 7231.271